

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

28

1947

(NIEUWE REEKS)

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

UIT

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

TE LEIDEN

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

ONDER REDACTIE VAN

DR. W. D. VAN WIJNGAARDEN

Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

NIEUWE REEKS XXVIII

J. ZANDEE

DE HYMNEN AAN AMON VAN PAPYRUS LEIDEN I 350

UITGEGEVEN DOOR EN VERKRIJGBAAR BIJ
HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

1947

XVIII *h*

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN
OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

UIT

HET RIJSMUSEUM VAN OUDHEDEN

TE LEIDEN

(NUMMER 15, MUSEUM ANTIQUARIO LEIDENSIS)

DRUKKERIJ VAN

DR. W. D. G. GAARDEN

Copyright 1947 by

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, Netherlands.

*All rights reserved, including the right to translate or to reproduce this
book or parts thereof in any form.*

J. SANDER

DE HUYZEN VAN AMON VAN PATRIJUS LEIDEN 1 750

HET RIJSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN
UITGEGEVEN DOOR EN VERKRIJGBAAR BIJ

PRINTED IN THE NETHERLANDS

XVII

INHOUD

	blz.
Inleiding	1—2
Vertaling en Commentaar	3—III
Excursen	112—135
I Het primaat van de zonnegod	112—116
II Achnaton	116—118
III Primaatsaanspraken bij andere goden	118—120
IV Oermonotheïsme in Egypte?	120—127
V Stijl	127—130
VI Amon en Sjoe	130—132
VII Amon-Re en Šamaš	132—135
Summary	136—145
Lijst van meest geraadpleegde werken	146—147
Register van geciteerde bronnen	148—153
Register van Egyptische woorden	153—156
Systematisch Register	156—158
Bijlage I: Hiëroglifische tekst	Pl. I—VI
Bijlage II: Egyptische citaten	Pl. VII—XXXI

INHOUD

1-2	Inleiding
3-111	Verhaal en Commentaar
112-132	Excursus
133-140	I. Het verhaal van de koning
141-150	II. De koning
151-159	III. Het koninkrijk en de andere koningen
160-167	IV. Het koninkrijk in Egypte
168-170	V. Het koninkrijk
171-172	VI. Het koninkrijk
173-175	VII. Het koninkrijk
176-177	VIII. Het koninkrijk
178-179	IX. Het koninkrijk
180-181	X. Het koninkrijk
182-183	XI. Het koninkrijk
184-185	XII. Het koninkrijk
186-187	XIII. Het koninkrijk
188-189	XIV. Het koninkrijk
190-191	XV. Het koninkrijk
192-193	XVI. Het koninkrijk
194-195	XVII. Het koninkrijk
196-197	XVIII. Het koninkrijk
198-199	XIX. Het koninkrijk
200-201	XX. Het koninkrijk
202-203	XXI. Het koninkrijk
204-205	XXII. Het koninkrijk
206-207	XXIII. Het koninkrijk
208-209	XXIV. Het koninkrijk
210-211	XXV. Het koninkrijk
212-213	XXVI. Het koninkrijk
214-215	XXVII. Het koninkrijk
216-217	XXVIII. Het koninkrijk
218-219	XXIX. Het koninkrijk
220-221	XXX. Het koninkrijk
222-223	XXXI. Het koninkrijk
224-225	XXXII. Het koninkrijk
226-227	XXXIII. Het koninkrijk
228-229	XXXIV. Het koninkrijk
230-231	XXXV. Het koninkrijk
232-233	XXXVI. Het koninkrijk
234-235	XXXVII. Het koninkrijk
236-237	XXXVIII. Het koninkrijk
238-239	XXXIX. Het koninkrijk
240-241	XL. Het koninkrijk
242-243	XLI. Het koninkrijk
244-245	XLII. Het koninkrijk
246-247	XLIII. Het koninkrijk
248-249	XLIV. Het koninkrijk
250-251	XLV. Het koninkrijk
252-253	XLVI. Het koninkrijk
254-255	XLVII. Het koninkrijk
256-257	XLVIII. Het koninkrijk
258-259	XLIX. Het koninkrijk
260-261	L. Het koninkrijk
262-263	LI. Het koninkrijk
264-265	LII. Het koninkrijk
266-267	LIII. Het koninkrijk
268-269	LIV. Het koninkrijk
270-271	LV. Het koninkrijk
272-273	LVI. Het koninkrijk
274-275	LVII. Het koninkrijk
276-277	LVIII. Het koninkrijk
278-279	LIX. Het koninkrijk
280-281	LX. Het koninkrijk
282-283	LXI. Het koninkrijk
284-285	LXII. Het koninkrijk
286-287	LXIII. Het koninkrijk
288-289	LXIV. Het koninkrijk
290-291	LXV. Het koninkrijk
292-293	LXVI. Het koninkrijk
294-295	LXVII. Het koninkrijk
296-297	LXVIII. Het koninkrijk
298-299	LXIX. Het koninkrijk
300-301	LXX. Het koninkrijk
302-303	LXXI. Het koninkrijk
304-305	LXXII. Het koninkrijk
306-307	LXXIII. Het koninkrijk
308-309	LXXIV. Het koninkrijk
310-311	LXXV. Het koninkrijk
312-313	LXXVI. Het koninkrijk
314-315	LXXVII. Het koninkrijk
316-317	LXXVIII. Het koninkrijk
318-319	LXXIX. Het koninkrijk
320-321	LXXX. Het koninkrijk
322-323	LXXXI. Het koninkrijk
324-325	LXXXII. Het koninkrijk
326-327	LXXXIII. Het koninkrijk
328-329	LXXXIV. Het koninkrijk
330-331	LXXXV. Het koninkrijk
332-333	LXXXVI. Het koninkrijk
334-335	LXXXVII. Het koninkrijk
336-337	LXXXVIII. Het koninkrijk
338-339	LXXXIX. Het koninkrijk
340-341	LXXXX. Het koninkrijk
342-343	LXXXXI. Het koninkrijk
344-345	LXXXXII. Het koninkrijk
346-347	LXXXXIII. Het koninkrijk
348-349	LXXXXIV. Het koninkrijk
350-351	LXXXXV. Het koninkrijk
352-353	LXXXXVI. Het koninkrijk
354-355	LXXXXVII. Het koninkrijk
356-357	LXXXXVIII. Het koninkrijk
358-359	LXXXXIX. Het koninkrijk
360-361	LXXXXX. Het koninkrijk
362-363	LXXXXXI. Het koninkrijk
364-365	LXXXXXII. Het koninkrijk
366-367	LXXXXXIII. Het koninkrijk
368-369	LXXXXXIV. Het koninkrijk
370-371	LXXXXXV. Het koninkrijk
372-373	LXXXXXVI. Het koninkrijk
374-375	LXXXXXVII. Het koninkrijk
376-377	LXXXXXVIII. Het koninkrijk
378-379	LXXXXXIX. Het koninkrijk
380-381	LXXXXXX. Het koninkrijk
382-383	LXXXXXXI. Het koninkrijk
384-385	LXXXXXXII. Het koninkrijk
386-387	LXXXXXXIII. Het koninkrijk
388-389	LXXXXXXIV. Het koninkrijk
390-391	LXXXXXXV. Het koninkrijk
392-393	LXXXXXXVI. Het koninkrijk
394-395	LXXXXXXVII. Het koninkrijk
396-397	LXXXXXXVIII. Het koninkrijk
398-399	LXXXXXXIX. Het koninkrijk
400-401	LXXXXXXX. Het koninkrijk
402-403	LXXXXXXXI. Het koninkrijk
404-405	LXXXXXXXII. Het koninkrijk
406-407	LXXXXXXXIII. Het koninkrijk
408-409	LXXXXXXXIV. Het koninkrijk
410-411	LXXXXXXXV. Het koninkrijk
412-413	LXXXXXXXVI. Het koninkrijk
414-415	LXXXXXXXVII. Het koninkrijk
416-417	LXXXXXXXVIII. Het koninkrijk
418-419	LXXXXXXXIX. Het koninkrijk
420-421	LXXXXXXXX. Het koninkrijk
422-423	LXXXXXXXXI. Het koninkrijk
424-425	LXXXXXXXII. Het koninkrijk
426-427	LXXXXXXXIII. Het koninkrijk
428-429	LXXXXXXXIV. Het koninkrijk
430-431	LXXXXXXXV. Het koninkrijk
432-433	LXXXXXXXVI. Het koninkrijk
434-435	LXXXXXXXVII. Het koninkrijk
436-437	LXXXXXXXVIII. Het koninkrijk
438-439	LXXXXXXXIX. Het koninkrijk
440-441	LXXXXXXXX. Het koninkrijk
442-443	LXXXXXXXXI. Het koninkrijk
444-445	LXXXXXXXII. Het koninkrijk
446-447	LXXXXXXXIII. Het koninkrijk
448-449	LXXXXXXXIV. Het koninkrijk
450-451	LXXXXXXXV. Het koninkrijk
452-453	LXXXXXXXVI. Het koninkrijk
454-455	LXXXXXXXVII. Het koninkrijk
456-457	LXXXXXXXVIII. Het koninkrijk
458-459	LXXXXXXXIX. Het koninkrijk
460-461	LXXXXXXXX. Het koninkrijk
462-463	LXXXXXXXXI. Het koninkrijk
464-465	LXXXXXXXII. Het koninkrijk
466-467	LXXXXXXXIII. Het koninkrijk
468-469	LXXXXXXXIV. Het koninkrijk
470-471	LXXXXXXXV. Het koninkrijk
472-473	LXXXXXXXVI. Het koninkrijk
474-475	LXXXXXXXVII. Het koninkrijk
476-477	LXXXXXXXVIII. Het koninkrijk
478-479	LXXXXXXXIX. Het koninkrijk
480-481	LXXXXXXXX. Het koninkrijk
482-483	LXXXXXXXXI. Het koninkrijk
484-485	LXXXXXXXII. Het koninkrijk
486-487	LXXXXXXXIII. Het koninkrijk
488-489	LXXXXXXXIV. Het koninkrijk
490-491	LXXXXXXXV. Het koninkrijk
492-493	LXXXXXXXVI. Het koninkrijk
494-495	LXXXXXXXVII. Het koninkrijk
496-497	LXXXXXXXVIII. Het koninkrijk
498-499	LXXXXXXXIX. Het koninkrijk
500-501	LXXXXXXXX. Het koninkrijk

INLEIDING

Papyrus Leiden I 350 werd in Januari 1829 aangekocht van J. d'Anastasy voor de Leidse verzameling. Over de vindplaats is niets bekend. F. J. Lauth vermoedt, dat het Memphis zou kunnen zijn, omdat volgens Chabas Leiden I 351 daar gevonden is en deze papyrus bij Leiden I 350 behoort.

De papyrus is 89 cm lang en 38 cm breed. Op het recto staan 5 kolommen, op het verso een 6de kolom en een verslag van een reis van een beambte van Ramses II, gedateerd in het 52ste jaar van deze koning. Het type schrift van deze hymne is uit de zelfde tijd als het reisverslag. Dit reisverslag is uitgegeven en bewerkt door W. Spiegelberg in *Rec. de Trav.* No. XVII blz. 143 v.v.

De toestand van de kolommen is als volgt:

<i>Recto.</i>	Kolom I	,	27	regels,	18	cm	breed.
	„	„	II	„	28	„	„
	„	„	III	„	28	„	„
	„	„	IV	„	28	„	„
	„	„	V	„	25	„	„
<i>Verso.</i>	„	„	VI	„	13	„	„

Het begin van de papyrus is verloren gegaan. Dit verloren begin moet 1 kolom bevat hebben. Het bewaard gebleven deel begint met de laatste regels van het 5de hoofdstuk en volgens de lengte van de hoofdstukken kunnen de 4½ verloren hoofdstukken niet meer dan één kolom omvat hebben.

De eerste bewaard gebleven kolom is dus de tweede van het origineel. Deze eerste kolom is ook nog slechts ten dele bewaard. Alleen de regels 15 en 16 zijn volledig. Van de regels 1-4, 7, 8 en 9 zijn enkele tekens aan het begin verloren gegaan. Aan de regels 5, 6 en 10-14 ontbreken 2 à 3 cm en aan de regels 17-27 ± 8 cm aan het begin. Er zijn 3 gaten van ± 2 cm doorsnee in de papyrus. Het schrift is in

de kolommen 1-5 vrij duidelijk leesbaar, dat van de 6de kolom is helaas erg verbleekt. Waarschijnlijk is dit te wijten aan slechte expositie in vroegere jaren, want het facsimile van Hooiberg, dat 90 jaar geleden gemaakt is, geeft in duidelijk zwart de tekens weer. Misschien kan een infra-rode foto van deze 6de kolom uitkomst brengen. De beschrijving van Chabas zegt van deze kolom: „Blz. VI van de keerzijde (Pl. CLXVII) levert nog enige regels van een rekening, en dan, het onderste boven, dertien regels van een zeer versleten en zeer onleesbaren tekst van godsdienstigen aard”. Daarop afgaande, zou men moeten aannemen, dat reeds in zijn tijd (1842) de toestand van kolom 6 ongunstig is geweest.

De eerste uitgave van de papyrus is in de „Aegyptische Monumenten van het Nederlandsche Museum van Oudheden te Leyden”, gepubliceerd door Dr. C. Leemans. Het is een facsimile van de tekst op ware grootte, getekend en gelithografeerd door T. Hooiberg. De juiste titel luidt: *Papyrus égyptiens hiéatiques I 343-371 du musée d'antiquités des Pays Bas à Leide avec des notices sommaires par M. F. Chabas de Chalon sur Saône, publiés d'après les ordres du Gouvernement par le Dr. Conrad Leemans, Leide chez E. J. Brill 1853-1862, IIde Afd. Pl. CLIX-CLXIII en CLXVII.*

Deze uitgave is slechts van betrekkelijke waarde. Hooiberg kende geen Egyptisch. Hij verstond dus niet de ductus van het hiëratische schrift. Hij heeft de tekens zo nauwkeurig mogelijk gecopieerd zonder ze te begrijpen. Soms kan echter zijn facsimile de tegenwoordige lezer over een onzekerheid heen helpen.

F. Chabas gaf er enkele korte aantekeningen bij: *Monuments égyptiens* enz. II, 1846, Franse en Nederlandse tekst (resp. blz. 74-75 en 80-81). Chabas heeft reeds ontdekt, dat de hymnen gewijd waren aan de zonnegod en dat de rubra verschillende

hoofdstukken aanduiden, genummerd met eenheden, tientallen en honderdtallen. Hij vertaalde enkele voor de hoofdgedachte zeer essentiële regels en heeft al gezien, dat de zonnegod beleden wordt als een eeuwige god, uit wiens wezen alle andere goden voortvloeien.

C. W. Goodwin heeft ontdekt, dat aan 't begin en aan 't einde van de hoofdstukken woordspelingen worden gemaakt op de nummers der hoofdstukken (Z.Ä.S. 1864 blz. 39). W. Pleyte schrijft over hetzelfde in Z.Ä.S. 1867 blz. 1 v.v.

De publicatie van F. J. Lauth: „Moses der Ebraeer“, München 1868 schrijft ook uitvoerig over onze hymne (blz. 32 v.v.). Lauth vergelijkt 't getallenwoordspel terecht met de acrostichische psalmen uit de bijbel. In aanhangsel II (blz. 96 v.v.) geeft hij een volledige vertaling van de gehele hymne.

W. Pleyte heeft zich met de ontcijfering bezig gehouden. In het archief van het Museum van Oudheden te Leiden zijn enkele aantekeningen van zijn hand o.a. een gedeeltelijke hiëratistische transcriptie van kol. I.

De beste publicatie was van A. H. Gardiner in

Z.Ä.S. No. 42 (1905) blzz. 12-42, onder de titel: Hymns to Amun from a Leiden Papyrus. Gardiner geeft een hiërogllyphische transcriptie en vertaling met verklarende noten van de gehele tekst.

Een volledige vertaling met aantekeningen en verklaringen gaf ook A. Erman: „Der Leidener Amonshymnus“ in Sitzungsberichte der Preusz. Ak. der Wissenschaften, Jahrgang 1923, Phil. Hist. Klasse. Een volledige vertaling van dezelfde schrijver is te vinden in zijn „Die Literatur der Ägypter“, Leipzig 1923, blzz. 363-373.

J. Frank-Kamenetzky vertaalde en commentariseerde de hoofdstukken 7 en 8 in de Orientalistische Literaturzeitung van Juli 1914 onder de titel: „Beiträge zur Geschichte des Amunkultus und seiner Priesterschaft“.

Het Religionsgeschichtliches Lesebuch van A. Bertholet, Heft 10 — Ägypten — door H. Kees (1928), blzz. 3 en 4 geeft een vertaling van de hoofdstukken 10, 100 en 200.

De inhoud van de hymne is belangrijk, omdat deze ons geeft de centrale gedachten van de Amoncultus in de Ramessidentijd.

VERTALING EN COMMENTAAR

I, 1-2

Van het vijfde hoofdstuk zijn slechts de laatste regels over. Deze handelen over de bekende voorstelling van de zon, die 's nachts de onderwereld doorloopt, om 's morgens weer in het Oosten op te gaan.

Vertaling: I, 1 [*Gij behoort*] aan de hemel, gij behoort aan de onderwereld Uw mummie, die in de doodkist is. Wanneer de aarde licht wordt op uw plaats van gisteren, [juichen alle] levende wezens¹⁾, I, 2 verenigd in uw lof.

I, 1. *šḥ-k ntj m db.t.*

Evenals een menselijke dode had de gestorven zonnegod een lijk, een mummie in de aarde. Hij had ook een ba-ziel. In tegenstelling tot de mummie is de ba het bewegelijke element van de dode, dat hem leven moet toevoegen. Als de ba van de dode zou wijken, zou zijn lijk vergaan.

„Die zal vergaan, wanneer zijn ba uitgaat, nadat hij gestorven is”²⁾.

In deze trant wordt ook gesproken van „de ziel en het lijk van Re”³⁾. Van het lijk van de zonnegod Atoem wordt gezegd, dat het niet vergaat: „als datgene, wat gij (Osiris) gedaan hebt met uw vader Atoem; zijn lijk is niet vergaan, dat is hij, die niet ondergegaan is”⁴⁾.

De zonnescijf, die langs de hemel vliegt, werd vergeleken met de ba, als het bewegelijke deel van de dode. Verderop in onze hymne is daarvan sprake: „Datgene wat in de hemel is, is zijn ziel. Hij is datgene, wat in de onderwereld is Zijn ziel is in de hemel, zijn lichaam is in het Westen”⁵⁾.

Ook de teksten van Am-Doeat beschrijven het lijk van de zonnegod in de onderwereld. De toestand van de tekst laat helaas een nauwkeurige vertaling niet altijd toe. De term voor het lijk van de zonnegod is daar *if*⁶⁾. In het zesde uur⁷⁾ is de *if* van Chepri afgebeeld in liggende houding, omgeven door een slang, die blijkbaar de aarde voorstelt, waarin het lijk begraven is. Aan de voeten van Chepri staan de vleestekens (determinatief van *if*). Boven de afbeelding staat in de graftombe van Amenophis II: „Dit is het lijk van Chepri”⁸⁾.

In het laatste uur is de mummie van de zonnegod afgebeeld, die dood neerligt, nu Chepri de onderwereld verlaat, om als zon aan de hemel de dagtocht weer aan te vangen. De begeleidende tekst noemt de wedergeboorte van de zonnegod uit de vulva van Noet.

Waarschijnlijk wordt in het tweede uur⁹⁾ van Am-Doeat beschreven, dat de ba van de zonnegod, de zonnescijf, die in de onderwereld is afgedaald, aldaar zijn lijk ontmoet. In het twaalfde uur verlaat de zonnescijf de onderwereld, om zich weer aan de hemel te verheffen en laat het lijk van de zon in het dodenrijk achter: „De hemel behoort aan uw ba, opdat hij er in ruste, de aarde behoort aan uw lijk”¹⁰⁾. Het lijk van de zon in de onderwereld wordt op onze plaats *šḥ* genoemd¹¹⁾. Ook in de „Litanie du Soleil” wordt deze term gebruikt voor de mummie van de zonnegod¹²⁾. Een zekere vertaling is niet mogelijk. De „Litanie du Soleil” kent ook verder de voorstelling van het lijk van de zon in de onderwereld. De zonnegod krijgt het epitheton: „Juichend van vlees, wanneer hij zijn lijk ziet, vrolijk (machtig)

6) *if* in deze betekenis reeds Pyr. §§ 193a, 722a.

7) Bucher Pl. XXXIII.

8) Bucher Pl. XXXIII, blz. 161, regel 181 [2].

9) Bucher Pl. III, blz. 13 r. 251.

10) Bucher Pl. XII, blz. 79 h. 9.10 [3].

11) Zie ook eind van onze hymne VI, 12.

12) Nav., Lit. du S. Pl. XXVIII, 68 (Seti II) [4].

1) *wmn.t nb.t* + een w.w. van aanbidden of toejuichen.

2) B.D. 399,13.

3) B.D. 315,14.

4) B.D. 399,7.

5) IV, 15. 16. Vgl. ZÄS 62 blz. 29 n. 1 [1].

van ba, wanneer hij in zijn ledematen ingaat" 1). De ba is de zon, die overdag hoog aan de hemel staat, terwijl zijn lijk in de onderwereld is: „Zijn ba is hoog, zijn lijk is verborgen" 2). Bij zijn afdalen in de onderwereld verenigt de ba zich met het lijk: „Enig machtige, die zich verenigt met zijn lijk" 3).

Ook op de volgende plaatsen in de zonnelitanie wordt de *h³.t* van de zonnegod genoemd: „Zij vereren uw lijk, dat is als gij (of: dat in u is)" 4). „De ba van Re verschijnt in zijn gestalten, zijn lijk is tevreden met zijn lof" 5).

In een hymne, waar de zon wordt aangeropen als *p³ rw*, de leeuw, wordt ook gedacht aan het lijk van de zonnegod: „Hij is de ba van het grote lijk, dat rust in Heliopolis" 6).

Vgl. B.D. XVII: „Ik ben de *Bnw*-vogel, die in Heliopolis is"; commentaar: „Dit is zijn lijk" 7), en slot B.D. LXXXV van de zonnegod *d.t.f imj.t 3Iwnw*, in welke duistere passage toch wel verband is met de zonsondergang en de onderwereld.

Re verzamelt zijn ledematen, zoals dat meermalen van een menselijke dode gezegd wordt: „Gij telt uw beenderen, gij verzamelt uw ledematen, gij richt uw gelaat naar het schone Westen" 8).

Sethe denkt aan het lijk van Amon in verband met de *Km-3.t.f*-slang. Hij citeert daarbij onze plaats 9).

I, 1. *hd t³ r r^c-k n sf.*

Soortgelijke aanduidingen van het verschijnen van de zon op dezelfde plaats als de vorige dag na het volbrengen van de nachttocht komen meer voor: „Bij de dageraad verschijnt hij op zijn plaats" 10).

1) Nav., Lit. du S. Pl. V, 46 (Seti I) [5].

2) Nav., Lit. du S. Pl. VI, 58 (Seti I) [6]. Vgl. onze hymne IV, 16.

3) Nav., Lit. du S. Pl. XXIV, 6 (Seti II) [7].

4) Nav., Lit. du S. Pl. XXXIX, 77 (Ramses IV) [8].

5) Nav., Lit. du S. Pl. XLIII, 57 v. (Ramses IV) [9].

6) B.D. 409,8.

7) B.D. 53,2. Vgl. Coffin Texts I, 185, a en b: „Gij telt uw ba toe aan de bovenhemel, uw mummie en uw lijk aan Heliopolis".

8) B.D. 289,5.

9) Urgötter § 107.

10) ZÄS 38 blz. 27 [10].

„De aarde wordt licht op zijn plaats van gisteren" 11). Vgl. de volgende Belegstellen van het Wörterbuch 12).

I, 2. *wnn.t.....3bh hr dw3w.k.*

De schepselen loven de zon bij haar opgang.

I, 2-I, 13

Hoofdstuk zes beschrijft Amon als heer van vreemde landen. Zij zijn aan hem onderworpen en brengen hem hun schatting. In het bijzonder worden genoemd de landen, die aan Egypte reukwerk leveren voor de tempeldienst van Amon. Dit hoofdstuk doet denken aan de staatkundige omstandigheden in het wereldrijk van Toethmosis III, waarin Egypte een machtspositie ten opzichte van de nabluranden inneemt. De expeditie naar Poent onder koningin Hatsjepsoet is voor dit hoofdstuk een sprekende illustratie.

Vertaling: *Zesde hoofdstuk. Ieder gebied is in schrik voor u. De bewoners van I, 3 lof* 13) *aan de vrees voor u. Uw naam is verheven, machtig en sterk. De wateren Phr-wr en Šn-wr zijn in vrees voor u. I, 4 is zwaar* 14), *wanneer hij de aarde bereikt op de eilanden in de Middellandse Zee. Tot u dalen af de vreemde landen en de bergen. Land I, 5 in schrik voor u. Tot u komen de bewoners van Poent. Het godsland is groen voor u, terwille van u. Roeien I, 6 u hars met zich meevoerend, om uw tempel feestelijk te maken met feestgeur. Wierookbomen laten druppelen* 15). *I, 7 myrrhe. De geur van uw dauw (reukwerk) is verenigd met uw neus. werken aan de honing. Hoe liefelijk is I, 8 omdat zij zoet is* 16). *De mnit-olie is vermengd met myrrhe, om de olie te koken, die uit uw lichaam komt. I, 9 [zalf] van uw voorhoofd, de hars van echte ibr-zalf van uw haar. Voor u laat men ceders groeien. I, 10 Uw kostbare Wsr-h3t-boot wordt getimmerd* 17). *De bergen*

11) Pap. Nsichons II, 16 [11].

12) Totb. Nav. 15a, II, 12; Dend (Thes. I, 55). Ibid. (Thes. I, 55) [12].

13) *3w* = lof. Wb. I, 28, 1 v.v. bedoeld?

14) *wdn*, w.w.vorm na voorafgaand subject, blijkbaar perfectum.

15) *dfdf* Wb. V, 573, 13-15.

16) *n bnr3-s* adj. verbale.

17) Pass. *sdm-f mdh*.

doen voor u stenen te voorschijn komen, om de poort groot te maken. I, 11 vrachtschepen zijn op zee, boten op het water, beladen en geroeid voor u. I, 12 De rivier stroomt noordwaarts, de noordenwind gaat zuidwaarts, allerlei voor u aanvoerend. Er is geen god, die [met u] deelt. I, 13 uw goden in geheel uw gebied.

I, 2. *šwꜣ.w nb hr hrj.t.k* 1).

Alle vreemde landen zijn aan Amon onderworpen en brengen hem hun schatting. Dit is het geval in de tijd van Ramses II, wanneer Egypte een sterke machtspositie ten opzichte van het buitenland inneemt. Ramses zegt tot Amon: „Alle landen tezamen bied ik u aan, om uw offers van spijzen te voorzien Ik laat voor u schepen op de Midd. Zee varen, om voor u de tribuut der vreemde landen te transporteren” 1a).

De achtergrond van ons hoofdstuk is een staatkundige toestand, waarbij Egypte omliggende volken aan zich onderworpen heett.

Zoals hier van Amon, wordt ook van de koning gezegd, dat andere landen aan hem onderworpen zijn. „..... uw dochter Hatsjepsot, die gij bevolen hebt te regeren over de beide landen. Ik heb de schrik voor haar (*hrj.t*) geplaatst in de landen der Phoeniciërs, zodat de levenden voor haar vrezen. Ik heb de vrees voor haar (*šfj.t*) geschapen onder de mensen, zodat haar de mensen vereren” 2).

Ook onder Ramses III brengen de landen, die hij onderworpen heeft, hun schatting aan Amon: „Ik heb burchten gebouwd, die uw naam dragen in Egypte, Nubië en Syrië. Deze heb ik jaarlijks hun schatting opgelegd, elke stad bij haar naam, alle tezamen met hun tribuut, om die te brengen [naar] uw ka, heer der goden, Amon, Ik heb Uw magazijn gevuld met buit van mijn zwaard; uw schuur vloeit over van graan, uw [schatkamer] heeft overvloed [van] goud en zilver en de producten van alle landen stromen er uit” 3).

Alle vreemde landen vrezen Amon 4): „Het ge-

juich van de Westelijke landen is voor Amon, die Libye gemaakt heeft. Zijn schrik is in alle landen voor Amon, die de Griekse eilanden gemaakt heeft”.

I, 3. *šfj.t* 5).

In de teksten is dikwijls sprake van de *šfj.t* van Amon. (Vgl. *šrꜣt ihu* in het O.T. en ass. *palâh ili*). Amon wordt genoemd: „Heer van vrees, groot van schrik in het hart van alle mensen” 6).

Sethe 7) wijst op het verband van *šfj.t*, gedetermineerd met de ramskop en de voorstelling van Amon in ramsgestalte. Volgens de hymne van El Chargeh was de ramgod Harsaphes van Heracleopolis een van de vormen van Amon.

I, 3. 4. *phr-wr šn-wr wꜣd-wr*.

De grote wereldzeeën zijn aan Amon onderdanig. „De schrik voor hem wordt geplaatst in *phr-wr* en *šn-wr*, voor Amon, die de 9 boogvolken verwekt” 8).

Zoals in ons hoofdstuk wordt soms verband gelegd met het reukoffer voor Amon: „De geur van zijn reukwerk trekt door *šn-wr* en *wꜣd-wr*, heer van verschijning in Thebe, zijn schrik is door alle vreemde landen” 9). „*Phr-wr* is onder uw schoonheid” 10). „Gij hebt *šn-wr* verlicht” 11).

I, 5. *iw n.k imj.w Pwnt šhꜣh n.k tꜣ-ntr*.

In het bijzonder wordt van de wierooklanden, gelegen ten Z. van Egypte, gezegd, dat zij aan Amon onderdanig zijn. Uit deze landen wordt het reukwerk aangevoerd, dat in de cultus van Amon wordt gebruikt en waarvan sprake is in het vervolg.

In de Kaïro-hymne wordt van Amon gezegd 12): „Wiens geur de goden liefhebben, wanneer hij terugkeert uit Poent, groot van dauw (reukwerk), wanneer hij afdaalt (lees *hꜣ*) [van] de *Mꜣj*, schone, wanneer hij terugkeert [uit] het godsland”.

5) *cꜣ nr-wt* van Ptah: Maj Sandman-Holmberg, The God Ptah, blz. 113.

6) P 3055 XIV, 4. 5 [14].

7) Urgötter § 32.

8) Ramses II. Amonlitiën Luxor Rec. de Trav. XXXII blz. 62 v.v. r. 118 [15].

9) Ann du Serv. XVII blz. 121 offerritueel v. Ramses II regel 5 v. [16].

10) Chester Beatty IV Recto 9, 5 [17].

11) Chester Beatty IV Recto 10, 11 [18].

12) II, 4. 5 [19].

1) *hr hrj.t*, idem Urk. IV, 385,10.

1a) III. Sall. II, 7.

2) Urk. IV, 287, 11 v.v.

3) Jrb. E.O.L. VII blz. 329.

4) Ramses II. Amonlitiën van de Luxortempel Rec. de Trav. XXXII blz. 62 v.v. regels 116. 117 [13].

Amon draagt de naam: „Heer van de *Mdʿj*, heerser van Poent”¹⁾. „Amon-Re, heer van de *Mdʿj*, heerser van Poent”²⁾.

Volgens Sethe is dit verband met Poent en de *Mdʿj* een trek, die Amon met Min van Koptos gemeen heeft³⁾.

Grapow merkt op⁴⁾: „Übertreibend sagt Ramses III zu Amon: ich schleppe dir Punt herbei mit Myrrhen. Herr von Punt, Herrscher von Punt ist eine besonders in den griechischen Tempeln häufige Bezeichnung des Königs und der Götter, da, wo es sich um Darbringung von Wohlgerüchen und Entgegennahme des Weihrauchopfers handelt”.

In de expeditie van Hatsjepsoet⁵⁾ naar Poent en *Tʿ-ntr* worden dezelfde ingrediënten voor de cultus genoemd als in ons hoofdstuk, zoals *kmj.t*, *ʿntj.w*, *ihm.t*. Hele myrrhe-bomen worden meegevoerd, om in Egypte overgeplant te worden. Is dit misschien ook het geval met de *nhw.t sntr* (I, 6)? Aan dit overplanten is niet te denken bij *šrd n.k ʿš* (I, 9), geen cederbomen, die gebruikt worden voor het hout, maar reukwerkbomen werden overgeplant.

Hier volgen nog enkele passages, die vermelden, dat aan Amon de voortbrengselen van de wierooklanden worden aangeboden:

„Kostbare myrrhe van Poent voor Amon, de heer der vreemde landen, *išš*, myrrhe en zalf voor Amon, die Poent gemaakt heeft, allerlei reukwerk en feestgeur voor Amon, die het godsland gemaakt heeft”⁶⁾.

„Voor wie het buitenland zilver, goud en echte lapis lazuli scheidt terwille van hem, myrrhe, wierook vermengd met [van de] *Mdʿj*, frisse myrrhe voor uw *neus*”⁷⁾.

Het is niet alleen een dichterlijke visie van de Egyptenaar, dat vreemde landen zijn god komen

huldigen. Bij de Poent-expeditie van Hatsjepsoet betuigen de vreemde vorsten van Poent tegenover de boden van Egypte hun hulde aan Amon: „Zij gaven lof de heer der goden Amon-Re, de oertijdelijke der twee landen, die door de vreemde landen trekt”⁸⁾.

I. 5. *ʿhʿh n.k tʿ-ntr*.

Vgl. Chester Beatty IV, Recto 4, 1 [24].

I. 6. *nhw.t sntr*.

Vgl. Harris I, 7, 7. (Vert. Ik heb wierookbomen geplant) [25].

I, 7. 8. *bit*.

Honig als reukwerk. Vgl. Amonritueel: „De naam van de feestgeur is honing”⁹⁾. „Neem voor u zelf honing, het zoete oog van Horus”¹⁰⁾. Vgl. met dit laatste citaat *bnri.št* I, 8.

I, 9. *hʿw.tj*.

Hierbij zou men kunnen denken aan de twee uraeï, die de zonneboot beschermen: „Geplaatst wordt uw kracht tegen uw vijanden. Uw boot ontwaakt, die uw schoonheid verheft, uw beide uraeï, die voor u schrik vestigen de twee slangen, die uw hoofd beschermen”¹¹⁾.

De *hʿw.tj* kunnen ook de ramvormige koppen aan de voor- en achtersteven van de processieboot *Wšr-hʿ.t* zijn, zoals in het attribuut van Amon: „Widderköpfig an beiden Enden” (Sethe)¹²⁾.

Maar op onze plaats, in verband met het ritueel, is toch wel gedacht aan het voorhoofd van het cultusbeeld van Amon, „das Anlitz des Gottes (als etwas das man salbt)” (Wb. III, 29, 1).

Zo komt het ook voor in het Amonritueel: „De zalf van uw voorhoofd”¹³⁾. Het is niet onmogelijk,

1) Kairohymne I, 4 [20].

2) Urk. IV, 319, 9 [21]. (Vgl. Urk. IV, 990, gedenksteen van een vorst van de *Mdʿj* met hymnen aan Amon).

3) Urgötter § 29, noot 6 en 8.

4) Bildliche Ausdr. blz. 65 v.

5) Urk. IV, 322, 328, 334.

6) Amonlitanie Ramses II, Rec. de Trav. XXXII, blz. 62 v.v., regel 89, 99, 100 [22].

7) Kairohymne VIII, 6 v.v. [23]. *hsbd mʿc* vgl. I, 9, *ʿbrī mʿc*, *ihm.t* vgl. I, 8, *sntr* vgl. I, 6, *šbnw* (mengen van specerijen) vgl. I, 8, *ʿntjw* vgl. I, 7, I, 9; *n mrw.t.f* vgl. I, 5.

8) Urk. IV, 324, 5.

9) P. 3055 VII, 2 [26].

10) P. 3055 VII, 3 [27].

11) P. 3056 VII, 9 v. [28].

12) P. 3048 X, 7; Pap. Nsichons I, 13; Chester Beatty IV Recto 8, 9 [29]. Gardiner: „The face of his foremost part(?) is splendour”. Beter misschien: „De twee koppen van zijn steven zijn ramshoofdig”.

13) P. 3055 X, 9 en XXXII, 4 [30].

dat op de lacune van onze plaats ook het woord *md.t* = zelf moet worden aangevuld. Het determinatief voor kruik wijst hierop.

I, 9. 10. *šrd n.k* ^{cš}..... *mdh.w wšr-h.t.k špšj*.

Het aanvoeren van ^{cš}, cederhout, voor het timmeren van de *wšr-h.t*-bark is goed bekend uit de reis van Wen-Amon. Evenals in onze passage (I, 11) worden ook daar *mnš-w*-schepen¹⁾ gebruikt voor het vervoer. Vergelijk hiermee nog citaten uit een hymne aan Ramses III: „Uw transportschepen zijn beladen onder gejuich”²⁾. „De schone boot, die het cederhout aanbrengt (?)”³⁾. Meermalen vermelden de koningen, dat zij de *Wšr-h.t* opnieuw hebben laten maken.

Foucart⁴⁾ noemt in dit verband een inscriptie van Amenophis III. Het cederhout voor de *Wšr-h.t* wordt uit *t'-ntr* gehaald. Hij vermeldt 6 inscripties, die vanaf 't begin van de 18de dyn. de *Wšr-h.t* noemen.

„Zijne majesteit beval de grote boot te maken, om op de rivier (te varen), die *Wšr-h.t-Imn* heette, van echt cederhout van de beste kwaliteit, om zijn schone jaarlijkse vaart te maken”⁵⁾.

Wšr-h.t was de heilige boot van Amon⁶⁾, gebruikt bij processievaarten, zoals op het Dal-feest. De kleinere cultusboot uit de tempel werd er in geplaatst, om getransporteerd te worden naar de plaatsen, die Amon moest bezoeken.

I, 12. *nn ntr pšš*.

Vgl.: „Er is geen ander, die er in deelt”⁷⁾. „Aan u behoort *m^c.t* alleen. Gij zijt het, die haar gemaakt hebt, er is geen andere god, die haar met u deelt, dan gij”⁸⁾. „Er is geen ander, opdat hij met u dele”⁹⁾.

Op grond van deze citaten kan aangenomen worden, dat hier ook het w.w. *pšš* = delen is gebruikt. Er moet iets gestaan hebben als: *nn ntr pšš st hn^c.k*, er is geen god, die het (n.l. de gaven der vreemde landen) met u deelt. Een dergelijke hulde wordt alleen aan Amon toegebracht.

Het „mysterium tremendum” en het „fascinans”.

„So grauenvoll-furchtbar das Dämonisch-Göttliche dem Gemüte erscheinen kann, so lockend-reizvoll ist es gleichzeitig”¹⁰⁾.

Van R. Otto is de beroemde beschrijving van het goddelijke als het in zijn majesteit afstotende, waartoe zich de gelovige tegelijkertijd toch voelt aange trokken. Deze wezenstrekken van het numineuze duidde hij aan met de termen „mysterium tremendum” en „fascinans”. Wij treffen ze ook aan in de Egyptische godsdienst.

In ons hoofdstuk wordt de schrikwekkende zijde van Amon genoemd. Er zijn echter ook teksten die hem „de geliefde”¹¹⁾ noemen (vgl. ons zeventigste hoofdstuk) of passages, waar het tremendum en het fascinans onmiddellijk na elkaar worden genoemd. De klassieke plaats hiervoor is uit het Amon-ritueel, waar de priester zegt: „Ik werp mij neer uit vrees voor u, ik kijk op uit liefde tot u”¹²⁾. Zie ook de volgende plaatsen: „Geliefde, gevreesde”¹³⁾.

„Met krachtige arm, heer van kracht, sterk van macht, boze, woedend van hart, die zijn vijanden verdrijft, milde, heer van genade, groeiend in liefde, met vriendelijk hart, die de smekingen hoort, die komt, omdat hij aangeroepen wordt”¹⁴⁾. Hier is deze nuance, dat hij schrikwekkend is voor zijn vijanden maar liefelijk voor zijn vrienden.

„Ik ben Re, terwijl hij de hemel optilt, terwijl mijn ontzag bestaat bij goden en mensen. De goden hebben mij lief, terwijl zij mij tegemoet juichen. Geeft mijn schrik aan millioenen mensen. Schept voor mij het

1) Wenamun I x + 23 [31].

2) Pap. Tur. Pleyte-Rossi Pl. XX, I, 4 [32].

3) Id. II, 2 [33].

4) B.I.F.A.O. XXIV, La belle fête de la vallée, blz. 49.

5) Urk. IV, 23, 10.11 Toethmosis I (?).

6) Zie de afbeeldingen bij Foucart.

7) Leiden I 347, X, 5 [34].

8) P. 3055 XXIV, 10 [35].

9) Traumstele (Sphinx XXI (1924) blz. 49 v.v.) r. 5-6 [36].

10) Rudolf Otto. Das Heilige²¹⁻²², blz. 43.

11) *mrj.tj*, van Ptah. Maj Sandman-Holmberg, The god Ptah, blz. 112.

12) P. 3055 V, 4*n šnd.k*..... *n mrw.t.k*.

13) Pap. Nsichons I, 4. 5 [37].

14) P. 3049 VIII, 5. 6 [514].

aardkussen. De liefde voor mij is in het lichaam van alle mensen" 1).

„Zij zien, dat de liefde tot mij opgaat. Zij scheppen de schrik voor mij" 2).

„De vrees voor mij, de achting voor mij, de liefde voor mij, zwellen aan" 3). „Geliefde groot in schrik" (*mri.tj* ^c *šfj.t*) 4).

Reeds in de Pyrt. staan vrees en liefde naast elkaar t.o.v. de dode in identificatie met de godheid: „Mögest du den Schrecken vor mir sein lassen wie den Schrecken vor dir" enz. met „Furcht, Achtung, Liebe" (Sethe) 5).

Van Amon-Re wordt gezegd, dat hij is „groot van schrik" 6), maar hij heet ook „Amon de geliefde" 7) of „de geliefde god" 8).

In een hymne wordt de zon genoemd „Hor-achte, de geliefde" 9) en „geliefde en genadige god, die de smekeling verhoort, die de geringe verhoort" 10). *Mri.tj* is hier de genadige, die degene, die in nood is, helpt.

Een meer sexuele betekenis heeft de *mrw.t* van Amon in zijn identificatie met de vruchtbaarheids-god Min, zoals b.v. in de hymne van El Chargeh: „In de gedaante als Min...heer van de phallus... donkere glanzend van gelaat, geliefde ..." 11).

Het aanbieden van welriekende stoffen aan de godheid in de cultus 12).

1) Leiden I 347, VI, 12 v.v. [38].

2) Leiden I 347, X, 1 [39].

3) Leiden I 347, XII, 2.3 [40].

4) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 6.

5) Spruch 221 § 197 *šc.t*, *šnd*, *ki.t*, *mrw.t*.

6) ZÄS No 11 blz. 74 v.v. L. Stern, Hymnus auf Amon-Re (19de Dyn.) [41].

7) Rec. de Trav. XXXII blz. 66 (r. 85) [42].

8) Rec. de Trav. II blz. 198 [43].

9) Pap. Luynes Rec. de Trav. I blz. 89 v.

10) Rec. de Trav. IV blz. 135 Stele no. 309 [44].

11) Tafel XXVII ed. Brugsch col. 37. 38 [45].

12) Ernst Lohmeyer, Vom göttlichen Wohlgeruch (Sitzber. Heidelb. Ak. Phil. Hist. kl. Jahrg. 1919-9 Abh.). Hans Bonnet, Die Bedeutung der Räucherungen im ägyptischen Kult (ZÄS No. 67-1931 blz. 20 v.v.) A. M. Blackman, The Significance of Incense and Libations in Funerary and Temple Ritual (ZÄS No. 50 blz. 69 v.v.).

I, 7. *hnm n id.t.k sbh m fnd.k*.

I, 8. *mrh.t imj.t h^cw.k*.

id.t kan opgevat worden als *id.t* = dauw of als *id.t* = reukwerk. De betekenissen lopen dooreen.

De wierook wordt beschouwd als dauw, zweet van de god, dat uit zijn lichaam komt. Een soortgelijke opvatting heerst er bij de libaties: Voor de god wordt uitvloeisel uit zijn eigen lichaam geplengd.

Op grond van plaatsen als Pyrt. § 2007 „uw uitvloeisel (*rdw*) behoort aan u, dat uitging van Osiris" en Pyrt. § 788b, waar de libatie heet „het lijkvocht (*hws.t*) dat uit Osiris is gekomen", heeft Blackman de theorie opgesteld, dat de libaties voorstellen het lijkvocht, dat uit het lijk van Osiris is gestroomd, en er nu weer aan toegevoegd wordt, om het uitgedroogde lichaam levend te maken. Deze gedachte zou op de wierook overgebracht zijn: „I can find no instances in the Pyramid texts in which incense is spoken of in the terms used in the Ritual of Amon".

Deze verklaring is zeer eenzijdig. Bij het branden van wierook kan men bezwaarlijk denken aan het terugvoeren van levenssappen, zoals bij de libaties nog het geval zou kunnen zijn. Ook is het onjuist, dat in de Pyrt. alleen over libaties gesproken wordt en niet over wierook als lichaamsvocht van de god. Dit laatste is het geval in Pyrt. § 116, welke plaats Blackman in een noot poogt weg te redeneren: „Heil u wierook, heil u wierook, heil u merg, dat uit de ledematen van Horus komt". Vgl. § 730, c-d.: „Uw geur is hun geur (nl. van de goden), uw zweet is het zweet van de beide enneaden". Zie ook § 1113, c. Vergelijk nog een plaats in de Coffin-texts, waar het ook gaat over zalven, welriekende stoffen enz.: „Merg, dat uit de rug van Osiris komt" 13). De verklaring van Bonnet is juist: „Denn war der Weihrauch nichts anders als eine göttliche Emanation, so brachte man doch der Gottheit nur dar, was schon wesensmäßig zu ihr gehört und in ihr allein Bestand und Ausgang hat".

Met het wierookoffer is het als met het offer in het algemeen: in het offer wordt de god iets van zijn eigen wezen aangeboden. Het offer is sacri-ficium: in het offer wordt het wezen van de godheid geconsacreerd. „Men brengt in allerlei

13) Coff. T. 209 (T₁C 236) [46].

vorm de god zijn eigen leven" 1). Door het offer wordt het wezen van de god verwerkelijkt, zijn leven gesterkt. Deze gedachte van het offer als levenssubstantie van de godheid zelf is uitgedrukt in een mythe als zouden wierookkorrels gestolde zweetdruppels van de god zijn, uit het lichaam ter aarde gevallen.

„Wierook van de god, dat uit hem gekomen is de geur van het uitvloeisel, dat uit zijn vlees gekomen is, het zweet van de god, dat op de grond gevallen is, dat hij aan alle goden gegeven heeft" 2).

„Heil u Wierook, heil u merg, dat uit het lichaam komt" 3).

„Uw dochter *M^c.t*, gij verjongt u, omdat gij haar ziet, gij leeft door de geur van haar dauw" 4).

M^c.t, de kosmische wereldorde, wordt in het brengen van haar wierookoffer verwerkelijkt en van deze levensorde leeft de god. „Gij zult uw beide handen plaatsen op deze liefelijke geur, het zweet van de god, dat van hem uitgaat, dan zult ge uw beide handen plaatsen op de grote geur, die uitgaat als (uit) het oog van Horus" 5). Ook andere stoffen dan wierook worden gedacht als komend uit het lichaam van de god, b.v. de honing: „Honing, het zoete Horusoog, uitvloeisel uit het oog van Re" 6). Hier kan niet aan lijkvocht zijn gedacht.

In dezelfde zin wordt in onze hymne gesproken van: „de olie, die uit uw ledematen komt" 7) (niet met Gardiner „the ointment, that is on thy limbs"). Hier is de olie ook substantie uit het lichaam van de god, aangeboden aan de god zelf. Voor de betekenis van *imj* = komend uit vgl. de bovengenoemde citaten Pyrt. § 116, P 3055 VIII, 3, en „O, Atoem, geef mij de liefelijke adem, die uit uw neus komt" 8).

Een duidelijke plaats, waar blijkt, dat de god bewierookt wordt met zijn eigen substantie, is de volgende: „Hij (de koning) roept u tot uw eigen oog. Hij bewierookt u met wat uit u komt. De enneade

ruikt uw geur, het zweet, dat uit uw lichaam komt" 9). De uitdrukkingen *pr.t hnt.k* en *pr.t m if.k* wijzen ook op een vertaling van *imj* = komend uit.

Behalve een verwerkelijking van het leven van de god betekenen deze offers ook een verwerkelijking van het leven van de offeraar. Hij participeert in het leven van de god. Zie de aangehaalde Pyrt. § 730, c. Vergelijk ook § 376/377, a: De geur van de koning verenigt zich met de wierookgeur van de goden. Zo wordt de koning zelf een god, die ten hemel stijgt.

De hoofdstukken zeven en acht zijn door Gardiner als hoofdstuk III volgens zijn telling samengevoegd. Het begin van het achtste hoofdstuk moet gestaan hebben in het gedeelte van kolom I beneden rechts, dat verloren is gegaan, vermoedelijk aan het begin van regel 23. Het laatste gedeelte van regel 22 handelt nog over het verslaan van de vijanden van Thebe, waarmee hoofdstuk zeven begint. Het eind van regel 23 gaat over het brengen van een offer, waarvan ook gesproken wordt in I, 25, I, 27 en II, 1. Hoofdstuk zeven wordt hier dus afzonderlijk behandeld, als omvattend het gedeelte I, 13 t.e.m. I, 23.

I, 13-I, 23

Het thema van dit zevende hoofdstuk is het primaat van Thebe boven andere steden van Egypte. Het machtige Thebe wordt voorgesteld als oog van Re en gepersonifiëerd als overwinnende godin.

Vertaling: *Zevende hoofdstuk. Het onheil wordt van Thebe verwijderd. R^c.t, de meesteres der steden, [zij] heeft genomen (?) I, 14 het heerlijke van de Alheer, het heilige oog van Atoem, het oog van Re. Thebe is sterker dan iedere stad. Zij heeft het land gegeven¹⁰⁾ I, 15 aan de enige heer¹¹⁾ door haar kracht. Die de boog draagt, die de pijl pakt. Niet kan men strijden¹²⁾ in haar nabijheid, omdat haar kracht groot is. I, 16. Iedere stad maakt*

1) De Buck, *Godsd. der Wereld* I blz. 98.

2) P. 3055 XII, 8, gecit. door Blackman en Bonnet [47].

3) P. 3055 VIII, 3 [48].

4) P. 3055 XXI, 5, 6 [49].

5) P. 3055 XXV, 7 [50].

6) P. 3055 VII, 3 [51].

7) I, 8.

8) B.D. 126, 4.

9) Urk. IV, 874, 6-9.

10) *diw.s* z.g.n. constaterende *šdm.f* met perf. betekenis.

11) *nb w^c* = de koning vgl. IV, 5.

12) Correct M.E. *n ch.n.tw* (Gard. § 418 blz. 333 al. 3; de Buck § 95).

[zich] ¹⁾ groot door haar naam, zij is hun heerseres die sterker is dan zij. Er wordt „grote” tot Re gezegd. I, 17 de god, toen hij begon „Thebe zal de einden der eeuwigheid bereiken” ²⁾, aldus sprak hij met betrekking tot haar. De onderwereld I, 18 [er is niemand, die] haar ³⁾ de hemel [er is niemand, die haar] bereikt, er is niemand, die er door heen loopt. Het hol van Noen I, 19 het zal niet ontbloot worden. Stal van Rwtj, stal I, 20 nest van de valk. Noen I, 21 Re. Rustplaats ⁴⁾ van Moet Ašeroe Sachmet I, 22 zijn vijand. Terwijl hij gevallen is door het vuur, tot as gemaakt. De verterende ⁵⁾

I, 13. *r^cj.t.*

Wegens de vrouwelijke vorm *tr.t* (oog) wordt het zonneoog wel als vrouwelijke zon voorgesteld. Een bijnaam van Moet is *R^c.t wr.t* ⁶⁾, door Sethe vertaald „grosze weibliche Sonne”.

I, 14. *šh.t nw nb r dr ntrj.t Tm tr.t r^c.*

Thebe wordt voorgesteld als oog van Re. De bekendste parallel staat in een inscriptie van Hatsjepsot: „Ik weet, dat Karnak *šh.t* op aarde is, de heerlijke oerheuvel van het begin, het *wd^š.t*-oog van de Al-heer” ⁷⁾.

Het oog is concentratie van licht en leven ⁸⁾. Als zodanig worden tempel, stad of land oog van de god genoemd.

Een lofprijzing van Amon door Toethmosis III zegt ⁹⁾: „Zijn stralen zijn in het oog der mensen”. „Ik weet inderdaad, dat Thebe eeuwig is ¹⁰⁾, dat Amon eeuwig is, dat Re de heer van Karnak is, dat Hermonthis is zijn verheerlijkt oog, dat in dit land is”.

Van het *šh.t*-oog van de zon wordt gezegd, dat het

de vijanden afweert, zoals in I, 13 van de vijanden van Thebe staat: „Uw *šh.t*-oog heeft uw vijanden geveld” ¹¹⁾. Het is niet zeker of op onze plaats het *šh.t*-oog is bedoeld. Het oogdeterminatief ontbreekt ¹²⁾.

ntr.t = goddelijk oog wordt als plaatsnaam gebruikt ¹³⁾. Reeds in de Pyrt. komt het voor, dat een localiteit als oog van Re wordt aangeduid. Zo wordt het daar gezegd van heel Egypte. Er is tevens verband met de oerheuvel als in onze hymne II, 10 en II, 12. Oerheuvel en oog zijn immers beide plaatsen, waar het leven zich in het bijzonder manifesteert. „Heil u Atoem, heil u Cheprer, die vanzelf ontstaan is. Gij zijt hoog in uw naam van heuvel, gij zijt ontstaan in uw naam van kever. Heil u, oog van Horus, dat hijzelf met zijn beide armen heeft toeberaid. Hij zal niet toelaten, dat gij gehoorzaamt aan de volken van het Westen, doch gij zult aan Horus gehoorzamen enz.” ¹⁴⁾. Voor Egypte als oog van Re, Horus-oog, *bšk.t* = het heldere oog, zie Sethe, Sage vom Sonnenauge blz. 8.

Een tempel-opschrift van Medinet-Haboe noemt Thebe oog van Re: „Ik heb voor u mijn tempel van millioenen jaren gebouwd in de pracht van Thebe, het oog van Re” ¹⁵⁾. Drioton vermeldt het volgende opschrift: „[Amon]-Ré, chef des dieux, est au centre de l’Oeil-droit, complet dans son élément: son entour est Montou” ¹⁶⁾. In zijn verklaring voegt Drioton er aan toe: „Le texte décrit la cité divine de Thèbes conçue comme *wd^š.t*” ¹⁷⁾.

I, 14-I, 16. *nht Wšs.t r ntrw.t nb.t dtw.s pš tš n nb w^c m nht.s tšj.t pd.t hf^c.t ššr nn šh.tw m hšw.s m wr phtj.s.*

11) Aeg. Inschr. Kön. Mus. Berl. V. Heft. Berl. No. 7317 r. 9 [53].

12) *šh* van het menselijk oog: Ostracon bij An. I, 3, 1 in Rivista degli studi Orientali Vol. XII: *dī-f thnt šhwj.kj.*

13) Thes. 1397.8 (Belegst. Wb.) [54].

14) §§ 1587, a-1589, a.

15) Jaarb. E.O.L. No. 7 blz. 328. Zie ook Rec. de Trav. XIX blz. 15 r. 5.

16) Chron. d’Egypte VI, 1931, blz. 263, Les quatre Montou de Medamoud [55].

17) Vgl. Drioton, Ann. du Serv. XLIV, 125. 126: Thebe heet „oog van Horus”, „oog van Re” (blz. 123, 133, 145, 146), „rechteroog van de Alheer” (idem).

1) Volgens Gardiner *š^cj šn* aan te vullen vgl. II, 15, IV, 13. Zin: ontleent zijn aanzien aan het wezen van Thebe.

2) Correct M.E. (Gard. § 227, 2; 450, 5e).

3) Voor *p.t* is nog *št* te lezen, blijkbaar eindigen al deze zinnestjes op *n + w.w.vorm*.

4) Wörterbuch III, 288, 12 v.v.

5) *wmmj.t* Wörterbuch I, 321, 21.22.

6) Sage vom Sonnenauge blz. 7 [52].

7) Urk. IV, 364, 1 v.v.

8) De Buck, Godsd. d. Wereld I blz. 96.

9) Urk. IV, 157,17; 164,5.

10) Vgl. I, 17 Thebe zal eeuwig bestaan.

„Thebe is sterker (*nht*) dan iedere stad”. Het w.w. *nht* = sterk zijn als attribuut van Thebe is bekend. *Wꜣś.t nht.tj*¹⁾: Thebe is sterk, wordt gezegd van de stad en van de godin, die haar personifieert.

Een opschrift van Toethmosis III beschrijft het overwinnende Thebe als gepersonifieerde godin. De tekst is helaas zeer onvolledig. Sethe zegt ervan²⁾: „Der König lässt, wie es scheint, zum ersten Male die Personifikation des „siegreichen Thebens” als Göttin mit Pfeil und Bogen in einer groszen Statue darstellen und diese wohl in Karnak aufstellen”. Gezegd wordt o.a., dat de pijl in de hand van het beeld 1 el en 5 palm lang is. Blijkbaar wordt haar de naam gegeven „Bastet, kampioen van Egypte, grootgebracht door *Wrt-hkꜣ.w*”. Vgl. in onze hymne I, 15 *hfꜣ.t śsr* en de leeuwengodin Sachmet (I, 21 en II, 13), die met Bastet nauw verwant is.

Een dergelijke voorstelling van Thebe als gepersonifieerde overwinnende godin *Wꜣś.t* uit de tijd van Ramses II bevindt zich in de Amontempel van Karnak. Legrain geeft de volgende beschrijving³⁾: „Le tableau du mur au sud de l’Hypostylé contenant ce texte représente Ramses II apportant des offrandes à Amon. Le roi est suivi d’une sistrophore, d’une *ihj.t* parée des insignes qui caractérisent la déesse Ouasit: le (hiërogliëf van Thebe) sur la tête, la hache, l’arc et les flèches dans la main gauche” (idem in de tempel van Ramses III). Het opschrift luidt: „Woorden gesproken door het overwinnende Thebe, de meesteres van het sikkelzwaard, de heer-seres (*hnw.t* vgl. II, 13 *hnw.t tꜣw.j*) van het district” [56]. Evenals in onze passage I, 15 is hier Thebe gepersonifieerd voorgesteld als overwinnende godin met pijl en boog in de hand. Oorlogsgodinnen als Neith, Nechbet en Sachmet worden zo afgebeeld.

Dezelfde voorstelling als in onze passage komt ook voor in een opschrift uit de Griekse tijd: „Men noemt haar naam het sterke Thebe (*Wꜣś.t nhtj*), meesteres van kracht, omdat zij alle goden heeft beschermd. Hare majesteit is boven de koningen van

boven- en beneden Egypte, omdat Re gezegd heeft: „Moge zij de bescherming des hemels uitoefenen””. De bedoeling is, evenals in ons hoofdstuk, dat Thebe gehuldigd wordt als hoofdstad van Egypte. Het is dat krachtens een uitspraak van Re (vgl. I, 17), waarbij hij bepaalt, dat van Thebe een theocratisch gezag uitgaat op aarde⁴⁾.

Vergelijk nog het volgende: Aan de *mhn*-slang, die de kapel van Re in de zonneboot omringt en zijn vijanden verslaat, wordt het epitheton van Nechbet gegeven: „De laaghartigen aan zich onderwerpend, de vijanden van haar vader bestraffend, terwijl zij niet afgeweerd wordt, die de boog spant, die de pijl trekt”⁵⁾. „Sachmet, haar pijlen missen het doel niet in het lichaam van haar vijanden”⁶⁾. Sesostris III: „Die de pijl schiet, zoals Sachmet doet”⁷⁾. Zoals hier het overwinnende Thebe wordt de koning graag met Sachmet vergeleken. „Er ist wie Sechmet gegenüber den Feinden”, „seine Pfeile fliegen hinter ihnen her wie die der Sechmet”⁸⁾. Een stad wordt met een overwinnende koning vergeleken; Memphis, dat „den Norden bezwungen hat und ihre Füße auf seinen Nacken setzt”⁹⁾.

Deze voorstelling van de overwinnende pijlen afschietende godin Sachmet wordt hier op Thebe toegepast¹⁰⁾. Men kan de strijd niet tegen haar opnemen (I, 15) „niet kan men strijden in haar nabijheid”. Hetzelfde wordt gezegd van Amenophis II in een passage, waarin ook de macht van de koning over zijn vijanden wordt beschreven¹¹⁾.

I, 16. *nirw.t nb.t hr śꜣ m rn.ś ntś tꜣw hꜣj.t wsr.t r.śn.*

Het sterke Thebe staat boven alle andere steden van Egypte. „Hij (Amon) maakte Thebe rijker dan alle andere steden tezamen, omdat zij hun meesteres

4) Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 140.

5) Chester B. IV Recto 6, 7 [57].

6) Ann. du Serv. XXVII blz. 22 [58].

7) Sethe, Lesestücke blz. 66, 7.

8) Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 187.

9) Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 176.

10) Zie ook I, 21, waar Sachmet wordt genoemd.

11) Rec. de Trav. IV blz. 35 [59]. Vgl. met *ꜣꜣ* (niet *ꜣꜣ!*) Urk. IV, 187, 9, Sinuhe R. 80 en Stele Toethmosis III, Eg. Leeb. de Buck blz. 62 reg. 11.

1) Wörterbuch II, 314, 23-24.

2) Urk. IV, 190.

3) Ann. du Serv. XV blz. 273-G. Legrain, La Litanie de Ouasit.

is" zegt een tekst, die veel overeenkomst vertoont met de onze. Zoals in ons tekstverband wordt ook daar Thebe als oerplaats beschreven, als het land, dat het eerst uit Noen oprees en dus als centrum van leven voor Egypte. Thebe heet ook „beschermster der steden en voedster van de districten" 1).

I, 17. *in W^s.t in.s ph.wj n nh n d.t.*

Amon-Re belooft aan Thebe, dat het eeuwig zal bestaan. Vgl.: „Ik weet, dat Thebe de eeuwigheid is" 2). Dezelfde uitspraak komt ook voor in een opschrift uit Griekse tijd: „Hare majesteit zal het einde der eeuwigheid bereiken" 3).

I, 17. 18. *d.t.....p.t.....ph st nn hpt st.*

In het volgende gedeelte worden namen aan Thebe gegeven, die het kenmerken als bijzondere localiteit, die onaantastbaar is voor aanvallers, als plaats uit de oertijd. Bij de woorden *d.t* en *p.t* kan gedacht worden aan Thebe als beeld van de kosmos. Dat Thebe de kosmos vertegenwoordigt, zegt ook een met ons hoofdstuk zeer verwante tekst: „Men noemt haar omtrek der gehele aarde" 4).

Het w.w. *hpt* wordt gebruikt voor de zonneloop langs de hemel. Van de zon wordt gezegd: „Die, terwijl gij verre zijt, ontelbare mijlen doorloopt (*hpt*), gij legt ze af in vrede, gij stuurt over het hemelwater naar de plaats, die ge wilt" 5). Er wordt in onze passage ontkend, dat iemand anders dan de zonnegod de tocht langs de hemel kan volbrengen, resp. vrijuit door Thebe kan heenlopen.

I, 18. *tph.t Nwn.*

Vergelijk hiermee de volgende benaming van Thebe: „Das Nun-Quelloch des Gottes, dessen Art man nicht kennt; sein Nun-Quelloch, die Uranfangsstätte, die Nun-Quelle des ²*Imn-rn.f*" 6). Thebe

wordt hier aangeduid als oerplaats der wereld 7). Zowel in dit citaat als in onze passage is ook de gedachte van het adyton aanwezig.

I, 19. *s^s n rw.tj ihw.*

Bij *ihj* moet gedacht worden aan de N.E. spelling voor het woord *ihw* = „Viehhürde" (Wörterbuch I, 118, 7), niet aan *ihj* = „Freude, Jubel" (I, 117, 15 v.v.). Er is dan parallellisme met *s^s* = „Stall für Vieh" (Wb. IV, 13, 6) 8). Stal is dan ook een van de namen voor Thebe.

Bij *rw.tj* kan men denken aan Sjoë en Tefnet, als leeuwenpaar in Leontopolis vereerd 9). Zo worden zij genoemd in een Pyrt.: „Atoem, samen met het leeuwenpaar..... 10). Dat is Sjoë en Tefnet, het paar, dat de goden geschapen heeft, dat de goden voortgebracht heeft, dat de goden vastgesteld heeft". Op grond van de schrijfwijze en het tekstverband (waar de loop van de zon wordt genoemd) moet echter eerder gedacht worden aan *rw.tj* als naam voor de zonnegod. Dit is trouwens geen tegenstelling met het bovengenoemde, want Sjoë en Tefnet zijn kinderen van Atoem en dus wezensverwant met hem. *Rw.tj* als naam van de zonnegod komt ook reeds in de Pyrt. voor 11). De ten hemel stijgende dode gaat naar *rw.tj*: „Groot is de waardigheid van de dode in het huis van de leeuwengod" 12), wordt er gezegd. Met *rw.tj* wordt Atoem bedoeld: „Hoe is uw huis gebouwd, Atoem, hoe is uw gebouw gegrondvest, *Rw.tj*" 13). Volgens het parallelisme zijn Atoem en *Rw.tj* hier identiek. *Rw.tj* wordt ook duidelijk als zonnegod bedoeld in de volgende citaten: „O Re....., o Atoem....., o Chepri....., o *Rwtj*" 14); „Ik ben *Rwtj*, de oudste, Re Atoem" 15). Daar vooral in de latere teksten *Rw.tj* van de zonnegod wordt gebruikt, is het zo goed als zeker, dat hij ook op onze plaats

1) Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 125; vgl. Thebe als *hnw.t sp.t*, meesteres der districten, id. blz. 132.

2) Urk. IV, 164, 5.

3) Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 145.

4) Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 139.

5) B.D. 10, 8 vgl. ook 42, 3 en Hymne van de twee architecten 58,14.

6) Sethe, 8 Urgötter § 140. Vgl. Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 112 „plaats van de oertijd, watergat (c^c) van Noen van hem, die zijn naam verbergt" [60].

7) Sethe, op. cit. § 254.

8) *s^s* in de spelling van onze plaats ook B.D. 144, 2/3.

9) Kees, Göttergl. blz. 7 en 221, Sethe, 8 Urgötter § 61, Urgeschichte § 27, § 126.

10) § 447, a. b., zie ook § 696, c.

11) §) 2081.

12) § 2086.

13) Urk. V, Spruch XVII, Abschn. 33.

14) Leiden I 347, VIII, 5. 6.

15) B.D. 104, 6 en verder 27, 5; 110, 12; 253, 6; 168, 5.

wordt bedoeld. Een benaming van Thebe als woning van de zonnegod ligt voor de hand.

I, 20. *sš n bik*.

Ook met deze naam wordt misschien Thebe als oerlocaliteit aangeduid. Hammamāt wordt op soortgelijke wijze nest genoemd: „Zijne majesteit beval, deze stele op te richten voor zijn vader Mīn, de heer der landen, op deze berg, de oertijdelijke, die de eerste plaats inneemt in *tš-šhtjw*, het godenpaleis, gezet als leven van Horus, goddelijk nest, waarover deze god zich verheugt, zijn reine plaats, om zich te verlustigen, opperste der landen, land van de god, opdat zijn ka er ruste”¹⁾. Evenals Thebe in onze passage, krijgt Hammamāt een voorrang boven andere plaatsen en wordt ook als oerlocaliteit beschreven. In soortgelijk verband als het onze heet Thebe: „Nest der winden voor alle neuzen”²⁾. Is bedoeld het nest met het ei, waaruit de zonnegod ontstond, zoals in Hermopolis?³⁾ Maar dan is het niet het ei van de *bik*, maar van *ngg-wr*⁴⁾.

Een nest van de valkgod Horus is in de volgende passages genoemd: „Zoals ik deed aan Horus (zegt Hathor tot Hatsjepsoet) in het nest van de koning van boven- en beneden Egypte”⁵⁾. In een Horushymne: „Ik heb de nacht doorgebracht in het nest”⁶⁾.

I, 20. *nwn hr.....*

Misschien wordt hier van Thebe als oerlocaliteit gezegd, dat op haar gezag de jaarlijkse Nijloverstroming plaats vindt⁷⁾.

I, 22. *hftj hr.w n šd.t irw m ššfj wnmj.t*.

Dit deel vat de draad van het begin weer op: Het verslaan van de vijanden. Het is waarschijnlijk, dat het zevende hoofdstuk hier eindigt, omdat ook in andere hoofdstukken zoals hier het woordspel van

het begin weer opgenomen wordt aan het eind (zie b.v. hst. 9 *psd.t*).

De vijanden van de zon worden verbrand. Vgl.: „Zijn vijanden worden verbrand(?) door vuur, het is zijn oog, dat de vijanden velt”⁸⁾; hier wordt gezinspeeld op de sage van het woedende zonneog. „De vijand van de zon is gevallen door het wilde vuur, terugwijkend op zijn uur”⁹⁾. „Uw vijand is overgeleverd aan de vlam”¹⁰⁾. „Uw vijand is gevallen, zijn hoofd wordt afgesneden, zijn vijand is toegeteld aan de vlam”¹¹⁾.

Hoofdgedachte van begin en slot van het zevende hoofdstuk is: Het sterke Thebe triumpheert evenals zijn god over de vijanden van de zon.

I, 23-II, 2

Het achtste hoofdstuk beschrijft een processiefeest van Amon-Re. De cultusboot van de god werd uit het allerheilige van de tempel gehaald en plechtig rondgevoerd. Daarbij werden offers gebracht ten gunste van het leven van de koning. Door de beschadiging van de papyrus ontbreken de eerste helften van de laatste regels van de eerste kolom. Daardoor is het begin van dit hoofdstuk zo fragmentarisch dat men naar de zin ervan slechts gissen kan.

Vertaling: I, 23 *ka des levens(??)*. Het is de ba van Re, zijn heerlijke god. Aan hem wordt geofferd I, 24 *zijn processiebeeld dragen bij zijn epifanie. Ziel van aanzien (???)*¹²⁾, om zich neer te laten op (?). I, 25 *sedert zijn koningschap. Hij vaart zuidwaarts naar Thebe om offers te brengen. Amon* I, 26 *Thebe zijn schoonheid verheffende. Atoem geeft hem zijn ka te eten. Amon* I, 27 *men offert aan hem vóór(?) de koning der twee oevers (of landen)*¹³⁾, zoals men deed voor Re in den beginne. II, 1 „Amon is M^{3c}.t”

1) De Buck, Eg. Leesb. blz. 33,3 v.v.

2) Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 125.

3) Godsd. der Wereld, I, 76.

4) Sethe, 8 Urgötter §§ 159.160.

5) Urk. IV, 239, 10.

6) Leiden I 347 V, 6-7 [61].

7) Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 148 vgl. onze hymne V, 18.

8) Kaïrohymne III, 6-7 [61].

9) P. 3050 III, 7. 8 [62].

10) BD. 2, 6.

11) Rec. de Trav. XVII 114, zonnehymne 18e Dyn. regel 8. 9 [63].

12) lees: *bs šfj.t?*

13) Maar *tš-wj* altijd met de hiëroglyphen voor de twee landen in deze hymne.

zegt men in het paleis. De heer der twee landen ontvangt koeken uit zijn (Amon's) offers. Gejuich in de hal: „Re brengt vrede” (?), de god, sterker van macht dan de andere goden, II, 2 want hij is de al-enige, de goddelijke „die zijn naam verbergt”, die is onder de acht goden.

I, 23. *bj n Rc*.

Het is niet zeker, wat hiermee wordt bedoeld. De phoenix heet b.v. „ba van Re” als incarnatie van de zonnegod¹⁾. Koning Mernephtah draagt de naam „*Bj-n-Rc*”²⁾. Het meest waarschijnlijk is hier te denken aan Amon blijkens het verband. Het suffix van *ntr.f* heeft betrekking op de koning. *Sm^c n-f* zou dan op een offer aan Amon slaan, waarvan ook sprake is in het vervolg. De voorstelling, dat de ene god de ba van de ander is, is niet ongewoon in Egypte en is een middel, om twee goden met elkaar te identificeren. Voorbeelden daarvan zijn te vinden in de Hymne El Chargeh³⁾, waar goden van verschillende localiteiten met Amon-Re worden vereenzelvigd: „Uw heerlijke ba was in Aphroditopolis” „Uw ba is in Mendes”⁴⁾ „Uw ba rust in *Htpt*”⁵⁾.

ntr šps.

Dit attribuut wordt dikwijls van alle goden, maar inzonderheid van Amon-Re gebruikt, b.v. „Deze heerlijke god, heer van alle goden, Amon-Re”⁶⁾.

I, 24. *r rmn ššmw.f m h^{cw}.f*.

De nu volgende fragmenten doelen op een processie van Amon zoals bij het Dal-feest en het Opet-

feest. De cultusboot van Amon werd daarbij uit het allerheilige van de tempel gehaald en rondgedragen op de schouders van priesters. Het opheffen van deze cultusboot werd aangeduid met de term *rmn ššm*. Volgens Kristensen⁷⁾ (t.a.p. blz. 270) was de cultusboot zelf het *ššm*-beeld. In de processieteksten wordt het woord *h^{cw}* gebruikt voor de epifanie van de god uit zijn heiligdom⁸⁾. Volgens Kristensen was de zin van deze processies het verwerkelijken van de overwinning van de zonnegod over zijn vijanden. De processieboot is te vergelijken met de boot, die de zonnegod in de onderwereld over de Apep-slang vaart en die hem aldus redt van de dood. De processievaart is afbeelding van de vaart van de zon: „Amon is verschenen in zijn bark als Re in de hemel. Het gehele land jubelt, wanneer het zijn [stralen] ziet in zijn rivierbark (*wi^s n tp itrw*, de processieboot) zoals Re in de *mškt.t*-boot”⁹⁾. Dit is de boot die Re door de onderwereld vaart.

Omgekeerd wordt ook de opgang van Re met de processie vergeleken: „Al wat gij geschapen hebt, hun handen zijn voor u in lofprijzing. De mensen, zij vereren u, zij juichen, omdat gij opgaat uit de horizon des hemels. Zij vereren deze uw heerlijke gestalte. Niet zal de liefde voor u ondergaan in eeuwigheid. Thebe zal juichen, Karnak zal zich verblijden, uw enneade zal juichen, uw processiebeeld dragend. Gij vaart in uw bark, terwijl gij opgaat als deze, die de jakhalzen trekken langs de weg naar *Nn.t*. Uw stralen lichten er in als de zonnescijf. Uw stralen vertonen zich”¹⁰⁾.

Het noemen van *Nn.t*, de onderwereldhemel en de jakhalzen wijst ook op de overwinning van de zon op de dood bij de tocht door het dodenrijk.

*b^sj šftj*¹¹⁾.

De vorm *b^sj* is ongewoon. Wel komt voor *b^sjtj*

1) De Buck, Zegepraal van het licht blz. 83.

2) Erm. Lit. blz. 337; Gard. Misc. blz. 14.

3) Pl. XXVI regel 25.

4) R. 26.27.

5) R. 31.

6) Pap. Nsichons I, 1. Zie verder: Coff. T. I, 384, c. (Atoem); Mythe v. Re en Isis, Möller, Lesest. blz. 30 regel, 6; Davies, El Amarna IV Pl. XXIX, 8. v. Aton; Stele v. Horemheb Z.Ä.S. No. 15 blz. 148 v.v. reg. 6; Aeg. Inschr. Mus. Berl. V Heft No. 6910 blz. 66; Rec. de Trav. IV blz. 135 No. 309 van *p^s šw* (determ. zon) *Hr-šhtj*; Rec. de Trav. No. XIV blz. 33 van Amon-Re; B.D. 2,12 in zonnehymne.

7) Kristensen, De symboliek van de boot in de Egyptische godsdienst. Versl. en Med. Kon. Ak. Wetensch. Afd. Letterkunde 5e R. 4e d. blz. 254 v.v.

8) G. Foucart, La belle fête de la vallée. BIFAO XXIV blz. 1, 123.

9) W. Wolf, Das schöne Fest von Opet, tekst 14, blz. 56.

10) P. 3049 XIV, 1 v.v. [64].

11) Wörterbuch I, 418, 4

als bijnaam van Amon ¹⁾). Naast onze plaats zijn te stellen de plaatsen, die Sethe noemt ²⁾), door hem vertaald „die Seele des Ansehens”, als naam voor Amon-Re. Deze naam zou duiden op het „geestelijk” karakter van Amon.

Amon wordt ook genoemd „die geheimnisvolle Seele, der Ansehen verliehen ist” ³⁾). Er is hier ook verband tussen Amon als ba en zijn *šfj.t*. Reeds in de Pyrt. wordt de zon ba genoemd: „Gegrüsst seist du, Seele, die in ihrem Roten Blute lebt” ⁴⁾ (vert. Sethe). Het gaat hier over de zon in het morgenrood. Indien Amon het ba-zijn aan de zonnegod ontleend heeft, behoeft het niet in verband gebracht te worden met zijn pneumatisch karakter. Ba kan betrekking hebben op de onzichtbare lichtenergie, waarvan de zonneschijf zichtbare manifestatie is ⁵⁾. Amon-Re als ba komt ook voor in Pap. Nsichons: „Heerlijke ba, die in den beginne ontstond” ⁶⁾.

r htp hr.

In de processieteksten wordt het woord *htp* gebruikt van het „zich neerlaten” van de god op de halteplaatsen onderweg, of in het heiligdom aan het eind van de reis. Zulk een halteplaats bij het graf van een gestorven koning op het Dal-feest heet: *š.t htp* ⁷⁾. Bij het Opet-feest heet het: „De koning roeit zijn vader Amon, opdat hij zich neerlate (*r htp m*) in Karnak” ⁸⁾. Onze passage is echter te fragmentarisch, om met zekerheid vast te stellen, of dit *htp* hier bedoeld wordt. Bovendien wordt in de processieteksten het w.w. *htp* met de praepositie *m* geconstrueerd en hier met *hr*.

I, 25. *-f dr nswj.t.f hntj.f r Wš.t r šm^{3c} b.w.*

De handelende persoon moet hier wel de koning zijn. Hij offert aan Amon op de grote processie-

feesten. Dit maakt het waarschijnlijk, dat ook in I, 23 het suffix *-f* op de koning betrekking heeft.

Het zuidwaarts varen (*hntj*) naar Thebe, om te offeren, heeft betrekking op een tijd, dat Thebe alleen godsdienstige hoofdstad was en de residentie verplaatst was naar de Delta ⁹⁾, de toestand dus van het begin der 19e dyn., vooral onder Ramses II. De koning moet eerst uit de residentie in de Delta naar het Zuiden varen, om te Thebe de godsdienstige plechtigheden te kunnen leiden.

Ramses III zegt tot Amon: „Ik ben tot u gekomen naar Thebe, uw geheime stad” ¹⁰⁾. Sethe wijst op de „Inscription dédicatoire” van Abydos „dass der König auf seiner ersten Reise nach Theben¹¹⁾ das Fest von Luksor am 23. Tage des Monats Paophi feierte (reg. 26), dass er danach von der „Südstadt” heimkehrend [69] (rg. 28) „stromabfuhr” [70] enz.

hd is het pendant van het in ons gedeelte gebruikte *hntj*. Het wordt ook gebruikt voor de terugkeer uit Thebe na het viere van een feest in een opschrift uit de tijd van Ramses II ¹²⁾: „Jahr 1, Monat 3 der Überschwemmungszeit, Tag 1, als seine Majestät stromabwärts fuhr von der Südstadt, nachdem er getan hatte was sein Vater Amon-Re loben” (Opet-feest) (vert. Sethe). In een noot merkt Sethe op: „Südstadt, eine allgemeine Bezeichnung für Theben im Unterschied zu einer andern Residenz im Norden, zu der der König offenbar jetzt heimkehrt”.

Is de hierboven gegeven verklaring van *hntj* ¹³⁾ juist, dan zou daarin meteen een vast punt voor de datering van onze hymne gegeven zijn n.l. de tijd van Ramses II.

I, 26. *Wš.t hr wts nfr.w.f.*

wts nfr.w (met het determinatief voor opheffen) is een naam voor de processieboot, die het cultus-

1) Rec. de Trav. I, blz. 89 v.v. Pap. Luynes „Gmhsu in wiens greep de eeuwigheid is” [65] Pap. Nsichons III, 28 [364].

2) 8 Urgötter § 232.

3) Mag. Harris G. 13, ed. Lange.

4) § 854, a.

5) Zo Mag. Harris H, 7 „ziel, die straalt in zijn oog” [363].

6) I, 2 [66].

7) Foucart, Belle Fête blz. 46.

8) Wolf, Schöne Fest II, 3 No. 26 S. 30.

9) Breasted, Gesch. v. Egypte blz. 229; Sethe, Urgeschichte § 218.

10) Harris I, 3, 4 [67].

11) Reg. 22 [68].

12) Z.Ä.S. No. 44. K. Sethe, Die Berufung eines Hohenpriesters des Amon, blz. 30 v.v. [71].

13) *hntj* geeft aan de terminus a quo, het journaal van de beambte van Ramses II (52e jaar), dat op het verso van de papyrus staat, de terminus ad quem.

beeld van Amon draagt¹⁾. Volgens Kristensen (Symboliek van de boot) is het *wts nfr.w* een werkelijk van de verrijzenis van de zon. De priesters doen dit, wanneer zij de cultusboot op de schouders tillen²⁾. Deze acte heet ook *wts nfr.w*. Ook van een stad, waar het beeld van Amon staat, kan gezegd worden, dat zij zijn schoonheid draagt b.v. van Karnak, „zijn lievelingsplaats, die zijn schoonheid verheft”³⁾. Op onze plaats is echter *wts* gebruikt met het determinatief voor spreken, in de betekenis van verheerlijken⁴⁾. De beide woorden hangen evenwel samen, zoals ook het Nederlandse ‘verheffen’ kan betekenen: ‘optillen’ en ‘prijzen’. Dat de stad Thebe Amon prijst, zegt b.v. dit citaat: „Thebe juicht, Karnak is verheugd”⁵⁾.

šnm n.f Tm kʹ.f.

šnm wordt gebruikt van het spijszigen van goden door offers. Wordt bij het hier gebruikte *kʹ* ook gedacht aan het woord *kʹ* = voedsel (Wb. IV, 164, 3)? Mogelijk is hier de zin, dat de *kʹ*-zielekracht van Atoem op Amon overgaat⁶⁾. In een hymne wordt van Sjoë gezegd: „dessen Ka mit der Nahrung des Re zufriedent ist, mit der Nahrung und den Speisen von dem was bei ihm ist”⁷⁾ (vert. Lange). Blijkbaar is hier de betekenis, dat Sjoë zielekracht aan Re ontleent. Iets dergelijks is wellicht hier van Amon en Atoem bedoeld.

I, 27. *wdn.tw n.f hʹ.t nsw idb.wj.*

Onduidelijk is de praepositie *hʹ.t*. Gaat het hier over het offer aan Amon bij het Opet-feest?

mī ir n R^c m sp tpj.

Men kan ook lezen *ir.n*: „Zoals Re deed”. Wat er bij zulk een godsdienstig feest gebeurde was herhaling van de oertijd. Dezelfde spontaan scheppende goddelijke energie, die zich toen openbaarde, was

1) Foucart, Belle fête blz. 46. Wolf, Schöne Fest, No 32 S. 33, naam van de Moet-bark. Als naam voor de boot ook P 3056, VII, 9 [72].

2) Foucart, Belle fête blz. 99.

3) Urk. IV, 364,5.

4) Dus niet Wb. I, 383, 16 v.v., maar 384, 1.2.

5) P. 3049, XIV, 4.5 [64].

6) Vgl. Z.Ä.S. 54 blz. 56, G. v. d. Leeuw, External Soul.

7) Mag. Harris, ed. Lange-B, 16.17.

steeds weer het wezen van de godsdienstige plechtigheden.

I, 27-II, 1. *mʹ^c.t ʹImn.*

Misschien te vertalen: „Amon is *mʹ^c.t*”. Amon is subject, *mʹ^c.t* is praedicaat, dat vanwege de nadruk voorop staat⁸⁾.

Mʹ^c.t, de godin van de kosmische orde, staat met Amon in nauw verband. Een tekst luidt: „*Mʹ^c.t* is uw moeder, Amon. U alleen behoort zij, nadat zij uit u voortgekomen is, in een toestand om te woeden, om te verbranden die u aanvalt, *Mʹ^c.t* alleen is Amon(?) (als deze vertaling juist is, staat deze plaats het dichtst bij de onze), meer dan alle mensen, die ontstaan zijn”⁹⁾. *Mʹ^c.t* is moeder en dochter van Amon en mogelijk wordt zij ook met hem geïdentificeerd. Een andere tekst luidt: „Gij zijt verheven (Amon-Re), terwijl *Mʹ^c.t* vóór u is, terwijl zij haar armen (beschermend) achter u plaatst. Uw ka is in haar (of als zij). Uw dochter bouwde u, gij bouwdet haar”¹⁰⁾. Ook hier is *Mʹ^c.t* tegelijk moeder en dochter van Amon en via de ka-voorstelling nagenoeg met hem geïdentificeerd.

De nauwe betrekking tussen Amon en *Mʹ^c.t* is ook duidelijk in de volgende passage: „*Mʹ^c.t* is blijvend voorop Uw *Mškt.t*-boot. De westelijken bieden u *Mʹ^c.t* aan voor het aangezicht van hemel en aarde. Gij gaat de hemel rond, gij leidt de aarde, terwijl *Mʹ^c.t* met u is, iedere dag, gij gaat ter ruste in de onderwereld, terwijl *Mʹ^c.t* met u is. Gij hebt het binnenste van de beide brongaten van de Nijl verlicht, gij zijt opgekomen uit het verborgen vertrek, gij gaat ter ruste en gij groeit weer op door haar. *Mʹ^c.t* rust in uw kapel. *Mʹ^c.t* is blijvend in Karnak. *Mʹ^c.t* alleen behoort aan u”¹¹⁾. *Mʹ^c.t* is hier verbonden met Amon-Re als zonnegod. Zij vergezelt hem in zijn boot bij zijn dag- en nachttocht. *Mʹ^c.t* vertegenwoordigt de kosmische orde, waardoor de zon haar loop met periodieke op- en ondergang volbrengt. Deze verbondenheid met *Mʹ^c.t* heeft Amon met de zonnegod Re gemeen.

8) De Buck, Eg. Gram. § 175.

9) Chester Beatty IV, Recto 9, 7.

10) P. 3055 XIV, 11 v. [73].

11) P. 3055 XXIII, 9 v.v. [74].

Uit enige benamingen van Amon blijkt zijn verbondenheid met $M^{\text{c.t}}$. Nb $m^{\text{c.t}1}$), heer van $M^{\text{c.t}}$; $^{\text{c}}nh m m^{\text{c.t}2}$), die van de waarheid leeft; $htp hr m^{\text{c.t}3}$), die op de waarheid rust. $M^{\text{c.t}}$ heten ook de offers, die aan Amon worden gebracht⁴). Bij dit zeer innige verband tussen Amon en $M^{\text{c.t}}$ kan het niet verwonderen, dat Amon en $M^{\text{c.t}}$ in onze passage geïdentificeerd worden.

II, 1. *hr.tw*.

Het subject is de koning. Men + godendeterminatief is een bekende N.E. aanduiding van de koning⁵). Zo komt het voor in Pap. d'Orbiney⁶).

šsp nb t.wj šn.w m h.t.f.

nb t.wj is een gebruikelijke benaming van de koning.

Dat de koning deelt in de offers van een god (en daardoor in het leven van de god) is heel gewoon in Egypte. Ramses III zegt in een gebed tot Amon: „Geef lucht aan mijn neus, water aan mijn ba, opdat ik ete koeken en spijzen van uw offerande⁷). Ook bij de processiefeesten, zoals het Opet-feest, deelde de koning in de offers aan Amon: „Moge gij ontvangen offerkoeken van Amon op zijn schone feest van de vaart⁸).

h.j m šhw R^c pw hr šhtp.

Voor de zinsconstructie zijn de volgende citaten te vergelijken: „De bemanning van Re is in vrede, de goden zijn in gejuich: (of: dat betekent) Horus is zegevierend uit zijn gericht gegaan⁹); „Er is

een geluid van gejuich in de verborgen plaats: „Rust als Osiris¹⁰). Met *pw* wordt de inhoud van gejuich aangegeven: „Gejuich dat betekent”. Dit is een soortgelijke constructie als het gebruik van *pw* in een commentaar.

Het slot van het achtste hoofdstuk geeft attributen van Amon-Re, die verband houden met zijn primaatsaanspraken boven andere goden. Over dit primaat zal in een afzonderlijk excurs worden gehandeld. Hier volgt alleen iets over de epitheta, die op onze plaats genoemd worden.

p' ntr wsr h.w r ntr.w.

Dat Amon sterker is dan de andere goden, wordt vaak in de teksten zo gezegd, om Amon boven hen te verheffen: „Ik weet, dat gij sterker zijt dan de (andere) goden¹¹). „Sterker van kracht dan alle (andere) goden¹²). „Ik weet, dat hij (Amon) heilig is, in zoverre zijn kracht groter is dan die van alle (andere) goden¹³). De feestkalender van Medinet-Haboe zegt: „Mijn hart is verheugd, omdat ik weet, dat gij machtiger zijt dan de (andere) goden¹⁴). „Ik heb dit gedaan voor mijn vader Amon-Re, omdat ik weet, dat hij goddelijker is dan enige (andere) god en omdat ik inzie, dat zijn macht groter is dan (die der andere) goden¹⁵). Reeds de Pyrt. zeggen van de zonnegod, dat hij machtiger is dan de andere goden¹⁶).

II, 2. *w^c w^c.w.*

Dit is een van de z.g.n. monotheïstische praedictaten van Amon. Het wordt reeds gebruikt in de Kaïrohymne, vóór de Amarnatijd en mag dus niet gezien worden als nawerking van de ideeën van Ichnaton. „Alenige, die het bestaande gemaakt

1) Legrain, Statues No. 42112 (tijd Toethmosis II); Kaïrohymne IV, 1; Urk. IV, 494,16; P. 3049, XIII, 1.

2) Kaïrohymne VIII, 6; Pap. Nsichons I, 2; Davies, Amarna Part III Pl. XXVIII col. 3 v.; Aeg. Inschr. Mus. Berl. Heft. V No. 7317 r. 2; Leiden I 347, IX, 7.

3) Rec. de Trav. II blz. 177-Statue; Aeg. Inschr. Mus. Berl. Heft. V No. 6910, G, blz. 64.

4) Urk. IV, 743, 17 vgl. 757, 14.

5) Jb. E.O.L. VIII blz. 574 noot 23, V blz. 293.

6) 15,5; 17,3 [75].

7) Harris I, 3, 6; zie ook P 3050, VI, 2; Jb. E.O.L. VII blz. 330.

8) Lange-Schäfer, Grab und Denksteine No. 20476 a r. 7 [76].

9) Leiden I 347, VII, 45 [77].

Oudheidkundige Mededelingen, N.R. XXVIII

10) Nav. Litanie du S. Pl. XII, 8 (Seti I) [78].

11) Rec. de Trav. XIX, 15 (Ramses II) [79].

12) XXII Dyn. Ann. du Serv. XXXVIII blz. 71 [80].

13) (Toethmosis III) Urk. IV, 736, 10.11. Zie verder Amonritueel P 3055, VI, 5, XIII, 11, XVII, 5, XXIX, 10.

14) Jb. E.O.L. VII blz. 328.

15) Id. blz. 330.

16) § 853, c vgl. Leiden I 347, IX, 6. Soms zegt men ook van een andere god, dat hij de sterkste is: van Ptah, Šabakatekst 58; van Sjoë, Mag. Harris, ed. Lange D, 31.

heeft" 1). „Heil u, die dit alles gemaakt heeft, alenige, veel van armen" (vgl. de zon met de armen in Amarna) 2). „Alenige, wiens gelijke niet is" 3). In een N.R. hymne, waarin Amon-Re als zonnegod wordt beschreven: „De alenige" 4). In het Amoncredo 5): „Oertijdelijke, uit wie iedere god ontstaan is, alenige, schepper van al wat bestaat". In het Amonritueel: „Heil u, Amon-Re, goddelijke macht, geworden in de beginne, heer der eeuwigheid, enige, die goden en mensen hebt voortgebracht en alle levende dingen. Gij zijt uitgegaan als alenige uit Noen" 6). In een dodenboektekst van Re: „Heil u Re, onder alles (?), heer der waarheid, alenige, heer der eeuwigheid" 7). Het valt op, dat in de passages, waar *w^c w^c.w* gebezigd wordt, nog al eens gezinspeeld wordt op de god als eerst ontstane, alleen in de beginne, schepper van al wat bestaat. Met deze term wordt zijn absoluutheid aangeduid. Geen andere god is met hem te vergelijken. Hij bracht ook de schepping voort zonder medewerking van andere goden. Het gaat dus niet om monotheïsme in de strikte zin, maar om Amon boven andere goden te stellen.

Een enkele maal krijgt een andere god dit praedicaat: Van Thot wordt gezegd: „O mijn meester Thot, dubbel groot, heer van Schmun, alenige, zonder gelijke" 8). Dit is een henotheïstische trek. De god van de hymne wordt als hoofdgod beschouwd, hoewel hij in het algemeen niet als hoofdgod geldt.

imj ntr.w.

Deze plaats 9) is een van de door Sethe geciteerde voor zijn stelling, dat Amon een van de acht oergoden van Hermopolis is, dus niet boven de acht staat, maar zelf tot hen behoort. Hij noemt in dit verband ook de volgende plaats uit de magische Pap. Harris: „De acht goden uit de eerste oertijd,

de groten, zeggen, terwijl zij de god, die onder hen is vereren " 10).

II, 2-II, 10

Hoofdstuk negen beschrijft, hoe alles in de natuur opleeft bij het schijnen van de zon. Een zuiver solair hoofdstuk.

Vertaling: *Negende hoofdstuk. De enneade, die uitgegaan is uit Noen, zij zijn verzameld, omdat II, 3 zij u zien, groot van schrik. Heer der heren, die zich zelf geschapen heeft. De heer der 11) Hij is de heer. Die verblind (?) waren, hij licht II, 4 voor hen, om hun oog te verlichten in een andere gedaante. Haar 12) ogen glanzen, haar oren zijn geopend. Alle ledematen zijn bekleed 13) II, 5, nadat 14) hij straalt. De hemel is van goud, Noen is van lapislazuli, de aarde is bestrooid met malachiet, waneer hij er in straalt. De goden zien 15) II, 6 terwijl hun tempels geopend zijn. De mensen kijken en zien door hem. Alle bomen bewegen zich heen en weer voor hem. Zij wenden II, 7 zich wegens zijn ene oog. Hun bladeren zijn ontvouwen. De „schubben" 16) springen in het water. Zij komen uit hun vijvers II, 8 terwille van hem. Al het kleinvee springt voor hem. De vogels dansen met hun vleugels. Zij onderscheiden hem op II, 9 zijn schone tijd. Zij leven dagelijks 17), omdat zij hem zien. Zij zijn hem ondergeschikt, verzegeld met zijn zegel. Geen god opent hen behalve zijne majesteit. II, 10 Er is niemand, die handelt buiten hem om, de grote god, het leven van de enneade.*

II, 2. *psd.t pr m Nwn.*

Zoals gewoonlijk van de zonnegod wordt hier van de enneade gezegd, dat zij is opgegaan uit het

1) Kairohymne VI, 3 [81].

2) Kairohymne VI, 7 [82].

3) Kairohymne VIII, 5 [83].

4) P. 3049, XVI, 2 [84].

5) Pap. Nsichons I, 3.

6) P 3055, XVIII, 1 v.v. [85].

7) B.D. 363,14.

8) Ann. du Serv. XXI blz. 154. Lefebvre, Tombeau de Petosiris [495]. Van Ptah: Maj Sandman-Holmberg, The god Ptah, blz. 36.

9) Cf. Maj Sandman-Holmberg, The god Ptah, blz. 166.

10) H, 1 + 2 (ed. Lange).

11) *nb.tjw.*

12) „haar" Eg. *fj*, van de *hpr.w.*

13) *wnhw* perf.

14) Lees *ht*, afk. van *mht* Wb. III, 344,1 v.v

15) *hpr* hulpwerkw., betekenisloos, of misschien te vertalen: zijn begonnen te zien.

16) „schubben" *pars pro toto* voor vissen.

17) *m hr.t hrw* bij *cnh.sn*, begin en eind van de zin bij elkaar.

oerwater Noen. Dat behalve de scheppergod ook andere goden uit de oertijd prae-existent waren in Noen, is een gedachte, die de Egyptische bronnen meermalen vermelden. Het oerwater is drager van het potentiële leven en als zodanig bevat het ook de goden voor hun ontstaan.

Aan het begin van de „Destruction des hommes” zegt de zonnegod: „Roep mijn oog en de vaders en moeders, die met mij waren, toen ik nog in Noen was” [86]. Deze vaders en moeders zijn de oergoden, de voorouders van latere godengeneraties, die vóór hun ontstaan samen met de zonnegod in het oerwater zijn. Een spoor van deze gedachte is ook te vinden in het Apophisboek, waar de zonnegod zegt ¹⁾: „Nadat ik ontstaan was in dit land, juichten Sjoe en Tefnet in Noen, waarin zij waren”. Sjoe en Tefnet zijn leden van de enneade en Tefnet als moeder van de rest van het negental wordt soms met hen gelijkgesteld ²⁾. Sjoe en Tefnet staan dus vrijwel gelijk met de enneade in Noen.

De voorstelling van de prae-existentie van goden in het oerwater komt reeds voor in de Coffin Texts. De oermaterie heet daar *Hh*, *Nw*, *Kkw*, *Tnmw*, die de leegheid, de duisternis van de oertoestand vertegenwoordigen. Atoem gaat er uit op. Sjoe vormt er andere goden uit ³⁾. Atoem en Sjoe zijn in Noen, voordat het eerste land er uit opgaat.

II, 2-II, 3. *twt.sn n m³.k*.

Dat de enneade zich verzamelt, om de zon te zien, duidt op haar ondergeschikte positie. Hiermee is het volgende citaat te vergelijken, waar, zoals in onze passage, de enneade Amon-Re huldt als haar heer: „De enneade is in aanbidding voor zijn aangezicht. Zij roepen tot hem tot de hoogte des hemels. Zij juichen hem toe onder hun colleges Wij aanbidden hem als onze heer Zij erkennen zijne majesteit als hun heer” ⁴⁾.

II, 3. *wr šfj.t*.

Ditzelfde praedicaat wordt aan Amon-Re toege-

kend in de volgende citaten: „Heer der goden, Amon, heer der eeuwigheid, groot van schrik (*wr šfj.t*), groot van liefde” (^c *mrw.t*) ⁵⁾. „Heer der goden, die in den beginne ontstond, goddelijke god, schepper van het bestaande, heer der goden, heerser van Heliopolis, oudste (grote) in Thebe groot van schrik” ⁶⁾. Zoals in onze passage is ook hier het *wr šfj.t* verbonden met het heer zijn over de goden ⁷⁾.

nb nb.w ⁸⁾.

Dezelfde titel wordt van Amon-Re gebruikt op de volgende plaats: „Heil u, de heer der heren, tot aan de grenzen van uw bemindheid, lof aan u, heerser over wat hij gemaakt heeft, tot zover uw schrik reikt” ⁹⁾. In een dodenboektekst wordt er blijkens het verband de zonnegod van Heliopolis mee bedoeld: „Ik ben gekomen met een opdracht van de heer der heren, om Osiris te groeten” ¹⁰⁾. In de Amarna-religie wordt de naam *nb nb.w* van Aton gebruikt ¹¹⁾.

Met de titel *nb nb.w* wordt de unieke positie van de zonnegod boven andere goden aangegeven. De constructie van de term is die van de Egyptische superlatief ¹²⁾, zoals in *wr wr.w* = de grootste. Vervolgens wordt dan ook gezegd:

ntf p³ nb

d.w.z. Hij is dé heer bij uitstek.

Een veelvuldig gebruikt epitheton van Amon, dat het *nb nb.w* van onze passage zeer nabij komt, is *nb ntr.w*, zo b.v.: „Deze heerlijke god, de heer van alle goden” ¹³⁾.

Nu wordt beschreven het ontwaken van de schepping bij zonsopgang.

5) Chester Beatty IV, Recto 5. 3. Hier ook mysterium tremendum en fascinans bij elkaar.

6) Z.Ä.S. No. 11 blz. 74 v.v. 19e Dyn.

7) Vgl. *nb šfj.t* van Amon, Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 132.

8) Vgl. אֲדֹנָי הָאֲדֹנִים Dt. 10¹⁷; Ps. 136³ κυριος των κυριων των 1 τ 6¹⁵.

9) P. 3049, XV, 4.5 [87] zie ook Leiden I 344, VI, 10.

10) B.D. 137,13 (van Osiris B.D. 14,5).

11) Davies, Part III. Pl. XXVIII col. 1.

12) De Buck, Eg. Gr. § 24, Gardiner § 97.

13) Pap. Nsichons I, 1, zie ook Chester Beatty IV R. 5,3; 7,5; Mag. Harris I, 1; P 3055 XXII, 9, van Re Leiden I 347, VIII, 5.

1) VI, 2.

2) Coffin Texts II, 18, e en f.

3) Coffin Texts II, 4, d; 5, e; 8, a; 24, a en f; 25, a, c-e; 28, b.

4) Hymne El Chargeh Ed. Brugsch. Taf. XXV, 2-4.

II, 3-4. *wn.w j* (det. oog) *h³.j.f n.sn*.
 j, volgens Kees te lezen ¹⁾: *h³.tj*, maar de tekst laat deze lezing niet toe. Het determinatief van het oog maakt het waarschijnlijk dat hier een woord voor blindheid of slaap gestaan moet hebben. Deze toestand wordt bij het ontwaken, wanneer de nieuwe dag aanbreekt, opgeheven.

II, 4. *r šhd hr.w.sn m kj hpr.w irtt.fj brg cⁿh.wj. fj wn.*

De verklaring is moeilijk. Heeft *kj hpr.w* betrekking op de mensen, wier gelaten verlicht worden, of op de zon, die, wedergeboren in het Oosten, in een nieuwe gedaante verrijst? Wie is het subject van *fj*? De zonnegod, van wie ook gezegd kan worden, dat hij ogen en oren heeft (zie onze hymne III, 16) of de *kj hpr.w* van de mens, die ontwaakt? Op grond van verdere gegevens in de Egyptische bronnen lijkt de volgende verklaring de meest waarschijnlijke: Naar Egyptische opvatting ²⁾ waren slaap en dood tweelingbroeders. Met de ondergang van de zon is het leven heengegaan. De slapenden liggen neer als doden. De normale functies van het lichaam houden op. De ogen zijn blind, oren en neus zijn verstopt. Met de terugkeer van de zon ontwaakt de schepping en staat zij uit de doden op. De *kj hpr.w* slaat dan op de wedergeboren mens, die bij het ontwaken als een verrezene uit de dood als een nieuwe mens opstaat. Dat de ogen weer gaan glanzen en de oren geopend worden, heeft betrekking op het herstel der levensfuncties bij deze wedergeboren mens. Bij het ontwaken in de morgen heeft hetzelfde plaats als bij de opstanding uit de dood.

In een andere tekst, die betrekking heeft op het ontwaken van de mensen bij zonsopgang, wordt gezegd, dat ontwaken is een herleven. Het inslapen was een ontslapen, een sterven. Bij het inslapen gaat men het dodenrijk (Noen als dodenrijk vgl. de uitdrukking voor doden „die in Noen zijn”) binnen. Maar in de dood ligt de kiem voor het nieuwe leven. Verjongd, wedergeboren uit de dood, staat

1) Z.Ä.S. No. 57 blz. 114. Ein alter Götterhymnus.

2) De Buck, De godsdienstige opvatting van de slaap, blz. 10. Ook algem. antieke opvatting, zie μ 5³⁹.

de uit de slaap ontwakende op. De oude mens wordt uitgetrokken als een kleed en een nieuwe mens wordt aangedaan ³⁾. Deze laatste voorstelling zou ook bedoeld kunnen zijn met *kj hpr.w* op onze plaats.

De tekst luidt als volgt: „Hoe schoon is uw opgang in de plaats van zonsopgang! Wij zijn bezig het leven te herhalen. Wij zijn Noen binnengegaan en hij heeft (ons) verfrist tot één, die voor het eerst jong is. [De een] is uitgetrokken, een ander is aangedaan. Wij prijzen de schoonheid van uw gelaat” ⁴⁾.

Het wekken uit de slaap is opwekken uit de dood. Tot Re wordt gezegd: „Gij, die straalt in de morgen, gij hebt *šn.wr* verlicht, gij hebt alle gestalten gewekt, gij hebt hun wegen geopend, hun herder, gij hebt hen levend gemaakt” ⁵⁾. *šnhs* en *šⁿh*, wekken en doen (her)leven zijn hier parallel.

Het ontwaken als herleven komt ook voor op de volgende plaatsen: „Wanneer hij zich vertoont, (her)leven alle mensen” ⁶⁾. „Wanneer gij vroeg in de morgen straalt openen uw stralen de ogen, maar wanneer gij ondergaat in het Westelijk gebergte, slapen zij als doden” ⁷⁾. Amarnateksten: „Wanneer gij ondergaat in de Westelijke horizon, is de aarde in duisternis als ware zij dood” ⁸⁾. „Wanneer gij stralend opgaat, leven zij, wanneer gij ondergaat, sterven zij” ⁹⁾. Een andere tekst zegt: „Bij het aanbreeken van de dag vertoont hij zich op zijn plaats als lichtende. De mensen zien door zijn lieflijke glans. De doden (her)leven door zijn..... Hij maakt, dat verstopte neuzen ademen en die met benauwde keel, zoveel hij wil” ¹⁰⁾. De herlevende doden zijn de slapenden, die ontwaken. De functies van de menselijke organen, die door de slaap evenals door de dood te niet gedaan waren, worden hersteld. De verstopte neus en de benauwde keel beginnen weer te ademen. Hetzelfde komt voor in de Amarna-

3) Vgl. Paulus * 3⁹.

4) Chester Beatty IV R. 11, 8-9 vert. De Buck, Godsd. opv. slaap blz. 6.

5) Ch. Beatty IV R. 10, 11.

6) Nsichons, I, 7.

7) Hymne twee architecten De Buck, Leesb. blz. 59 r. 3.

8) Davies, Part VI, Pl. XXVII, 3.

9) Id. 12.

10) Z.Ä.S. No. 38 blz. 19 v.v. Eрман, Gebete eines unge-recht Verfolgten blz. 27-28.

hymnen: „Wanneer gij ondergaat in de Westelijke horizon des hemels, liggen zij 's nachts neer als doden. Hun hoofden zijn omhuld, hun neusgaten zijn verstopt, totdat gij straalt in de morgen in de Oostelijke horizon des hemels" 1). In dezelfde zin zou in onze passage gezegd worden, dat de ogen weer gaan glanzen en de oren weer geopend worden. Ook dit zou kunnen slaan op herstel van de normale functies van organen en zintuigen bij het ontwaken, zoals dat ook geschiedt bij de dode bij zijn opstanding. Dodenteksten spreken de wens uit, dat de dode in het hiernamaals weer de beschikking zal krijgen over het normale gebruik van armen en benen 2). Het ritueel van de monddoening bij de mummie moet dat bewerkstelligen 3).

h^c nb wnh.

Bij het toilet na het ontwaken worden alle lichamen bekleed. Dit beschrijven ook de Amarnateksten. Bij zonsopgang herneemt het leven van de dag zijn gewone loop. De mensen wassen zich, kleden zich en gaan aan hun werk: „Zij trekken hun kleren aan het gehele land verricht zijn arbeid" 4).

II, 5. *p.t m nbw nwn m hšbd t' stj m mfk'.t wbn.f im.s.*

Achtereenvolgens wordt beschreven hoe II, 4 de mensen, II, 5 de kosmos, II, 6 de goden, II, 6.7 de flora en II 7.8 de fauna tot nieuw leven gewekt worden bij zonsopgang.

In de vergelijkingen, die hier gemaakt worden, komt het niet aan op de kleuren maar op het stralen en fonkelen van de edelstenen 5). Juist in deze passage zou men aan de gelijkheid der kleuren kunnen denken: De gele kleur van het goud voor de door de zon verlichte hemel, de blauwe kleur van het water en de groene kleur van het veld. Maar elders wordt het veld met de blauwe lapislazuli vergeleken:

„Horus, die het donker verjaagt, de akkers groeien laat en de velden daarvan lapislazulikleurig maakt, is het, die de Nijl komen laat en de velden met zijn stralen lapislazulikleurig maakt" 6). Deze beeldspraak wordt ook op de zonnegod zelf toegepast: „Zijn beenderen zijn van zilver, zijn kleur is als van goud, zijn Uraeus is van echte lapislazuli, de tanden ervan zijn van malachiet" 7). Hier kan wel aan de witte kleur van beenderen en aan een gele huidskleur zijn gedacht. Aan het fonkelen van het goud wordt waarschijnlijk gedacht in een andere passage: „(uw) baard is wit, (uw) ogen zijn van bladgoud, lichtend van versiersel, de lapislazuli is lichtend" 8).

Dat de kleuren niet het punt van vergelijking zijn blijkt hieruit, dat niet alleen de hemel, maar ook de aarde met goud vergeleken wordt: „Die de twee landen met bladgoud overdekt" 9). Bij *mfk'.t* gaat het niet om de groene kleur van de weiden, maar om de glans van de zonnestralen 10). Evenmin kan de kleur bedoeld zijn, wanneer niet het veld, maar de zon zelf met malachiet vergeleken wordt: „Schone zonnescijf van malachiet" 11). „Uw stralen zijn van malachiet" 12). Het tertium comparationis is niet de kleur, maar het stralen en fonkelen van zon en edelstenen. Het land wordt met *mfk'.t* vergeleken niet vanwege de groene kleur, maar wegens de fonkelende zonnestralen, die het verlichten: „Gij verlicht de beide landen met *mfk'.t*" 13).

Het gebruik van *stj* is hier niet geheel duidelijk. Soms wordt het w.w. *stj* = zaaien gebruikt (Wb. IV, 347,7) van de zon, die de aarde met glans bezaait. Maar in schrijfwijze en betekenis is er geen duidelijke onderscheid 14) met het w.w. *stj* = schieten 15), b.v. in de uitdrukking „edelstenen

6) Gecit. naar Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 54, Edfu, ed. Rochem. I, 71 en I, 106.

7) Hymne El Chargeh XXV, 1 vgl. Destruction des h. vert Erman, Lit. blz. 77; Mag. Harris ed. Lange H, 3 + 4.

8) El Chargeh XXVI, 21.

9) Horemheb hymne Z.Ä.S. No. 15, blz. 148 v.v. regel 8 [88].

10) Anders Sethe, Comment. Pyr. § 936, c.

11) P 3050, IX, 2 [89].

12) B.D. 8,4.

13) B.D. 11,10.

14) Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 158.

15) Wb IV, 326, 1 v.v.

1) Davies, El Amarna Part IV, Pl. XXXIII.

2) Jb. E.O.L. No. VIII blz. 586.

3) Pyr. § 712 a. b. G. v. d. Leeuw, Godsd. v. h. oude Egypte, blz. 20.

4) Davies, Part VI, Pl XXVII col. 4 en 5.

5) Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 54-55. De Egyptenaren zagen de kleuren anders dan wij, b.v. blauw en groen niet scherp onderscheiden.

zaaien" d.w.z. iets glanzend maken en „vlammen zaaien" van een komeet. Er is ook een w.w. *stj* = bestralen (Wb. IV, 331, 1). Tenslotte komt nog in aanmerking het w.w. *stj* = uitgieten met het determinatief voor water (Wb. IV, 325, 9 v.v.). Daaraan is misschien gedacht in het volgende citaat (hoewel het object van *stj* = uitgieten altijd de vloeistof is): „Gij hebt de beide landen begoten met *mfk'.t'*" 1).

II, 5, 6. *ntr.w hr m' h.t.sn wn.*

De goden ontwaken en beginnen te zien bij het aanbreken van de dag. Het is de zon, „die licht geeft aan alle mensen, die zijn glorie licht maakt voor zijn enneade. Zij leven en zien door hem" 2). In de cultus heeft het ontwaken der goden plaats bij het openen van hun kapel. Dit openen van de kapel wordt bedoeld met *ht.sn wn.* Vgl.: „De deuren van het grote huis worden geopend, geopend wordt de kapel in het grote huis zijn gezicht wordt geopend (lees *wn*) in zijn tempel" 3).

II, 6. *rmt hpr hr dg' hr m' im.f.*

Wanneer de zon opgaat en de duisternis verjaagt, kunnen alle mensen weer zien. Dit wordt dikwijls in de teksten vermeld: „Die de ogen opent die het licht maakt, die de duisternis verjaagt, die ieder oog te zien geeft, die de neergeslagen blik ongedaan maakt" 4). „Men ziet door de stralen van zijn pupil" 5).

Dezelfde uitdrukking als in onze passage (*m' im.f*) ook in de volgende citaten: „De ogen zien door u (*gmh.sn im.k*) alle mensen leven door u te zien" (vgl. onze hymne II, 9: *nh.sn n m'.f*) 6). „Al degenen, die door u zien (*m'.w nb im.k*) wanneer gij u vertoont in de *h.t'*" 7). „Alle ogen zien door u, wat baten zij, wanneer uwe majesteit ondergaat" 8). „Wanneer gij stralend opgaat zien zij door u" 9). „De ogen van alle mensen zien door u" 10).

1) Horemhebhymne r. 3 [90].

2) Urk. IV, 518, 2.

3) P. 3056 VII, 1, 4 [90].

4) Z.Ä.S. No. 38 blz. 23-24.

5) P. 3049, II, 6 [91].

6) Chester Beatty IV Recto 7, 10. 11.

7) P. 3049, II, 8 [92].

8) Hymne 2 arch. De Buck, Leesb. blz. 59, 2-3.

9) Davies, Amarna Part. IV Pl. XXXII [93].

10) Z.Ä.S. No. 11, blz. 74 v.v. Stern-Hymnus r. 2 [94].

II, 6-7. *sn.w nb hr wnwn n hr.f msnh.n.sn n w'.t.f.*

De plantenwereld leeft op bij het schijnen van de zon. Het is niet geheel duidelijk, wat er bedoeld wordt met *msnh.n.sn n w'.t.f.* Letterlijk betekent dit: Zij wenden zich wegens zijn ene oog. Dit zou kunnen betekenen: Zij wenden zich tot zijn ene oog (n.l. de zon) 10). Het heeft dan betrekking op de weldadige werking van de zon. Als de zon schijnt, keren de bloemen zich naar de zon toe en draaien met de zon mee. Er moet echter ook gedacht worden aan een nadelige werking van de zon. Er zou dan gezegd zijn, dat de bomen het in de felle zonneschijn niet uit kunnen houden en zich van de zon afwenden, b.v. door hun takken en bladeren slap te laten hangen.

Dezelfde voorstelling komt ook elders voor en ook daar is het niet geheel duidelijk wat bedoeld wordt: „De jonge planten wenden zich in zijn nabijheid, zij zijn schoon, de lotusplanten zijn verheugd wegens hem" 11). Misschien is het hier: Wenden zich tot hem. *Nfr.sn* en *wnf* maken een gebruik in bonam partem waarschijnlijk. Een andere passage luidt: „Alle jonge planten wenden zich wegens (*n hr*) uw schoonheid". Gardiner vertaalt „turn (to thee) because of thy beauty" 12). Het Wb. geeft voor *n hr* (I, 188, 14) „zich afwenden van" 3).

De zonnehitte wordt niet alleen als aangenaam maar ook als onverdragelijk opgevat. Dan wordt gezegd, dat de ledematen er door uitgeput raken: „..... is slap wegens mij, de armen zijn vermoeid wegens mij, de voeten wijken voor mij" 13).

II, 7. *w'.t.*

W'.t is het ene oog van de zon. Naast de voorstelling, dat de hemelgod twee ogen heeft (zon en maan, rechter- en linkeroog) wordt ook gedacht aan het zonnelichaam alleen als 't ene oog. Zo b.v. in de volgende citaten: Pyr. teksten: „N.N. is dat oog van Re, dat in de nacht ontvangen wordt en geboren

10) Zo Wb. II, 146,7

11) Ch. B. IV Recto 8, 8.

12) Id. Recto 10, 8.

13) Leiden I 347, XI, 9 [95].

wordt, alle dagen" 1); „Deze N.N. verheft zich ten hemel als het oog van Re" 2). Coffin Texts: „Atoem zond zijn ene oog (*w^c.t.f*) uit, om mij te zoeken tezamen met mijn zuster Tefnet" 3). Latere teksten: „Zijn oog is de zonnescijf" 4). „Die zijn tocht maakt in zijn oog" 5). „Geopend is het gezicht op het ene oog" 6). „Lichtend wat zijn gestalten betreft, die zich laat zien in zijn heerlijk oog" 7).

II, 7-8. *nšmj.t hr ftft m mzw prj m mršw.sn n mrwt.f ^cw.t nbt hr thb n hr.f ^vpd.w hr kśks m dnhw.sn.*

Ook de dieren uit hun vreugde bij het schijnen van de zon. Zo ook: „Klein- en grootvee wendt zich tot u, het gevogelte springt voor u" 8). „Kleinvee, grootvee en vogels roepen tot u" 9). Hetzelfde woord *ftft* wordt in een dergelijk verband gebruikt in een andere zonnehymne. Helaas volgt onmiddellijk daarop een lacune 10).

II, 8. *šj.sn šw.*

šj wordt in dezelfde zin gebruikt van het onderscheiden van de stralende zon: „die licht geeft, zodat goden en mensen u kennen en onderscheiden, wanneer gij u vertoont. Iedereen leeft bij het zien van uw schoonheid" 11). „Zij onderscheiden zijn majesteit als hun heer" 12).

II, 9. *nw.f nfr.*

Dit is de tijd van zonsopgang 13). *Nfr* wordt vooral gebruikt van de opgang der zon. Zo b.v. in een

passage, die gaat over de opgang van de zon: „Gij verschijnt op de armen van Noen, verborgen zijt gij in Uw gestalte van Chepri. Gij zijt genaderd de deuren van Noet, gij zijt schoon (*nfr.tj*) in uw lichaam" 14).

II, 19. *^cnh.sn n m^v.f m hr.t hrw.*

Vgl. „Gij zijt ten allen tijde schoon, alle mensen leven, doordat zij u zien" 15). „De negen goden leven, wanneer zij hem zien" 16).

II, 9. *št hr ^cf db^cw hr htm.f nn wn sn ntr wprw.hr hm.f.*

Dat bepaalde wezens „onder het zegel" van Amon-Re zijn, komt ook voor in het volgende citaat: „De ellendigen zijn onder (letterl. op) zijn zegel. Zijn macht zal zijn tegen de boosdoeners voor de vernietiging der rebellie" 17). Dat de zwakken onder het zegel van Amon-Re zijn, heeft de zin, dat ze beschermd zijn tegen overmachtige belagers.

Volgens het Wb. heeft *hr^c* de betekenis „onder iemand gesteld". Dat schijnt ook de primaire betekenis van *hr htm.f*. Het zegel is het eigendomsmerk. Zo staat b.v. in de aanstelling van een hogepriester: „Toen zei zijne majesteit tot hem: „Gij zijt nu eerste profeet van Amon. Zijn schathuizen en voorraadkamers zijn onder uw zegel (*hr db^cw.t.k*)" 18). Dat de tempelvertrekken onder het zegel van de hogepriester staan, betekent, dat alleen hij ze mag openen. Alleen de eigenaar van het zegel mag immers de verzegeling verbreken. Hij heeft er het beschikkingsrecht over. Natuurlijk sluit dit ook beveiliging in. Het verzegelde is voor anderen onaantastbaar.

Het vee wordt gestempeld met het merk van de eigenaar 19). Ook slaven werden zo gekenmerkt en hoge ambtenaren droegen het stempel van de

14) Ch. B. IV R. 10,4.

15) Ch. B. IV R. 7,11.

16) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 6, vgl. ook II, 10 *^cnh n pśd.t.*

17) Ch. B. IV R. 8,11 *hr htm.f.*

18) Sethe, Z.Ä.S. No. 44-30 v.v. Berufung eines Hohenpriesters.

19) Zie Erman-Ranke, Aegypten (1923) blz. 531 en afb. No. 218, waar het stempel aan het vee wordt ingebrand. Ook mensen worden zo gestempeld. Eveneens A. Wiedemann, Das alte Aegypten (1920), blz. 144.

1) § 698 d.

2) § 1231 b.

3) II, 5 b.

4) Sethe, 8 Urgötter § 213 Th. T. 1 b.

5) Rec. du Trav. I, 89 Pap. Luynes [96].

6) B.D. 236,12 *ir.t w^c.t.*

7) Mag. Harris, ed. Lange H, 9 *hw.f.*

8) Ch. B. IV R. 10,7.

9) Ch. B. IV. R. 12,5. Zie ook de onvolledige passage Ann. du Mus. Guimet Tome 32, A. Moret blz. 45, Bas de stèle au nom de Bakà-C 21-Pl. XIX [97].

10) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 20.

11) Legrain, Statues et Statuettes, No. 42208, c. 3, vert. de Buck, Jb. E.O.L. VII blz. 296 [98].

12) Hymne El Chargeh XXV, 4 [99].

13) Kristensen, Symboliek v. d. boot. G. Jéquier, Considérations sur les Religions Eg. (1946) blzz. 51-54 over *nfr.w* in verband met jeugd en verrijzenis.

koning. Wiedemann tekent hierbij aan: „Durch diese Eingrabungen wollte sich der Beamte als Eigentum und damit als Schutzbefohlenen des Königs, der König als einen solchen Gottes hinstellen”.

Op onze plaats wordt dus bedoeld, dat de levende schepping het eigendom is van Amon-Re. Hij alleen heeft er over te beschikken. Maar dat sluit ook in, dat zijn schepselen bij hem veilig zijn en onaanastbaar voor anderen. Vergelijk hiermee de N.T. voorstelling van de verzegeling ¹⁾.

II, 10. *nn wn ir m hm.t.f.*

Dezelfde uitspraak van Amon komt ook voor in een der Chester Beatty papyri ²⁾.

Het passieve part. van *iri* met neutr. betekenis is gebruikt in een uitspraak over Ptah: „Die de ambten geschapen heeft, die de goden deed geboren worden, zoals zijn hart tot stand bracht, niets is er gemaakt zonder hem” ³⁾. Hier heeft 't betrekking op het schepper-zijn van alles.

Een letterlijke parallel van onze plaats komt nog voor in de volgende tekst: „Kom tot mij, Re-Hor-Achte, zorg voor mij, want gij zijt het, die handelt, er is niemand, die handelt buiten u om, maar gij zijt het, die handelt met hem” ⁴⁾. De almacht van Amon-Re wordt hier beschreven. Er is niemand, die buiten hem om iets doen kan. Dit sluit tevens in de voorzienigheid van Amon, beschreven in II, 9. Niemand kan buiten zijn wil zijn schepselen deren ⁵⁾.

II, 10. *ntr* ⁶⁾.

Hierover wordt in een afzonderlijk excurs gehandeld.

II, 10. *ꜥnh n psd.t.*

Deze uitdrukking geeft aan het primaat van Amon over andere goden. Een pantheïstische gedachtengang

spreekt ook mee: Amon is de levenssubstantie in alle goden. Dezelfde voorstelling is aanwezig in de volgende citaten uit het Amonritueel: „De enneade leeft, wanneer zij u ziet” ⁶⁾. Amon heet „leven van de goden van de *ꜥh.t*” ⁷⁾. Eenzelfde voorstelling als „leven van alle goden” is ook, dat Amon is „de ka van alle goden” ⁸⁾, waarna de tekst vervolgt: „Gij hebt de enneade overmocht in haar geheel, gij hebt haar gered, gij hebt haar levend gemaakt, gij zijt het die haar ka gemaakt hebt”. Alle goden (enneade is vaak bedoeld als alle goden) zijn voor hun levenssubstantie (*ꜥ*) op Amon aangewezen.

Eén punt verdient nog afzonderlijk aandacht n.l. de verhouding van ons hoofdstuk tot de Amarnareligie. Men heeft n.l. onze hymne beschouwd als naklank van Amarna ⁹⁾. Dit schijnt juist met dit negende hoofdstuk het geval te zijn. De beschrijving, hoe de gehele natuur opleeft bij de opgang der zon, hoe de vogels opvliegen van hun nesten en vissen opspringen uit het water, doet sterk aan Amarna denken: „De gehele mensheid verricht haar werk, alle dieren doen zich te goed aan hun weide. Bomen en planten worden groen. De vogels, die opvliegen uit hun nesten — hun vleugels zijn in aanbidding geheven voor uw wezen. Alle gedierte huppelt op zijn voeten (vgl. onze hymne II, 8); al wat opvliegt en neerstrijkt — zij leven, wanneer gij voor hen opgaat” ¹⁰⁾. Deze voorstelling van het opleven der natuur bij het schijnen van de zon is echter al heel oud. De reliefs in de gangen van de zonneheildommen van Aboe-Goerāb, uit de tijd van het oude rijk, leggen er een welsprekend getuigenis van af: „grote figuren der Egyptische jaargetijden, gevolgd door een bonte reeks voorstellingen uit het leven van mensen, dieren en planten. Deze liefderijke aandacht voor het natuurleven, ook voor het kleine, een broedende vogel, een wezeltje, een onaanzienlijke

1) *ꜥ* 72 v.v.

2) IV R. 5,5. Gardiner merkt ten onrechte op: One would expect, *irj.t*. Niet 't neutrum maar 't masc. is bedoeld. De vertaling van G. „there is nothing made without him” is foutief.

3) Aeg. Inschr. Mus. Berl. V Heft, No. 6910, blz. 66 [100].

4) Anastasi II, 10,2 Gardiner Misc. blz. 18 v.

5) Vgl. nog: „Er is geen vreugde zonder hem”, met dezelfde uitdrukking. Ch. B. IV R. 8,13.

6) P. 3055, XVII, 9 [101].

7) Id. XVII, 7 [102]; vgl. *Hkꜥ*, de alles dragende magische kracht, die heet *ꜥnh psd.t*. Lacau T.R. 78.

8) Id. XVI, 5 v. [103]; vgl. XV, 1: „Gij zijt geworden tot de ka van alle goden” [104].

9) Erman, Der Leidener Amonshymnus, Sitz. Ber. Pr. Ak. Phil. Hist. Kl. 1923

10) Amarna-hymne, vert. de Buck, blz. 11.

woestijnplant, schijnt een voorbode te zijn van de stemming der latere zonneliëdenen" 1).

Kees 2) heeft er op gewezen, dat de welbekende Amarna-klanken ook reeds voorkomen in de Kairo-hymne, waarvan Möller heeft aangetoond 3), dat zij van vóór de Amarnatijd dateert. In deze hymne zijn ook passages als de onze, die het opleven der natuur verheerlijken: „Die het kruid voor het vee schiep en het veldgewas voor de mensen. Die maakt, waarvan de vissen in de rivier leven en de vogels, die de hemel bewonen (?), die lucht geeft aan wie in het ei is en die het jong van de worm voedt. Die maakt, waarvan de muggen leven en ook de wormen en de vlooien. Die maakt, wat de muizen in hun gaten nodig hebben en die de vogels (?) voedt in alle bomen" 4). Reeds aan het begin van de 18e dyn. (Amosis) komen dergelijke gedachten in een zonnehymne voor: „Ieder is vol van liefde tot hem. De harten springen voor hem. Men ziet op hem als Re, wanneer hij straalt De struisen dansen in de valleien Alle wormen worden warm" 5). Juist de fijne trekken van Amarna, dat de zon vogels en wormen voedt, de vogels die dansen, worden reeds hier gevonden.

Ons negende hoofdstuk is dus geen naklank van Amarna, maar is geworteld in veel oudere Egyptische beschouwingen.

II, 10-II, 15

Hoofdstuk tien beschrijft het primaat van Thebe. Thebe is prototype voor alle andere Egyptische steden.

Vertaling: *Tiende Hoofdstuk. Thebe is juister (?) dan iedere (andere) stad. Het water en het land waren er in in den beginne. II, 11 Het zand kwam tot het akkerland 6), om haar 7) aardbodem te doen ont-*

staan op de oerheuvel, toen de aarde ontstond. Het geschiedde, dat de aandacht op haar viel (?), om iedere stad te grondvesten op haar ware naam. II, 12 Men zegt „stad" met betrekking tot hen onder toezicht van Thebe, het oog van Re. Hare majesteit keerde terug als het heerlijke Wd³t-oog, om het land samen te knopen (= te scheppen) 8) door haar, tezamen met II, 13 de ka, terwijl zij rust en zich neergelaten heeft in Ašeru, in haar gedaante van Sachmet, de heerseres der twee landen. Hoe sterk 9) is zij, zegt men met betrekking tot haar, in haar naam Thebe. De stad II, 14 zal voorspoedig zijn in haar naam Wd³t. Wnm.t van hem, die in zijn schijf is 10). Hft-hr-nb.s (Die voor haar heer is) is verschenen en geteld op haar plaats in haar naam II, 15 2Ipt-swt, wier gelijke niet bestaat. Iedere stad is onder haar schaduw 11), om zich groot te maken door Thebe. Zij is de juiste.

II, 10. *mtr.*

De vertaling is hier moeilijk. Waarschijnlijk is de zin: „Thebe is de „norm" voor iedere stad".

II, 10-11. *p³ m³w t³ im.s m sp t³j t³n š^c.t r hnb-š^h.t r š^hpr s³t³w.s hr k³j h³pr t³.*

Thebe wordt beschreven als oerheuvel, het eerste stuk land, dat uit het water opging. Hier openbaarde zich het eerst de spontane scheppingsenergie. Daarom is Thebe blijvend concentratie- en bron van leven.

Een uitvoerige beschrijving van Thebe als oerheuvel, die zeer dicht bij onze passage staat, is te vinden in een opschrift uit Ptolemaïsche tijd, gepubliceerd door Drioton 12). Thebe wordt daar genoemd oerplaats (š.t-dr^c) en watergat (c³c) van Noen. Daar begon het scheppingswerk. Door de

1) De Buck, *Godsd. der wereld* I, 79; zie ook Kees, *Göttergl.* blz. 4.

2) *Göttergl.* blz. 360.

3) *Z.Ä.S.* No. 56 blz. 34 v.v.

4) VI, 3 v.v.

5) *Urk.* IV, 19,3 v.v.

6) *hnb* onze plaats *Wb.* III, 112,14: Ackerland o.ä. vergelijk ook het woord *hnb* = opmeten III, 112,12 (zie III, 9) en de uitdrukking *mtr hnb* = ein Grundstück anweisen *Wb.* II 171,16. Hier ook bedoeld? Stuk grond?

7) „haar" n.l. Thebe.

8) Of: om het land te besturen, *Wb.* V, 398,16 *ts ts* = das Land gut verwalten. Zie boven: 't Teruggekeerde oog krijgt opzicht over het land.

9) *wšr-Wšš.t.*

10) *im.f* kan niet slaan op *Wšš.t*, dat fem. is. Men leze dus *imj* of anders is *f* fout door de gewone uitdrukking *imj im.f*. Men leze dan *im.t im.st*, die in haar schijf is.

11) Lees *h³jb.t.s*.

12) *Ann. du Serv.* XLIV, Les Dédicaces de Ptolémée Euergète II sur le deuxième pylône de Karnak par E. Drioton blz. 111 v.v. (blz. 112).

stralen van zijn zonneoog deed Amon daar het eerste zanderige land uit het oerwater opdrogen: „Hij (Amon) ¹⁾ schiep haar (Thebe), hij kookte haar door de vlam van zijn oog als zanderige oever ²⁾ aan de rand van het water”. Het oprijzen van het eerste land uit het oerwater wordt beschreven als het opkomen van zandbanken in de Nijl. Daar in Thebe voltooid Amon zijn verdere scheppingswerk ³⁾. De tekst beschrijft verder hoe Amon, volgens de gewone voorstelling, eerst in het oerwater aanwezig is. Onder zijn invloed begint op de plaats, waar het latere Thebe zou zijn, een heuvel in het water op te rijzen, waarop Amon kan steunen. Dit is dan het eerste geschapen land. „Het gebeurde ⁴⁾, terwijl zijne majesteit (Amon) zijn hoofd verborg tegenover haar (Thebe's) grenzen (d.w.z. toen Amon in het oerwater was op de plaats, waar later Thebe zou ontstaan) en de aarde in de diepte van de overstroming was, dat hij (Amon) de voet op haar zette (d.w.z. op Thebe). Zij verjoeg zijn verstijving (Amon als drenkeling in het water) toen hij zich neerzette op haar oppervlakte. Dat was het stuk grond, dat de vaste aardhoop werd, die hoog werd in den beginne”.

Als bron van scheppend leven werd Thebe voor heilig gehouden.

Theoretisch maakten waarschijnlijk alle Egyptische steden er aanspraak op, oerheuvel te zijn ⁵⁾, plaats, waar het goddelijk leven zich het eerst openbaard had en zich nog steeds openbaarde, zo b.v. behalve Thebe: Memphis, Medinet-Haboe, Edfoe, Esne, Philae.

Zoals het bovengenoemde opschrift van Amon vertellen de Coffin Texts van Atoem, dat hij als een zwemmer in Noen was en tenslotte moe werd van zich drijvende te houden. Dat was voordat hij steun kon zoeken op de oerheuvel. Atoem zegt: „Terwijl ik alleen ben, samen met Noen in traagheid, toen ik nog niet gevonden had een plaats waarop ik kon staan, toen ik nog niet gevonden had een plaats,

1) Blz. 114.

2) Vgl. *šc.t* in ons hoofdstuk.

3) Blz. 116 v.v.

4) Blz. 135.

5) De Buck, Oerheuvel en Godsd. d. Wereld I, 95-96. Zegepraal van het licht, 54.

waarop ik kon zitten, toen Heliopolis nog niet grondvest was, opdat ik daarin zou zijn” ⁶⁾. Heliopolis vervult hier de rol van oerheuvel.

Hermopolis had zijn oerheuvel, waar de helften van het ei werden bewaard, waaruit de zonnegod gekomen was.

Ook Thebe wordt nu dikwijls in de teksten als oerheuvel beschreven. Het heet „de trap van de aard-schepper-slang” of „het opduikende eiland in Noen, dat 't eerst ontstond” ⁷⁾.

ḫ' mw t'.

Dit is waarschijnlijk een omschrijving van de oerchaos, waarin land en water nog dooreen gemengd zijn, het bijbelse *תהו ובהו*.

šc.t.

Dit is de eerste zanderige grond, die uit het oerwater opgaat, het eerste vasteland. Het komt telkens voor in de oerheuvel-terminologie. In Heliopolis is het „Hoge Zand” ⁸⁾, een kunstmatige oerheuvel. Zo wordt ook van Thebe gezegd: „O Thebe, gij zijt het zand, gij zijt het heerlijke ei, waaruit Amon te voorschijn kwam” ⁹⁾. De oerheuvel is als het ei voorwerp, waar het leven spontaan verrijst.

s't.w.

Dit woord voor aardbodem wordt ook gebruikt voor het eerste land, dat uit het oerwater opgaat ¹⁰⁾. Het wordt ook gebruikt voor de plaats, waar de zonnegod voor het eerst staan kan, nadat hij rondgedreven heeft in Noen: „Hij maakte de aardbodem, om zich op neer te laten in den beginne, nadat hij ontstond” ¹¹⁾.

De toestand vóór de schepping wordt wel genoemd: „toen de aardbodem nog niet geschapen was” ¹²⁾. Evenzo wordt *s't.w.* ook gebruikt voor Thebe als oerheuvel: „de hoge aardbodem, die uit Noen opgroeide” ¹³⁾.

ḫ'j.

Deze naam wordt in de Pyrt. al voor Heliopolis als

6) Coffin T. 33, e-34, a.

7) Sethe, 8 Urgötter § 251.

8) De Buck, Godsd. d. W. I, 95, Kees, Götterbl. 231.

9) Th. T. 49 I, Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 87.

10) Wb. III, 423, 16.

11) P. 3049, II, 7 [105].

12) B. D. 246, 9, Apophisboek V, 22 [106].

13) Sethe, 8 Urgötter § 252, zie ook §§ 251 en 253.

oerheuvel gebruikt) 1). Ook de oerheuvel van Hermopolis heet zo 2). En ook Thebe wordt aldus genoemd (Sethe, 8 Urgötter § 251). Reeds in de 18e dyn. heet Karnak „de heerlijke oerheuvel van het begin” 3).

II, 11. *hpr-n hr hr im.š*.

Als plaats, waar de levensenergie zich het eerst openbaarde, valt de aandacht op Thebe. De vertaling is niet geheel zeker. In de Pyrt. komt de uitdrukking voor *hr hr hr hr*, een gezicht valt op een gezicht, in parallelisme met *m* 4). Vgl. nog: *iw hr-f r.š* „zijn oog (aandacht) was er op gericht” 5). Dezelfde betekenis zou er kunnen zijn op onze plaats, maar een bezwaar is, dat daar de praepositie *m* en niet *hr* of *r* is gebruikt.

II, 11-12. *r grg niw.t nb.t m rn.š m^c iw dd.tw niw.t r rn.sn hr š.t-hr n W^š.t*.

Thebe is dé stad; urbs. Thebe werd in later tijd eenvoudig *niwt* genoemd. De subordinatie van andere Egyptische steden aan Thebe wordt hier aldus uitgedrukt, dat zij hun wezen van „stad” aan Thebe ontlennen.

Hetzelfde treffen wij aan in een opschrift uit Ptolemaeische tijd. Van Amon wordt gezegd, dat hij Thebe sticht en Thebe heet dan ook „de stad”. „Hij organiseerde de stad” 6). Verderop zegt hetzelfde opschrift: „Toen de *hms-wt* (vrouwelijke genii van plaatsen en steden) geboren werden, verenigde zich (*dmi*) haar aardbodem met iedere stad. Toen de steden zelf ontstonden, werden er gebieden gemaakt naar haar naam d.w.z. hun metropolis (*mwt* = moeder, gedeterm. stad), die hen geschapen had” 7). Iedere stad wordt gesticht door dezelfde scheppende energie, die zich het eerst in Thebe

openbaarde. Hun stad-zijn is dus delen in het wezen van Thebe.

II, 12. *W^š.t ir.t R^c ij-n hm.t.š m wd^š.t.š h.t⁸) r ts t³ im.š hn^c k³ htp.tj hnwt.j m šrw m hpr.w.š n Shm.t hnwt.t.š.wj.*

Evenals de scheppingsheuvel is ook het oog concentratie van kracht en leven. Het ligt daarom in de lijn van het voorafgaande, wanneer Thebe hier weer als oog van Re beschreven wordt 9). Tevens wordt dan, in verband met haar heersende positie over andere steden, teruggerepen op de Onoerislegende, immers het woedende zonneoog, dat terugkeert, krijgt het oppertoezicht over Egypte, zoals ook Thebe boven alle steden staat als *hnwt.t.š.wj* 10).

In onze passage wordt de terminologie van de Onoerislegende gebruikt. *ij* 11) is het woord voor de terugkeer van het zonneoog. Voor het tot bedaren brengen van de woedende wordt *šhtp* 12) gebruikt vlg. *htp.tj* op onze plaats. Sethe vermeldt nog de plaats L.D. Text IV, 163 waar het van de woedende godin heet „die uit *Kns.t* kwam, die aankwam op Abaton, die zich daar neerliet (*ir š.t.š*) voor alle andere plaatsen”. Het terugkerende zonneoog wordt geïdentificeerd met leeuwengodinnen, personificaties van kracht b.v. met Sachmet, Bastet, Mafdet, Tefnet, Hathor en Moet 13). Hetzelfde is het geval in onze passage en in I, 21 van onze hymne. De vijver Ašeru is aan Moet gewijd.

Nadat het zonneoog tot bedaren is gebracht, vestigt het zich als een van de genoemde godinnen in een of andere localiteit van Egypte. Hier is deze plaats de vijver Ašeru. Zoals hier Thebe als oerlocaliteit met het woedende zonneoog wordt gelijkgesteld, komt dit ook voor van Heracleopolis. „Als

8) *šht* oog van Thebe, Ann. du Serv. XLIV blz. 145.

9) Zie ook I, 14.

10) Apophisboek VI, 3 „Hij plaatste het voor aan zijn hoofd, nadat zij de heerschappij over het gehele land had aanvaard. Zijn wraak verviel”. Zie Sethe, Zur altägyptischen Sage vom Sonnenauge das in der Fremde war.

11) Op. cit. blz. 15.

12) Op. cit. blz. 16; 22 noot 5.

13) Zie voor Sachmet Sethe, op cit. blz. 20 en 31; Ann. du Serv. XVII blz. 123; Apophisboek VI, 8; Tefnet Coffin. T. II, 5 b-d.; Moet Legrain, Statues et Statuettes Deel II; XIX Dyn. No. 42155, b, 1.

1) § 1587, a, b, c.

2) Hymne El Chargeh XXVI, 22. 23 Uw plaats sedert de oertijd *š.t.k-dr^c* (zie blz. 92) was op de oerheuvel van Hermopolis.

3) Urk. IV, 364, 3, ook „trap (= oerheuvel) van de koning der goden” (Urk. IV, 248, 11).

4) §§ 228, a; 682, d en e; 697, b en c.

5) Sethe, Lesestücke 6, 17 (Sinuhe).

6) Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 120.

7) Id. blz. 136.

Urstätte der Welt und wirkliche Königsstadt nennt sich Herakleopolis pomphaft „die Herrin des Landes” (vgl. ons *hnw.t t'.wj*); „es ist die Insel des Herrschers, wie ihresgleichen noch nicht da war, vor deren „Ansehen” sich die Untertanen fürchten; denn wie einst das flammende Horusauge, der königliche Uraeus, fährt sie als Feuer unter ihre Gegner”¹). Evenals in onze passage zijn hier de voorstellingen van oerplaats, terugkerend zonneoog en meesteres der steden met elkaar verbonden en bij dit alles gaat het om concentratie van leven.

De naam *hnw.t* van plaatsen wordt ook elders van Thebe gebruikt²): *hnw.t nzw.t*, *hnw.t n dmj.t*, *hnw.t nzw.t šp.t*³). Van Amon wordt gezegd, dat hij Thebe rijker maakte dan alle steden tezamen, omdat zij hun heerseres is (*hnw.t*)⁴).

Nu volgt een gedeelte, waarin ook de macht van Thebe beschreven wordt, waarbij woordspelingen worden gemaakt op benamingen van Thebe. Dit is echter meer dan woordspel in onze zin. Overeenkomst in naam is overeenkomst in wezen.

II, 13. *wšr šw in.tw r.s m rn.s n W's.t*.
wšr is woordspeling op *W's.t*.

II, 14. *wnmj.t* = rechteroog.

Hier is Thebe het rechteroog van de zonnegod. Dezelfde naam komt voor in Ptolemaeïsche tijd⁵). *Imj.tn.f* = „die in zijn schijf is” is een gewone benaming van de zon⁶). Het zonnelichaam is drager en manifestatie van de zonneënergie, die er (verborgen) in aanwezig is.

II, 14. *hft-hr-nb.s* = die voor haar heer (= Amon) is.

1) Kees, Götterglaube blz. 322.

2) Sethe, 8 Urgötter § 2 vgl. *hnw.t šp.t* blz. 11.

3) Ann. du Serv. XLIV blz. 132.

4) Ann. du Serv. XLIV blz. 125.

5) Ann. du Serv. XLIV blz. 132 [107].

6) B.v. B.D. cap. XVII Abschn. 4 van Atoem. Er zijn verschillende varianten op: „die in het midden van zijn oog is” (Pyr. § 513, a); „die zich verbergt in zijn pupil” (El Chargeh Pl. XXV 7); „de stralende in de zonneschijn” (Leiden I 347, VIII, 2); „die rust in zijn oog” (Z.Ä.S. No. 38 blz. 20).

Dit is een naam voor bepaalde localiteiten in Thebe. In onze hymne (VI, 11) is het de naam van de necropolis van Thebe. Ook een versterking, gelegen op de W. oever van Thebe, door Hatsjepsot gebouwd, heet zo⁷). Het is ook naam voor Thebe zelf⁸).

II, 14-15. *h^c.tj ip.tj hr š.t.s m rn.s n ʔIpt-š.wt*.

Onze plaats vat Sethe aldus op⁹): „..... die Stätte, welke vor dem Angesicht ihres Herrn ist (d.i. Karnak), ist glänzend erschienen (scil. aus dem Urgewässer) und (voll) gezählt auf ihrem Platze in ihrem Namen ʔIpt-š.wt”. De laatste benaming kan op twee wijzen worden opgevat: 1e. Actief: „Zählerin der Stätten”; 2e. Passief: „die gezählte der Stätten”. Volgens Sethe duidt het in ieder geval op een superlatief van Thebe t.o.v. andere plaatsen. Sethe vermeldt nog een ander voorbeeld van woordspel met de naam ʔIpt-š.wt: „Gij zijt blijvend in uw stad, die de beide landen telt in haar naam van ʔIpt-š.wt”¹⁰).

II, 15. *nzw.t nb.t hr h'jb.t(-s)*. Idem III, 11.

De schaduw heeft, volgens antieke denkwijze, magische betekenis. De schaduw is het beeld van iemand zelf. Op iemands schaduw trappen, bekend uit het kinderspel, is hem in effigie doden. Het N.T. vermeldt, dat men zieken legde in de schaduw van Petrus, opdat ze daardoor genezen zouden worden. Deze schaduw is de „baraka”¹¹), de uitstralende kracht van de heilige. In de schaduw ligt iemands levenskracht. „Der Schatten ist notwendig zum Leben, wenn er nicht das Leben selbst ist”¹²). Van daar de vrees, de schaduw te „verliezen”¹³). In Egypte is de schaduw een van de ziele machten naast *bʔ*, *ʔh* e.d.¹⁴). De schaduw van een god rust op de koning¹⁵), d.w.z. de koning ontvangt levenskracht

7) Urk. IV, 312,10.

8) Ann. du Serv. XLIV blz. 112.

9) 8 Urgötter § 17.

10) Rec. de Trav. IX, 98 [108].

11) De Zwaan, Tekst en Uitleg-Hand. blz. 81.

12) v. d. Leeuw, Phaenomenologie § 41,2.

13) v. d. Leeuw, Phaenomenologie § 42,3.

14) Wb. *šw.t* IV, 433, 5,6.

15) Id. 433,1.

van de god. De schaduw van een god = het beeld van een god (= de god zelf)¹⁾. De betekenis van de schaduw is meer dan koelte tegen de felle zon. Wanneer de troepen „in de schaduw van de koning” strijden, betekent dit, dat ze deel krijgen aan zijn kracht.

Als Wen-Amon²⁾ door de vreemde vorst uitgenodigd wordt, bij hem te komen staan, valt de schaduw (*h³b*) van zijn *sjrpwtj* (= שרביית = scepter) d.w.z. een soort waaier tevens zonnescerm op Wen-Amon. Een dienaar, Pen-Amon, maakt zich daarover boos en gaat tussen hen staan (blijkbaar om het vallen van de schaduw op Wen-Amon te verhinderen) en zegt: „De schaduw van de pharao, uw heer, is op u gevallen”. De vorst wordt daarover verontwaardigd en gebiedt Pen-Amon, dat hij Wen-Amon met rust moet laten. Dit verhaal is niet geheel begrijpelijk. Zoveel schijnt echter wel zeker, dat Wen-Amon, door in de schaduw van de waaier te staan, deel krijgt aan de macht van de pharao. Genoeg, om iets te laten zien van de betekenis, die de schaduw bij de Egyptenaren heeft. Dat de andere steden staan onder de schaduw van Thebe, betekent, dat zij levenskracht aan Thebe ontleen, onder haar bescherming staan. Het woord *ꜥ* wordt in het O.T. ook aldus gebruikt: „Onze levensadem, de gezalfde des Heren, werd in hun kuilen gevangen, Hij van wie wij dachten: onder zijn schaduw³⁾ zullen wij leven onder de volken⁴⁾. In de schaduw van de koning staan = levenskracht aan hem ontleen.

Jesaja keurt een verbond met Egypte af: „Zij gaan de weg af naar Egypte, om zich te verbergen in de schuilplaats van Pharao, om toevlucht te zoeken in de schaduw van Egypte⁵⁾. Binnen de schaduw van Egypte is binnen de sfeer, waar de levenskracht van Egypte zich doet gelden. Jozua en Kaleb stellen de Israëlieten gerust, voor de strijd tegen de bewoners van Palestina, door te zeggen: „Hun schaduw is van hen geweken⁶⁾. Mogelijk slaat dat op hun

god, in wiens schaduw ze staan. Zij zijn verlamd, zonder levenskracht.

Ook God zelf wordt schaduw genoemd⁷⁾. Blijkens parallellisme met woorden als שֶׁמֶר, סֶהַר, is de gedachte van beveiliging, schuilplaats er mee verbonden. Gelijke betekenis heeft het Assyrische *šillu* of *šulūlu*, schaduw, bescherming. Ook op goden wordt het toegepast. Marduk heet „schaduw van het land⁸⁾”.

II, 15-II, 20.

Het twintigste hoofdstuk is er een van zuiver solair karakter. De dagelijkse zonnetocht langs de hemel wordt beschreven.

Vertaling: *Twintigste hoofdstuk. Hoe vaart gij over*⁹⁾ II, 16 *Horachte, dagelijks uw gewoonte van gisteren volbrengend. Die de jaren maakt, de maanden samenzwoegt. Dagen, nachten en uren* II, 17 *zijn overeenkomstig zijn gang. Gij zijt heden nieuwer dan gisteren de nacht, behoort gij tot de dag. Alleen waakzame, wiens afschuw de slaap is.* II, 18 *Terwijl alle mensen slapen, zijn zijn ogen waakzaam. Die miljoenen jaren scheidt door zijn schoon gelaat. Geen weg is leeg van hem. op aarde. Haastig van loop* II, 19, *terwijl hij verschiet*¹⁰⁾. *Die in een ogenblik om de aarde heentrekt, terwijl niets voor hem verborgen is*¹¹⁾. *Die de bovenhemel oversteekt, die door de onderwereld heentrekt. Zon op elke weg. Die zichtbaar rondtrekt* II, 20. *Op wie aller gelaat gevestigd is n.l. van mensen en goden, terwijl zij zeggen: „Hoe welkom zijt gij”.*

II, 16. *Hr-³h.tj.*

Amon krijgt de naam van de zonnegod Hor-Achte. In het N.R. hebben de trekken van de zonnegod het beeld van Amon overwoekerd. Volgens Sethe¹²⁾

1) Id. 433,2. Zie ook voorbeelden bij Grapow, *Bildl. Ausdr.* blz. 45, s. v. Schatten.

2) Erman, *Lit.* blz. 234.

3) Ook Egyptisch v. d. Koning *Wb.* IV, 432,12.

4) *Klgl.* 4²⁰.

5) *Jes.* 30².

6) *Nu.* 14⁹.

7) *Ps.* 91¹, 121⁵.

8) Bezold, *Glossar* 237a.

9) § 374 B. Gardiner, *Gramm. Partic.* als adj. praedicaat.

10) De tekens voor ster en god zijn in beide gevallen determinatieven.

11) *Lett.*: wiens moeilijkheden niet bestaan.

12) 8 *Urgötter* § 237. Zie ook Legrain, *Statues et Statuettes XII Dyn.* No. 42014: Amenemhet III.

gaat de verbinding van Amon met Re in de naam Amon-Re tot de 11e dyn. terug. Dit zou gedaan zijn ¹⁾, om Amon van een locale god tot een kosmische god te maken en aldus meer geldigheid te verschaffen. De verbinding van Amon als god van kosmisch leven en god van de lucht met een lichtgod is niet zo vreemd en komt ook bij Sjoer voor.

In het Nieuwe Rijk zijn Amon en Re geheel samengesmolten in naam en in wezen. In N.R. hymnen worden de namen Amon-Re en Horachte promiscue gebruikt. Zo b.v. „Verering van Re-Horachte in de morgen. Spreuk: Moogt gij schoon ontwaken Amon-Re-Hor-Achte” ²⁾.

(Re-)Horachte wordt soms als substantief opgevat en niet als eigennaam ³⁾. De betekenis is dan de zon als hemellichaam: Junker merkt op ⁴⁾: „Re ist nach der ältesten Auffassung einfach die Sonne, und der besondere Kult des Tagesgestirns hat sich in Heliopolis stets gehalten”. De zonneheiligheden van Aboe Goerāb waren zonder beeld. Re werd daar als hemellichaam vereerd. In het sprookje van de twee broers roept de jongste tegen de oudste de hulp van de Re-Hor-Achte in ⁵⁾. Ook op onze plaats zou deze substantivische betekenis goed passen. Voortdurend wordt hier gedacht aan de zon als hemellichaam. In I, 19 wordt ook het woord *šw* = zon gebruikt.

II, 16. *n.t-c*.

Dit is de vaste regelmaat van de telkens terugkerende zonneloop. De zon gaat op en onder volgens vaste periodieke gang. Volgens deze regelmatige zonneloop is de tijd ingedeeld. Andere teksten van gelijke inhoud zeggen ⁶⁾: „Wanneer hij zich ver-toont, (her)leven alle mensen, die de hemel oversteekt, zonder dat hij moe wordt, zeer vroeg is zijn vaste gewoonte blijvend ⁷⁾. Als oude man komt hij vroeg als jongeling, de grenzen der eeuwigheid bereikend, de hemel omtrekkend, de onderwereld door-

trekkend om de beide landen te verlichten”. „Die terwijl gij verre zijt, miljoenen honderdduizenden mijlen doorloopt in een oogwenk. Gij hebt ze volbracht, gij zijt ondergegaan, gij hebt de uren van de nacht desgelijks volbracht, gij hebt ze geordend (*gsys* = ordenen, regelen), gij hebt ze voleindigd overeenkomstig uw vaste gewoonte (*mi n.t-c-k*). Wanneer het licht wordt, verschijnt gij op uw plaats als Re” ⁸⁾.

II, 16-II, 17. *ir rnp.t ts c-bd-w hr-w grh.j.t wn-wt r nmt.t.f*.

De zon deelt de tijd in ⁹⁾. Jaren, maanden, dagen en uren worden door de regelmatige zonneloop bepaald. In deze zonneloop rust de kosmische orde. Deze voorstelling geven de teksten dikwijls. De zonnegod zegt: „Ik ben het, die de uren maak, zodat de dagen ontstaan. Ik ben het, die de feesten van het jaar open” ¹⁰⁾. „De levenstijd der goden wordt berekend (*hšb*), wanneer hij straalt in de horizon, de levenstijd der mensen wordt geweten volgens zijn opgang, het jaar wordt vastgesteld volgens de stralen, die gij gemaakt hebt” [110] ¹¹⁾. „Die straalt in de hemel, geworden tot zon, opdat hij de seizoenen uit de maanden make” ¹²⁾. Vgl. met dit laatste citaat Amarna: „Gij maakt de seizoenen, om te doen worden al, wat gij maakt, de winter, om hun koelte te geven, de hitte, opdat zij u ervaren” ¹³⁾. „Amon-Re, heer van de zetel der twee landen, heer van de maand, voor wie gemaakt wordt het begin der dekade” ¹⁴⁾. „Ik ben het, die maak het nieuwe maansfeest en de feestdag van het eerste kwart van de maand in Heliopolis. Ik ben Re, terwijl hij de hemel optilt” ¹⁵⁾. Alle perioden zijn georiënteerd naar de *περίοδος* van de zon.

8) B.D. 42.3 (variant 2 Arch., Eg. Leesb. 59,1 v.v.)

9) Maj Sandman-Holmberg, The god Ptah, blz. 68 v. neemt ten onrechte aan, dat tijdsindeling ook voor Ptah oorspronkelijk was. Deze eigenschap is aan de zonnegod ontleend, bij wie inzonderheid de titel *nb rnpw.t* past.

10) Mythe van Re en Isis, Möller, Hiërat. Lesest. II blz. 31 regel 9 v.v. [109].

11) P. 3049, IX, 7.

12) 2 Arch., Leesb. blz. 60,5.

13) Davies, Part VI-Pl. XXVII col. 10.

14) P. 3055, XIV, 6 [111].

15) Leiden I 347, VI, 12 [112].

1) Idem § 237.

2) P 3050, I, 1.

3) Sethe, Urgötter § 242.

4) Götterlehre von Memphis blz. 32.

5) d'Orb., VI, 4, met het lidwoord *p3 Rc-Hr-3b.tj*.

6) Nsichons I, 7.

7) *n.t-c-f mn*.

II, 17. *mʹ.tj m hrw pn r šf.*

De zon vernieuwt, herschept zich dagelijks¹⁾. Hij gaat als oude man heen om als kind terug te keren. Over de „vernieuwing” van de zon (stam *mʹ*) spreken de volgende citaten: „Gij keert terug, terwijl gij vernieuwd zijt (*mʹ.tj*), iedere dag”²⁾. „Gij zijt nieuw, gij zijt verjongd als Re (*mʹ.tj rnp.tj*) iedere dag”³⁾.

De formulering van onze passage doet denken aan een soortgelijke uit dodenteksten. De dode zegt: „Het gaat mij heden beter dan gisteren”⁴⁾. In wezen gaat het daar om dezelfde zaak n.l. een wedergeboorte van het leven uit de dood.

II, 17-II, 18. *wʹ rš bwt.f ʹcc hr nbw šdr irtj.fj rš.*

De zon is altijd waakzaam. De zonneschijn wordt nooit onderbroken. De zon is wakker, ook des nachts, wanneer alle mensen slapen. Van de zon wordt gezegd: „Die de nacht wakend doorbrengt, terwijl alle mensen slapen”⁵⁾. „Die de bovenhemel doorloopt, die de benedenhemel doortrekt en onderweg slaapt hij niet”⁶⁾. De zon slaapt 's nachts niet, maar is ook dan werkzaam, door licht te geven in de onderwereld (vgl. II, 9 *dʹ.i hr.t nmi dʹ.t*).

Een ambtenaar vergelijkt zijn ijverige dienst met de rusteloosheid van de zon: „Een afschuw is u, (o heer), het slapen en sluimeren, ik rustte niet als de zon”⁷⁾.

Bij het schijnen van de zon gedurende de nacht behoeft niet alleen gedacht te worden aan de zon, die 's nachts in de onderwereld schijnt, maar kan ook bedoeld zijn het schijnen van de maan. Waarschijnlijk is dit het geval in onze passage, omdat er sprake is van de twee ogen van de zon, waarvan het linkeroog, de maan, 's nachts licht geeft. De maan geldt dan niet als afzonderlijk hemellichaam, maar als manifestatie van de zon zelf. Hierover zeggen de teksten het volgende: „Liefelijk zijn uw

beide ogen (zon en maan), wanneer het nog geen dag geworden is”⁸⁾. „Die miljoenen geleidt, jonge, machtig op zijn tijd in het donker, in de nacht”⁹⁾. „Ben ik ondergegaan, dan straal ik desgelijks”¹⁰⁾. „Als uw zonneschijf straalt, zien alle mensen door de opgang van uw rechteroog in den beginne. Uw linkeroog heeft de duisternis verdreven (*hšr*). De hemel juicht wegens haar bij het herhalen van de geboorte. Haar licht, dat in de nacht is, evenaart de dag. Niet gaat uw licht onder tot in eeuwigheid”¹¹⁾. „Uw linkeroog is de zonneschijf in de nacht”¹²⁾. De laatste twee citaten maken duidelijk, dat de zon niet ophoudt te schijnen bij haar ondergang, maar dan als maan haar werk onafgebroken voortzet. Daarom is de zon altijd waakzaam. Het maanlicht is ook volkomen gelijkwaardig aan het zonlicht, ja de maan is eigenlijk zelf de zon voor de duur van de nacht.

II, 18. *wpw hh m hr.f nfr.*

wp wordt gebruikt voor het indelen van de tijd¹³⁾. *hh* sc. *rnpw.t*. De boot van miljoenen jaren (de zonneboot) heet ook vaak *wiʹ n hh* zonder meer.

hr.f nfr = de zichtbare zonneschijf. In een zonnehymne staat¹⁴⁾: „Hoe gelukkig is hij, die uw schoon gelaat ziet”.

De gedachte is hier dezelfde als in II, 16-II, 17: De zon deelt de tijd in.

II, 18. *nn wʹ.t šw.tj im.f.*

Vgl. II, 19 *šw m wʹ.t nb.t*; IV, 8 *dʹ.f rh s nb wʹ.t r šm.t*; V, 20 *ntf ššm hr.w r wʹ.t nb.t*.

De zon schijnt op alle wegen, zodat alle mensen kunnen zien, waar ze moeten gaan. Vgl.: „De duisternis wordt verdreven, iedere weg is gevuld met stralen”¹⁵⁾. „De weg is gevuld met mijn liefde”¹⁶⁾. „Zoek uit de weg en leid er op”(?)¹⁷⁾.

8) P. 3055, XVI, 4 [116].

9) Leiden I 347 III, 8 [117].

10) Id. VIII, 3 [118].

11) P. 3049, V, 3 [119].

12) El Chargeh Pl. XXVI, 17 [120].

13) Zie citaat blz. 30 noot 10.

14) Legrain, Statues et Statuettes No. 42208, c, 6 [122].

15) P. 3050, VI, 5 [121].

16) Leiden I 347, VIII, 4 [123].

17) Ch. Beatty IV, Recto 119.

1) Zie citaat blz. 30 noot 6.

2) B.D. 289,7.

3) B.D. 483,4.

4) Coffin T. II, 119, 1 en 124, c *nfr nʹi m hrw pn r šf.*

5) Kairohymne VII, 1 [113].

6) Z.Ä.S. No. 38 blz. 27 [114].

7) Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 33, Rec. de Trav. XXII, 12 [115].

„Millioenen wegen zijn onder zijn beeld" 1). „Hij geeft mij mijn twee ogen, om te zien, mijn wegen, om te gaan"(?) 2). „Die millioenen leidt, wanneer hij straalt" 3).

II, 18. *hh nmt.t*.

Idem: „grote looper, haastig van loop" 4).

Varianten: „Snel van schreden, wijd van loop" 5) (dit laatste *pd nmt.t* is het meest gebruikelijke 6). „Re, wijd van loop, die de knie strekt" 7). „Wijd van loop" 8). „Lang van loop" 9). (Verder leest deze tekst: „Opdat gij de hemel doorschrijdt, zover gij schrijden kunt" 10). „Haastig, snel van loop" 11). Misschien wordt hierbij gedacht aan een tocht te voet langs de hemel door de zon, een andere voorstelling dus, dan die van de twee zonneboten. Hierop kan ook wijzen de uitdrukking *nmt.t i'hw* = de schreden van het licht 12).

II, 19. *hr ššd*.

De vertaling van *ššd* levert moeilijkheden op. Er is een substantief: *ššd* = ster en een w.w. *ššd*, dat verschieten of flonkeren, uitstralen moet betekenen. Het ene kan een afleiding van het andere zijn. Het substantief *ššd* kan betekenen „de verschietende", gezegd van een komeet, of het w.w. is denominatief en betekent: doen als de *ššd*-ster.

De koning wordt met de *ššd*-komeet vergeleken, zoals die flonkerend voorbijschiet, een lichtstraal achterlatend: „Ik maak, dat zij (de vreemde landen) uwe majesteit zien als heer van stralen, terwijl gij straalt in hun gezicht als mijn evenbeeld (zegt de zonnegod). Ik maak, dat zij uwe majesteit zien als

1) 2 Arch., de Buck, Leesb. blz. 58,12.

2) Theb. Steles Sitz. Ber. Ak. Berl. 1911 blz. 1097 [124].

3) Nsichons II, 23.

4) B.D. 408,11 [125] vgl. Pyr. § 337 v.

5) Hymne Horemheb Z.Ä.S. 15 blz. 148 v.v. reg. 9 [126].

6) B. v. Kairohymne I, 3; P. 3055, XVII, 3; Rec. de Trav. II blz. 167 Tur. No. 311,5; B.D. 38,7.

7) B.D. 195,2 [127].

8) B.D. 252, 12; idem Pyr. § 886, c; § 917, c [128].

9) Pyr. § 853, b [129].

10) Pyr. § 854, d.

11) 2 Arch. 60,2 [130].

12) Pyr. § 852, e. Zie verder Pyr. § 852 v.v. en Sethe, Commentaar Pyrt. II, blz. 35.

ššd-ster, zijn vuurvlam uitsproeiend, terwijl hij zijn dauw geeft" 13). De koning wordt als evenbeeld van de zon met een komeet vergeleken; hier staat dus op de achtergrond, evenals in onze passage, een vergelijking van Amon-Re zelf met de *ššd*-ster. Het punt van vergelijking is, dat de zon op haar tocht langs de hemel snel voorbijschiet, een lichtend spoor achterlatend evenals een komeet. Dit past in het verband *hh nmtt* en *phr t' m š.t*. Op een andere plaats, waar ook de koning met een *ššd*-ster vergeleken wordt, is het punt van vergelijking, dat de koning pijlen afschiet, zoals een komeet in haar staart stralen schijnt af te schieten: „Hij (Ramses III) schiet pijl op pijl als de *ššd*-ster" 14).

Het w.w. *ššd* wordt gebruikt op de stele van Toethmosis III: „Hij verschiet (*ššd.f*) tussen twee bogen als een ster, wanneer hij de hemel oversteekt" 15). (Vgl. onze passage *d'j hrt*) 16).

II, 19. *phr t' m š.t*.

Voor de zon zelf is haar lange baan in een oogwenk doorlopen. Ten opzichte van de eeuwigheid wordt de tijd relatief 17).

Dezelfde gedachte staat uitvoeriger in een zonnehymne uit het dodenboek: „Die, terwijl gij verre zijt, millioenen honderdduizenden mijlen doorschrijdt, gij legt ze af in vrede, gij roeit op het (hemel)water naar de plaats die gij wilt, gij volbrengt ze in een oogwenk (*m wnwt šrt*)" 18).

II, 19. *nn itnw.f* 19).

Niets is voor het alziend oog van de zon verborgen. Bij haar tocht langs de hemel kan de zon alles zien. De voorstellingen van alziendheid en alwetendheid werden met de zon verbonden.

Dicht bij onze passage staat het volgende citaat:

13) Urk. IV, 615,1.2.13.14.15, idem van Seti I Breasted, Anc. Rec. III § 117.

14) Düm, Hist. Inschr. I, 22 [131].

15) De Buck, Eg. Leesb. 62,12.

16) Zie ook Wainwright, J.E.A. XXI blz. 160, denkt ook aan „...a shooting star".

17) Vgl. citaat blz. 30 noot 8. *hpt wš.tj itrw m hh hfnw š.t šrt*.

18) B.D. 10,8 v.v.

19) Voor de betekenis van *itnw* zie An. I, 1,7 betekenis: Moeilijk verstaanbare plaatsen in boeken.

„Terwijl hij toch hemel en aarde kent, terwijl hij de gehele aarde ziet in een uur”¹⁾. Van de zon wordt gezegd: „Er is niets, wat gij niet weet op aarde”²⁾. In de mythe van Re en Isis staat ook, dat de zonnegod uitgaat op zijn dagtocht, om zijn schepping te bezien: „Ik ging naar buiten, om te zien wat ik gemaakt heb”³⁾. Amon heet „het inzicht, dat het binnenste van het lichaam kent”⁴⁾. Van de zonnegod wordt gezegd: „Er is geen tong, die zijn naaste doorgrondt (*wh^c*) behalve gij alleen”. „Gij hoort met uw oren, gij ziet miljoenen landen”⁵⁾.

De gedachte van de alwetendheid van de zon komt reeds in de Pyrt. voor. De zonnegod heet: „Wijze, zoals hem de goden noemden”⁶⁾. Sethe tekent hierbij aan (Comm.) „„Weiser”, d.h. „Allwissender” (cf. Namen wie *rh-mi-r^c*) sind passende Bezeichnungen für den Sonnengott”. Een uitvoerige beschrijving van de alwetendheid van de zon komt voor in een tekst, waarin de koning met de zon wordt vergeleken⁷⁾: „(Keer) uw gezicht naar mij, o zon, die opgaat, die de beide landen met haar schoonheid verlicht, o zon der mensen, die de duisternis uit Egypte verdrijft. Gij zijt als uw vader Re, die opgaat in de hemel. Uw stralen dringen binnen (zelfs) in een grot; geen plaats is zonder uw schoonheid. U wordt de toestand van ieder land gemeld, terwijl gij u in uw paleis bevindt. Gij hoort de woorden van alle landen, gij hebt miljoenen oren. Uw ogen schitteren meer, dan de sterren des hemels, gij kunt beter zien dan de zon. (Zelfs) indien men spreekt, terwijl de mond in een grot is, komt het u ter ore, (zelfs) indien men iets doet, terwijl het verborgen is, zal uw oog het zien”.

II, 19. *d^j hr.t nmi d^j.t.*

Dit is de gewone omschrijving van de dag- en nachttocht van de zon. Overdag trekt de zon langs de hemel en na haar ondergang in het Westen door de onderwereld, om 's morgens in het Oosten

weer op te gaan. Zo b.v. „De bovenhemel doorschrijdend (*nmi hr.t*), de onderwereld rondtrekkend (*phr d^j.t*), het wordt licht op zijn plaats van gisteren”⁸⁾.

II, 19. *šw.*

šw is een van de woorden voor zon. Amon is behalve god van de lucht ook lichtgod. Tot Amon wordt gezegd: „Wat gij als licht (*šw*) ziet, wat gij als wind (*t^jw*) doorschrijdt”⁹⁾. Het woord *šw* = zon is misschien hetzelfde als de naam van de lichtgod Sjoe¹⁰⁾.

Er is verband tussen Sjoe en het (zon)licht. Sjoe is de zoon van de zonnegod Atoem¹¹⁾. Hoewel hij meestal als lichtgod wordt voorgesteld, komt een enkele maal ook zijn karakter van lichtgod naar voren, vooral in verband met de Onoerislegende. Sjoe zegt van zichzelf: „Ik ben het licht (*i^jhw*), uitgestrekt van schreden (*pd nmt.t*-alomtegenwoordigheid) die het verre nabij brengt (*in hr.t*) voor Atoem tot de neus van Re, iedere dag”¹²⁾. „Atoem zond zijn ene oog uit, om mij te zoeken, tezamen met mijn zuster Tefnet. Ik ben het, die licht voor haar maak, wegens de duisternis. Het heeft mij gevonden...”¹³⁾. Sjoe maakt licht voor het zonneoog, dat nu kan vinden, wat het zoekt. Amon heeft de combinatie lucht- en lichtgod met Sjoe gemeen¹⁴⁾.

II, 19-II, 20. *phr m hr.*

De zon is bij de dagtocht zichtbaar voor de mensen.

Toetmosis III prijst Amon: „Zijn stralen zijn in het oog van de mensen”¹⁵⁾. Amon beschouwt de koning als zijn evenbeeld en zegt van hem: „Ik maak, dat zij (de vreemde landen) uwe majesteit zien als heer van stralen, terwijl gij straalt in hun gezicht als mijn evenbeeld”¹⁶⁾. Van de koning als zon wordt gezegd: „Verschenen in het gezicht, zoals

1) Urk. IV, 751, 15.16.

2) Ch. B. IV Recto 11, 1.

3) Möller II blz. 30, regel 13 [132].

4) Z.Ä.S. No. 44 blz. 30 v.v. [133].

5) B.D. 10,5 v.v.

6) § 854, b.

7) Jb. E.O.L. V blz. 293-vert. de Buck, Gard., Misc. blz. 15.

8) Nsichons II, 16.

9) Sethe, 8 Urgötter § 202-Th. T. 65, e.

10) Kees, Göttergl. blzz. 350-351.

11) Coffin Texts II, 2, a.

12) Coff. T. II, 37, e.

13) Coff. T. II, 5, b-c.

14) Zie verder excurs over Amon en Sjoe.

15) Urk. IV, 157, 17.

16) Urk. IV, 615, 1.2.

de zonnescijf straalt" 1). „Gij steekt de hemel over, terwijl alle mensen u zien" 2). „Men brengt de dag door met naar hem te zien, zonder dat men er genoeg van krijgt" 3). Hier ligt dus de nadruk op de zichtbaarheid van de zon. Onmiddellijk daarmee verbonden wordt soms de verborgenheid: „Gij zijt hoger dan goden en mensen, gij zijt stralend voor ons, maar wij kennen uw beeld niet. Gij vertoont u in ons gezicht, maar wij kennen uw lichaam niet" 4). „Uw stralen zijn in het gezicht, zonder dat zij gekend worden" 5).

De zon is meer dan haar openbaring. De mensen zien de zonnestrallen maar kunnen de loop van de zon niet nagaan. De zonnescijf aan de hemel is de zichtbare openbaring, waarachter het wezen van de zon verborgen is (resp. het wezen van Amon als alomtegenwoordige macht). De openbaring heft de verborgenheid niet op.

II, 20. *hr nb.w hr.sn hr.f.*

Onze passage bevat een alliteratie met het woord *hr*. Een soortgelijk woordspel is: „Het gelaat is op u gevestigd" (*tw hr hr.k*) 6). „Alle werk geschiedt, terwijl het gelaat op hem is gevestigd" 7). Vgl. Pyrt. § 245, a en § 682, a, en in andere zin B.D. 109,7 *hr hr.k* „op uw gezicht", gezegd tot de zonnevijand.

II, 20. *rmt ntr.w.*

Een der laatste citaten brengt nog op een andere gedachte. De zonnegod heet daar „hoger dan goden en mensen". Meermalen wordt de uitdrukking *rmt ntr.w* gebezigd, om daarmee aan te duiden wezens, die aan de zon gesubordineerd zijn. De *ntr.w* staan in hun ondergeschikte positie op één lijn met de *rmt*. Beide groepen staan onder Amon. Amon wordt genoemd: „Die mensen en goden geschapen heeft" 8).

De zonnegod zegt: „Ik ben Re, terwijl hij de he-

mel opheft, terwijl mijn gezag ontstaat bij goden en mensen" 9).

Tot de zonnegod wordt gezegd: „Hemel en aarde staan onder uw beleid. De goden zijn onder uw handen, de mensen onder uw voeten. Wie is een god als gij? Gij zijt Re, de overste der goden" 10). In deze laatste passage is het primaat van de zonnegod wel zeer duidelijk. De andere goden zijn evenals de mensen aan hem onderdanig. Zowel de volgorde *rmt ntr.w* als *ntr.w rmt* komt voor.

II, 20-II, 25

Het dertigste hoofdstuk is ook weer van uitsluitend solaire aard. Het beschrijft de overwinning van de zon over haar vijand, zoals die het best bekend is uit het Apophisboek. Apophis, de slang, die de machten van chaos en duisternis vertegenwoordigt, is de grote vijand van de zon, die haar bestrijdt bij de tocht door de onderwereld. Maar de zon triumpheert en gaat in de morgen weer stralend op aan de hemel.

Het is niet altijd zeker, waar de zonnevijand zich bevindt. Soms is het duidelijk in de onderwereld. Dan weer schijnt gedacht te zijn aan belagers bij de dagtocht 11). In wezen gaat het echter om hetzelfde: De tegenstand van een macht van chaos tegen de kosmische orde, die door de zon gevestigd wordt. Dit is een dualistische trek in de Egyptische religie.

Vertaling: *Dertigste hoofdstuk. De harpoen is in de zonnevijand, II, 21 zodat hij gevallen is door zijn punt. De vijanden behoren toe aan hun slachting, zodat ze tot een bloedbad gemaakt zijn. Geplaatst is in het hart van de vijanden zij als vijanden voor eeuwig. II, 22 Hij heeft hun slachting blijvend gemaakt, om zijn vijand te straffen. Hij is verheugd. De kajuit is in orde 12). Sachmet is in feest...???..... II, 23 Niet bestaan zijn vijanden. De boot van miljoenen jaren heeft goede vaart. De bemanning juicht. Hun harten zijn vrolijk.*

1) Urk. IV, 806,13.

2) 2 Arch. 58,13.

3) Nsichons III, 33.

4) P. 3050, VIII, 8 [134].

5) 2 Arch. 58,10.

6) P. 3049, IX, 9 [135].

7) P. 3056, VIII, 8 [540].

8) Urk. IV, 1217,11.

9) Leiden I 347, VI, 12; VII, 1 [38].

10) Hymne El Chargeh, XXVI, 19.

11) Zie II, 24 *hrw.f m p.t t*.

12) Lees *krri wdj*. Deze lezing is zeker cf. II, 14 en de parallel P. 3050 III, 1.

Geveld wordt de vijand van de alheer. II, 24 Niet bestaan zijn vijanden, die er waren in de hemel en op aarde. De hemel, Thebe, Heliopolis en de onderwereld, degenen die er in zijn, zijn verheugd wegens hun heren, wanneer zij hem zien, sterk II, 25 bij zijn verschijningen, toegerust met kracht en sterkte, terwijl hij macht heeft over zijn gestalte. Gij triumpheert, Amon-Re, (maar) de vijanden worden geveld, verdreven door de harpoen.

II, 20. $m^c b^j$.

De $m^c b^j$ is de harpoen, het wapen waarmee de zonnevijand wordt doorboord. Reeds de Pyrt. beschrijven de morgenster, die met een harpoen van 30 el strijdt tegen de zonnevijanden. De stralen van Re zijn de punten van de harpoen¹⁾. Het oog van Re (= Uraeus of strijdbare godin) stoot de $m^c b^j$ -speer in de slangenvijand, die de hemelociaan heeft ingeslikt, zodat de zonneboot er niet over kan varen en laat hem het water weer uitspuwen²⁾: „Het is zijn oog, dat de vijanden geveld heeft. Het heeft zijn $m^c b^j$ -speer geplaatst in degene, die Noen heeft opgeslorpt. Het maakt, dat de zonnevijand (*nik*) uitspuwt, wat hij ingeslikt heeft”³⁾.

Deze strijd heeft plaats in het Westen. Er is dus gedacht aan een vijand in de onderwereld. Een dodenboektekst beschrijft dit. De zonneboot ontmoet op de vaart langs de hemel een slang, die een vijandige houding aanneemt. De slang slorpt 1 el en 3 span van de hemelociaan op. „Dan laat Seth zijn vorkspies van erts uitgaan tegen haar en laat haar uitspuwen, wat ze heeft ingeslikt”⁴⁾. Uitvoerig wordt de strijd tegen de zonnevijand beschreven in de Hymne van El Chargeh: „Niet bestaan uw vijanden. De brand van uw adem is tegen de krokodilvijand. De roden zijn belezen op het water van Uw boot. De bd -vis kondigt voor u de $Wnn.tj$ -vijand aan. Horus steekt zijn pijl in hem ($\check{s}sr$, variant van $m^c b^j$). Hij heeft de hemel en de aarde met zijn

regenwolken bedekt (blijkbaar de vijanden van de zon). Zijn machtige toverkracht verdrijft zijn vijanden. Zijn $m^c b^j$ -speer woedt tegen de vijand. Aker werpt hem neer. Hij bewaakt hem. Hij drijft hem terug in zijn hol”⁵⁾. De regenwolken doen denken aan vijanden in de hemel; Aker zou kunnen wijzen op een strijd in het Westen.

De $m^c b^j$ -speer wordt verder nog genoemd in de Mag. pap. Harris⁶⁾: „Hij heeft zijn $m^c b^j$ -speer in de vijand geplaatst” en in Dodenboek hst. 115⁷⁾.

II. 21-II, 22.

Van de Pyrt. af wordt zeer vaak de vernietiging van de zonnevijand beschreven. Hier volgt één citaat uit de vele: „Gij vaart over de hemel met zijn gunstige wind. De beide dochters van de Nijl(?) verbreken voor u de vijand. De grote enneade woedt tegen hem. Zij juichen, omdat hij stukgesneden wordt. De Horuskinderen grijpen messen en maken zijn wonden veel. Gejuich: Uw vijand is gevallen. $M^c.t$ is blijvend voor u”⁸⁾. Hieruit is duidelijk, wat het wezen van deze strijd is n.l. de vernietiging van de chaos en de vestiging resp. handhaving van de kosmos ($m^c.t$). Dezelfde termen als hier: *nik*, *sb̄t*, *hftjw*, *dm.t*, *š̄d*, *cd* worden voortdurend in soortgelijke teksten gebruikt.

II, 22. $\check{s}swn$.

Dit is de term voor het bestraffen van de zonnevijand. Van de Uraeus-slang wordt gezegd: „De laaghartigen aan zich onderwerpend, de vijanden van haar heer bestraffend” ($\check{s}swn$)⁹⁾. Of wij lezen: „Het vuur heeft hem verteerd. Zijn ba wordt meer gestraft dan zijn lichaam n.l. van deze vijand, die zijn gang remt”¹⁰⁾.

II, 22. $\check{s}w ib.f$

Amon-Re verheugt zich in zijn overwinning: „Amon-Re-Hor-achte triumpheert. De laaghartigen

1) Pyr. § 1212, a v.v.

2) Kairohymne III, 7-IV, 1.

3) Cf. P. 3050, IV, 2 „Gij maakt, dat de zonnevijand (*nik*) uitspuwt, wat hij heeft ingeslikt”.

4) K. Sethe, Die Sprüche für das Kennen der Seelen (Z.Ä.S. 57-59) VIII, 14 v.v.

5) Pl. XXV, II.12.

6) B, 9 ed. Lange.

7) K. Sethe, Sprüche f. d. Kennen der Seelen II, 17: „Ik neem mijn $m^c b^j$ ”.

8) Z.Ä.S. No. 38 blz. 21.

9) Chester Beatty IV Recto 6, 7.

10) Kairohymne X, 1 [136].

zijn gevallen wegens zijn mes. Alle vreugde is bij U, iedere dag. *M^{s.c.t}* rust in uw kajuit" 1). „Gij hebt vreugde (*swt lb*) ontvangen in uw kapel" 2).

II, 22. *ksri wdj*.

Dit is de kajuit in de zonneboot, waarin Re zich bevindt. Deze is veilig nu de vijand van Re verslagen is. Een letterlijke parallel staat in een Berlijnse zonnehymne. Nadat eerst over het verslaan van de zonnevijand is gesproken volgt er: „De kajuit is in orde, de *mhn-t*-slang (die b.v. in Am-Doeat de kajuit vervangt) is op haar plaats, nadat de uraeus de vijanden verdreven heeft" 3).

II, 22. *Shmt m hb*.

De uitdrukking *m hb* wordt meer gebruikt in dergelijk verband, om aan te geven, dat anderen in de overwinning van Re delen: „Zijn Re heeft zijn vijanden verslagen. De hemel juicht, de aarde is verheugd, goden en godinnen zijn in feestvreugde" 4).

Dat juist Sachmet hier genoemd wordt, kan betrekking hebben op haar identificatie met het woedende zonneog. Zoals Ptah met Amon vereenzelvigd wordt, wordt zij, de echtgenote van Ptah in Memphis, geïdentificeerd met Moet, de echtgenote van Amon in Thebe. Onder Amenophis III stelde men vele Sachmetbeelden in de Moettempel te Thebe op 5).

Misschien is Sachmet hier om een andere reden genoemd. Door de overwinning van Re is het onheil afgewend. Alom heerst vreugde en orde. Zelfs Sachmet, de woedende godin, die allerlei rampen brengt, is rustig. Zo wordt b.v. gezegd in een tekstverband, waar het gaat over een gezegende toestand onder auspiciën van Amon: „Sachmet zendt haar pest niet uit" 6).

1) P. 3055, XXIV, 4 v. [137] vgl. onze hymne II, 25 *m^{s.c}-hrw-k* en II, 22 *ksri wdj*.

2) B.D. 13, 2 vgl. II, 22 *ksri wdj*.

3) P. 3050 III, 1.2 [138].

4) P. 3050 II, 6 [139].

5) Kees, Göttergl. 352 v.v. cf. I, 21 en II, 13.

6) Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 147.

II, 22. *R^c m hrw*.

Waarschijnlijk is de tekst aldus te emenderen: *R^c m m^{s.c} hrw* 7). Dit geeft in het verband een goede zin: „Re is triumphator" [140]. *R^c* moet dan van vóór de verspunt bij het volgende getrokken worden. *R^c* te trekken bij *hb* geeft geen zin.

II, 23. *nn hftjw.f*.

Idem Hymne El Chargeh XXV, 11.

II, 23. *wi' n hh m m^{s.cw} nfr*.

De spelling van *m^{s.cw}* is ongewoon. Het meest gebruikelijk in de teksten is *m^{s.cw}* met het determinatief voor wind: „Uw bemanning (zeilt) met gunstige wind" 8). „De *m^{cndt}*-boot (zeilt) met gunstige wind" 9). „Wanneer de boot goede wind heeft, is uw hart vergenoegd" 10). Zonder determinatief: „Re zal (varen) met gunstige wind" 11). *nfr* kan ook ontbreken: „En ook (vaart) Re met (goede) wind" 12). „Gij vaart over de hemel met zijn wind" 13).

In dit laatste citaat is ook een w.w. voor varen gebruikt. Meestal is dit niet het geval en staat er alleen *m m^{s.cw} nfr* zonder voorafgaand w.w. of alleen een vorm van het w.w. zijn.

Hier is het determinatief van de voeten gebruikt en niet dat van de wind. Zie Wb. II, 23,4 [147].

Hetzelfde determinatief ook in het w.w. *m^{s.c}*: „Uw boot vaart (*m^{s.c}*) op het water Nsršr" 14).

Een w.w. *m^{s.c}* met het determ. voor wind komt voor: „Gij zeilt, terwijl het zonneschip goede wind heeft, in deze naam van *m^{s.c.t}*" 15). In dit laatste citaat is nog een woordspel met *m^{s.c.t}* = gerechtigheid: De vaart van de zonnegod verloopt volgens kosmische orde.

7) Zo in B.D. 9, 10.

8) El Chargeh Pl. XXV, 13 [141].

9) Rec. de Trav. XVII, 114 Standbeeld met stele 18e Dyn. [142].

10) Mag. Harris, ed. Lange. B, 6 [143].

11) B.D. 12,12 (idem 44,13) [144].

12) Z.Ä.S. No. 64 blz. 113. Stele van Nechtmin [145].

13) Z.Ä.S. No. 38 blz. 20 [146].

14) Z.Ä.S. No. 38 blz. 20. [148].

15) Mag. Harris D, 37 [149].

II, 23. *is.t m hhnw ib.sn ndm šhr hft nww nb r dr.*

Dat de bemanning van de zonneboot juicht en dat hun hart vrolijk is bij de overwinning van Re, is ook een vast cliché in deze passages: „Uw bemanning is in gejuich, wanneer zij zien, dat de vijand geveld wordt de bemanning van Re is in vrede”¹⁾.

II, 24. *nn hrwj.f wnw m p.t m t.*

Voor de constructie met het partic. perf. vergelijk de passage: „Niet bestaat zijn gelijke, die er was onder welke schrijvers dan ook” (*nn mjtt.f wnw m sš nb*)²⁾.

II, 24. *p.t Wš.t Iwnw d.t.*

Thebe, de godsdienstige hoofdstad van het N.R., en Heliopolis, de hoofdstad van het O.R. (ook de zonnestad, in verband met dit hoofdstuk waarin Amon uitsluitend als zonnegod wordt opgevat), worden hier in één adem met de hemel en de onderwereld genoemd. Vergelijk VI, 13 in andere volgorde: *d.t, p.t, Wš.t, Iwnw*. Blijkbaar vertegenwoordigen Thebe en Heliopolis mee de kosmos³⁾. Naast hemel en onderwereld zijn zij beide de aarde. Elders is immers de gewone opsomming *p.t, t, d.t*⁴⁾.

II, 24. *nbw.sn.*

-sn slaat op *p.t, Wš.t, Iwnw, d.t*. In de hymne van El Chargeh b.v. wordt Amon-Re telkens de heer van een of andere heilige stad genoemd.

II, 25. *wšr m h^cw.f cpr m kn nht.*

De kracht van Re wordt verheerlijkt, die zich openbaart in de overwinning op de vijanden. Idem: „Sterk in zijn verschijningen, heer van macht, machtig van gestalte, elke gestalte ontstond uit zijn gestalte⁵⁾. Vgl. *c³ h^c.w*⁶⁾, *šhm h^c.w*⁷⁾. De kracht

van Amon-Re richt zich tegen de zonnevijanden: „Uw kracht heeft zich toegerust tegen de boosaardigen”⁸⁾.

II, 25. *šhm m trw.f.*

Voor *m trw.f* geeft het Wb. de betekenis „in seiner Gestalt u.ä.⁹⁾ oft im Sinne von: so wie jem. aussehen muss, so wie etw. beschaffen sein muss”. Amon is machtig, zoals bij zijn wezen past.

II, 25. *m^c hrw.*

Dit is de term voor gerechtvaardigd worden, in het gelijk gesteld worden in het gericht. Zo wordt het b.v. gebruikt in het proces van Horus: „Gij zijt gerechtvaardigd tegenover uw vijanden in de grote hal van de heren van Heliopolis”¹⁰⁾. Nu wordt *m^c hrw* toegepast in de betekenis van zege over vijanden in het algemeen. Zo wordt 't dan ook gebruikt van de triumph van Amon-Re bij zijn opgang: „Straal Re-Hor-achte, opdat gij straalt, stralend als licht, omdat gij triumpheert over uw vijanden”¹¹⁾.

II, 26-II, 28

Hoofdstuk veertig behandelt een geliefd thema der Egyptische theogonie n.l. de zelfschepping van de oergod, tevens een der diepzinnigste uitingen van het godsdienstig denken der Egyptenaren. De goddelijke aard van het leven is onherleidbaar. Het scheidt zichzelf in de absolute zin van het woord scheppen d.w.z. in het aanzijn roepen zonder van iets anders afhankelijk te zijn. Als de oergod zichzelf scheidt, mag geen ander wezen daarbij tegenwoordig zijn, dat er medeweten van kan hebben. Immers kennis is macht. Medeweten betekent mede macht hebben. En geen enkel ander wezen mag macht hebben over de oergod. Hij is het, die geheel alleen zichzelf scheidt. Daarom pogen de teksten ook met nadruk de medewerkzaamheid van enig ander wezen bij het scheppingsproces uit te sluiten (*nn rh ki.f*). De allereerste wortel van zijn bestaan, de

1) Kairohymne IX, 6 en X, 2.3 [150].

2) Ostracon bij An. I, 2, 4, G. Posener, Catalogue des Ostraca de Deir el Medineh.

3) Juist Thebe en Heliopolis samen ook genoemd in de Kairohymne V, 1: „Re, die in Karnak vereerd wordt, groot van verschijningen in het Ben-ben-huis, Heliopolitaan” [151]. Vgl. „Heliopolitaan, Heer van Karnak, grootste des hemels, oudste der aarde”. (*Iwnj nb Ipt-šwt wr n p.t šmšw n t*). Ann. du Serv. T XLII, Hymne Tura, 1.

4) Ann. du Serv. XLIV blz. 154.

5) Nsichons I, 5 [152].

6) Kairohymne V, 1 en VIII, 3.

7) Idem V, 4.

8) Chester Beatty IV Recto 10,13 v. [153].

9) I 114,1.2.

10) Leiden I 347, VIII, 10 [154].

11) P. 3050 III, 5 [155].

grondslag voor zijn eigen geboorte moet de oergod dus reeds zelf gelegd hebben. Vandaar, dat de teksten zeggen, dat hij zijn eigen zaad geschapen heeft.

Dezelfde gedachten worden in andere godsdiensten terug gevonden. God is causa sui of, zoals Vondel het uitdrukte: „Die bij zich bestaat en op zichzelf rust”.

Vertaling: *Veertigste hoofdstuk. II, 26 Die zichzelf schiep, zonder dat er iemand was, die zijn gedaante kende. Schoon wezen, dat geworden is tot een heilig beeld. Die zijn (processie)beeld vormde, die zichzelf schiep. Schone macht II, 27 die zijn hart verheugt¹⁾ (??). Die zijn zaad knoopte met zijn lichaam, om zijn ei te doen ontstaan in het geheim (??)²⁾. Die tot ontstaan kwam wat vorm betreft. II, 28 Schoon van geboorten. Die zichzelf voleindigde.*

II, 26. *hmw šw.*

Voor het zichzelf scheppen van de oergod komen in de Egyptische teksten verschillende varianten voor: „die zichzelf vervaardigde” [156]³⁾; „die zijn beeld vormde” [157]⁴⁾; „die zichzelf vormde” [158]⁵⁾; „die zichzelf schiep” [159]⁶⁾; „die zijn zaad samenknootte met zijn lichaam, om zijn ei te doen ontstaan” [160]⁷⁾; „die zich voleindigde” [161]⁸⁾; „die zichzelf vormde” [162]⁹⁾; „die zijn eigen ei vormde” [163]¹⁰⁾; „die zijn schoonheid schiep” [164]¹¹⁾; „die vanzelf ontstond” [165]¹²⁾; „die zichzelf verwekte” [166]¹³⁾; „nadat hij zich-

1) *šnfr ib.f.*, lezing onzeker.

2) Men verwacht *m hnw šts.*

3) *hmw* Wb. III, 82,8, vervaardigen, vooral van handwerk.

4) *kḏ* = bouwen Wb. V, 72, v.

5) Wb. V, 73, 16 P. 3055 XIV, 2.3.

6) *kmj* = scheppen Wb. V, 34 v.

7) II, 27 Wb. V. 398, 3.4 den Samen schaffen, ihn im Mutterleib bilden, die Gestalt im Ei schaffen.

8) II, 28 Wb. II, 89, 16 v.v. *mnk* = voleindigen, ook v.e. gebouw.

9) IV, 2 cf. II, 3. *nbsj* = „bilden”, „herstellen” scheppen Wb. II, 241, 24. Nsichons I, 10.

10) IV, 10.11.

11) IV, 11.

12) Het meest gebruikelijke, van Amon o.a. Ann. du Serv. XLIV, blz. 132.

13) P. 3048, III, 1 *wtt* = verwekken. Wb. I, 381, 15 (vom Sonnengott der sich selbst erzeugte).

zelf gevormd heeft als het zaad van zijn lichaam” [167]¹⁴⁾; „die zijn eigen lichaam chnoemde” [168]¹⁵⁾; „gij scheidt uw lichaam, die zichzelf verwekt (Wb. II, 138,8 var. *ms ds.f.*), die niet verwekt wordt als Re” [169]¹⁶⁾; „Het is Re, die namen scheidt voor zijn lichaamsdelen” [170]¹⁷⁾; van Ptah: „lichaam, dat zijn eigen lichaam schiep” [171]¹⁸⁾, en „uw eigen Chnoem” [172]¹⁹⁾; „die zichzelf verhief, die vanzelf ontstond, die niet verwekt werd” [173]²⁰⁾; „gij zijt Ptah, gij scheidt uw lichaam, verwekker, die niet verwekt wordt” [174]²¹⁾; „die zichzelf verwekte en deed geboren worden” [175]²²⁾; woordspel met de naam Chepri: „Cheprer, die vanzelf ontstond” [176]²³⁾; „*nwh šw*” [177]²⁴⁾; „die zich maakte” [178]²⁵⁾; „die zichzelf maakte” [179]²⁶⁾; „die zijn lichaam met zijn eigen handen schiep” [180]²⁷⁾; „die zichzelf deed ontstaan” [181]²⁸⁾; „die zijn lichaam schiep, die zich maakte met zijn handen ... hij bouwde zichzelf ...”²⁹⁾.

II, 26. *nn rh ki.f.*

Vgl. V, 9.10. Hetzelfde wordt uitgedrukt door de formulering, dat Amon alleen is bij de schepping (*iw.f w^c*)³⁰⁾. Een passage in het Apophisboek vermeldt bij de schepping: „Toen nog geen ander ont-

14) P. 3049, IV, 10. *nhp* = vormen op de pottenbakkersschijf. Wb. II, 295, 1.

15) P. 3049, V, 1 *hnm*, denom. w.w. van Chnoem, de scheppergod die vormt op de pottenbakkersschijf Wb. III, 382,1.2.

16) B.D. 42,11.

17) B.D. 51,12: Namen scheppen = de dingen zelf scheppen.

18) P. 3048, IV, 4.

19) Idem IV, 6.

20) 2 Arch. de Buck, Leesb. 59,6.

21) 2 Arch. 58,10.11.

22) Horemhebhymne r. 4 Z.Ä.S. No. 15 blz. 148 v.v. idem. B.D. 9,11 en 11,11; P. 3049, II, 3.

23) Pyr. § 1587, b.

24) P. 3048, VIII, 8. Wb. II, 224.1 eine verpönte sexuelle Betätigung.

25) Urk. IV, 361, 10.

26) 2 Arch. 60,4.

27) Tempel van Hibe XV, 14,15.

28) Pap. Luynes Rec. de Trav. I.

29) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 10. *kmj h^ct.f irr d.t.f irr šw m wj.fj kd.n.f šw.*

30) IV, 6.

staan was, die samen met mij kon handelen" 1). Het gaat om deze gedachte, dat de scheppergod in den beginne uitsluitend handelende persoon is en niemand naast hem. Dat de god bij de schepping niet door anderen gekend wordt, ook: „Die zichzelf verwekte, komend als enige god (geworden tot) oneindig velen. Iedere god ontstond na hem. Grote verborgene, wiens beeld niet gekend wordt" 2). „Die ontstond in den beginne eerste oergod, die de oergoden verwekte, iedere god kwam uit hem voort, alenige, die het bestaande maakte, die de aarde schiep in den beginne, verborgen van geboorten, veel van gestalten, wiens geheime gestalte (cf. II, 26) niet gekend wordt, heerlijke macht (cf. II, 27)" 3).

II, 26. *iwon*.

De betekenis hiervan is huid, huidskleur, kleur, uiterlijk 4). Maar in het uiterlijk drukt zich het innerlijk uit, het openbaart het wezen, vandaar dat *iwon* ook zelf wezen of karakter betekent 5). Zo b.v. „O god, N.N., ik heb uw kleur niet aan die van een andere god gelijk gemaakt" = ik heb uw wezen niet gelijk gemaakt 6).

II, 26. *bs dšr*.

bs is 't cultusbeeld 7) van de god met het accent van het geheimenis, zoals b.v. ook: „wiens (geheime) beeld niet gekend wordt" 8). Dit accent van geheimenis past ook in ons verband (*nn rh kt.f*). Ook het woord *dšr* heeft de bijbetekenis van geheim 9). Het wordt wel naast woorden voor geheim gebruikt. Onze passage kan derhalve vertaald worden: „Heilig cultusbeeld", maar ook „Geheim wezen". Dezelfde benaming wordt op Amon-Re toegepast in de zonnehymne van Tura 10).

1) V, 23, 24 [182].

2) P. 3049, II, 3 [183].

3) Nsichons I, 2 v.v.

4) Wb. I, 52, 10.

5) Vgl. IV, 17 *bw rh-tw iwon.f* Kees, Göttergl. blz. 135 „Eigenheit, Individualität". Grapow, Bildl. Ausdr. s. v. Haut, Farbe.

6) P. 3055, V, 7.8.

7) Wb. I, 474, 3 vgl. 't w.w. *bs* = binnenleiden, inwijden.

8) Nsichons I, 4 [184].

9) Wb. s.v. V, 610, v.v. (zie citaat bij noot 13 deze blz. *dšr twtj rh-tw.f*).

II, 26. *šhm*.

Vgl. bij III, 6

II, 27. *hpr hpr.w*.

Woordspel met de stam *hpr* komt veel voor in de Egyptische teksten en wel van het w.w. *hpr* met de naam Chepri of 't subst. *hpr.w* = gestalte. Reeds in de Pyrt.: „Heil u Cheprer, die vanzelf ontstond. Gij ontstondt in deze uw naam van Cheprer" 11). Het meest bekend zijn de desbetreffende passages uit het Apophisboek; „Ik ben het, die ontstond als Chepri. Nadat ik ontstaan was, ontstonden de gestalten. Alle gestalten ontstonden nadat ik ontstaan was" 12). Het hier gebruikte attribuut komt meermalen voor: „Ziel, die straalt met zijn beide wonderlijke ogen, wordend van gestalte, heilige, die niet gekend wordt" 13). „Wordend van gestalte, die zijn lichaam schiep ..." enz. met andere termen voor zelschepping 14). Van Ptah: „Licht van de dag, leeuw van de nacht, die zichzelf bevrucht(?) in zijn schone gestalten in zijn naam van: Wordend van gestalte" 15). „Die zichzelf verwekte, toen nog geen enkele gestalte ontstaan was. Die de aarde vormde door het plan van zijn hart, wordend, wat zijn gestalten betreft" 16). Van Hatsjepsoet wordt gezegd: „Wordend, wat gestalte betreft, als Chepri" 17). Van Amon 18): *ntr ntrj hpr dš.f dd hpr hpr.tj*.

Op de meeste plaatsen is verband tussen *hpr hpr.w* en de zelschepping. Blijkbaar moet dit attribuut iets dergelijks betekend hebben: Wiens gestalte „werd" in absolute zin: die ontstond zonder aanwijsbare oorzaak, uit zichzelf.

II, 28. *twt mšw.t*.

Het zelfde wordt gezegd van koning Amosis 19),

10) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 23.

11) § 1587, b.d. [185].

12) V, 21 [186].

13) Hymne El Chargeh Pl. XXV, 7 Een parallel hiervan: Nsichons II, 27, III, 28.

14) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 9.10.

15) P. 3048, VIII, 8 [187].

16) P. 3048, III, 1 [188].

17) Urk. IV, 361, 12.

18) Urk. IV, 1217, 14 [189].

19) Wb. V, 258, 15.16 schön an Geburt, von Amun und von Königen. Urk. IV, 14, 6.

in een passage, waar de koning ook andere attributen met Amon-Re gemeen heeft (*šhm-tri.f mitt R^c* (14, 13) *k³ šw.tj* (16, 12)). „schoon van geboorte” heeft blijkbaar ook betrekking op 't vanzelf ontstaan.

mnk is ook een term voor scheppen b.v. „Hij vol-eindigt al wat is”¹⁾.

II, 26-III, 6

Hoofdstuk vijftig beschrijft de macht van Amon. Hij is een overwinnend koning. Als zodanig wordt hij vergeleken met krachtige dieren: Valk, leeuw en stier. Begin en einde spreken van zijn *šfj.t* en dat is het leidende motief.

Het begin beschrijft, hoe de drie hoofdelementen: Licht, water en aarde aan hem onderworpen zijn. De vergelijking met krachtige dieren heeft Amon met de koning gemeen. Op de slagveldpaletten uit de alleroudeste tijd²⁾ is de koning reeds als valk, leeuw of stier afgebeeld, zijn vijanden vernietigend. Daar zijn het juist de dieren die hier genoemd worden.

Vertaling: *Vijftigste Hoofdstuk* III, 1 (*Hulde aan uw schrik. De zonneschijf des hemels, zijn stralen zijn vóór u. De Nijloverstroming zwelt aan uit zijn hol voor uw oergoddelijkheid. De aarde is toebereid voor uw beeld.* III, 2 *Aan u alleen behoort, wat Geb heeft laten groeien. Uw naam is sterk. Uw kracht is zwaar. Een ertsberg kan uw kracht niet weerstaan* III, 3 *Goddelijke valk, die de vleugels uitspreidt, snelle, die degene, die hem aanvalt, overmant in een ogenblik. Geheime leeuw, groot van gebul* III, 4. *Hij houdt vast, wat onder zijn klauwen gekomen is. Een stier ten behoeve van zijn stad, een leeuw ten behoeve van zijn volk, die met zijn staart slaat* III, 5 *tegen wie hem aanvalt. De aarde beeft, wanneer hij zijn geluid uitstoot. Al wat bestaat is bevreesd wegens zijn schrik. Groot in kracht. Er is geen ander,* III, 6 *die hem evenaart. Macht, schoon van geboorte voor de enneade.*

1) Pl. Rossi Tur. Pl. CXLVI, 9 [190].

2) Schäfer, Kunst², Taf. 2, 2 en Taf. 2, 1; Ann. du Serv. XXXV blz. 4 v.v.: Sphinx composites au Musée du Caïre: Koning afgebeeld als leeuw met mensenhoofd en sperwervleugels, de vijanden vertredend.

III, 1-III, 2.

De macht van Amon waarborgt het leven van de gehele kosmos³⁾. De zonneschijn, de Nijloverstroming en de vegetatie staan onder zijn invloed. Dergelijke gedachten werden ook met de koning verbonden. Bij de troonsbestijging van Merenptah wordt gezegd: „Het water verdroogt niet en de Nijl brengt een hoge overstroming. De dagen zijn lang en de nachten hebben hun (vaste) uren en de maanden komen op hun tijd. De goden zijn tevreden en men leeft met gelach en verbazing”⁴⁾.

III, 1. *hwj h^cpj m tph.t.f n p³wtjw.k.*

Hwj heeft speciaal de betekenis van het wassen van het water, het opkomen van de vloed⁵⁾. *Hwj h^cpj* heeft dan ook betrekking op het wassen van de Nijl bij de overstroming.

Evenals in ons hoofdstuk wordt het onderworpen zijn van de Nijl aan Amon in verband gebracht met zijn kracht in het volgende citaat: „Aan hem (Amon) behoort de kapel van de Noordenwind. De Nijl(overstroming) is onder zijn vingers, komende uit de hemel tot de bergen volgens wat hij zegt. Sterk is zijn kracht”⁶⁾.

III, 1. *t³ grg n hntj.k.*

De betekenis van *grg* is⁷⁾: Bebouwen, cultiveren. Door de Nijloverstroming kan het land gecultiveerd worden en brengt de aarde gewas voort.

In onze passage worden de opeenvolgende fasen van de Egyptische bodemcultuur genoemd. Eerst heeft de Nijloverstroming plaats, die het vruchtbare slib achterlaat. Nadat het water gevallen is, wordt het land bewerkt, geploegd, en bezaaid en daarna kan het gewas gaan groeien onder invloed van de zonnearmte.

III, 2. *n.k imj w^c.tj šwrd.n Gb.*

Geb hoeft niet gepersonifieerd te zijn voorge-

3) Zie ook Ann. du Serv. XLIV blz. 148 van Amon.

4) v. d. Leeuw, Godsd. blz. 116.

5) Zie Pap. d'Orb. Gardiner, Late Eg. Stor. I, blz. 20 r. 5, van de vloed van de zee.

6) Ch. B. IV Recto 8, 10.

7) Zie Wb. V, 187,12 „mit etw. ausstatten, das Land mit Korn versehen (durch den Nil o.ä.)”.

steld, maar kan ook de aarde (subst.) betekenen ¹⁾. Zo b.v. ook van Ptah: „Die de hemel opheft, die Geb optilt, die alles schiep op de rug van de aarde” ²⁾. Geb staat hier dicht bij *št t*.

III, 2. *bw rh dw bi:t t*.

dw bi:t, berg van erts, wordt gebruikt als beeld van kracht ³⁾. In dezelfde zin wordt de uitdrukking „muur van erts” gebezigd. Grapow ⁴⁾ geeft naast onze plaats enkele andere voorbeelden. De koning valt op zijn vijanden als een granietberg. Zijn kracht is groter dan van een ijzeren berg. Het huis is met muren omgeven als met ijzeren bergen. A. Alt heeft over de beeldspraak van een muur of berg van erts uitvoerig geschreven ⁵⁾. Ook de Kanaänitische vorsten gebruiken deze in brieven naar Egypte. Volgens Alt behoort dit gebruik oorspronkelijk tot de hymnen aan de pharao, niet tot godenhymnen. Dit is echter niet noodzakelijk; berg van erts is beeld voor kracht in het algemeen en kan als zodanig op de koning of op een god worden toegepast.

Zoals op onze plaats van Amon wordt ook van koning Merenptah gezegd, dat bergen zijn schrikwekkendheid niet kunnen weerstaan: „Stand houdend in het strijden, bergen kunnen niet voor hem standhouden. Zij zijn bevreesd voor zijn schrik” (*šfj:t*, als in ons hoofdstuk) ⁶⁾. Als beeld van sterke beveiliging wordt het gebruikt van Amon: „Hij schiep een muur van erts voor wie hem onderdanig is” ⁷⁾. Van de kracht van de koning zelf: „Zij komen niet naar buiten uit vrees voor de stier. Hij is een strijdbaar koning, een voortreffelijk monument voor zijn leger, een muur van erts Hij bestrijdt zegevierend ieder land door zijn kracht” ⁸⁾. In ongunstige betekenis van zware druk wordt het gebruikt

in een zegelied op de koning. „Die de kracht groot maakt, die de macht van Horus-Re verhoogt. De stier (cf. III, 4), de heer van kracht, die zijn vijanden slacht. Die maakt, dat Egypte de zonnestrallen ziet, die een ertsberg verwijderd van de nek van het volk” ⁹⁾. Evenals op onze plaats wordt niet de koning zelf met een ertsberg vergeleken, maar het voorwerp, waartegen zijn kracht zich keert.

III, 3. *bik ntrj*.

De kracht van Amon wordt met die van een roofvogel vergeleken ¹⁰⁾. Dat gebeurt ook bij de koning. Hij is een valk, die met zijn uitgebreide vleugels zijn dienaren beschermt, maar zijn vijanden bedreigt. (Ditzelfde tweeledige karakter ook in ons hoofdstuk ¹¹⁾).

De krachtige roofvogelnatuur van de valk wordt uitvoerig beschreven: „Ik ben als grote valk verschenen, ik heb hem gegrepen met mijn klauwen, mijn lippen zijn tegen hem als een blinkend mes, mijn klauwen zijn tegen hem als pijlen van Sachmet, mijn horens zijn tegen hem als grote wilde stier, mijn vleugels zijn tegen hem als vogel, ik keel hem in tegenwoordigheid van zijn familie, ik ruk zijn hart uit zonder dat zij het weten” ¹²⁾. Als machtig dier komt de valk ook reeds voor in de Pyrt.: „Valk, nadat hij (zijn buit) genomen heeft, zeggen zij, zie gij zijt roemrijk en machtig. Die luider dan gij gebruld heeft” ¹³⁾.

Dit vreeswekkend roofdierkarakter van de valk wordt nu ook op Amon toegepast: „De aarde vreest voor u, omdat uw beeld heilig is, heerlijke valk, glanzend van veren, roofvogel, veel in kleuren, grote leeuw, die zichzelf beschermt, die de wegen bevaarbaar maakt voor de *msk:t*-boot. Uw gebrul slaat uw vijanden neer” ¹⁴⁾. De uitdrukking *bik ntrj* komt ook voor op enkele plaatsen in het Dodenboek,

1) Sethe, Urgesch. § 70. Urk. IV, 146,14 *gb* met determ. v. akker.

2) P. 3048, III, 5 [191].

3) Wb. I, 436, 10.11.

4) Bildl. Ausdr. 52, 53.

5) Z.D.M.G. Neue Folge Band 11, 1933 blz. 33 v.v. art. „Hic murus aheneus esto”. Zie van Ramses II als berg van erts Erman, Lit. 326; van Sesostri III Sethe, Lesest. 67,6 en 10; vgl. Jeremia 1:18-19; 15:20.

6) III Anastasi VII, 8 (Möller II, blz. 37) [192].

7) Amonredo, Païnodjem reg. 26 [193].

8) Hymne Toethmosis III de Buck, Leesb. 65,7 [194].

9) Z.Ä.S. 34 blz. 1 v.v. W. Spiegelberg, Siegeshymnus des Merneptah [195].

10) Het gaat dus niet om een gelijkstelling van Amon met de valkgod Horus, zoals Grapow van onze plaats meent (Bildl. Ausdr. blz. 88).

11) Zie Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 89 en Kees, Göttergl. 41.42 van de valk.

12) Coffin T. II, 236, b v.v.

13) §§ 162, c. 163, c. vgl. *št ph šw* III, 3.

14) P. 3050, VIII, 3 v.v. [196].

waar ook de nadruk ligt op de macht van de dode.

In een spreuk, om zich te veranderen in een *bik ntrj*: „Mijn ogen zijn als die van een goddelijke valk. Mijn kracht is als die van een goddelijke valk” 1). „Ik heb (mijn vleugels) uitgebreid (cf. *pd dnḥ.wj*, III, 3) als een goddelijke valk. Ik beveel. Ik sla met mijn *šhm*-staf. Ik leid met mijn *ḫrt*-scepter” 2).

III, 3. *pd dnḥ.wj*.

Hetzelfde attribuut heeft de giergodin Nechbet 3), die wel een roofvogel is, maar die beschermend haar vleugels uitbreidt over de pharao. Ook de naam van de 18e gouw is „die de vleugels uitbreidt”.

III, 3. *it ph šw*.

Van Horus wordt in een hymne gezegd: „Heer van aanzien, veel in kleuren, sterke, die de strijden-de-met-zijn-arm overmant (*it*) die schiet op degenen, die hem aanvallen” 4). Amon heet: „Die overmant in de tijd van het woeden” 5).

itj ph šw betekent, dat Amon zijn aanvaller meester is.

III, 3. *rw štj*.

Idem van Amon: „Die straalt in de hemel, die de beide landen verlicht door zijn *ḫt*-ogen, verborgen leeuw, eerste van het Westgebergte” 6). Vgl. de benaming van Ptah: „Stralende van de dag, leeuw van zijn nacht” 7). De naam leeuw voor Amon hangt samen met het Westen en met de nacht. *štj* wordt gezegd van de verborgenheid der ondergaande zon.

Met een leeuw als roofdier, wiens kracht alles overwint, wordt de koning vergeleken. Ramses III heet b.v. „de woedende leeuw, wiens klauwen op de negen boogvolken zijn, de sterke leeuw, die met

zijn klauw pakt” 8). In het verslag van de slag bij Kades, in een gedeelte, dat veel lijkt op ons hoofdstuk, wordt van Ramses II het volgende gezegd: „Dappere, zonder gelijke, zijn kracht is sterk, zijn hart is moedig, sterk wat betreft zijn kracht als Month in zijn tijd hij is sterker dan honderduizenden standvastig als strijdvaaardige stier heer van schrik, groot van gebrul 9) woedende leeuw in het dal van het wild”. Zo wordt ook van Seti I gezegd: „Ik heb hen (de onderworpen volken) uw majesteit laten zien als een jonge stier, standvastig van hart, gereed met zijn horens, onweerstaanbaar. Ik heb hen uwe majesteit laten zien als een krokodil, vreeselijk op het strand, ongenaakbaar. Ik heb hen uwe majesteit laten zien als een vuurvlam, als het wezen van Sachmet in haar storm. Ik heb hen uwe majesteit laten zien als een leeuw met vurige ogen, zodat ge hen lijken maakt in hun dalen. Ik heb hen uwe majesteit laten zien als een groot in kracht, onweerstaanbaar in hemel en op aarde” 10). Reeds de 18e dyn. past dit beeld toe op de koning: „Mijne majesteit was er op gezeten als een schrikwekkende leeuw” 11).

Van Amon-Re wordt nu hetzelfde gezegd. Ook zijn majesteit wordt met een leeuw vergeleken: „Grote god van het eerste begin, wiens arm niet wordt afgeweerd in de hemel en op aarde. De god van miljoenen (jaren) die doet, wat hij wil. Wiens kracht miljoenen vernietigt, nadat hij boos geworden is. Die zorgt voor de grote enneade, die intreedt voor de mensen. Die weet om te keren voor wie tot hem roept. Sterk in medelijden. De leeuw, die luid is (van gebrul), die vernietiging blaast (*tpj*), valk, die de klauwen uitspreidt achter (zijn) vijanden. Gij zijt groot in het vuur van uw kracht. Sterker van kracht dan alle andere goden. Veel is uw bezit. Waarlijk, gij zijt sterk. Gij zijt de heer van de kracht” 12). Ook in dit gedeelte wordt een vergelijking gemaakt met leeuw en valk als roofdieren.

1) B.D. 170,9.

2) B.D. 287,4.

3) Kees, Göttergl. blz. 38.

4) Leiden I, 347, III, 3 [197].

5) Chester B. IV Recto 3,11.

6) P. 3055, XXV, 2 [198] idem van Re-Hor-Achte Rec. de Trav. I, 89. Pap. Luynes [199], waar hij ook genoemd wordt: „Valk van de dag, leeuw van de nacht” [200].

7) P. 3048, VIII, 8 [201].

8) Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 69 v.v. citeert ook onze plaats blz. 72.

9) Idem III, 4 *šhmhm.t*.

10) Ontleend aan Toethmosis III. Anc. Rec. III § 117.

11) Urk. IV, 184,17.

12) Ann. du Serv. XXXVIII blz. 71 Hymne uit Karnak XXII Dyn.

Middenin staat een gedeelte, dat hij gunstig is voor de zijnen, zoals ook in ons hoofdstuk (*kj hr nwt.f msi hr rmt.f*).

III, 3-III, 4. *hj hmhm.t*.

Van Amon-Re als opgaande zon wordt gezegd: „Zijn gebrul bereikt het einde der aarde” 1). In een hymne aan de zonnegod als leeuw staat: „Heil u leeuw, krachtige gij zijt luid van gebrul(?) onder de enneade” 2).

III, 4. *kj hr nwt.f msi hr rmt.f*.

Ook de krachtige koning wordt met een stier vergeleken 3).

De zonnegod wordt met een wilde stier en een leeuw vergeleken: „Ik ben het, die de hemel overstee. Ik ben de leeuw Re. Ik ben de wilde stier, die de schenkel opeet. Ik heb het stuk vlees verteerd” 4). Amon heet: „Stier in de nacht” 5).

Amon's schrikwekkend wezen heeft nu twee zijden: Hij woedt tegen zijn aanvallers, maar beschermt de zijnen 6). Van hem wordt gezegd: „Wens niets te bezitten, wat Amon-Re, de koning der goden, behoort, werkelijk een leeuw heeft zijn eigendom lief” 7).

Amon heet stier als krachtige beschermer: „Die zijn dienaren levend maakt. Ik maak voor mij niet een grote tot beschermer. Mijn heer is een beschermer. Ik ken zijn kracht. Een helper, sterk van arm. Maar hij alleen is krachtig. Amon, die weet om te keren. Die hoort naar hem, die hem aanroept. Amon-Re, de koning der goden, de stier, sterk van arm, die de kracht liefheeft” 8).

Horus wordt genoemd „Heer van kracht, een stier

op zijn kampplaats” 9) en „Ik ben de grote krijgsman, die strijdt voor zijn bezit Mijn handen zijn toegerust (met wapenen) als die van Amon” 10) (Amon als strijder). Hier wordt de uitdrukking gebruikt *hj hr*. Dit illustreert de betekenis van de praepositie *hr* op onze plaats = ten gunste van.

Het tweeledig karakter van Amon: Helper van wie hem vereert en bestrijder van wie hem smaadt, ook: „Die laat duren degene, die zijn ka vereert, die zijn beide schijven verhoogt. Die vernietigt degene, die hem verwaarloost, die het respect voor hem vergeet” 11).

III, 5. *hj ph.tj*.

Dit is een veelgebruikt epitheton voor Amon en ook wel voor andere goden. Van Amon: Kairohymne II, 2; Ramses II als Amon-Re II Anastasi II, 6, Gardiner, Misc. blz. 13; als *kj rnpj* Nsichons II, 26; v. d. zonnegod Horemheb hymne 8; *wr b.w hj sfj.t tnw irw.f r ntr.w hj ph.tj dr snd.k* Legrain, Statues et Statuettes 42237, 3 v.v.; Z.Ä.S. No. 58 blz. 159, stèle van *Pj šd*.

De koning heet *nb kn.w mi Mnt hj ph.tj mi rw hsj*, heer van kracht als Month, groot van kracht als woedende leeuw, Traumstele r. 2 12). Month krijgt als oorlogsgod graag dergelijke attributen: „Month-Re, heer van Thebe, stier in Heliopolis groot van schrik als god over haar, Mertj, die zijn vijanden slacht, terwijl hij nooit laf is, groot op al zijn cultusplaatsen” 13). De beschrijving van Amon in ons hoofdstuk brengt hem dicht bij Month.

hj ph.tj van Horus: Leiden I 347 III, 2; van Ptah P. 3048, VIII, 9, van Osiris, de Buck, Leesb. 55,5 (*šhr šbj*) 14). Varianten: Van Amon: *Wr ph.tj* 15), *nb ph.tj* 16): „Met krachtige arm, heer van kracht, sterk van kracht, woedende, die zijn vijanden verdrijft”. Idem Nsichons II, 17.

9) Leiden I, 347, III, 12 [204].

10) Id. VI, 4,11 [205].

11) P. 3049, VIII, 9 [206].

12) Vgl. ook inleiding slag bij Kades.

13) BIFAO No. 12 blz. 80 [207].

14) Van Ptah „frequently used”, Maj Sandman, The god Ptah, blz. 111.

15) Chester Beatty IV, 12,9.

16) P. 3049, VIII, 5 [514].

1) P. 3056, VII, 4 [202].

2) B.D. 408,5 v.v.

3) Zie reeds genoemde citaten en Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 77 v.v. Koning Merenptah heet (zoals ook Amon) *kj nht*-Gardiner, Misc. blz. 14.

4) B.D. 132, 13.

5) P. 3050, IX, 2 [203].

6) Ook de koning heet: „De stier, die voor zijn grens strijdt”. Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 77.

7) Wen-Amun II, 34.

8) Gardiner, Late Eg. Misc. No. 10 = Anastasi II, 9,2 v.v.

III, 6. *nn kj hr hzw.f.*

Hierdoor wordt een primaat van Amon boven andere goden aangegeven. Dat zijn gelijke niet bestaat, wordt inzonderheid van Amon-Re resp. de zonnegod vermeld: „Amon-Re, die dit alles gemaakt heeft, geen ander is zijn gelijke sedert hij opgaat uit Noen op de grote Lotus”¹⁾. Dat het gebruik van dit attribuut geen naklank van het „monotheïsme” van Amarna is, blijkt uit het gebruik voor die tijd: „Amon, oertijdelijke der beide landen. Gij zijt Re-Horus, wiens gelijke niet bestaat”²⁾. Hetzelfde attribuut komt nog voor in een opschrift uit de XXIIe dyn.: „Aanbidding van Amon-Re, de koning der goden, de heer des hemels, de heer der aarde, de heer der wateren, [de heer] der bergen, [de heer] van de oceaan, de oudste der Negengoden, [wiens gelijke niet] bestaat, wien geen ander evenaart”³⁾. In deze citaten valt het op, dat Amon genoemd wordt in zijn kwaliteit van zonnegod. Juist als zonnegod heeft hij zijn gelijke niet. Voorts is er verband met zijn ontstaan als eerste, ouder dan de andere goden en dus hun meerdere.

Dat *nn kj hr hzw.f* een exclusivistisch attribuut is, bewijst het gebruik in de Amarnateksten: „O enige god, wien geen ander evenaart, gij hebt de aarde om uwentwil geschapen, gij alleen”⁴⁾. Andere soortgelijke attributen van Amon-Re zijn nog: Van Re: „Heil u, de heer der eeuwigheid, exclusief enige, heerser der eeuwigheid, die in den beginne ontstond, wiens gelijke niet bestaat”⁵⁾. Van Amon-Re: „Exclusief enige onder de goden, schone stier van de eneade, overste van alle goden”⁶⁾. Het primaat over andere goden is hier zeer duidelijk. Van Hor-Achte: „De alenige, Hor-Achte, geen ander is als hij”⁷⁾. Van Amon als zonnegod: „Exclusief enige”, *w^c hr hzw.f*⁸⁾. Van Horus: „Exclusief enige onder

de goden”⁹⁾. „Ik ben de enige, wiens gelijke niet is, de zonnescijf, wiens opvolger niet bestaat”¹⁰⁾. Van Hor-Achte: „Grote zonnescijf, die 't licht maakt, enige god, dien geen ander evenaart”¹¹⁾. Van de zonnegod: „Oertijdelijke, wiens gelijke niet is, die uit Noen komt”¹²⁾. Van Amon: „Want mijn vader Amon is groot, zijns gelijke bestaat niet”¹³⁾ (*nn mitt.f*). In de meeste passages gaat het om de zonnegod. Hij neemt deze geheel enige plaats in en is niet te vergelijken met andere goden. Deze unieke positie van de zonnegod wordt reeds aangetroffen in de Pyramidenteksten. In een passage, waar de dode gelijkgesteld wordt met de zonnegod, heet 't van hem: „Wie is gelijk aan hem?”¹⁴⁾. Reeds vanaf de oudste tijden heeft de zonnegod een primaat boven andere goden.

Soms wordt ook wel eens van een andere god gezegd, dat niemand hem gelijk is. In een hymne, aan een of andere god gewijd, is hij uitsluitend voor dié hymne dé god. Dit verschijnsel is wel henotheïsme genoemd. De aandacht is zó op deze god geconcentreerd, dat de gelovige geen andere god naast die ene ziet, wat niet wegneemt, dat hij 't bestaan van andere — en zelfs hogere goden dan deze ene in het algemeen erkent. Zo b.v. van Thot: „O, mijn meester Thot, dubbel groot, heer van Schmoen, alenige, wien geen ander evenaart”¹⁵⁾.

Behalve van Hor-Achte, Amon-Re en Ptah wordt ook van Moet gezegd: *twtj snw-s*¹⁶⁾. Niettemin is het wel zo, dat de uitspraak, dat geen ander hem gelijk is, toch inzonderheid op de zonnegod wordt toegepast¹⁷⁾.

III, 6. *šhm nfr mšw.t n psd.t.*

Amon wordt genoemd *šhm* = „macht”¹⁸⁾.

9) Leiden I, 347, III, 1 [212].

10) Id. VII, 11 [213].

11) Rec. de Trav. I, blz. 89, Pap. Luynes [214].

12) Rec. de Trav. XIV, blz. 71, Stèle funéraire du tombeau d'Amenemhât. Tijd Toethmosis III [215].

13) Z.Ä.S. No. 44. Art. Sethe, blz. 30 v.v. Berufung eines Hohenpriesters reg. 14 [216].

14) § 1689, b, *m twt n.f.*

15) Ann. du Serv. XXI, 154 Lefebvre. Tombeau de Petosiris [495].

16) Berl. 6910 Aeg. Inschr. V Heft, blz. 65.

17) De Buck, Godsd. d. Wereld I, 78 „Enig, weergaloos enz. wordt iedere god op zijn tijd wel eens genoemd enz.”

18) Zie ook II, 26,27; IV, 11. vgl. voor Ptah als *šhm*: Maj Sandman-H., The god Ptah blz. 248.

1) P. 3049, IV, 3 [208].

2) Legrain, Statues et Statuettes No. 42127, tijd Amenophis II [209].

3) Id. No. 42208, c, 1, Vert. de Buck, Jb. E.O.L. VII, 206 [210].

4) Davies, VI. Pl. XXVII col. 7,8.

5) Urk. IV, 942,12,13 *w^c hr hzw.f.*

6) Kairohymne I, 5 [211].

7) II Anastasi, X, 6, Gardiner, Misc. *nn kj dj mⁱ kd.f.*

8) 2 Arch. blz. 58,11, De Buck, Leesb.

De godheid wordt opgevat als alomtegenwoordige verborgen macht¹⁾ waarvan al, wat bestaat, afhankelijk is: De voorstelling van het mana dus. Bepaalde voorwerpen kunnen dragers van macht zijn. Zo b.v. de scepter of staf. De staf (*šhm*) is dan ook het teken van macht geworden²⁾. De staf als drager van macht vertegenwoordigt de macht zelf. Staven met het hoofd van een god aan het uiteinde zijn die god zelf³⁾. De Egyptenaren hebben zo de voorstelling van de fetish gekend. In het heilige van de Amontempel van Karnak, waar de draagbark van de god staat, zijn andere goden vertegenwoordigd door hun staven⁴⁾. In de tempel van Abydos staat een afbeelding van een *šhm*-staf met twee ogen, die de verborgen macht aanduiden, waarvan de staf de drager is⁵⁾. Bijschrift: *Dhwtj šhm ntr.w*. De knots van de koning vertegenwoordigt de koning zelf en verslaat zijn vijanden⁶⁾. *Šhm* is de verborgen macht, die zich in de zichtbare scepter manifesteren kan. *Šhm* heeft nog de betekenis staf: „Ik sla met mijn staf (*šhm*), ik leid met mijn scepter”⁷⁾.

Amon als macht in de praegnante zin van het woord past goed in ons hoofdstuk: Amon als ontembaar roofdier, zegevierend over zijn vijanden, is drager van veel mana. De voorstelling van Amon-Re als macht komt veelvuldig in de teksten voor. „Schone macht, die Ptah gemaakt heeft”⁸⁾. „Gij zijt de grote des hemels, de machtige der aarde”⁹⁾. „Amon-Re, heerlijke macht, heerser der enneade”¹⁰⁾. Hier spreekt het verborgen zijn van de macht nog mee: „Macht, veel in namen, die niet gekend wordt. Verre is hij bij het gezien worden, naderend bij het

horen”¹¹⁾. „Grote macht, hoog op zijn zetel”¹²⁾. „Schone god, heer der goden, macht van hen, die in de hemel zijn”¹³⁾. Op de zonnegod wordt *šhm* toegepast: „Verschenen als macht des hemels”¹⁴⁾. In een hymne aan Re: „Groot in schrik, macht der machten”¹⁵⁾. In een hymne aan de ondergaande zon: „Hij gaat binnen door de verborgen poort als macht”¹⁶⁾. „De macht verschijnt, de *šht* straalt, Atoem verschijnt”¹⁷⁾. Aan Amon wordt het attribuut toegekend *šhm ntr.w* = „macht der goden” of „machtigste der goden”¹⁸⁾. „M. der goden, die het land genomen heeft door [zijn] kracht”¹⁹⁾. „Sterk door zijn macht m. der goden”²⁰⁾.

Op onze plaats en de twee andere plaatsen uit onze hymne heeft *šhm* betrekking op het vanzelf ontstaan, de geboorte van Amon-Re. Idem: „Heerlijke macht, die vanzelf ontstond”²¹⁾. „Heerlijke macht, die zichzelf deed geboren worden”²²⁾. „Heil u, Amon-Re, goddelijke macht, geworden in den beginne”²³⁾.

Soms spreekt de praegnante betekenis van kracht, sterkte nog mee²⁴⁾. Van Ptah: „Groot van schrik sterke, [heer] van aanzien, schrikwekkend van gestalte, groot van kracht, die overmant door zijn macht, heerlijke macht”²⁵⁾. „Heerlijke macht, geliefde, gevreesde, sterk bij zijn epifanie, heer van aanzien, machtig van gestalte”²⁶⁾.

Het gebruik van *šhm* als goddelijke macht komt reeds in de Pyrt. voor: „N.N. is de grote macht,

1) v. d. Leeuw, Phaenomenologie blz. 3.4.

2) Idem blz. 21; de Buck, Gods d. W. I, 70.

3) W. Spiegelberg, Der Stabkultus bei den Aegyptern, Rec. de Trav. XXV blz. 184 v.v. Dezelfde: Zum ägyptischen Stabkultus, Rec. de Trav. XXVIII blz. 163. Kees, Göttergl. blz. 99 en 139.

4) W. Wolf, Das schöne Fest von Opet afb. I, 1, idem II, 1.

5) Spiegelb., Rec. de Trav. XXVIII, blz. 164.

6) Inname van Joppe door Toethmosis III, Erm., Lit. 217; v. d. Leeuw, Phaeno, 21; Spiegelb., Rec. de Trav. XXV, 189.

7) B.D. 287,4.

8) Kairohymne I, 7 [217].

9) P. 3049, III, 5 [218].

10) Idem IV, 9 [219].

11) Idem VIII, 4 [514].

12) P. 3055, XVII, 7 [220].

13) Idem XXV, 3 [221].

14) B.D. 9,9.

15) B.D. 43 12 *šhm šhmw*, idem v. Amon, Ann. du Serv. XLIV blz. 140.

16) B.D. 46,1.

17) B.D. CXL, 1.

18) Vgl. v. Sjoec. *šhm n ntr.w*-Mag. Harris C, 5. Lange vert.: Macht, die macht over de goden heeft.

19) Rec. de Trav. XXXII blz. 62 v.v. G. Daressy, Litanies d'Amon du temple de Louxor, r. 72 en 79 [222].

20) Kairohymne X, 5 [223].

21) Rec. de Trav. IV, 125, Stèle [224].

22) Mag. Harris ed. Lange G, 10.

23) P. 3055, XVIII, 1 [85].

24) Ook op onze plaats, in verband met *šnd, ph.tj, šfj.t*.

25) P. 3048, II, 3 [225].

26) Nsichons I, 4.

die macht heeft over de machten" 1). Sethe commentarieert: „„die Macht" (*δυναμεις*) bei W. wie meist in den Pyr. geschrieben als sei das Szepter selbst, das Symbol dieser Macht gemeint". Vgl. § 408, c: „Hem is het diploma (de oorkonde) als „grote macht" gegeven door Orion, de vader der goden".

Vgl. nog met onze passage (*psd.t*) het volgende van Osiris: „Schone macht voor de enneade" 2).

III, 6-III, 14

Hoofdstuk zestig vergelijkt Amon met de koning van N. en Z. Egypte. Ook de in het vorige hoofdstuk genoemde attributen heeft Amon met de koning gemeen. Amon regeert als de Pharao over Egypte. Zoals diens onderdanen van hem afhankelijk zijn en van de gunst des konings moeten leven, zo zijn de andere goden op Amon aangewezen. De vergelijking met een koning en zijn onderdanen geeft weer gelegenheid, het primaat van Amon ten opzichte van de andere goden te noemen. Zoals de koning de leiding heeft bij de grondleggingsceremoniën van tempels, zo zijn Egypte, zijn steden en tempels van Amon als koning afhankelijk. De laatste regels spreken van een nachtelijk feest voor Amon.

Vertaling: *Zestigste hoofdstuk. Hem behoort zowel het Zuidelijke als het Noordelijke land. Hij alleen heeft hen genomen III, 7 door zijn kracht. Zijn grens is sterk, zolang hij op aarde was, over de breedte der gehele aarde en tot de hoogte des hemels. III, 8 De goden vragen hun behoeften van hem. Hij is het, die aan hen geeft offerkoeken uit zijn bezittingen 3). De heer der akkers, der oevers en der velden. Hem behoort III, 9 iedere acte van zijn kadaster, het gehele meettouw van het begin tot het eind 4). Hij meet het gehele land op door zijn twee uraei III, 10. De grondvestingsceremonie wordt voor hem uitgevoerd. Hem behoort de koningsel, die de stenen afmeet, die het koord spant over de aardbodem, die de twee landen III, 11 grondvest op zijn*

1) § 407, a.

2) Grote Osirishymne de Buck, Leesb. 55,1 [226].

3) Of: van zijn offers.

4) Let.: het begin van het meettouw totdat hij het einde vormt.

standplaats, de heiligdommen en de tempels. Iedere stad is onder zijn schaduw, opdat zijn hart zich vertrede op de plaats, waar hij wil 5). Men zingt voor hem op iedere rustplaats 5a). III, 12 Ieder domein is blijvend onder zijn liefde. Men brouwt voor hem op de dag van het feest. Terwijl de nacht slaapt, waakt men in het holst van de nacht. III, 13 Zijn naam gaat rond over de daken. Hem behoort het zingen in de nacht, terwijl hij donker is. De goden ontvangen offerkoeken van zijn ka III, 14, de sterke god, die de verzadiging (?) beschermt.

Amon als Koning 6).

Reeds de titel *'Αμονρασωθυρ*, Amon-Re *nsw ntr.w*, vergelijkt Amon met een koning, aan wie de andere goden als zijn onderdanen ondergeschikt zijn. Hij wordt genoemd: „Koning des hemels, soeverein op aarde" 7). „Koning van Heliopolis, heerser van Thebe" 8). „Hij is de koning der eeuwigheid, de heerser der eeuwigheid, de soeverein, de heer des hemels, de oudste der aarde" 9). Hij wordt als koning gekroond: „Amon-Re, die gekroond wordt in Karnak" 10).

In de Kairohymne worden de kronen van Amon-Re opgesomd. Hij draagt daar ook de gewone koningstitulatuur: „Koning van Opper- en Neder-Egypte, Re, gerechtvaardigd, overste der twee landen" 11). „Heer van de *wrr-t*-kroon, hoog van veren, schoon van diadeem, hoog van witte kroon enz." 12). Ook het Amonritueel kent Amon als koning: „Soeverein van alle goden, grote-, levende- en geliefde god, met wiens woorden de goden tevreden zijn, koning des hemels" 13). De goden ver-

5) Voor *m mrt-n.f*.

5a) Of: De nacht wordt wakend doorgebracht, zie Wb. II, 450,6; IV, 390,10 en Urk. IV, 529,7.

6) Vgl. voor Ptah Maj Sandman H., The god Ptah blz. 80 v.v. hst. VI: Ptah as king. Voor Ptah is er verband met 't koningschap van Memphis in de 3e Dyn., waarbij N. en Z. verenigd werden. Titel *nsw ntr.w* v. Ptah: *ibid.* blz. 113.

7) P. 3050, IX, 3 [227].

8) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura 2.

9) P. 3049, XIII, 8 [228].

10) P. 3049, IV, 8 [485].

11) II, 2 vgl. Mag. Harris ed. Lange. G, 14 [229].

12) III, 2 v.v. [230].

13) P. 3055, VI, 8 [231].

heugen zich over de woorden van Amon, zoals onderdanen over die van hun koning. Amon is „verschenen als koning van Opper- en Neder-Egypte. Gij zijt sterker dan alle (andere) goden”¹⁾. „Gij zijt verschenen als heer van de *wrr.t*-kroon, gij hebt alle landen genomen, gij zijt sterk in Opper- en Neder-Egypte. Gij hebt de hoofddoek met de hoofdband verenigd. Gij zijt het, die alle goden verwekt, gij zijt vader in alle dingen. Uw ogen zijn uit uw hoofd opgekomen als de uraeus van Zuid-Egypte en als de uraeus van Noord-Egypte”²⁾.

H^c wordt ook gebruikt van de epifanie van de aardse koning. Zoals in het begin van ons hoofdstuk wordt Amon met zoveel woorden koning van Z.- en N.-Egypte genoemd. Evenals van de aardse koning is het ganse leven van hem afhankelijk (vader in alle dingen).

Goden en godinnen eren Amon als hun heer: „De beide landen komen tot de mannelijkste der goden, Amon-Re-Horus, die de arm opheft (epitheta van Min), koning van Opper- en Neder-Egypte, koning der goden, Amon-Re, heerser der enneade, hemel en aarde zijn gemaakt voor uw ba. Goden en godinnen volgen uwe majesteit (als zijn onderdanen), de witte kroon en de rode kroon zijn blijvend op uw hoofd”³⁾. „Wie de mensen niet moede worden te zien, voortreffelijk kind, dat opgaat uit Noen, die de beide landen verlicht, toen gij schiept, koning van Opper- en Neder-Egypte, heer der twee landen van Heliopolis, gerechtvaardigde, overste der goden, deze machtige ba des hemels, Amon, geliefde, Atoem, rechter in Thebe”⁴⁾. In de beide laatste citaten is Amon zonnegod. Als zon, hoog aan de hemel, is hij koning over alles. De zonnegod Re is koning der goden: „Verering van Re, wanneer hij straalt ... Atoem, wanneer hij ondergaat, gij verschijnt als koning der enneade”⁵⁾. „Atoem, koning der goden”⁶⁾. De titel koning der goden heeft Amon met Re gemeen. Hij draagt deze in zijn kwaliteit van zonne-

god. De voorstelling van de zonnegod als koning komt reeds voor in de Pyrt.: „Heil u, grote, zoon van een grote, voor u loopt de *šw* van *pr wr* (paleis van Opper-Egypte), voor u gaat *pr nšr* (paleis van Neder-Egypte)”⁷⁾. *wr šw wr* is een naam van de gestorven koning (§§ 1087, b; 1145, a; 1444-1448). De beide koningspaleizen van de voorhistorische rijken buigen zich voor hem.

Van de koning wordt gezegd, dat hij het is, „die de beide landen in bezit neemt als de koning der goden”⁸⁾. Hier kan geen ander dan Re zijn bedoeld. De titel *nsw ntr.w* deelt Amon dus met de zonnegod Re en deze is al heel oud. Hij is geen weerspiegeling van de politieke situatie onder de 11e dyn., zoals Sethe (Urgötter, § 11) meent.

III, 6. *šw-wj tš šm^c mi tš mhj*.

Uit bovengenoemde citaten, waarin Amon meermalen *ipsis verbis* koning van Z. en N. Egypte wordt genoemd, kan duidelijk zijn, dat deze twee delen van het rijk hier in ons hoofdstuk vermeld worden.

III, 6-III, 7. *it-f št w^c m pšj-f nht*.

it tšwj wordt gewoonlijk van de koning gezegd⁹⁾. Daarin gelijkt de koning op Re: „Gij zijt een koning, die de beide landen in bezit neemt als Re”¹⁰⁾.

De koning wordt vergeleken met de zonnegod Horus en dan wordt van hem gezegd: „Koning van het ei af als de majesteit van Horus. Hij heeft de landen genomen door zijn kracht”¹¹⁾. Van de koning wordt het op Amon overgebracht: „Die het land neemt door (zijn) kracht”¹²⁾.

III, 7. *tš-f nht*.

De spelling *nht-tw* is N.-Eg., om aan te geven, dat de *t* van *nht* werd uitgesproken.

7) § 852, a, b, c.

8) § 814, c.

9) Urk. IV, 272, 4; 277, 1; 556, 11.

10) Urk. IV, 228, 15. Cf. Citaat Pyr. § 814 hierboven; Urk. IV, 343, 10 en 361, 10. Van de koning als Horus: Anastasi II, 4, 3 (Gardiner, Misc). Van de koning (Sesostri III) Sethe, Lesest. bl. 65-67.

11) Anastasi II, 2, 7.

12) Rec. de Trav. XXXII blz. 62 v.v. Litanies d'Amon reg. 79 [237] vgl. Hymne 2 Arch. 59, 8 de Buck, Leesb.

1) P. 3055 XIII, 10 [232].

2) P. 3055, XV, 3 v.v. [233].

3) P. 3055, XXIV, 6 v.v. [234].

4) P. 3055, XXV, 3 [235].

5) Aeg. Inschr. Mus. Berl. Heft V No. 2312 [236].

6) Urk. V, blz. 138, regel 1.

Als koning van Egypte heeft Amon de grenzen van het land door veroveringen uitgebreid. Hij heeft de grenzen sterk gemaakt d.w.z. die beveiligd tegen vijanden van buiten af. Zo wordt ook van de koning gezegd, dat hij „de grenzen van het land wijd maakt” (*šwšh t'š.w*)¹⁾.

III, 7. *wn-f hr t'.*

Dit heeft waarschijnlijk betrekking op een vroeger koningschap van Amon-Re op aarde²⁾. In de „Destruction des hommes” en in de mythe van Re en Isis wordt zulk een aards koningschap van Re vermeld.

Van Amon wordt gezegd: „Hij verscheen (*h^c*) als een god, heerlijker dan de andere goden, als soeverein, blijvend op de troon, hij nam de naam van Amonrasonther sedert hij koning werd over al het bestaande. Hij herhaalde zich als koning van Opper- en Neder-Egypte, heer van de zetels der twee landen op de plaats van Osiris, offers gevend aan goden en godinnen, ceremonien instellend in de tempels”³⁾. Amon wordt hier voorgesteld als koning, die op aarde de regering aanvaardt (*h^c*). Als een koning voor zijn onderdanen zorgt hij voor de lagere goden en geeft hun offers (vgl. onze hymne III, 8). Hij regelt ook de cultus (vgl. III, 11). De pharao is herhaling van Amon. Zij zijn eigenlijk één.

Bij de schepping der wereld was Amon-Re de eerste koning van Egypte⁴⁾: „Hij heeft de regering over dit land aanvaard, toen hij opging uit het water”. Van Toethmosis IV wordt vermeld in een opschrift: „Hij maakte, dat Egypte was in haar hoedanigheid als toen Re er in was als Koning” [240].

Misschien wordt dit koning worden van Amon-Re bij het begin der schepping ook bedoeld: „Grote god van het oerbegin, die de beide landen nam door zijn kracht”⁵⁾. „Amon-Re, die begon koning te zijn”⁶⁾.

1) Sethe, *Lesest. Hymnen Sesostri III* blz. 65-67. cf. *Urk. IV*, 740,9.

2) Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Relig. gesch. I* blz. 452: „Re wurde früh euhemeristisch als der erste König Aegyptens aufgefasst”.

3) Drioton, *Ann. du Serv. XLIV* blz. 122 vgl. blz. 47 [238].

4) P. 3055, XVIII, 9 [239].

5) Pap. Nsichons I, 13. Deze papyrus kent Amon-Re ook als koning van Egypte: II, 19 en III, 39.

6) Gard., *Misc.* blz. 2 *šwšh t'š.w*.

Ook met Ptah werd de voorstelling verbonden, dat hij op aarde als koning heeft geregeerd. Een Turijnse papyrus noemt hem en Re onder de 10 goden, die voor de menselijke koningen op aarde regeerden⁷⁾.

III, 7. *r wšht t' r dr.f r k' n p.t.*

Ook van de aardse koning wordt gezegd, dat de grenzen van zijn land tot de einden des hemels reiken: „Het eind van uw grens gaat tot het einde des hemels, zijn gehele omtrek is onder u”⁸⁾. Zo strekt zich nu ook de macht van Amon uit door het heelal. Vgl. citaat blz. 47: „Hemel en aarde zijn gemaakt voor uw ba”. Ook de Amarnahymnen kennen de gedachte, dat de macht van de zon reikt tot de einden der aarde: „Daar gij zon zijt, bereikt gij hun uiterste zône”⁹⁾. (vert. de Buck, woordspel met *r^c*).

Zoals van Amon wordt van zijn stad Thebe gezegd, dat haar grenzen tot het uiterste der aarde gaan: „Men noemt haar omtrek van de gehele aarde. Haar hoekstenen zijn geplaatst op de vier stutten”¹⁰⁾.

III, 8 v.v.

In dit gedeelte wordt Amon weer met de koning vergeleken. De koning is de hoogste administratieve instantie van het land. De verkaveling van het land staat onder zijn opzicht. Bekend is ook de rol, die de koning speelt bij de grondvesting van een nieuwe tempel. Hij bepaalt daarvoor de plaats. Op de achtergrond van dit alles staat de religieuze voorstelling, dat het leven van het land rust in de handen van de koning. Vandaar, dat hij alle regelingen treft, waarop de ordening en instandhouding van het land berust. Op dezelfde wijze is het land van Amon als koning afhankelijk. Ons hoofdstuk is een formulering van de gedachte der Egyptische theocratie.

III, 9. *hnb.f.*

In Amdoeat wordt dezelfde term van de zonnegod

7) Maj Sandman-Holmberg, *The god Ptah*, blz. 84 en 89.

8) Z.Ä.S. 44-blz. 30 v.v. K. Sethe, *Berufung Hohenpriesters* [241].

9) Davies VI Pl. XXVII col. 3.

10) Drioton, *Ann. du Serv. XLIV* blz. 139.

gebruikt: „Hij meet er akkers toe aan de goden, die achter hem zijn”¹⁾).

III, 9. *h³w.tj.*

Vgl. citaat blz. 47: Uraeus van N. en Z. Egypte als tekenen van zijn koninklijke waardigheid. Zon en maan, als ogen van de zon, worden ook uraeus genoemd. Daarmee houdt hij opzicht over het land²⁾).

III, 10 v.v. *irr.w n.f p³ ihj š³.wj p³ mh.^c nsw šip inr.t pd šš hr s³tw šntj t³wj hr h^cw.f.*

Dit gedeelte handelt over de grondvestingsceremonie bij de bouw van tempels e.d. Daarbij had de koning de leiding³⁾. Het project van de tempel wordt georiënteerd. Het heiligdom op aarde moet in de kosmische orde zijn opgenomen. De oriëntatie heeft 's nachts plaats naar de sterren (Grote Beer). Op de vier hoeken van het grondplan worden palen in de grond geslagen. Tussen de palen wordt het meettouw gespannen: „Uitspannen van het meettouw over de tempel, die zich bevindt tussen de meetpalen” [243]. Daarna werd een greppel gegraven tot op het grondwater (Noen), die werd opgevuld met zand, om de omtrek aan te geven. De ceremonie van het *pd šš* wordt daarbij dikwijls vermeld: „Mijne majesteit zelf, handelend met zijn eigen handen, strekte het meetsnoer uit over dit monument”⁴⁾. Alles is er aan gelegen dat de koning dit eigenhandig doet. Hij immers kan het blijvend bestaan van het bouwwerk waarborgen. Op dezelfde wijze rust het bestaan van Egypte en al wat er aan huizen en tempels is gebouwd in Amon's handen.

Een enkele maal wordt vermeld, dat Amon zelf in plaats van de koning het *pd šš* uitvoert: „De majesteit van deze heerlijke god nu wenste het uitstrekken van het meettouw zelf uit te voeren”⁵⁾).

Bij de bouw van de Amontempel van Karnak grijpt de god zelf op wonderbare wijze in. Hij zelf garandeert het bestaan van zijn heiligdom.

Voor *šnt t³.wj* vgl. *grg t³.wj* van de koning⁶⁾).

III, 11. *h.t r.w-pr.w.*

Amon-Re grondvest de tempels van de andere goden: „Gij verwekt de enneade in hun geheel, gij hebt gesticht de heiligdommen voor hun ka's”⁷⁾. „Hij heeft de beide oevers gemaakt. Hij heeft de twee gebieden (= Egypte) geschapen. Hij heeft de tempels der goden uitstekend gemaakt voor eeuwig”⁸⁾).

III, 12.13. *ih.tw n.f hrw n hb grh šdr rš m nfr.w grh rn.f phr hr tp-hw.t š³-wj hsj m grh iw.f wh³.*

Er is blijkbaar sprake van een nachtelijk feest, ter ere van Amon. Is dit altijd nog 't grondvestingsfeest van III, 10, daar dit 's nachts werd uitgevoerd?

Lofprijzingen aan Amon-Re in de nacht worden ook genoemd in een gebed tot Re-Hor-achte: „Hoor mijn gebed, mijn dagelijkse smekingen, mijn lofprijzingen 's nachts”⁹⁾. Ook 's nachts kan Amon geprezen worden, want de maan werd beschouwd als zijn nachtelijke verschijningsvorm¹⁰⁾. Hij is: „De maan in de nacht, de heerser der sterren”¹¹⁾).

III, 13. *šsp ntr.w šnw m k³.f.* Vgl. III, 8 *dbh ntr.w hr.t.šn m-c-f ntf dd n.šn šnw m h.t.f.*

Bij de vergelijking van Amon met een koning past nu ook, dat andere goden als zijn onderdanen worden voorgesteld, die voor hun levensonderhoud van hem afhankelijk zijn. Op deze wijze kan weer het primaat van Amon over de andere goden tot uitdrukking worden gebracht. Dit alles is evenwel meer dan een spreekwijze, want de tempels der mindere goden ontvingen in werkelijkheid hun inkomsten van die van de hoofdgod. „Aus den Stiftungsbestimmungen

1) Le livre de ce qu'il y a dans l'hades, version abrégée, par G. Jéquier, blz. 44, le uur reg. 14 v. [242].

2) Zie bij V, 20 (cit. B.D. XVII, Urk. V, Abschn. 9).

3) A. Moret, Du Caractère Religieux de la Royauté Pharaonique blz. 130 v.v. Alexandre Varille, Quelques Caractéristiques du temple Pharaonique, Le Caire 1946 blz. 2.

4) Toethmosis III, Urk. IV, 169,13.

Oudheidkundige Mededelingen, N.R. XXVIII

5) Urk. IV, 837,3.

6) IV Sall. verso 17,2, Gard. Misc., blz. 98.

7) P. 3049, VI, 1 [244].

8) P. 3049, XIII, 9 [245].

9) Anastasi II, 10,4 — Gardiner, Misc. blz. 18 v.v.

10) Zie bij II, 17, blz. 31.

11) Hymne van Hibe, XVI, 33.34.

späterer Zeiten ergibt sich, dasz diese Nebenheilig-tümer einen erheblichen Teil ihrer Bezüge aus im „Umlauf“ weiter gegebenen Opferrationen des Haupttempels erhielten”¹⁾. De plaatselijke god stond tegenover de nevangoden als de koning tegenover zijn onderdanen.

De aardse koning bouwt niet alleen de tempels, maar hij zorgt ook voor het levensonderhoud der goden. Hij verschaft de offers voor de cultus en houdt aldus het leven van het land in stand. Eigenlijk zijn de goden dus van de aardse koning afhankelijk. Hier is het Amon als hemels koning, die voor de andere goden zorgt.

Hetzelfde wordt van Amon gezegd: „Die het onderhoud maakt voor de gehele enneade, zonder aanzien des persoons”²⁾. „Die de offers vaststelt, die de offerkoeken maakt”³⁾. „Heer der offerkoeken, stier der offers”⁴⁾. De zonnegod voorziet de andere goden van offers: „Die 't levensonderhoud van de goden maakt”⁵⁾. „Ik ben het, die offers geef aan de goden, dodenoffers aan de geesten”⁶⁾. „Ik ben het, die zorg voor alle mensen, die de heiligdommen der goden maak”⁷⁾. „Hij wijst het onderhoud van de goden toe”⁸⁾. Ook van Ptah wordt gezegd, dat hij voor de andere goden zorgt: „Getuigen zijn onder de geesten. De goden hebben een opzichter over de weegschaal. Hebt schrik voor hem, vreest voor hem, deze god, die voor u zorgt”⁹⁾. „Alle dingen zijn uit hem te voorschijn gekomen aan voedsel, aan spijzen, aan voedsel der goden en zo werd bevonden en verstaan, dat zijn kracht groter is, dan die der andere goden”¹⁰⁾. Uit het laatste citaat blijkt, dat het ontvangen van offerpijzen door de andere goden betrekking heeft op hun afhankelijkheid van de hoofdgod. Van de scheppergod, die wel Sjoë genoemd wordt, heet het: „Hij is het, die

aan alle goden en godinnen leven toewijst, die zorg draagt voor goden en godinnen”¹¹⁾. Ook op onze plaats wordt gezegd, dat de andere goden voor hun levensonderhoud op Amon aangewezen zijn en dus geheel van hem afhankelijk zijn. De goden ontvangen offerkoeken van zijn ka¹²⁾. De ka is de levenssubstantie der offers. Via de offers ontvangen de andere goden levenskracht van Amon.

III, 14-III, 22

Hoofdstuk zeventig is een voorbeeld van de z.g.n. „persoonlijke vroomheid”¹³⁾, het best bekend uit de bewerking van Erman, „Denksteine aus der Thebanischen Gräberstadt”. In tegenstelling tot de algemeen gangbare opvattingen, zoals die aangetroffen worden in de grote theologische systemen, in kosmologiën en godensagen, in cultus en magie, die alle een onpersoonlijk karakter dragen, valt hier op de persoonlijke godsdienstige bewogenheid van de gelovige. Kenmerkend is, dat in dit type vroomheid de god wordt aangesproken als „de hoorder der gebeden” [254], „die komt tot dengene, die hem aanroept” [255]. Hier kunnen wij een blik slaan in het persoonlijke gemoedsleven van de vrome; in de Egyptische godsdienst, met zijn algemeen gangbare vormen, een betrekkelijk zeldzaam verschijnsel. De gelovige komt met zijn particuliere noden en behoeften tot de god. Hij bidt om — of dankt voor hulp.

In navolging van Erman en Breasted¹⁴⁾ is de algemene opvatting, dat dit persoonlijk element in de Egyptische godsdienst een betrekkelijk laat verschijnsel is en ontstaan zou zijn onder invloed van de

1) Kees, Göttergl. blz. 362.
2) P. 3055, XX, 8 [246].
3) Kairohymne II, 7 [247].
4) Idem X, 6 [248].
5) Leiden I 347, V, 11 [249].
6) Idem IX, 6 [250].
7) Idem VII, 11 [251] (vgl. III, 11, waar Amon de tempel sticht).
8) Z.Ä.S. No. 38 blz. 24.
9) P. 3048, XI, 3.4 [252].
10) Šabakatekst 58/59.

11) Z.Ä.S. 67 blz. 51 v.v. H. Junker, Doppelhymnus Kom Ombo [253].

12) Vgl. I, 26 *šmn n-f Tm k-f*.

13) Erman, Denksteine enz. Sitz. Ber. Ak. Berl. 1911 blz. 1086 v.v. J. H. Breasted, Development of Religion and Thought (1912) Lecture X-The age of personal piety. Delfde: The Dawn of Conscience (1934), Chapter XVI. The Fall of Ikhnaton, The age of Personal Piety. J.E.A. No. III-B. Gunn, The religion of the poor in ancient Egypt, blz. 81 v.v. E. Suys S.J., La Religion Personnelle dans l'ancienne Egypte, Chron. d'Egypte. 1926. Erman, Die Religion der Aegypter (1934), Hst. 10, Frömmigkeit enz.

14) Zo b.v. Suys, op. cit. blz. 151: „La première manifestation vraiment caractéristique de l'esprit nouveau est la théologie d'Aménophis IV”.

Amarnareligie. Intussen heeft Erman zelf later opgemerkt, dat het al voorkomt in de Kaïrohymne, die van vóór de Amarnatijd dateert¹⁾: „Die het gebed hoort van hem, die in benauwdheid is, liefelijk van hart, wanneer men tot hem roept, die de beschroomde van de brutale redt, die uitspraak doet tussen de ongelukkige en de ellendige (*wšj*-lees *wšr* = de sterke)“²⁾.

Dat Amon opkomt voor de verdrukte in het gericht, is een kenmerkende trek van de persoonlijke vroomheid³⁾. Reeds een opschrift uit de tijd van Amenophis II gebruikt de terminologie, die voor de persoonlijke vroomheid kenmerkend is⁴⁾. „Hij zegt: Ik kom tot u, om uw ka te smeken, om in uw tempel te zijn, Amon, oertijdelijke der beide landen, gij zijt de heer voor wie onder de hemel is n.l. god en mensen. Degene, die in de hemel is, vereert uw schoonheid, omdat gij groot zijt, prijst uw schoonheid, omdat gij de smekeling verhoort. Immers gij zijt Re, wien niemand evenaart“. Een opschrift uit de 18e dyn. vermeldt: „O, Re, in uw vele namen, gij hoort mij, terwijl ik tot u spreek, uw hart komt tot degene, die tot u smeekt. (Gij zijt?) geen god, die vergeet wat hij geschapen heeft“⁵⁾. Amon en Re komen in dit genre litteratuur zeer dicht bij elkaar.

Reeds vóór Amarna komt het type der persoonlijke vroomheid dus voor. Bovendien is het karakter van de Amarnalitteratuur geheel anders dan dat van de persoonlijke vroomheid. De innerlijke bewogenheid, die het kenmerk is van de laatste, heeft men⁶⁾ wel willen zien in een passage uit de Amarnahymnen als de volgende: „Alle ogen schouwen u tegenover zich, zolang gij de Aton van de dag zijt boven de aarde. Zijt gij dan heengegaan, dan zullen alle ogen, wier gezicht gij geschapen hebt, u niet meer zien, noch iets, wat gij gemaakt hebt. Doch ook dan zijt gij in mijn hart“⁷⁾. De hele geest van de Amarnareligie is echter anders. Eigenlijk is het hoofdthema

vrij eentonig: De beschouwing van de zon als hemellichaam, dat aan de ganse natuur leven geeft en alles verlicht. Het godsbeeld is daar onpersoonlijk. Heel anders in het type religie, dat ons bezighoudt. Daar is de god niet een natuurvoorwerp, maar een vriend, die luistert, komt en helpt. Noch in de historische ontwikkeling, noch wezenlijk gaat dus de persoonlijke vroomheid op de Amarnareligie terug. Wel heeft Breasted terecht gewezen op de verwantschap met de wijsheidslitteratuur en teksten als de admonitions⁸⁾. In de leer voor Merikare wordt b.v. van de god gezegd: „Wanneer zij (de mensen als kudde van de god als goede herder) wenen, hoort hij“⁹⁾.

Kenmerkend voor de gehele oud-oosterse wijsheidslitteratuur is het ideaal van de stille dulder, die zijn stem niet verheft, die niet hoogmoedig is, maar die alles ootmoedig draagt, wat hem aan leed ten deel valt. Deze stille in den lande wordt door God aangenomen. De hoogmoedige verwerpt hij. In het O.T. is het de *וַיִּפְּ*: „Tegen de overmoedige is hij overmoedig, maar de ootmoedige bewijst hij genade“¹⁰⁾. In de bergrede zijn het de *πτωχοι, πενθοντες, πραεις* enz. In Mesopotamië, in de spreuken van de Babylonische Noach, Utnapištim, staat: „Als een wijze zult ge bescheiden uw inzicht doen stralen, uw mond zij gesloten, uw spreken behoedzaam. Breng dagelijks uw god aanbedding. Gebed en smeken en zich buigen in het stof, moet ge dagelijks hem bieden, dan bereikt ge uw doel“¹¹⁾.

Hetzelfde wijsheidsideaal komt ook in Egypte voor. Bij Amenemope is de tegenstelling „de hete“ en de „zwijgende“: „De hete in de tempel, hij is als een boom in het bos gegroeid; in een ogenblik verliest hij zijn takken, hij vindt zijn einde in de (havenplaats?), hij wordt ver van zijn plaats (in het vlot) weggedreven en de vlam is zijn graf. De zwijgende, als hij zich afzijdig houdt, hij is als een boom, die in een tuin groeit, hij groent en verdubbelt zijn vruchten, hij staat voor zijn heer, zijn vruchten zijn zoet,

1) Religion blz. 107 en 139.

2) IV, 3 v. [256].

3) Anastasi II, 6, 5. Erman, Lit. 380.

4) Legrain, Statues et Statuettes No. 42127 [257].

5) Urk. IV, 943, 14 v.v.

6) Breasted, Devel. 349.

7) Vert. de Buck blz. 13

8) „Dawn“ blz. 312.

9) Idem, blz. 159.

10) Spr. 3 : 34.

11) B. Gemser, Spreuken II (Tekst en Uitleg) blz. 51 v.v., regel 13 en 86.

zijn schaduw is aangenaam, hij vindt zijn einde in de tuin" 1).

Deze zelfde figuur van de stille in den lande komt nu ook in de persoonlijke vroomheid voor en illustreert het verband tussen deze en de wijsheidslitteratuur. „Gij zijt Amon, de heer voor de stille in den lande, die komt op de stem van de arme" 2). In een gebed aan Thot: „O, Thot, zoete bron, wanneer iemand dorstig is in de woestijn; zij is gesloten voor hem, die niet op de mond gevallen is, doch zij is open voor de stille in den lande. Komt de stille in den lande, dan vindt hij de bron, komt de brutale, dan zijt gij onvindbaar" 3). Van Amon: „Amon, de beschermer van de stille in den lande, de redder van de hulpbehoevende" 4). Een epitheton van Amon is: „Die de hoogmoed vernedert" 5).

Er is dus verwantschap tussen de persoonlijke vroomheid en de wijsheidslitteratuur. Ook dit maakt het aannemelijk, dat dit vroomheidstype reeds tot zeer oude datum teruggaat. De wijsheidslitteratuur dateert immers van de tijd onmiddellijk na het Oude Rijk.

Het type van godsdienst, dat ons bezighoudt, beschouwt men gewoonlijk als volksgodsdienst 6), de godsdienst van de lagere standen in tegenstelling tot de hogere, „the religion of the poor". Dit o.a. omdat het 't beste bekend is van de steles van de arbeiders in de necropolis op de W. oever van Thebe. Nu is het niet zeker, dat het personeel van de necropolis tot het allerlaagste sociale milieu behoorde 7). Onder

1) Amenemope XI 1-12, B. Gemser, Spreuken I (T. en U.) blz. 102. 103. G. wijst er op, dat de figuur van de stille dulder reeds in de leer voor Kagemni (\pm 2500) voorkomt; „De deemoedige blijft behouden; voor de bescheidenen wordt de tent geopend". Ook de nog oudere leer van Ptahhotep kent het ideaal van eenvoud en bescheidenheid.

2) Stele Neb-Re Aeg. Inschr. Mus. Berl. V Heft. No. 20377 [258].

3) Gardiner, Misc. Sall. I, 8, 5. Vert. de Buck, Jb. E.O.L. V, 291.

4) Aeg. Inschr. Mus. Berl. V No. 6910 (blz. 70) [538].

5) P. 3055, VI, 7 [537]. vgl. van Horus: Leiden I 347, III, 3 „Die weinigen veel maakt, die velen weinig maakt". Betekenis: „Die de nederigen verhoogt, die de hogen vernedert" [259].

6) J.E.A. III blz. 81 v.v. B. Gunn blz. 93 „the folk-faith" in tegenstelling tot „the more educated".

7) B.I.F.A.O. No. 13 blz. 153 M. Gauthier, La Nécropole de Thèbes et son personnel.

hen heerste in ieder geval nog een zekere hiërarchie, zodat er ook hoger geplaatsten onder waren. De persoonlijke vroomheid komt ook voor in de grote hymnen 8), die zeker niet alleen tot de lagere standen beperkt waren, maar ook in de tempelcultus dienst deden en de geschoolde kennis van priesters verraden. In zulk een hymne heet het van Amon-Re: „Milde, heer van genade, groeiend in liefde, met vriendelijk hart, die de smekingen hoort, die komt tot degene, die hem aanroept" 9). Ptah heet in een hymne: „De verhoerende, wie alle mensen smeken" 10). Van Amon: „Gij komt tot degene, die tot u smeekt, in een ogenblik van genade" 11). De voor de persoonlijke vroomheid typerende terminologie wordt hier in hymnen gebruikt. Ook het gebruik in onze hymne, die overigens uitstekend op de hoogte is van de grote theologische denkbeelden, wijst er op, dat de persoonlijke vroomheid niet alleen maar „folk-faith" is, maar ook bekend is bij „the more educated". Voorts worden woorden van het persoonlijke vroomheidstype aan de koning in de mond gelegd. Toethmosis I (vóór Amarna!): „Gij hoort naar mij, wanneer ik voor de eerste maal tot u roep, (gij hoort) mijn smekingen uit liefde tot mij" 12). Ramses II in de slag bij Kades 13): „Ik ondervind, dat Amon voortreffelijker voor mij is dan miljoenen soldaten en honderdduizenden wagenstrijders, dan 10000 broeders en kinderen allen tezamen". „Ik smek aan het uiteinde der landen 14), maar mijn stem trekt door Hermonthis, Re (*p* *R*^c) hoort en komt, als hij geroepen wordt (*m dr* *cš.f*) Mijn hand is met u. Ik ben voortreffelijker voor u dan honderdduizenden tezamen 15), ik ben de heer der kracht, die de sterkte liefheeft". Hier is tussen Amon en de koning dezelfde verhouding als in de persoon-

8) Zie blz. 51 cit. Kairohymne en Chester Beatty IV, 8, 4 „Alle mensen wenden zich tot u, opdat zij u smeken". Kees maakt ten onrechte een tegenstelling tussen de persoonlijke vroomheid en de hymnenlitteratuur. Göttergl. blz. 384.

9) P. 3049, VIII, 7 [514].

10) P. 3048, IV, 2 [260].

11) P. 3049 XII, 6,7 [261].

12) Urk. IV 273, 14.15.

13) III Sall. III, 3 v.v. vgl. ons hst. III, 21.22

14) Vgl. III, 17 *ij m wšj*.

15) Vgl III, 21.22.

lijke vroomheid. De koning roept uit zijn nood tot de god. De god reikt hem de hand. De voor de persoonlijke vroomheid kenmerkende regel wordt gebruikt, dat de god hoort en komt op het geroep. Het valt op, dat Amon hier aangeroepen wordt als Re op dezelfde wijze als in het verhaal der twee broeders. Hij redt als zonnegod. Ramses III bidt tot Amon: „Leen mij het oor, heer der goden, hoor mijn lofprijzingen, opdat gij mij beschermen moogt”¹⁾. Ditzelfde vertrouwen, dat een koning in de strijd op Amon stelt, treffen wij aan bij de Aethiopenvorst Pianchi. Nubië was al lang innig verbonden geweest met de Amoncultus van Thebe. Vandaar dat het geloof van Pianchi het stempel draagt van de zuivere Amonreligie. In de strijd tegen Tefnacht²⁾ geeft Pianchi aan zijn legers merkwaardige opdrachten. Zij moeten de vijand aanvallen onder voor zichzelf zo ongunstig mogelijke omstandigheden. Zij moeten hem niet onverhoeds aanvallen bij nacht, zij moeten het initiatief aan hem laten. Zij moeten afwachten tot zijn hulp troepen zijn gearriveerd. Gardiner in zijn verklaring denkt, dat dit de wijze van beschrijving is na Pianchi's overwinning, hoewel hij toch ook spreekt van diens „unswerving piety”. In het licht van de hierboven geciteerde uitspraken van andere koningen verdient de laatste verklaring zeer zeker de voorkeur. Immers Pianchi adstrueert zijn opdracht aan zijn bevelhebber door te zeggen: „Weet, dat Amon de god is, die ons opdracht gegeven heeft” [263]. Het is dus ook een getuigenis van persoonlijke vroomheid. Pianchi bedoelt te zeggen: Het hindert niet, of wij onder ongunstiger omstandigheden strijden, want Amon is onze kracht. Het lijkt enigszins op het bijbelse verhaal van Gideon. Er wordt opzettelijk onder ongunstiger omstandigheden gestreden dan nodig is, om des te beter de verlossende macht van de godheid uit te laten komen.

In een opschrift van een Amonpriester van Thebe (XXII dyn.) heet Amon: „De lamp voor de armen, die de harten doet leven”³⁾ en staat verder: „Ik spreek deze lofprijzing en dit gebed uit, opdat gij

1) Möller, Hiërat. Lesest. II blz. 35 [262].

2) A. H. Gardiner, Pianchi's instructions to his army. J.E.A. XXI blz. 210 v.v. Urk. III, 7 zie verder blz. 61.

3) Legrain, Statues et Statuettes nr. 42208, c. 5 + 9 [264].

snellijk tot mij komt, op het ogenblik (dat ik roep, wegens mijn dochter ...).” Hier dus Amon als helper van de „arme” bij een priester. Amon-Re is in dit opschrift zonnegod. Het betreft een rechtskwestie, waarin de zonnegod als heer van *m'et* moet helpen. *nmh* zal niet altijd op laag sociaal milieu wijzen, maar ook hulpbehoevende betekenen.

De persoonlijke vroomheid was dus allerminst tot de lagere standen beperkt. Het is niet juist te spreken van „the religion of the poor” en een onderscheid te maken tussen volksgeloof en geloof van de priesters of hogere standen.

Een opvallende trek in de persoonlijke vroomheid is het zondebewustzijn⁴⁾. Hier geen onschuldsbetuigingen zoals in de ideale autobiografie of de negatieve confessie. De weg tot de verlossing van zonden is niet die der magie zoals in het laatste document: Door te zéggén, dat men geen zonden heeft, hééft men geen zonden (purgation by assertion), maar de weg van zondenbelijdenis en beroep op vergeving. „Is de dienaar geneigd⁵⁾, zonde te doen, zo is de heer geneigd, genadig te zijn. De heer van Thebe is niet een gehele dag lang toornig; wanneer hij toornig is (dan is hij het slechts) een ogenblik en er blijft niets achter.” Telkens wordt een beroep gedaan op de genade van de god (*htp*)⁶⁾.

Een ander belijdt, dat hij een meened aflegde bij Ptah: „Ik was een man, die een meened aflegde bij Ptah, de heer der waarheid. Hij maakte, dat ik duisternis zag overdag”⁷⁾. Evenals in de bijbelse en Babylonische boetepsalmen wordt de zonde door de god met een of andere ramp b.v. ziekte (in 't laatste geval blindheid) gestraft. Aan het eind doet de zondaar een beroep op de genade van Ptah (*htp*).

Zeer diep is het zondebesef in de volgende pas-

4) Breasted, Devel. blz. 354, wijst er ook op. Op het punt van het zondebesef komt de persoonlijke vroomheid met de wijsheidsliteratuur overeen. Amenemope XIX, 18-21: „Zeg niet, ik heb geen zonde, en doe geen moeite (hem nabij te komen? u voor hem te rechtvaardigen?). De zonde (te beoordelen) behoort aan God, ze is met zijn vinger verzegeld”. (Gemser, Spreuken I blz. 192).

5) Berl. No. 20377 (Nebre) reg. 10 + 11 Erman, Lit. 384 vgl. N.T. δουλος—κυριος.

6) Zie Erman, Denksteine.

7) Erman, Denksteine blz. 1101 Br. Mus. 589 [265].

sage: „Een onwetend man, die geen hart heeft (inzicht, geweten), hij weet noch goed, noch kwaad (te onderscheiden). Ik doe zonde tegen de bergspits”¹⁾. „O, heer van Heliopolis, straf mij niet wegens mijn vele zonden. Ik ben een, die zichzelf niet kent, ik ben een man, die geen geweten (praktisch inzicht, letterl. hart-*ib*) heeft, die de dag doorbrengt met mijn mond achterna te lopen, zoals een koe het gras”²⁾. Een mens kent de goddelijke levenswet niet, hij mist de kennis van goed en kwaad en begaat daarom onwetend zonde. Hetzelfde komt voor in de Babylonische boetepsalmen: „De zonde die ik bedreven heb, ken ik niet. De misdaad, die ik gepleegd heb, ken ik niet. De gruwel, die ik op mij geladen heb, ken ik niet. De zonde, die ik begaan heb, ken ik niet”³⁾.

De gebeden der persoonlijke vroomheid kunnen gericht worden tot meer dan één god. Maar een bijzondere plaats nemen toch in de gebeden van degenen die onrecht lijden. Zij richten zich tot de zonnegod⁴⁾. Zo b.v. in de „Gebete eines ungerecht Verfolgten”. Voordat de verongelijkte aan 't eind vraagt, hem tegenover zijn tegenstander in het gelijk te stellen, spreekt hij eerst van de zonnegod als degene, „die de waarheid vaststelt, die de zonde tegengaat”⁵⁾. In het voorafgaande wordt de mythe van de zonnevijand verwerkt: „Hoera, uw vijand is gevallen. *M^c.t* is blijvend vóór u” [268].

De zonnegod regelt *m^c.t*, de kosmische orde. Hij is daarom bij uitstek de handhaver van het recht en aangewezen, om *m^c.t* te herstellen. Het is de algemeen verbreide voorstelling van de sol iustitiae. In Mesopotamië bekleedde Šamaš dezelfde functie. In het sprookje van de twee broeders roept de verongelijkte jongste broer de Re-Hor-achte aan, om hem te helpen. En reeds in „De Welsprekende Boer” doet de verongelijkte boer een beroep op de aardse rechter en vergelijkt hem met Re.

1) Erman, Denksteine blz. 1098 [266].

2) Anastasi II, 10, 7; Gardiner, Misc.

3) A. H. Edelkoort, Het zondebesef in de Babyl. boetepsalmen blz. 32.

4) Zie ook blz. 53. Aeg. Inschr. Mus. Berl. V Heft, blz. 71, No. 6910. Amon, verder aangesproken als Re, is beschermer van de stille in den lande. „Geef mij uw hand, red mij, die iemand redt van de bruut (*šhm-ib*)”.

5) Z.Ä.S. No. 38 blz. 21 [267].

Een mooi voorbeeld van⁶⁾ een appel tot Amon door een arme, die door omkoopbare gerechtsdienaren bij een rijke in het proces wordt achter gesteld is nog het volgende: „Amon, leen uw oor aan degene, die alleen staat in het gericht. Hij is hulpbehoevend, hij is niet machtig. Het gericht doet hem tekort. Zilver en goud voor de rekeningschrijvers, kleren voor de dienaren. Men bevindt, dat Amon zich verandert in een vizier, om de hulpbehoevende vrijuit te laten gaan. Men bevindt, dat de hulpbehoevende in het gelijk gesteld wordt. De hulpbehoevende passeert de machtige”⁷⁾.

Het laat zich denken, dat niet alleen in juridische kwesties, maar in alle gevallen van nood bij voorkeur een beroep werd gedaan op de zonnegod. Alle nood is immers storing van *m^c.t* en de zonnegod is de aangewezen persoon, om die weer te herstellen. Daaruit is tevens te zien, dat de kosmische denktrant en de persoonlijke vroomheid geen tegenstellingen waren. Voor ons moderne besef liggen ze ver uiteen, maar voor de ouden lag hier geen scheiding.

Vertaling: *Zeventigste hoofdstuk. Die bevrijdt van het boze*⁸⁾, die de ziekte verdrijft. Arts, die het oog gezond maakt, zonder geneesmiddel III, 15, die de ogen opent, die het scheelkijken verdrijft. Koning Amon. Die redt, wie hij wil, zelfs al is hij in de onderwereld III, 16. Die redt van het doodslot, naar zijn hart hem ingeeft. Aan hem behoren ogen zowel als oren. Een gezicht op ieder van zijn zijden voor wie hij liefheeft III, 17. Die de smekingen hoort van degene, die tot hem roept. Die van verre komt tot wie tot hem roept in een ogenblik. Hij verlengt de levenstijd III, 18 en verkort hem. Hij geeft meer dan het bepaalde aan wie hij liefheeft. Een watertoverspreuk is Amon, wanneer zijn naam op het water is III, 19. Geen krokodil heeft kracht, wanneer zijn naam wordt uitgesproken. De winden keren zich, de tegenwind wendt zich. De verge-

6) Vgl. van de zonnegod B.D. 408, 11 v.v. „Gij zijt een sterke god, die komt tot degene, die tot hem roept, die beschermt de ongelukkige voor degene, die hem onheil toebrengt”.

7) Anastasi II, 8, 5.

8) *dw*, van ziekte Wb. V, 546, 9.

noegde, hij houdt op te waaien (?) III, 20 wegens het feit, dat men hem gedenkt. Nuttig van mond op het ogenblik van benauwdheid. Aangename wind voor wie tot hem roept. Die de zwakke redt. Vriendelijke (??) god, doeltreffend III, 21 van beleid. Hij behoort tot wie met de rug tegen hem aanleunt, wanneer hij in zijn tijd is. Hij is nuttiger dan miljoenen voor wie hem in zijn hart plaatst III, 22. Eén is sterker dan honderduizenden wegens zijn naam. Waarlijk goede beschermer. Doeltreffende, die zijn kans waarneemt, zonder dat hij wordt afgeweerd.

III, 14-III, 15. *šfh dw rwt h'jt snw snb ir-t nn phr-t-f wbr irtj dr hnr.*

Amon geneest ziekten. In een hymne, waarin Amon beschreven wordt als goede herder, helper van wie in nood is, wordt van hem gezegd: „Wie ziek is, roept tot u”¹⁾. Verder wordt hij daar genoemd: „Reddend uit de mond van de koorts”²⁾.

Zoals Amon hier worden ook andere goden met een arts vergeleken: „Min, die de zieke geneest en de ellendige levend maakt, de goede arts van hem, die hem vertrouwt”³⁾. Thot, die 't gekwetste Horus-oog geneest heet: „de arts van het Horus-oog”. W. Spiegelberg heeft er op gewezen⁴⁾, dat Horus als arts wordt voorgesteld. Hij geneest door woorden en toverspreuken. „De woorden van Horus weren de dood af, terwijl zij in leven houden die een nauwe keel heeft” zegt een tekst. In Kom Ombo en Letopolis is Horus de arts⁵⁾, die voor Re de ziekte van zijn ogen geneest (vgl. onze passage, waar Amon ook speciaal genezer van oogziekten is, die in het Oosten, waar 't zand door de wind in de ogen wordt gewaaid, veel voorkomen). Van hem wordt gezegd: „De waarlijk goede arts, de beschermer (*nhrw* cf. III, 22), die zorgt voor wie hem liefheeft”⁶⁾. Van Amon-Re heet het in een hymne: „Gij onderzoekt het lijden van degene, die neerligt, gij verzacht het

leed voor Osiris”⁷⁾. *h'j mn-t* is een zuiver medische term⁸⁾. Amon wordt hier dus ook als arts voorgesteld.

I.p.v. met de arts wordt Amon met het geneesmiddel vergeleken: „Hij is een geneesmiddel voor alle mensen, waarlijk voortreffelijk middel (*šš m^c*), terstond werkend, oogzalf, welker gelijke niet is”⁹⁾.

Evenals op onze plaats wordt Amon speciaal in verband gebracht met de genezing van de ogen.

De benaming arts wordt van Amon in letterlijke zin gebruikt als genezer van ziekte. Te vergelijken is de overdrachtelijke betekenis, waarin het O.T. deze benaming op Jahwe toepast. Ps. 103 : 3 „Die al uw krankheden geneest”. Exod. 15 : 26 „de heer uw heelmester” (*אפא*). Jer. 33 : 6 „Voorwaar ik zal genezing en heling brengen, het lot van Juda en Israël zal ik wenden”. Ook op de „Denksteine” komt de god als genezer voor. Iemand wordt voor een zonde met ziekte gestraft. Nadat de zondaar tot de godin gebeden heeft, wordt ze genadig gestemd en geneest hem: „Zij keerde zich genadig tot mij en liet mij de ziekte vergeten”¹⁰⁾. De stele van Nebre¹¹⁾ is een wijgeschenk aan Amon als dank voor de genezing van zijn zoon Necht-Amon, die ziek was, omdat hij zich vergrepen heeft aan een koe, die Amon toebehoorde.

Het wonder van een genezing door Amon in tegenstelling tot een menselijke arts, is, dat hij geneest zonder geneesmiddel. Vergelijk hiermee het volgende uit een opschrift, dat ook behoort tot het genre der persoonlijke vroomheid: „Gij (Amon-Re) geeft verzadiging zonder voedsel, gij lest de dorst zonder drinken”¹²⁾. Bedoeld is, dat Amon redt door een wonder op het gebed, zoals ook in de bijbel zieken door rechtstreeks ingrijpen van God of door wonderen van Jezus genezen worden.

1) Chester Beatty IV. Recto 8, 2 (*hrj h'jt*).

2) Idem regel 4.

3) Grapow, Bildl. Ausdr. 141 (cit. ook onze plaats).

4) Z.Ä.S. 57 blz. 70 „Horus als Artzt”.

5) Kees, Göttergl. 432.

6) Z.Ä.S. No. 67 H. Junker, Doppelhymnus Kom Ombo. [269].

7) P. 3050, VII, 3 [270].

8) Wb. III, 223, 2.3. Sethe, Lesest. 53,15.

9) Chester. B. IV. Recto 9,2.

10) Erman, Denksteine 1100 [271].

11) Erman, Lit. 383,384, Aeg. Inschr. Mus. Berl. Heft V. No. 20377

12) J.E.A. XIV, 1928, blz. 10 v.v. A. H. Gardiner, Graf-fito Tomb Pere. Pl. V, regel 7.8 [272].

III, 15. *šd mr.f tw.f m d.t.*

Amon redt, zelfs wanneer iemand in het dodenrijk is. Daarmee wordt niet altijd bedoeld de dood in letterlijke zin. Er kan ook mee bedoeld worden een toestand van nood of ziekte. Het aangetast worden van de normale levenstoestand staat naar antiek besef gelijk met de dood. Op de „Denksteine” wordt meermalen van dood gesproken, waar ziekte is bedoeld. Bijna letterlijk als in ons hoofdstuk: „Hij redt degene, die in de onderwereld is, hij geeft adem aan wie hij liefheeft” (of „wie hij wil”) 1). Op de stele van Nebre heet het van zijn zoon, die genezen is van ziekte, dat hij dood was: „Hij lag ziek neer in een toestand van dood-zijn” 2). Van Amon wordt daar gezegd: „Gij zijt Amon-Re, de heer van Thebe, die redt degene, die in de onderwereld is” 3), d.w.z. de zieke, Necht-Amon. Sinuhe 4) prijst de koning als „degene, die mij redt van de dood”, „die redt van het Westen” (= het dodenrijk). Hier is ook niet letterlijk de dood bedoeld, maar de ongelukkige toestand van Sinuhe’s verblijf in het buitenland. In de Babylonische boetepsalmen wordt eveneens van ziekte als dood gesproken. Een zekere Kudurru schrijft een brief aan de koning, om hem te bedanken voor het zenden van een arts, die hem heeft genezen: „Ik was dood en de koning mijn heer heeft mij levend gemaakt” 5). Idem in de bijbelse psalmen: „Mijn leven is het dodenrijk nabij, men acht mij als een, die in de groeve nederdaalde” 6).

Iemand, die in ziekte of ellende is, telt als ware hij in de *שאר*.

mr.f: wie hij wil is ongeveer gelijk in betekenis met *r.dd ib.f* (III, 16).

Hier schijnt iets van een gedachte van „uitverkiezing” mee te spreken 7). De god redt naar eigen

1) Denksteine blz. 1105 (aan Amenophis I en Toethmosis IV) [273].

2) Regel 8 [274].

3) Regel 5 [275].

4) Sethe, Lesestücke blz. 12,4 en 18.

5) Edelkoort, blz. 78.

6) Psalm. 88 : 4,5 (vert. Obbink).

7) Het gaat niet altijd op, dat de god alleen boosdoeners straft en goeden beloont. Soms schijnt 't alsof de god hier handelt naar eigen willekeur, dit in tegenstelling tot de mening van Maj Sandman-H., The god Ptah, blz. 64 en 65, die ook soortgelijke citaten voor Ptah geeft.

vrije beschikking. Zo b.v. ook op de „Denksteine”: „De grote bergspits van het Westen, die haar hand reikt aan wie zij wil” 8). Ook wordt wel gezegd, dat Amon redt, wie in zijn gunst is (*m hsw*) 9): „Hij geeft leven aan wie hij wil, ouderdom aan wie hem in zijn hart plaatst (cf. III, 21), adem van zijn mond aan wie in zijn gunst is” 10).

III, 16. *nhm m-c š.j.t.*

š.j.t betekent hier lot in ongunstige zin: Noodlot, doodslot 11). Daarop wijst het parallelisme met *d.t.* Te vergelijken is de betekenis van het Assyrische *šimtu* in de bekende uitdrukking voor sterven: *alaku ana šimti-šu* = gaan tot zijn lot (*šimtu* van *šēmu* = bepalen, zo ook *š.j.t* van *š.j*). In het verhaal van de vervloekte prins bepalen de zeven Hathoren zijn lot (*š.j š.j*) 12). Dit houdt in, dat hij door bepaalde dieren zal sterven. *š.j.t* betekent ook daar dus doodslot. Een goede wens voor het leven in het hiernamaals is: „Mogen de daemones u niet naderen in het ogenblik van uw doodslot” 13). Blok geeft een citaat, dat zeer dicht komt bij onze plaats: „Die (Horus) de man, wiens noodlot (*š.j.t.f*) achter hem staat, nog kan redden” 14). In tegenstelling tot wat er met de vervloekte prins gebeurt, is redding van het noodlot nog mogelijk.

III, 16. *nsj šw tr.t mt nh.w hr hr w.t.f nb.*

Letterlijk: Hij behoort aan, wat practisch neerkomt op: Hem behoren.

w.t = zijde van het lichaam 15). „Een gezicht op ieder van zijn zijden” betekent, dat Amon alle kanten kan uitzien. Amon kan alles zien en alles horen. In het verband van ons hoofdstuk betekent dit, dat hij

8) Blz. 1107 [276], zie ook citaat no. 1, deze blz.

9) Sethe, Urgötter § 198. Aldaar ook *šd mr.f m d.c* (storm).

10) Rec. de Trav. IV blz. 125 Stele Turijn, zie comment. bij V, 22.

11) Mitt. D. Inst. f. Aeg. Alt.kunde in Kairo Bd. 8 1939, Thausing, Der Aeg. Schicksalsbegriff, blz. 66, 67.

12) H. P. Blok, Diss. blz. 176.

13) An. I, 3,1. Ostracon, G. Posener, Catalogue des Ostraca de Deir el Medineh.

14) Idem. blz. 170 Z.Ä.S. No. 57 blz. 70 reg. 5 [277].

15) Wb. I, 248,9. Cf. *hr w.t.f* = aan beide zijden (v.e. weg) Urk. IV. 385,17 = J.E.A. XXXII Pl. VI, 14.

alle noden ziet en elke bede hoort en dus helpen kan, wie zijn bijstand nodig heeft.

Het is niet zeker of *ir.t* en *nh.w* als pluralis of als dualis moeten worden opgevat. In verband met *hr hr w.t.f nb* is het eerste het meest waarschijnlijke. De spelling laat beide toe. Soms is de dualis bedoeld: (van de zonnegod) „Gij zijt het, die hoort met uw beide oren, gij ziet miljoenen landen”¹⁾. Op een andere plaats staat de pluralis (van Amon)²⁾: „Veel van ogen, groot van oren”³⁾. Aan een groot aantal is ook gedacht (van de koning als Amon-Re): „Gij hoort de woorden van alle landen, gij hebt miljoenen oren. Uw ogen schitteren meer dan de sterren des hemels, gij kunt beter zien dan de zon”⁴⁾. Volgens het z.g. „Urgötterlied”⁵⁾ van Hibe bezit de zonnegod vier gezichten op één hals, 777 oren en miljoenen en honderdduizenden ogen. Bij de zonnegod met vier gezichten op één hals past het, als gezegd wordt, dat hij een gezicht heeft op ieder van zijn zijden. Het bezitten van ogen en oren stelt Amon dus in staat, alle noden waar te nemen en te helpen⁶⁾. Op dezelfde wijze wordt van Suchos gezegd: „De horende, die komt tot degene, die hem aanroept. Heerlijk in het zien, rijk aan oren”⁷⁾. De alwetendheid van de zonnegod stelt hem in staat, om te redden: „Behoort aan u Re, die weet, wat in het lichaam is, die de gedachten onderscheidt, die komt op de stem van die tot hem roept, die zich keert tot wie hem volgt”⁸⁾. Deze tekst is van het type der persoonlijke vroomheid.

In een passage, waar Amon als helper van de zwakke wordt geprezen, wordt van hem gezegd: „Ieder wendt zich tot u, opdat zij u smeken, uw oren zijn geopend om hen te horen, om voor hen te

zorgen”⁹⁾. Tot „onze Re” als „herder” wordt gezegd: „Uw oren zijn geneigd tot hun harten”¹⁰⁾ ... „niet bestaat, wat gij niet weet op aarde”. Ook hier dus weer: ’t Bezit van oren maakt, dat Amon de beden kan horen en verhoren. In de gebeden van de grote Papyrus Harris zegt Ramses III tot Amon: „Leen mij het oor”¹¹⁾ (dual.). Aan de god, die de gebeden hoort, worden votiefsteles gewijd met oren er op¹²⁾.

G. Legrain geeft nog het volgende citaat van Clemens Alexandrinus¹³⁾: „Puis ils fabriquent des oreilles et des yeux en matières précieuses, les consacrent et les dédient aux dieux dans les temples, voulant indiquer sans doute par là d’une manière explicite que dieu voit tout et entend tout”, en voorts: „Amon-Re, koning der goden, zacht van hart, die de smekelingen hoort, die de beide oren (dual.) opent voor ieder” [281].

III, 16-III, 17. *šdm šnmh.w n nis n.f.*

Deze regel is het sjibboleth der persoonlijke vroomheid. Er komen verscheidene varianten van voor.

Van *p' šw* (det. zon), Hor-Achte: „De heerlijke, geliefde en genadige god, die het gebed hoort, die de smekingen hoort van hem, die tot hem roept, die komt op de stem, van wie zijn naam uitspreekt”¹⁴⁾. „Die de smeking hoort van hem, die in benauwdheid is”¹⁵⁾. „Amon, die weet om te keren, die hoort naar degene, die tot hem roept”¹⁶⁾.

Van Haroëris: „Die het gebed hoort”¹⁷⁾. „Mogen mijn ogen Amon zien op elk van zijn feesten, de geliefde god, die de smekingen hoort, die de hand reikt aan de hulpbehoevende, die de moede redt (cf.

1) B.D. 10,5 v.v.

2) Nsichons II, 22.23.

3) De spelling is hier dezelfde als op onze plaats.

4) Zie blz. 33. Vgl. nog: P. 3050, VI, 4 „Heer van veel gezichten” (B.D. 257,5 „Heer van gezichten”) [278]; Kairohymne III, 2 „schoon van gezichten”.

5) Kees, Göttergl. 159, Erman, Religion 97.

6) Vgl. Ps. 116:1 en 2.

7) Z.Ä.S. 67, H. Junker, Doppelhymnus Kom Ombo [279].

8) J.E.A. IV. Pl. XXXVII, A Stele in the Macgregor Collection, A. H. Gardiner [280].

9) Chester Beatty IV Recto 8,5.

10) Idem 10,13.

11) Möller II blz. 35; zie blz. 53 vgl. blz. 54, cit. Anastasi II, 8,5 idem.

12) Zie afbeelding Erman, Religion blz. 145, aan *Imn-R^c nb p.t.*

13) BIFAO, No. 12, Notes sur le dieu Montou blz. 78 — Cl. A. Stromateis 7,42.

14) Erman, Denksteine blz. 1107 [282].

15) Kairohymne IV, 3 [283].

16) Gardiner, Misc. No. 10, Anastasi II, 9,6 [284].

17) Denksteine 1097 [285].

III, 20 idem) „geef een schone levenstijd” (cf. *šḳꜣ ḥꜥ.w* III, 17) ¹⁾).

In deze citaten vallen op de epitheta *ḥtp·j*, *mri·tj*, die bij de vertrouwde verhouding tussen god en mens in de persoonlijke vroomheid passen. „Gij zijt goed voor alle mensen, herder, die weet om te keren, die de smekingen hoort van ieder, die roept” ²⁾. „Gij hoort naar onze smekingen” ³⁾. „Die zich wendt tot degene, die hem smeekt” ⁴⁾. „Die zich omwendt tot degene, die roept” ⁵⁾.

III, 17. *ij m wꜣj n ḥš n·f m km n ꜣt*.

De god komt van verre tot degene, die hem aanroeft. Van verre kan hij immers alles horen en zien. Op de stele van Nebre staat: „Wanneer men tot u roept, zijt gij degene, die van verre komt” ⁶⁾. In een ander opschrift van het type der persoonlijke vroomheid, waarin Amon genoemd wordt: „De beschermer van de hulpeloze” ⁷⁾, heet het: „Gij zult komen van verre” ⁸⁾. Er kan hierbij gedacht worden aan de grote afstand van de zon aan de hemel. Niettemin hoort en ziet de zonnegod alles. Hij is „verre bij het gezien worden, nabij om te horen” ⁹⁾. In dezelfde zin ook in Amarna: „Ofschoon gij verre zijt, zijn uw stralen op aarde” ¹⁰⁾.

Amon verleent hulp in een oogwenk: „Ik spreek deze lofprijzingen, dit gebed uit, opdat gij snellijk tot mij komt op het ogenblik, dat ik roep wegens mijn dochter” ¹¹⁾.

III, 17-III, 18. *šw ḥr šḳꜣ ḥꜥ.w ḥr ḥbꜣ·f šw ḥr rdt·t ḥꜣ·w ḥr šꜣj·t* ¹²⁾.

1) Rec. de Trav. II, blz. 198, Naos Mus. Tur.

2) Chester B. IV, Recto 9,13.

3) Idem, 9,7.

4) Idem 11,4.

5) Idem 11,10.

6) Aeg. Inschr. Berl. Heft V No. 20377 [286].

7) J.E.A. XIV, 1928 blz. 10. Tomb of Pere r. 9 [287].

8) R. 22 [288].

9) P. 3049, VIII, 4 [514].

10) Davies VI Pl. XXVII col. 3.

11) Legrain, Statues etc. No. 42208, c, 9, Vert. de Buck, Jb. E.O.L. VII 296.297. [264] *ꜣs* = zich haasten. Vgl. blz. 52 „gij hoort, wanneer ik voor de eerste maal tot u roep”.

12) Vgl. voor Ptah als bepaler van levenstijd Maj Sandman-Holmberg, The god Ptah, hst. V, Ptah as a god of Destiny, blz. 64 v.v.

De levensduur is in de hand van Amon. Hij kan die verkorten of verlengen. Dikwijls komt op steles e.d. de bede voor, dat Amon een lang leven moge geven (ook van andere goden wordt dit gevraagd): „Amon, koning der goden, hoog van veren, heer der waarheid, vader der goden, moge hij een lange levenstijd geven in Karnak” ¹³⁾.

In zijn kwaliteit van zonnegod bepaalt Amon-Re de levensduur. In de Amarnahymnen komt dit voor: „Gij zijt de levensduur (*ḥꜥ*) in eigen persoon, men leeft van u” ¹⁴⁾. En van Re: „Re doet u geboren worden, de heer van het lot (*šꜣ*), de schepper van de levenstijd (*ir ḥꜥ*)” ¹⁵⁾. In het laatste citaat staan *šꜣ en ḥꜥ* parallel, juist zoals in onze passage ¹⁶⁾. *šꜣj* en *rnꜣ·wt* worden naast elkaar gesteld in een hymne aan Amon-Re: „Het lot is hem ondergeschikt, de jaren berusten bij hem, Rnnt en Mshnt zijn onder zijn bevel” ¹⁷⁾.

Amon bepaalt niet alleen de levenstijd maar kan die ook verlengen: „Die levenstijd en vermeerdering (*ḳb*) van jaren geeft aan degene (*m = n*), die hem prijst” ¹⁸⁾. Ramses III bidt tot Amon, of hij de jaren van zijn zoon wil verlengen: „Gij hebt mij toegewezen een koningschap van 200 jaar. Bevestig ze voor mijn zoon, die op aarde is. Maak, dat zijn levenstijd langer is (*ḳꜣj ḥꜥ·w*), dan (die) van alle (andere) koningen, volgens de weldaden die ik gedaan heb voor uw ka” ¹⁹⁾. Wen-amon probeert de vorst van Byblos te overreden, hout voor de *Wšr·ḥꜣ·t*-bark te leveren. Hij moet dit doen, om als dank van Amon een langer leven te krijgen. Hij moet dit in een opschrift vermelden: „Ik heb het naar Egypte gezonden, om voor mij 50 levensjaren te vragen van Amon boven het voor mij (door het lot) bepaalde” ²⁰⁾ (*m ḥꜣ·w ꜣꜣj·t šꜣi*).

13) Legrain, Statues No. 42112 (tijd Toethmosis II) [289].

14) Davies VI Pl. XXVII col. 12.

15) Pl. XXI col. 7.

16) Zie diss. Blok blz. 177, waar de 7 Hathoren de *ḥꜥ* schenken, zoals zij in „de verwenste prins” de *šꜣj·t* verkon- digen.

17) P. 3049, XIII, 2 [290].

18) Nsichons III, 38.

19) Pap. Harris I, 23,2.

20) Wenamun 2,58.

III, 18. *hsj-mw ʔImn rn-f hr nwn.*

Amon redt ook op het water en in storm uit gevaren. Het karakter van Amon als atmosferische god, dat hij met Min gemeen heeft, kan hier mee in het spel zijn. Wainwright¹⁾ vat het ook aldus op en citeert onze plaats in dat verband. Hij wijst er o.a. op, dat Amon de Nijlvloed in Thebe tegenhield, wanneer die gevaarlijk hoog werd.

Dezelfde term *hsj-mw* wordt van Amon gebezigd in de magische pap. Harris: „Eerste spreuk van allerlei watertoverspreuken”²⁾.

Reeds in de 18e dyn. is Amon bekend als een god, die op het water helpt. „Amon heeft mij gered uit de draaikolken (?) van het water”³⁾. Amon wordt genoemd: „Piloot, die het water kent, Amon, stuurriem”⁴⁾. Blijkbaar hetzelfde: „Du Pilot, der das Wasser kennt, die Steuer Du Tüchtiger, der die (Untiefe) (?) kennt, (nach dem man sich) (?) auf dem Wasser sehnt. Gegenwärtig (ist Amon) (?) wenn man sich auf dem Wasser nach ihm sehnt”⁵⁾. Amon wordt aangeropen door de zeevaarders in storm⁶⁾: „Men roept tot hem op zee”. „Men roept zijn naam op zee”.

III, 19. *nn šhm-n hntj.*

Als helper op het water redt Amon ook van krokodillen. „Kom tot mij, o heer der goden, opdat gij voor mij afweert de leeuwen in de woestijn en de krokodillen in de rivier”⁷⁾. Amon is „gezondheid en heil voor degene, die op het water is, die redt van de krokodil”⁸⁾. „Wanneer gij op het water zijt, trekken de krokodillen zich terug”⁹⁾.

III, 19. *dm-tw rn-f.*

De naam wordt magisch gebruikt. Waar zijn naam uitgesproken wordt, is de god zelf tegenwoordig. Zo wordt van Hor-achte gezegd: „Die komt op de stem van wie zijn naam uitspreekt”¹⁰⁾. „Liefelijk is

het uitspreken van uw naam, het is als de smaak des levens, het is als de smaak van koeken voor het kind, een kleed voor de naakte”¹¹⁾.

III, 19. *tʔw hr hsf šbi hr ʔn.*

De winden wenden zich op het bevel van Amon. Met *tʔw* en *šbi* wordt niet Amon zelf bedoeld. *šbi* heeft een ongunstige betekenis (samenhangend met *šbi* = vijand). Amon gebiedt als atmosferische god over de storm. Hij kan die laten opsteken en ook tot bedaren brengen.

Van Amon wordt gezegd, dat hij (vert. Sethe)¹²⁾ „den Sturm [erhebe] wenn er kommt, dass er den Wind heisse” „der das Sturmgebrüll wehrt und wen er will aus schwerem Sturm errettet in dem er den Wellenberg verhüllt und den richtigen Wind bringt jedem, der in seiner Gunst ist. [Dem Schiffer befällt] Atemnot wegen des Schreckens, den er verbreitet wenn er herabsteigt im Sturm auf das Meer. [Er bringt zum Kentern] die Schiffe der Übeltäter, er errettet die Schiffe des Gerechten und lässt [ihn] im Hafen landen”. Het karakter van Amon als windgod treedt hier duidelijk aan de dag. Amon is gebieder over wind en regen: „Aan hem behoort de kapel van de Noordenwind, de Nijl is onder zijn vingers, komende van de hemel, zoals tot hem gezegd wordt, tot aan de bergen”¹³⁾. „Die regen en hagel verdrijft”¹⁴⁾.

III, 19. *šdʔj hr.*

De betekenis hiervan is niet duidelijk. Is dit een aanduiding van een gunstige wind? 't Wordt o.a. gebruikt van een visser, die in de moerassen op vissen jaagt¹⁵⁾. Kan hier aan gedacht zijn in verband met de bescherming, die Amon op het water verleent?

III, 19. *grh-f.*

grh = ergens mee klaar komen, wordt gebruikt

1) J.E.A. XX Some Aspects of Amon blz. 143.

2) Ed. Lange K, I [291].

3) Urk. IV, 944,14.

4) Gardiner, Misc. No. 10 Anastasi II, 9,2.

5) Erman, Lit. blz. 382 Ostrakon 5656 Br. Mus.

6) Sethe, Urgötter § 194.

7) Mag. Harris. Ed. Lange I, 1,2.

8) Chester Beatty IV R. 8,3.

9) Idem 12,11.

10) Denksteine blz. 1107 [292].

11) J.E.A. XIV, 1928, Tomb of Pere, reg. 12 [293].

12) Sethe, Urgötter § 198.

13) Chester Beatty, IV Recto 8,10.

14) Idem 9,3.

15) Wb. IV, 379,3-5. Urk. IV, 91,14; 126,9; 451,6.

van een wind, die ophoudt te waaien¹⁾). Het tekstverband doet daaraan denken.

III, 19-III, 20. *n šh³.t.f.*

šh³ = het gedenken van de god, hem in ere houden in tegenstelling tot hem verwaarlozen. Het gedenken van de god wordt in de teksten iets goeds genoemd. „Al het gedenken van mij is zoet in uw mond”²⁾. „Hoe goed is het gedenken van uw schoonheid”³⁾. „Goede herinnering in een ogenblik van angst” (*hwj n hr*)⁴⁾. Het tegenovergestelde is *hm*: „Wie uw naam niet kent, wee over hem, iedere dag”⁵⁾. De zonnegod vernietigt „die het respect voor hem niet kent”⁶⁾.

III, 20. *šh r m 3.t hr n hr.*

Men zou kunnen denken aan de betekenis paniek, speciaal bij schipbreuk⁷⁾. Het hierboven genoemde Chester Beatty citaat wijst in die richting. Onmiddellijk daarvoor is sprake van redding op het water (zie blz. 59), maar direct daarna gaat 't over redding van koorts.

De hemelkoe *Mh.t wr.t* roept Amon aan, wanneer zij de zon baart bij benauwdheid in de geboorteweën⁸⁾. Hier wordt de term *hr n hr* gebruikt. Sethe noemt nog een plaats uit de Inscr. de Medamoud: Men roept tot hem in het uur van nood (*3.t n hr n hr*). *Hr n hr* wordt dus niet alleen van schipbreuk gebruikt.

Van de koning wordt gezegd, dat hij is: „Sterk van kracht op de dag van strijd, moedig op de dag van paniek”⁹⁾. *Hwj n hr* heeft hier betrekking op het tumult in de strijd. Idem: „Een held in het strijd-

gewoel”¹⁰⁾. Van het ontwaken na een angstige droom wordt gezegd: „Hij ontwaakte in verwarring”¹¹⁾. Op al deze plaatsen past de betekenis: Paniek, tumult, verwarring, plotselinge schrik of angst. Onze plaats zegt dus, dat Amon een helper is op een ogenblik van plotselinge schrik¹²⁾.

III, 20. *t3w ndm.*

Dit behoeft niet noodzakelijk te slaan op het karakter van windgod. Ook andere helpende goden heten een liefelijke wind. B.v. de bergspits van het Westen: Als zij aangeroepen wordt, keert zij terug als gunstige wind: „Ik riep tot mijn meesteres en ik bevond, dat zij terugkeerde tot mij als (met?) liefelijke wind”¹³⁾. Het punt van vergelijking is dus niet de wind, maar de aangename verkoeling, die de wind kan brengen.

III, 20. *šd bg³.*

bg³ met determinatief van water = schipbreukeling¹⁴⁾ [301]. Volgens het Wb. komt dikwijls de uitdrukking voor: *šd bg³*¹⁵⁾ = de schipbreukeling redden. Het ligt voor de hand, daaraan ook in onze passage te denken. Ook van Amon wordt 't gebruikt. „Die de schipbreukeling redt”¹⁶⁾. Het determinatief is hier ook de vermoeide man evenals in onze passage. Het is dan verwisseld met *b3gj* = moe, slap zijn¹⁷⁾. Die verwisseling zou ook in onze passage plaats gehad kunnen hebben, zodat daar ook aan een schipbreukeling gedacht zou kunnen zijn. Maar er is ook een andere mogelijkheid n.l. dat ook op onze plaats dit laatste *b3gj* is bedoeld. Dit komt n.l. nog een keer voor op dezelfde wijze als op onze plaats: „Die de hand reikt aan de hulpbehoevende, die de moede

1) Wb. V, 182,9.

2) Urk. IV, 297,11 (*šh³-t*).

3) P. 3049, IX, 1 [294].

4) Chester Beatty IV Recto 8,4.

5) A. Erman, Z.Ä.S. No. 42 blz. 106 v.v. Der Frevler von Tell Amarna [295].

6) P. 3049, VIII, 9 [296].

7) Vgl. IV, 20 onze hymne. Zie A. Wilson, The descendants of *hwj-r-hr*, Z.Ä.S. No. 68 blz. 56. Geeft volledig alle plaatsen op. Beschouwt *hr n hr* als afleiding van *hwj-r-hr*, oorspr. „a striking against the face” van twee legers, die slaags raken, vervolgens: Strijdrmoer, paniek.

8) Sethe, Urgötter § 195.

9) Sphinx XXI 1924 Traumstèle blz. 49 r. 1.2 = Urk. III blz. 60 [297].

10) Z.Ä.S. 65 blz. 109,110, Anthes-Hatnub [298].

11) Bentreš-Stele De Buck, Leesh. 79,4 [299].

12) De plaats in de Inscr. Dédicatoire. *t3 šw hr md.t m hwj r hr m3 mdw tf tp t3 hnc s3.f* is blijkbaar iets anders. Bedoeld is waarsch. spreken van aangezicht tot aangezicht. De praep. is ook *r* en niet *n*.

13) Erman, Denksteine 1099 [300].

14) Vgl. de term *bg³* in Horus en Seth XIII, 10 van het „wrak maken” v. d. boot [302].

15) Wb. I, 482,13.

16) Urgötter § 195 [303].

17) Wb. I, 431,2 v.v. [304].

redt" 1). *Bg'* moet een soortgelijk woord zijn als *nmh*. Ook kan na III, 20 de beschrijving van Amon als helper op het water ophouden. Gedacht is dan niet aan het bijzondere geval van een schipbreukeling, maar aan iemand, die in 't algemeen in nood is.

III, 20-III, 21. *nmh šhr.w*.

Het Egyptische *šhr.w* is ongeveer weer te geven met ons woord „beleid”.

Het attribuut *nmh šhr.w* wordt ook van de koning gebruikt, zo b.v. van Ramses II in de inleiding van „De slag bij Kades" 2). Sinuhe zegt van de kroonprins: „Hij is een heer van verzadiging, voortreffelijk van beleid, uitstekend van bevel, men stijgt op en daalt af volgens zijn bevel" 3). Amon heet: „Een heer van beleid, voortreffelijk in wetten" 4). Beide termen zullen ongeveer ident in betekenis zijn. Elders staat in dezelfde papyrus: „Doeltreffend in wat gij bevolen hebt, niet wankelt wat gij hebt vastgesteld tot in eeuwigheid" 5). „Wat gij bevolen hebt is vast" 6). „Die zijn bevelen uitvaardigt aan miljoenen miljoenen, niet wankelt zijn decreet, voortreffelijk is het woord, doeltreffend zijn bevelen, nooit vergist hij zich" 7).

Uit deze citaten blijkt, dat *nmh šhr.w* betekent: Amon weet zijn plannen in daden om te zetten. Wat hij eenmaal besloten heeft, gebeurt ook. In het verband van onze passage: Amon is een goede helper, want als hij eenmaal besloten heeft, hulp te verlenen, doet hij het ook, en weet hij het te volvoeren.

Vergelijk nog: „Hoe uitnemend is uw voorzienigheid" 8). Te voren is gezegd, dat Aton de mensen van leeftocht voorziet. Het heeft daar dus ook de strekking, dat Aton goed voor zijn onderdanen weet te zorgen.

III, 21. *nsj šw hn n.f š.t.*

Amon redt hem, die steun bij hem zoekt.

1) Ook van Amon. Rec. Trav. II, 198 Maspéro Naos Mus. Tur. [305].

2) Idem van Merenptah: Anastasi II, 4,7, Gardiner, blz. 14. Meermalen in Urk IV, o.a. 472,13.

3) Sethe, Lesest. 6,9 [306].

4) P. 3049, XIII, 1 [307].

5) P. 3049, VI, 2 [308].

6) Idem III, 1 [309].

7) Nsichons III, 36

8) Amarna VI Pl. XXVII col. 10 Vert. de Buck [310].

III, 21. *iw.f m rk.f.*

Subjelt is Amon, niet *hn š.t.* De uitdrukking *m rk.f* komt met verschillende varianten voor. De koning, die in krijgsdos uittrekt, gelijkt op Baäl „in zijn uur" 9). Erman parafraseert: „Wenn dieser Gott am schrecklichsten ist”.

De overwinnende koning zegt: „Ik ben voor hen als Baäl op zijn tijd" 10), „Baäl in het uur van zijn macht" 11), „Month in zijn tijd, wanneer zijn overwinning heeft plaats gehad" 12). „Op zijn tijd" is dus: Wanneer hij zich het meeste doet gelden. Dat zou van Amon-Re als zoon zijn: Wanneer hij schijnt 13). Van de zoon wordt gezegd: „Hij heeft de vijanden geveld op zijn tijd" 14). „Op zijn tijd" d.w.z. wanneer hij schijnt. Vgl.: „Moge gij onder vinden, dat Amon doet naar uw wens in zijn uur van genade" 15).

Ook *iw.f m rk.f* van onze plaats moet wel soortgelijke strekking hebben: Wanneer hij in zijn uur van genade is.

III, 21. *šh šw r hh.* III, 22. *kn w^c r hfn.w.*

Amon alleen telt voor meer dan miljoenen menselijke helpers.

Hetzelfde zegt Ramses II van Amon in de slag bij Kades 16). De dappere officieren van Ramses III zien in de strijd „tienduizenden aan voor één pupil" en de koning zelf „ziet honderdduizenden als één aan" 17). Dezelfde zegswijze komt reeds in het M.R. voor van Sesostris III: „Hij alleen is een miljoen, (maar) duizenden andere mensen zijn weinigen" 18). Pianchi bindt met weinigen de strijd aan tegen een overmacht van vijanden. Hij doet dat in vertrouwen op de hulp van Amon. Hij zegt tot zijn leger:

9) Erman, Lit. 328.

10) Idem 330.

11) Idem 333.

12) Idem 336.

13) Vgl.: „Das Feuer zu seiner Zeit" = „wenn es brennt", Grapow, Bildl. Ausdr. 49.

14) P. 3050, III, 1 [311] vgl. III, 6 „Gij hebt doen wijken de vijand in zijn tijd (*m š.t.f.*). III, 8 de vijand is „terugwijkend op zijn uur (*m wnw.t.f.*)”.

15) Anastasi IV, 10,5 Gardiner, Misc. blz. 45.

16) Zie blz. 52.

17) Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 116.

18) Sethe, Lesest. 67,3.

„Beroem u er niet op, krachtfiguren te zijn. Geen sterke heeft kracht zonder hem (Amon). Hij maakt een zwakke tot een sterke, zodat velen hun rug laten zien aan (= vluchten voor) weinigen en een enkeling duizend man de baas is" ¹⁾. Hier is weer echt de toon der persoonlijke vroomheid. Een mens moet zich niet verheffen op eigen kracht, maar alle eer geven aan Amon. Vgl. Ps. 33:16 „Een koning overwint niet door een machtig leger, een held wordt niet gered door zijn grote kracht" ²⁾. 2 Cor. 12:10 „Want als ik zwak ben, dan ben ik krachtig".

III, 21. *rdi šw m ib.f.*

Deze uitdrukking is ongeveer gelijk in betekenis met *šhʿ* (III, 19.20). Amon wordt genoemd: „Goede beschermer (idem III, 22!) voor wie hem in zijn hart zet" ³⁾. Speciaal in de persoonlijke vroomheid komt deze uitdrukking voor: „Die bescherming verleent aan wie haar in zijn hart plaatst" ⁴⁾. Een variant is *mḥ ib* „Verheugd is, wie zijn hart met u vult, wee hem, die u aanvalt" ⁵⁾. Een hogepriester van Amon in Karnak zegt van zichzelf: „Ik ben iemand, die zijn god vereert, die zijn beleid verheft, die op al zijn wegen wandelt, die hem in zijn hart zet" ⁶⁾. *Rdi m ib.f* is hier zoveel als god dienen.

Uitdrukkingen als *šhʿ* en *rdi m ib.f* „zich te binnen brengen" zijn meer dan het intellectuele zich herinneren ⁷⁾. Het is één worden met de inhoud van wat men zich herinnert. Denken aan een god is letterlijk „zijn hart met hem vullen", de god „vergegenwärtigen". Wie zich de god herinnert, krijgt deel aan zijn kracht en is realiter sterker dan vele anderen. Vergelijk hiermee 1 Cor. 11:24, de avondmaalsgedachte: *τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀναμνησιν*. Dat is meer dan een intellectueel gedenken. Het is één worden met de Heer ⁸⁾.

Zo is het ook in Egypte. De god in zijn hart plaatsen = hem dienen, zodat men er met zijn gehele per-

soon bij betrokken is, ook in de praktische levenshouding: „practisch met hem rekenen".

Zo wordt van een droom gezegd: „Deze droom is waar. Hij is nuttig voor wie hem in zijn hart plaatst (= ter harte nemen, er mee rekening houden), maar onheil brengend voor wie hem vergeet" (*hm*) ⁹⁾.

Dat men daardoor de kracht van de god zich toe-eigent, blijkt ook uit de „bescherming", die men geniet. Men is daarmee op de weg van het leven. Wie de god vergeet, blijkt onder de vloek te staan.

III, 22. *nḥw nfr.*

Idem zie boven onder III, 21.

Zeer vaak wordt Amon beschermer genoemd. Hij neemt het voor de zwakke op: „Die koeken geeft aan de bezitloze. Die zijn dienaren in leven houdt. Ik maak voor mij niet een grote tot beschermer (*nḥw*). ... Mijn heer is een beschermer (*nḥw*). Ik ken zijn kracht, zeggende: Een beschermer (*nḥw*) sterk van arm, maar hij alleen is krachtig, Amon, die weet om te keren, die hoort naar degene, die tot hem roept, Amon-Re, koning der goden, stier, sterk van arm, die de kracht liefheeft" ¹⁰⁾. Dit citaat staat geheel in het teken der persoonlijke vroomheid. Amon is een helper voor de zwakke (*ntj bn n.f*). Als beschermer is hij krachtig (*ḥpš*). Ook in onze passage wordt gesproken van zijn kracht (*nn ḥsf*). Van Re-Hor-achte wordt gezegd: „Die miljoenen beschermt (*mkj*), die honderdduizenden redt (*šd*), de beschermer (*nḥw*) van wie tot hem roept" ¹¹⁾. Tot Amon wordt gezegd: „Ik vertrouw op u, want gij zijt de goede beschermer van wie op u vertrouwt, die antwoord geeft op de stem van de dode" ¹²⁾. Amon is hier beschermer van een erfgename tegen overmachtige erfenisrovers. Ook op onze plaats zal wel aan iets dergelijks gedacht zijn n.l. Amon als beschermer van zwakken tegen overmacht hun aangedaan. Zo is Amon b.v. een beschermer van weduwen en wezen: „Zeggen de weduwen niet: „Gij zijt onze echtgenoot" en de wezen: „Onze vader, onze moeder"

1) Urk. III, 9.

2) Vert. Obbink.

3) Nsichons III, 38.

4) Erman, Denksteine 1107 [312].

5) Idem blz. 1105 [313].

6) Ann. du Serv. XXIV blz. 134 [314].

7) De Buck, Jb. E.O.L. No. IX, 1944, blz. 14.

8) Cf. de *ἀναμνησις* gedachte in Griekenland o.a. bij Plato.

9) Urk. III, 63.

10) Anastasi II, 9,2, Gardiner, Misc. No. 10.

11) Anastasi II, 10,6, Gardiner, Misc. blz. 18.

12) Stele Nesimoet. Vert. de Buck, Jb. E.O.L. VII blz. 297.

..... uw naam zal een bescherming zijn voor ieder, die alleen staat" 1).

III, 22. *mḥ m sp.f.*

Vgl.: „Uw kracht is hun bescherming geworden, hij mist zijn doel niet" (*nn wh³.n sp.f.*) 2). Dit moet, negatief uitgedrukt, hetzelfde betekenen als *mḥ m sp.f.* positief.

III, 22. *nn ḥśf.f.*

Dit is een vaak gebruikt epitheton, om de kracht van een god aan te geven. Zo b.v. van de zonnegod: „Die niet wordt afgeweerd onder de goden. Dat is Atoem, die in zijn schijf is" 3). Op onze plaats wordt bedoeld: Als Amon helpt, kan niemand hem daar van afhouden.

III, 22-III, 27

Hoofdstuk 80 identificeert enige oergoden met Amon. Hun wezen wordt tot hem herleid. Hij is de eigenlijke oergod. Andere goden zijn manifestaties van hem. Achtereenvolgens worden met hem gelijkgesteld de acht oergoden van Hermopolis, Tatenen van Memphis en Re van Heliopolis. Dit hoofdstuk is uitvoerig door Sethe behandeld in zijn studie over de acht oergoden 4).

Vertaling: Tachtigste Hoofdstuk. De acht oergoden III, 23 waren uw eerste gestalte, totdat gij dit vol-eindigdet, terwijl gij alleen waart. Verborgen was uw lichaam onder de oudsten. [Gij] hebt u verborgen als III, 24 Amon aan het hoofd der goden. Gij hebt u veranderd in Tatenen, om de oergoden te doen baren (of voort te brengen) in uw eerste oertijd. III, 25 Uw schoonheid wordt geprezen als stier van zijn moeder. Gij hebt u verwijderd als degeen, die in de hemel is, blijvend als Re. Gij zijt (terug) gekomen in de vaders, die hun zonen maken, om een voortreffelijke erfenis te maken (of: om te fungeren als) voor uw kinderen. III, 26 Gij zijt begon-

1) Chester Beatty IV Recto 7,13 v.v.

2) Chester Beatty IV Recto 11,7.

3) Urk. V Abschn. 4.

4) Vgl. voor uitvoerige parallel van dit hoofdstuk Sethe § 165, Inscr. Muttempel Karnak.

nen te ontstaan, toen het bestaande nog niet was. Niet was de aarde leeg van u in den beginne.

III, 22-23. *ḥmn.jw ḥpr.w.k tpj.*

De vorm *ḥmn.jw* is volgens Sethe nisbe van *ḥmnrw* als stadsnaam en betekent „Die van Schmoen zijn" 5).

Amon wordt als één wezen met de acht gelijkgesteld 6). Idem IV, 14. Het wezen van Amon is met dat van de acht verwant 7). Zij stellen volgens de etymologie van hun namen de oneindige ruimte voor, waaruit al het bestaande te voorschijn is gekomen. Ook Amon is het verborgen ongekwalificeerde zijn, dat aan het begin staat, waaruit het gekwalificeerde zijnde is te voorschijn gekomen. Elders wordt Re de *ḥpr.w tpj* van Amon 8) genoemd. Hij is Re bij zijn opgang uit Noen. In onze hymne staat de identificatie met Re niet voorop (vgl. III, 25 en IV, 3). Waarschijnlijk is hier een verschil van Heliopolitaanse- en Thebaanse invloed.

III, 23. *r km.k nn.*

Volgens Sethe slaat *nn* hier op de schepping 9). Hij geeft er de zin aan van *nn r rw*, dat „de ganse schepping" betekent 10). Of heeft *nn* misschien betrekking op de *ḥmn.jw*? Vgl. V, 1 *r km psd.t km* wordt gebruikt van het volmaken van een getal (Wb. V, 128,4). In IV, 2 is *nn* op soortgelijke wijze gebruikt en slaat terug op *ntrw*. De zin is dan: In den beginne waren de acht met hem samengesmoltèn, totdat hij, terwijl hij nog alleen was, hen als afzonderlijke goden schiep en hun achttal vol maakte.

III, 23-III, 24. *śšt³.w d.t.k m m^c wr.w imn.n tw m imn m ḥ³.t ntr.w.*

Eerst waren de acht één met Amon, daarna schiep hij hen als afzonderlijke wezens en tenslotte verbergt Amon zich onder hen als één van hen. De twee

5) 8 Urgötter § 81-82. Dezelfde spelling Mag. Harris, ed. Lange-G, 3; H, 1 en 5.

6) Sethe § 169, zie ook §§ 173-175.

7) De Buck, Godsd. d. Wereld I, 75. Sethe §§ 128,143.

8) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura 13.14.

9) § 166.

10) Zie P. 3049, IV, 3; Berl. No. 7316, D, 6; El Chargeh XXV, 4.

zinnen lopen parallel. *ššt* is parallel met *imn* en *mm-c wr.w* met *m h.t ntr.w*. *št* en *imn* passen bij het geheime wezen van Amon. Met *wrw* worden de acht oergoden bedoeld. Idem, blijkens het parallelisme: „De acht goden van de eerste oertijd zeggen, de oudsten (groten), die de god, die onder hen is, vereren”¹⁾. In dit citaat is Amon ook één van de acht, zoals ook II, 2 (*imj ntr.w* 8).

²⁾*Imn m h.t ntr.w* is een primaatstitel van Amon²⁾. Deze herinnert aan de bekende koningsnaam van de 11e dyn., waarmee Amon als rijksgod opgekomen is: Amenemhet. Ook in de Thebaanse tempelopschriften uit de Griekse tijd heet Amon nog: „De grote god aan het hoofd van goden en godinnen”. „Hij is de oudste god aan het hoofd der goden” [316]. Dat Amon de verborgene is onder de acht, hangt er misschien mee samen, dat juist zijn naam wisselt³⁾.

III, 24. *ir.k hprw.k m t-tnn r šms pwtjw m pwt.k tpt.*

Amon is ook de Memphitische oergod Tatenen.

Sethe onderscheidt vier „generaties” van Amon⁴⁾: 1e Amon als vader van Ptah-tatenen⁵⁾; 2e Amon = Ptah-tatenen, de vader der oergoden⁶⁾; 3e Amon één der acht; 4e Amon = Re en zoon der acht⁷⁾. Volgens Sethe doet Tatenen de acht (*pwtjw* = de acht § 90) hun kind = de zoon baren. Volgens het Wb. heeft *šms* deze betekenis: doen baren (IV, 1 42,1). Ptah-tatenen als verwekker, die een vrouw doet baren, komt ook nog voor in het volgende citaat: „Ik (Ptah-tatenen) veranderde mij in Banebdeded en had omgang met uw edele moeder, om voort te brengen uw vorm als heer”⁸⁾. Maar *šms* heeft ook de betekenis: voortbrengen⁹⁾. Zo wordt het gebruikt van de schepper, die de goden geboren laat

worden. In deze betekenis wordt het ook gebruikt IV, 14.15. Deze laatste betekenis lijkt hier meer voor de hand liggend, want er wordt hier niet bij vermeld, dat de oergoden Re voortbrengen. Ptah-tatenen wordt ook op andere plaatsen vader van de (oer)goden genoemd „Heil u, Ptah, vader der goden, Tatenen, oudste der oergoden”¹⁰⁾. Onze plaats *r šms pwtjw* is misschien een woordspel op dit laatstgenoemde attribuut (*šmsw pwtjw*)¹¹⁾. Ptah heet ook: „Chnoem, moeder, die de goden voortbracht (*mš*)”¹²⁾.

III, 24-III, 25. *ts nfrw.k m k-mwt.f.*

Waar zo de verwekkende kracht van Amon beschreven wordt, past ook het *k-mwt.f* attribuut¹³⁾. Dit heeft Amon met Min gemeen. Amon is de bevruchter van zijn moeder. Hij is dus zijn eigen vader, zelfverwekker. Zo b.v. ook: „Stier van zijn moeder, eerste van zijn veld”¹⁴⁾. „In gedaante als Min, ... stier van zijn moeder, eerste van zijn veld”¹⁵⁾. Het laatste citaat vervolgt: „Men roemt over zijn schoonheid, heer van de phallus”. Met de *nfrw* van Amon-Min wordt zijn phallus bedoeld¹⁶⁾. Zo ook „Stier van zijn moeder die bevrucht met zijn schoonheid”¹⁷⁾. Waarschijnlijk betekent *ts nfrw.k* hetzelfde als ^c*b m nfrw.f*. Ook op onze plaats zou *nfrw* betrekking hebben op de phallus.

Een variant van *k-mwt.f* is: „Min-Amon, die zijn moeder bevrucht”¹⁸⁾.

III, 25. *hr.k tw m imj p.t mn.tj m r^c.*

Amon is de zoon aan de hemel. *R^c* zonder godendeterminatief is misschien de zoon als hemellichaam.

Vgl. voor het woord *hrj* een passage, waar gesproken wordt over de zoon als zoon van Ptah en waar van Ptah gezegd wordt: „Gij maakt de hemel ver naar zijn wens”¹⁹⁾.

1) Sethe § 90-91; Mag. Harris H, 2 [315].

2) Sethe § 168, vgl. van Amon: *ij m h.t* (Nsichons III, 30), nadat eerst gezegd is: Goden en godinnen zijn gebogen voor zijn macht.

3) Sethe blz. 71, §§ 140.183.

4) §§ 111-119.

5) § 108-109 o.a. Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 117.

6) § 99.

7) Mag. Harris G, 3. Sethe §§ 100, 114, 167.

8) Stele Ramses III Medined Haboe-Anc. Rec. III § 400.

9) Wb. IV, 142.2.

10) P. 3048, II, 2 [317].

11) Idem El Chargeh XXVII, 35.

12) P. 3048, III, 6 [420].

13) Vgl. Urk. IV, 93,13.

14) Kaïrohymne I, 3 [318].

15) El Chargeh XXVII, 37.38.

16) Ook Urk. IV, 220.3 van de koningin, die met de god huwt: Zij juicht bij het zien van zijn schoonheid(?).

17) El Chargeh XXVI, 27.

18) P. 3055, XIV, 6 [319].

19) P. 3048, V, 1 [320].

III, 25-III, 26. *ij.tj m itf.w ir sʒ.sn r ir-t iw^c.t mnh n mśw.k.*

Deze passage is niet geheel duidelijk. Sethe geeft een voorbeeld, waar Amenemopet *iw^c mnh* van de *hmn.jw* wordt genoemd¹⁾. Uit de verdere door Sethe gegeven citaten blijkt, dat de oergoden vaders (*itfw*) worden genoemd, die weer een volgende generatie van goden, onder wie Re of Horus, voortbrengen. Hun kind heet dan *iw^c*, erfgenaam. Een variant is 't eveneens hier gebruikte woord zoon. Horus heet oudste zoon van de acht (*sʒ smśw*). Op onze plaats is nu misschien gezegd, dat na de eerste oergoden, telkens weer andere godengeneraties ontstaan. Achter *itf.w*, *sʒw.sn*, *iw^c* en *mśw* wordt immers het godendeterminatief gebruikt. *ij m itf.w*, terugkerend in (als) de vaders, heeft dan betrekking op Amon. Hij is het wezen van de vader-goden. Zij zijn manifestaties van hem. Deze gedachte is in verband met het voorafgaande niet vreemd, waar Amon met de oergoden wordt gelijkgesteld²⁾.

Amon wordt zelf met de terminologie van onze plaats *sʒ* en *iw^c* van een ouder godenpaar genoemd: „Gij zijt de oudste zoon, de oudste der aarde, want uw vader is de aarde en uw moeder is Noet, de oudste zoon, zijn erfgenaam”³⁾. Horus heet erfgenaam van Geb, Sjoer erfgenaam van Re⁴⁾, de oergod *Hkʒ* erfgenaam van Re-Atoem⁵⁾.

In het Apophisboek⁶⁾ wordt beschreven, hoe de alheer de eerste goden schiept en de opeenvolgende generaties. Hij doet kinderen (*mśw*) en vervolgens hún kinderen (*mśw.sn*) ontstaan.

Tot Amon wordt gezegd: „Hoe warm zijt gij, hoe warm zijt gij, o Amon, hoe warm zijt gij. Gij zijt vriendelijk, leven ontstaat wegens u. Ongeduld is verre van uwe majesteit, zodat er erfgenamen op aarde zullen zijn⁷⁾”. Ook hier wordt van Amon ge-

zegd, dat hij zorgt, dat het leven voortgang heeft en dat er telkens nieuwe generaties ontstaan.

De term *iw^c* wordt ook op de koning toegepast⁸⁾. Als zoon van de god is hij „zijn erfgenaam, die hij gegeven heeft op aarde”⁹⁾. De wens wordt uitgesproken: „Moge hij uw troon beërven”¹⁰⁾. De koning is „erfgenaam van Geb”¹¹⁾, „erfgenaam van de enneade”¹²⁾.

Van de koning wordt ook gezegd, dat hij is een „goede god, gelijkend op Re, voortreffelijke erfgenaam van de goden (parallel van onze plaats *iw^c mnh n ntr.w*), uitstekend ei van Amon¹³⁾. Een dergelijke gedachte kan ook op onze plaats meegesproken hebben. Amon blijft terugkeren in de telkens opeenvolgende koningsgeslachten.

III, 26. *šʒ.k hpr nn wnn.t nn šw tʒ im.k m sp tpj.*

Nu worden nog enkele regels toegevoegd, waarin Amon aan het allereerste begin wordt geplaatst. Niets was er voor hem. Hij is dus van niets afhankelijk, maar alles hangt van hem af.

Dat allereerste begin wordt bedoeld met de uitdrukking „toen nog niet” (*nn*). Deze keert met enkele variaties telkens terug¹⁴⁾. „Toen er nog geen woede ontstaan was, toen er nog geen woord gevallen was.....”¹⁵⁾. „Toen de akker van Geb nog niet geknoopt was, toen de hemelkoe nog niet ontstaan was”¹⁶⁾. „Gij zijt Horus, die de beide landen met zijn twee ogen verlichtte, toen de zonneschijf nog niet ontstaan was”¹⁷⁾. „Lichaam, dat zijn eigen lichaam schiep, toen de hemel nog niet ontstaan was, toen de aarde nog niet ontstaan was, toen het water nog niet was opgeweld”¹⁸⁾. „Gij gingt op uit het water toen er nog geen *wnb*-plant

8) Zie Wb. I, 50,12.

9) Urk. IV, 197, 8.

10) Urk. IV, 199, 15.

11) Pyr. 7, b. Urk. IV, 134, 5.

12) Rec. de Trav. XVI, 55.

13) Urk. IV, 811,13 v.v., vgl. Urk. IV, 201,14; 197,14.

14) H. Grapow, Z.Ä.S. No. 67, blz. 34 v.v., „Die Welt vor der Schöpfung”.

15) Pyr. § 1463, vgl. § 1040. Hier schijnt sprake te zijn van een aurea aetas.

16) Coffin Texts II, 25 d en e.

17) P. 3055, XVIII, 3 [323].

18) P. 3048. IV, 4 [324].

1) § 114.

2) Vgl. P. 3055, XV, 4,5: „Gij zijt het, die alle goden verwekt, gij zijt vader in alle dingen” [321].

3) P. 3055, XIII, 10 [322].

4) Šabakatekst 11, c; 14, b; 15, a; 15, b. Mag. Harris B, 2.

5) Lacau Textes R. No. 78.

6) Col. V r. 24.

7) Chester B. IV Recto 9,11.

was" 1). „Gij waart, toen er nog niets ontstaan was" 2). „Gij zijt de god, die in den beginne ontstond, toen er nog geen god geworden was, toen de naam van geen enkel ding nog uitgedacht was" 3). Dit laatste citaat komt dicht bij onze plaats, waar in het vervolg ook gezegd wordt, dat er nog geen goden waren.

Amon is er vóór de schepping, ook vóór alle andere goden. Alles is dus van hem afhankelijk. „Niet was de aarde leeg van u in den beginne" heeft soortgelijke strekking. Er was geen tijd, dat Amon er nog niet was. Hij is van eeuwigheid.

III, 26. *ntr.w nb.w hpr.w hr š.k.*

Alle andere goden zijn na Amon ontstaan 4). Dit ligt in de lijn van het voorafgaande. Amon staat boven zijn schepping. Hij is de absolute. Ook het bestaan van andere goden is relatief ten opzichte van hem. Amon is het, „die zich zelf verwekte, komend als één god, [die geworden is tot] oneindig velen, iedere god ontstond na hem" 5). „Die in den beginne ontstond, grote god, die leeft van de waarheid, eerste oergod, die de andere oergoden voortbracht. Iedere god ontstond uit hem (*im.f*; var. *hr š.f*), alenige, die het bestaande maakte, die met de aarde begon in den beginne" 6). „Gij maaktet hen n.l. de goden in uw gevolg, sedert gij alleen waart uitgegaan uit Noen" 7).

IV, 1-IV, 8

Hoofdstuk negentig zet de identificatie van Amon met verschillende goden voort.

Vertaling: IV, 1 *De enneade was verenigd met uw lichaam. Iedere god is uw beeld, verenigd met uw lichaam. Gij weldet op als eerste, gij begint sedert het begin, Amon, die zijn naam verbergt* 8) voor de

1) El Chargeh XXVI, 23.

2) JEA XIV Pl. V + VI reg. 19 [325]. Zie ook nog Apophisboek, V, 22.

3) P. 3055. XVI, 3 [326].

4) Vgl. IV, 9.

5) P. 3049, II, 3 [183].

6) Nsichons I, 2 v.v.

7) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 15.

8) Of: Wiens naam verborgen is (*sdm.f* pass.).

goden. IV, 2 *Oude oude, die ouder is dan zij, Tatenen, die zich zelf schiep als Ptah. De tenen van zijn lichaam IV, 3 zijn de acht oergoden. Verschenen als Re uit Noen, verjongt hij zich telkens weer. [Hij] spuwt Sjoë, Tefnet IV, 4, zich verenigend met de macht. Verschenen op zijn zetel naar zijn hart (hem) ingeeft. Hij heeft de heerschappij aanvaard over al wat is door zijn [kracht] 9). Hij heeft een koningschap geschapen tot in eeuwigheid IV, 5 blijvend als enige heer. Toen zijn gestalte voor de eerste maal lichtte, waren alle levende wezens in ontzetting uit vrees voor hem. IV, 6 Hij schreeuwde met zijn stem als Ngg-wr 10) bij de plaats 11) (??) voor zich zelf scheppende, terwijl hij alleen was. Hij begon met het spreken midden in het zwijgen. Hij opende ieder oog IV, 7, hij maakte, dat zij zagen. Hij begon te roepen, terwijl de aarde (nog) in ontzetting was. Zijn geschreeuw ging rond, terwijl zijn gelijke er nog niet was. IV, 8 Hij deed geboren worden al wat is en maakte, dat het leefde. Hij maakte, dat ieder wist een weg, om te gaan. Hun harten leven, wanneer zij hem zien. Hem behoren de ach's van onderscheiden goden (??) 12).*

IV, 1. *psd.t dmd.tj m h.c.t.k ti.t.k ntr nb sm'w m d.t.k.*

Amon wordt vereenzelvigd met de enneade. De enneade wordt soms gebruikt voor alle goden 13). Dit past in ons verband, waar *ntr nb* parallel staat met *psd.t*.

Dikwijls wordt Amon-Re vader van de enneade genoemd. Het was geen grote gedachtensprong, hen als zijn kinderen met hem gelijk te stellen. Tefnet wordt ook als moeder van de enneade met hen vereenzelvigd en heet zelf ook „de grote enneade" 14).

De bedoeling van de gelijkstelling van alle andere goden met Amon is zijn primaat boven hen tot uitdrukking te brengen. Amon is het wezen van alle

9) Conj. *nht*.

10) „Grote snateraar".

11) *šw-w*, Wb. IV, 62, 4, de „Urzeitbezirk"?

12) Of: „de onderscheiden ach's" (??).

13) Idem, waar Tefnet afwisselend wordt genoemd: „Moeder der goden" en „moeder der enneade" Coffin T. II, 18, g en 22, b.

14) Coff. T. II, 18, e en f.

goden¹⁾. Op dezelfde wijze wordt de suprematie van Amon-Re uitgedrukt in de hymne El-Chargeh. Allerlei locale goden worden met hem gelijkgesteld. Zij zijn alle „namen” (r. 22) van de ene god Amon-Re. Zo worden b.v. Ptah, Ta-tenen, Min en Chepri in zijn wezen opgenomen.

Op soortgelijke wijze wordt het primaat van Ptah ontwikkeld in de Šabaka-tekst. Er is daar sprake van „de goden, die in Ptah gestalte hebben gekregen²⁾).

Wat het O.R. deed met Ptah, doet het N.R. met Amon. Alle andere goden worden in zijn wezen opgenomen. Zo ook op de volgende plaatsen; van Amon: „Zijn gestalte behoort toe aan iedere god”³⁾. „Gij zijt het, die de goden, uw gestalte, verwekt hebt”⁴⁾. Met dezelfde terminologie als in onze tekst wordt het van een godin gezegd: „De heren van Heliopolis zijn haar lichaam (*h^c.t.s*)”⁵⁾. De zonnegod vereenzelvigd zich met de enneade: „Ik ben (of „aan mij behoort?) de enneade onder de goden”⁶⁾.

ti.t. Het *ti.t*-beeld van de god wordt b.v. genoemd in de tempelopschriften van Medinet-Haboe: „Gij hebt mij op uw troon geplaatst als heer van om uw heilig *beeld* te maken”⁷⁾.

IV, 1. *bs.k tpj š^c.k dr.^c*

bs is de term voor de opgang van de zon uit het oerwater. Zo b.v. ook in de Hymne El Chargeh: „Gij zijt opgeweld (*bs.n.k*) uit de diepte van uw verborgenheid”⁸⁾.

IV, 1-IV, 2. *Imn imn rn.f r ntr.w*.

Woordspel van de naam Amon en de stam *imn* = verbergen, zie verder onder IV, 17.

IV, 2. *i.w wr tnj r nn*.

De oergod wordt graag ook oudste genoemd. Als eerste god, na wie alle andere goden ontstonden, is hij ook de oudste. Ook het attribuut oudste stelt Amon absoluut boven de andere goden. In Dodenboek XVII, Abschn. 2, maken Noen en Re beiden aanspraak op

de naam oudste en in de Coffin Texts gebeurt hetzelfde met Atoem en Sjoë⁹⁾. Beiden zijn even oud: Re als zon en Noen als drager van Re; Atoem als oergod en Sjoë als het leven, waardoor hij leeft. Het gebruik komt reeds voor in de Pyrt. „N.N. is een god, die ouder is dan de oudsten”¹⁰⁾. Amon heet: „De oudste van de enneade”¹¹⁾. De zonnegod wordt genoemd: „Oudste Horus in het lichaam van Noet”¹²⁾. Van Amon: „Oudste der ouden, grootste der groten, grote, die groter is dan de andere goden”¹³⁾. „Oude, ouder dan de andere goden, gij zijt de oude Noen, die zich neerlaat op de aardbodem”¹⁴⁾. Ook Ptah wordt als oergod oudste genoemd: „Heil u Ptah, vader der goden, Tatenen, oudste der oergoden”¹⁵⁾. „Oude, die binnen het bereik van de eeuwigheid is, oude (*i.w*), die de eeuwigheid doorloopt”¹⁶⁾.

IV, 2. *T³tnn nbw [šw] dš.f m Pth*.

Er is hier een woordspel tussen *tnj r nn* (= de andere goden) en *T³-tnn*. Een soortgelijk woordspel komt ook voor in de volgende passage: „Uw gedaante is verborgener van gestalte dan die van iedere god (vgl. *imn rn.f r ntr.w* IV, 1.2). Gij zijt onderscheiden (*tnj* geschreven met de hiërogllyph voor *T³-tnn*), gij zijt groot onder de enneade”¹⁷⁾. Op een andere wijze wordt het woordspel met *tnj* gebruikt: „Ta-tenen, die zichzelf verheft (*štn.w šw*) boven de goden, de oude, die zich verjongt (*i.w rn.pj*), die de eeuwigheid doorloopt”¹⁸⁾. Een ander woordspel met de naam *T³-tnn* is dat met *nnj* = traag zijn: „Gij staat op de aarde in zijn traagheid terwijl gij zijt in uw gestalte van Ta-tenen”¹⁹⁾. Misschien is in deze zelfde passage enkele regels verder ook nog aan Ta-tenen gedacht, wanneer gezegd wordt: „Uw zoon, oud (*tnj*) in zijn gestalte”²⁰⁾. Een parallel van onze plaats,

9) I, 374, c en d; II, 39, c.

10) § 408, a.

11) Legrain, Stat. No. 42208, c, 1 [329].

12) 2 Arch. de Buck, Leesb. 59,6.

13) Nsichons I, 10.

14) El Chargeh XXVII, 40.

15) P. 3048 II, 2 [317].

16) P. 3048, IX, 5, a; 6, a [330].

17) Hymne El Chargeh XXVI, 18.19.

18) Mag. Harris G, 20.21.

19) *nnj* van het trage oerwater. P. 3048, IV, 7 [331].

20) IV, 9 [332].

1) Vgl. Comment. bij II, 10 *cnh n psd.t* blz. 24.

2) Sethe, Dram. Texte I, 48.

3) Nsichons III, 35.

4) P. 3055, XIX, 3 [327].

5) Chester Beatty IV Recto 7,1.

6) Leiden I 347, XI, 2 [328].

7) Jb. E.O.L. VII blz. 328 Sectie II, 26.

8) XXVI, 17. Hetzelfde woord is waarschijnlijk ook gebruikt in de Hymne van Tura, Ann. du Serv. XLII, reg. 10.

waar Amon met Ptah als schepper van zichzelf wordt gelijkgesteld is nog: „Uw Ptah, die zich zelf geschapen heeft” 1). Idem van de zonnegod: „Een als Ptah-handelende zijt gij, die uw lichaam scheidt, die geboren doet worden en zelf niet geboren wordt” 2).

IV, 2-IV, 3. *š'hw h^c.t.f hmn.jw.*

Evenals in III, 22 wordt Amon met de oergoden van Hermopolis geïdentificeerd. In ons caput ligt overal de nadruk op het oerbegin, op het allereerste punt als aanvang der schepping. De termen *bsj* en *š^c*, de gelijkstelling met de oergod Ptah en met de oergoden van Hermopolis, de opgang van Re, de schepping van Sjoë en Tefnet, het lichten in den beginne, de *ngg-wr* en het eerste geluid, het zijn evenzovele verwijzingen naar het prille begin: Het geheime spontane ontstaan van het leven.

Op onze plaats nu staat de merkwaardige vergelijking van de ogdoade met de tenen van zijn lichaam. Dat goden met lichaamsdelen worden gelijkgesteld, is in het oude Egypte niets ongewoons. Dit gebruik komt reeds voor in de Pyrt 3). Deze gelijkstelling is een middel, om zich de macht van deze goden toe te eigenen. Van de dode wordt gezegd: „Gij wordt geheel en al iedere god” en de tekst vervolgt: „Uw hoofd is de Horus van de onderwereld, uw gezicht is *hntj-irtj* enz.” 4). Ook het Amonritueel kent dit gebruik: „Mijn armen zijn op u als Horus, mijn handen zijn op u als Thot, mijn vingers zijn op u als Anoebis” 5). In de Šabakatekst is de enneade van Ptah zijn handen en lippen en eveneens zaad en handen van Atoem 6).

Re scheidt de goden, die na hem komen als zijn lichaamsdelen. Zoals op onze plaats wordt daarmee hun afhankelijkheid van hem beschreven. „Dat is

Re, die de namen van zijn lichaamsdelen schiep; toen ontstonden deze goden, die in het gevolg van Re zijn” 7).

De sprekendste parallel voor onze plaats is, waar de enneade met de vingers en tenen van Amon in verband wordt gebracht: „Gij hebt de enneade samengevoegd met uw handen als 10 goden, die afgeteld zijn aan uw vingers, als 10 goden, die afgeteld zijn aan uw tenen” 8). Dit heeft betrekking op het aftellen van het tiental aan vingers en tenen 9). Dat het getal 9 of 8 goden niet precies klopt op het aantal vingers of tenen doet niet ter zake 10). Zie bovenstaande citaten: Beide armen = Horus enz. Het getal van de 8 varieert trouwens met 5 11).

IV, 3. *h^cw m R^c m nwn whm.f rnpj.*

Na Memphis en Hermopolis komt nu Heliopolis aan de beurt. De oergod van Heliopolis is Re bij zijn opgang uit Noen 12). Deze opgang in den beginne herhaalt zich iedere dag. De zonsopgang iedere morgen is een herhaling van de schepping. De term *rnpj* sluit aan bij de voorstelling van de opgaande zon als jong kind met de vinger in de mond.

Een opschrift van Ramses II zegt dit met dezelfde woorden van Amon Re: „Gij herhaalt het jong zijn” 13). Een hymne drukt 't aldus uit: „Die (terug) komt in de morgen, die zichzelf opnieuw kind maakt (letterl.), die zich verjongt, die de eeuwigheid doorloopt” 14). De zich verjongende zonnegod wordt graag kind genoemd (*hwn*-Kairohymne I, 7, *hwn hkr*-Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 5, Horemheb-hymne 8, P. 3055, VI, 7; *hj*-P. 3049, VIII, 2; *sfj*-P. 3055, XXV, 4).

1) Chester B. IV, Recto V, 1. Over de betekenis van *nbj* = vormen, uit klei kneden, bij Ptah als schepper (handwerker) gebruikt cf. Maj Sandman-Holmberg, The god Ptah, blz. 47.

2) 2 Arch. 58,11.

3) Spruch 215.

4) § 147, b. *hpr.k tm.tj ntr nb* vgl. B.D. Cap. XLII; Litanie du Soleil XIV, 39.

5) P. 3055, XXVI, 5 [333].

6) Vgl. ook Z.Ä.S. No. 74, S. Schott, Die beiden Neunheiten als Ausdruck für „Zähne” und „Lippen”. Pyr. Spruch 210, §§ 1100, a; 1312, a.

7) Urk. V Abschn. 2.

8) P. 3055, XV, 2.3. (cf. XVI, 8) [334] zie Sethe Z.Ä.S. No. 54 blz. 18 Fingerzählreim.

9) Zie ook de verklaring van Sethe, Urgeschichte §§ 120-121, 8 Urgötter § 138.

10) Het gaat blijkbaar om de gelijkstelling van het achtal als geheel met de tenen als geheel.

11) Mag. Harris F, 1.2.

12) Amon wordt geïdentificeerd met Re in den beginne: „Gij maaktet uw eerste gestalte als Re”. (Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura 13.14).

13) Rec. de Trav. XIX blz. 15 r. 4 [335].

14) P. 3049, II, 5 [336].

IV, 3. *išš f šw tfnt.*

Naar Heliopolis wijst ook de schepping van Sjoë en Tefnet, als een van de eerste scheppingsdaden, nadat de zon uit het oerwater is opgegaan. Zonder medewerking van een vrouwelijk wezen brengt de zonnegod die uit zichzelf voort. Daarin toont hij zijn zelfstandige scheppingswerkzaamheid. Er wordt hierbij een woordspel gemaakt met w.w. voor spuwen. Reeds de Pyrt. kennen dit verhaal ¹⁾. De Coffin Texts zijn er heel uitvoerig over. Nadat eerst gezegd is, dat Sjoë niet uit een vrouw is geboren, vervolgt de tekst: „Mij heeft Atoem uitgespuwd (*išš*) als speeksel van zijn mond” ²⁾. Zonder medewerking van een vrouw bracht Sjoë Atoem voort door onanie ³⁾. Een andere tekst, die zich hieraan geërgerd heeft, ontkent dit ten stelligste: „Hij heeft mij niet verwekt met zijn mond, hij heeft mij niet gebaard door zijn vuist, maar hij heeft mij uitgesnoeven met zijn neus” ⁴⁾. Een interessant geval van theologische polemiek in de oudheid. Ook het Apophisboek vermeldt deze mythe en maakt woordspel met w.w. voor spuwen (*išš* en *tfnt*) ⁵⁾.

IV, 4-IV, 5. *h^cw hr nš.t.f r dd ib.f h^k.n.f nt.t nb.t m p^j.f [nht] ts.n.f nsj.t nh^h nfrj.t r d.t mn m nb w^c.*

Nadat hij de schepping beëindigd heeft, aanvaardt Amon-Re er de regering over als koning ⁶⁾. *h^c* is terminus technicus voor de epifanie als koning ⁷⁾. Het woord *h^k* voor het aanvaarden van de heerschappij in dit verband is ook gebruikt P. 3055, XVIII, 9 ⁸⁾.

De woorden *h^k.n.f ts.n.f nsj.t* moeten waarschijnlijk zo worden opgevat: Hij heeft de heerschappij aanvaard ⁹⁾ en is daarna voortdurend koning gebleven. Hetzelfde wordt waarschijnlijk bedoeld met het attribuut van Amon: „Die het omleg-

gen van de hoofdband herhaalt” ¹⁰⁾. Misschien staat op de achtergrond de gedachte, dat Amon zijn heerschappij voortzet door middel van de pharaos ¹¹⁾.

nb w^c is titel van de pharaos (cf. I, 15) ¹²⁾. Hetzelfde attribuut komt nu aan de zonnegod toe. Hij is alleenheerser, verheven als koning boven andere goden. Deze titel doelt ook weer op de primaatsaanspraken van de zonnegod. Andere plaatsen, waar de zonnegod dezelfde benaming krijgt, zijn: „Water van de enige heer is de naam van dit veld” ¹³⁾. „Herder, enige heer, die het bestaande gemaakt heeft” ¹⁴⁾. „Oog van de enige heer” ¹⁵⁾. „De enige heer, de grote Re, die leeft van de waarheid” ¹⁶⁾. „Kapel van de enige heer” ¹⁷⁾. „Enige heer, die iedere dag de einden der landen bereikt” ¹⁸⁾. De god Sepoe krijgt ook deze titel, maar onleent hem aan de zonnegod: „Enige heer, uitgegaan uit Noen” ¹⁹⁾.

IV, 5. *h^j h^prw* vgl. *h^j trw.f* ²⁰⁾.

IV, 5-IV, 6. *ngg.f hrw m ngg.wr.*

Nadat beschreven is, hoe de zon in koninklijke majesteit aan de hemel straalt en alle wezens ontzag voor hem hebben, wordt de mythe van de oergans aangehaald ²¹⁾, de grote gakkeraar, *ngg wr*. Deze legde het ei, waaruit het eerste leven opging. Petosiris vermeldt, dat in Hermopolis de schalen van dit ei bewaard werden ²²⁾. O.a. in het dodenboek wordt op enkele plaatsen op dit ei gezinspeeld: „Ik ben dit ei, dat in *gnqn-wr* is” ²³⁾. Ik bewaar dit grote wezen,

10) P. 3055, XVII, 2 [337].

11) Zie blz. 48 „hij herhaalde zich als koning van O. en N. Egypte”.

12) Pyr. § 276, c.

13) Amdoeat 3e uur [338] Bucher, Abrégé, blz. 86, regel 14.

14) B.D. 36,14.

15) B.D. 167,15.

16) B.D. 202,2.

17) B.D. 169,1.

18) 2 Arch. 60,4.

19) Mag. Harris E, 2.

20) Mag. Harris H, 9.

21) Kees, Göttergl. blz. 48 en 309.

22) Ann. du Serv. XXIII blz. 65, Lefebvre, L'oeuf divin d'Hermopolis.

23) B.D. 126,5.

1) § 1652.

2) II, 3, h.

3) II, 18a v.v.

4) I, 354, c en 356, a.

5) Col. V, 23 en VI, 1 v.v.

6) Zie commentaar bij hst. 60, blz. 46 v.v.

7) Zie blz. 47 en 48.

8) Zie blz. 48.

9) Vgl. „Goede god, die met het koningschap begon”. (*ntr nfr š^c nsj.t*, Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura 4.5), Amon-Re krijgt hier ook het koningspraedicaat *ntr nfr*.

dat Geb tegen de aarde kapot slaat". „Ik ben *wḏ^c-ḏb.t*, die om zijn ei loopt". „Ik ben het, die omvat deze plaats, die in Hermopolis is. Ik heb beschermd dit ei van *gnḡn-wr*" 1). Het laatste citaat verwijst ook naar Hermopolis.

Later wordt Amon op steles als gans afgebeeld. Sethe 2) vermoedt, dat er verband is met *ngg-wr* en wijst op het woordspel *śmn-imn* 3).

Op onze plaats gaat het om het geluid, dat de gans maakt. Idem: „Amon-Re, gans met liefelijke stem" 4). „Ik heb gegakkerd als een gans" 5).

IV, 6. *ḡmḡ n.f ḡw.f w^c*.

Dikwijls zeggen de teksten, dat de zonnegod bij de schepping alleen was. Zo b.v. in een passage waarin meer dan één parallele gedachte voorkomt 6): „Heer van millioenen, wiens gelijke niet is (vgl. IV, 7 *nn śnw.f*), enige (*w^c*), die gemaakt heeft, wat is, die schiep, wat bestaat, die de lichamen der mensen samengeknoopt heeft, levende vlam, die uit Noen komt, die de vrije loop geeft aan ieder oog" (IV, 7 *di.f dgḡ.sn*). Van Amon: „Enige, die in den beginne was, oertijdelijke, wiens gelijke niet is" (cf. IV, 7) 7). Amarna: „O enige god, wie geen ander evenaart, gij hebt de aarde om uwentwil geschapen, gij alleen" 8). Van Amon: „Ontstaan in den beginne, enige, die de goden verwekte, die de mensen verwekte, die alle dingen verwekte, levende, die als al-enige uitging uit Noen" 9). „Enige, die gemaakt heeft, wat bestaat, enige, die gemaakt heeft, wat is" 10).

De teksten zeggen ook, dat de scheppergod er alleen was, vóórdat hij met de schepping begon. Meestal wordt gezegd, dat hij alleen praëxistent aanwezig is in het oerwater, de drager van het potentiële leven. „Ik ben Atoem, terwijl ik alleen was

in Noen" 11). Van de zonnegod: „..... toen hij alleen was in Noen" 12). Atoem: „Ik ben alleen samen met Noen in traagheid (*nnw.t*), toen ik nog niet gevonden had een plaats, waarop ik kon staan" 13). Sjoë zegt van Atoem: „Ik ben ontstaan uit de god, die vanzelf ontstond, die alleen was, ouder dan de andere goden" 14). „Alleen" en „ouder" zijn soortgelijke attributen. Beide betekenen de absoluutheid van de oergod ten opzichte van al, wat na hem komt.

Daarna gaat de zonnegod als enige uit het oerwater op: „Hij is alleen, opgaande uit het water" 15). En nu voltooit hij het scheppingswerk, terwijl hij alleen is: „Ik maakte alle gestalten, terwijl ik alleen was ... toen er nog geen ander ontstaan was, die samen met mij handelde" 16).

Ook het Amoncredo beschrijft de schepping op dezelfde wijze. In den beginne was Amon alleen. Alle andere goden zijn uit hem gekomen. „Iedere god ontstond na hem" 17). Hij is „de eerste oertijdelijke" 18), „die begon te ontstaan, terwijl er niemand was, behalve hij" 19).

De bedoeling van het epitheton *w^c* bij de scheppergod 20) is aan te geven zijn absoluutheid bij het scheppingswerk. Hij alleen is de grond van alle dingen. Er is niets naast hem, waarvan hij afhankelijk zou kunnen zijn, maar alles is afhankelijk van hem. Hij heeft geen medewerker. De schepping is uitsluitend zijn werk.

IV, 6. *wḡ.f md.t m ḡnw n gr*.

Vgl. voor de uitdrukking: „Hij verbrak (de stilte) met zijn stem, zeggende: Ik ween niet om die barendende" 21).

Amon begon met het eerste geluid (cf. *ngg.f*),

1) B.D. 127.8.

2) 8 Urgötter §§ 36,37,160.

3) Amon heet ram en gans Z.Ä.S. 58 blz. 158 [339].

4) Beschreibung Aeg. Samml. Ned. Mus. v. Oudh. Bd. XII No. 22 [340].

5) B.D. 179.9.

6) Urk. IV, 495,3 v.v.

7) Urk. IV, 1217, 8.10.

8) Davies VI Pl. XXVII col. 7.8.

9) P. 3055, XVIII, 2 [85].

10) Kairohymne VI, 2 [341].

11) Urk. V Abschn. I.

12) B.D. 167, 12.

13) Coffin Texts II, 33, e v.v.

14) Coffin T. I, 374, c en d.

15) Rec. de Trav. I. Pap. Luynes. Hymne, regel 4 [342].

16) Apophisboek V, 23.

17) Tekst P. r. 3.

18) Tekst P. r. 2.

19) Tekst P. r. 6.

20) Van Ptah: „Die schiep in den beginne in zijn eenzaamheid" (*śḡpr ḡr ḡḡ.t m w^c*). Maj Sandman-Holmberg. The god Ptah, blz. 36.

21) Levensmoede: [343] ed. A. Erman, regel 76.

terwijl alles stil was. Blijkbaar is ook dit een middel, om het ontstaan van het eerste leven mee te delen. Zwijgen staat gelijk met dood. De dodengod heet „heer van het zwijgen”. Het eerste geluid is een teken van het eerste leven. De stilte van de oerchaos wordt er door verbroken. Het eerste geluid is een vestigen van orde.

IV, 6-IV, 7. *wn.f ir.t nb di.f dgʷ.sn.*

Het zien is het eerste levensteken bij de scep-selen, vgl. „Gij scheidt de mensen, kleinvee, grootvee, en de gestalte van al wat bestaat. Ieder ziet zijn naaste”¹⁾.

IV, 7-IV, 8. *šʷc.f sbh iw tʷ m šgʷ hmhm.t.f phr.tj nn šnw.f mšj.f nt.t*

Waarschijnlijk wordt hiermee bedoeld op de schepping door het woord. Van Amon als schepper wordt gezegd: „Hij proclameerde de dingen, die er moesten komen en zij werden terstond. Hij schiep, wat door zijn stem werd uitgeroepen (*sbh*)”²⁾. Het eerste spreken, waarmee Amon begint, is een scheppend spreken, waarmee hij het bestaande tot aanzijn roept.

In een hymne, die veel overeenkomst met de onze vertoont, wordt de schepping door Amon op soortgelijke wijze beschreven. Eerst maakt Amon een plan voor de schepping, terwijl hij alleen is in den beginne (vgl. IV, 6 *iw.f wʷ*): „..... de landen, die gij hebt gemaakt, door [het plan] van uw hart, terwijl gij alleen waart”³⁾. Door zijn gedachten uit te spreken scheidt hij de wereld: „Hij begon dit land te maken, om te grondvesten wat uit zijn mond uitging”⁴⁾. Hij scheidt al wat bestaat. Vgl. met *mšj.f nt.t*: „Heer van al wat is. Hem behoort wat niet is (dwz. alles). Hij begint (dwz. scheidt, *šʷc* vlg. IV, 11 en 15) met het eerste, voor hem ontstaat het laatste”⁵⁾.

nn šnw.f. Zie commentaar bij III, 6 (blz. blz. 44 v.v.). O.a. van Re: „Wiens gelijke niet is onder de goden”⁶⁾.

- 1) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura 16.
- 2) Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 116.
- 3) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 14.
- 4) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 12.
- 5) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 4.
- 6) Urk. V Abschn. 23.

IV, 7-IV, 8. Voorts worden allerlei functies van de zon beschreven, die algemeen in de teksten voorkomen. Zie b.v. hst. 9. De mensen zien, wanneer de zon schijnt. Zij leven door hem te zien (cf. II, 9). Als de zon schijnt, kunnen de mensen ook zien, waar ze moeten gaan. (Cf. II, 19 *šw m wʷ.t nb.t.*)

IV, 9-IV, 11

Ook hoofdstuk honderd probeert terug te dringen naar het eerste begin. Op verschillende wijzen wordt het mysterie van het ontstaan van het leven geformuleerd. Amon ontstaat enkel uit zichzelf, geheel spontaan, zonder medewerking van enige andere god.

Vertaling: IV, 9 *Honderdste hoofdstuk. Die begon te ontstaan in den beginne. Amon, die in de aanvang ontstond, zonder dat er iemand was, die zijn geheime gestalte kende, zonder dat er een god vóór hem ontstond, zonder dat er een andere god was* IV, 10 *tezamen met hem, zodat hij zijn gestalte kon uitspreken*⁷⁾, *zonder dat zijn moeder bestond, die zijn naam maakte*⁸⁾, *zonder dat zijn vader er was, die hem verwekte, zeggende: Ik ben het*⁹⁾ (IV, 11). *Die zelf zijn ei scheidt. Macht, geheim van geboorten, die zijn schoonheid scheidt. Goddelijke god, die vanzelf ontstond. Alle (andere) goden ontstonden, sedert hij met zichzelf begon.*

IV, 9. *šʷc hpr.*

Idem: „Grote god van het begin, die de eeuwigheid doorbrengt, die begon te ontstaan” (*šʷc hpr*)¹⁰⁾. „Grote god, die begon te ontstaan” (*n šʷc hpr*)¹¹⁾. „Die begon te ontstaan, toen nog niet ontstaan was, wat ontstond, al wat ontstond, ontstond, nadat hij ontstaan was”¹²⁾. „Die begon te ontstaan, toen er nog niemand was, behalve hij”¹³⁾. Evenals op onze

7) Hij = de andere god; zijn = van Amon.

8) *irj n-s*, wegens parallellisme met *stwt* verwacht men fem. part. act. (of pass. *irt n-s* voor wie gemaakt wordt).

9) Of: Hij behoort aan mij, maar dit zou waarschijnlijk in t Eg. geweest zijn *n-n.k šw*.

10) Rec. de Trav. XIV blz. 33 Graffito tempel Luxor [344].

11) Ann. du Serv. XXXVIII blz. 71 Hymne aan Amon-Karnak XXII Dyn. [345].

12) Sethe, Th. T. 3, b naar Z.Ä.S. No. 67 blz. 37 [364].

13) Nsichons I, 6.

plaats, wordt ook hier het bestaan van enig wezen naast hem uitgesloten, om zijn onafhankelijk ontstaan aan te geven.

IV, 9. *hpr m sp tpj*.

Idem: „Gij zijt de god, die in den beginne ontstond, toen er nog geen (andere) god ontstaan was, toen de naam van geen enkel ding nog uitgedacht was” (schepping door het woord) ¹⁾. Evenals in onze passage wordt hierbij opgemerkt, dat er nog geen andere god was, van wie Amon afhankelijk zou kunnen zijn. „Atoem, die ontstond in den beginne” ²⁾.

IV, 9. *hpr m h3.t*.

Idem: *hpr m h3.t* + determinatief voor Amon ³⁾. Van Ptah: „Ptah, vader der goden hij is de oudste *hpr m h3.t*” ⁴⁾. „Amon-Re, heer van de zetels der twee landen, oertijdelijke der beide landen, *hpr m h3.t*” ⁵⁾. Van Re-Atoem: „Goddelijke god (cf. onze hymne IV, 11) die vanzelf ontstond, oertijdelijke *hpr m h3.t*” ⁶⁾. „*Hpr m h3.t*, goddelijke god, die het bestaande gemaakt heeft” ⁷⁾. In een zonnehymne: „Oertijdelijke *hpr m h3.t*” ⁸⁾. Varianten: *hr h3.t*. „Oertijdelijke, *hpr hr h3.t*, goddelijke god, die zichzelf verwekte” ⁹⁾. „Heerlijke ba, *hpr m h3.t*” variant P *hr h3.t* ¹⁰⁾. „*hpr m b3h*” ¹¹⁾. „God, die het eerst komt (*ij m h3.t*), niet was er een gezicht voor hem (die zijn lichaam bevrucht met zijn eigen handen)” ¹²⁾.

Hier ook als in onze passage: Geen andere god was vóór hem.

1) P. 3055, XVI, 3 [326].

2) P. 3055 XVI, 9. (Zie ook XVIII, 1) [347].

3) Zie Sethe, 8 Urg. § 23. Th. T. 37, b [348].

4) Junker, Götterlehre Memphis blz. 32 [349].

5) Legrain, Statues et Statuettes No. 42178 XIX. Dyn. [350].

6) Egypt. Inschr. Mus. Berl. Heft V blz. 139 v.v. reg. 45 [351].

7) Z.Ä.S. No. 11 blz. 74 vv. *ntr ntrj* cf. IV, 11 [352].

8) B.D. 49,2

9) Harris III Möller II blz. 35 [353].

10) Nsichons I, 2.

11) Urk. IV 942,13.

12) P. 3049, XIII, 6 [354].

,IV, 9-IV, 10. *nn rh bs.f nn hpr ntr hr h3.t.f nn kj ntr hn3.f dd.f kj.f*.

Zie commentaar bij II, 26. Amon-Re staat aan het begin. Geen andere god was er samen met hem en heeft dus ook geen macht over hem, maar is integendeel van hem afhankelijk. De teksten zeggen graag, dat Amon geheel alleen staat aan het begin en dat andere goden na hem kwamen. „Die uw gezicht opendoet, zonder dat er een ander is tezamen met u” ¹³⁾. „Die ontstond, toen de goden nog niet ontstaan waren ¹⁴⁾”. Dat er geen andere wezens naast hem waren bij de schepping, staat misschien ook te lezen in de passage: „Al zijn ledematen spreken met hem” ¹⁵⁾. Bedoeld kan zijn: „Hij spreekt alleen met zich zelf. Er is niemand anders, met wien hij kan spreken”. Soortgelijke gedachten worden ook verbonden met de met Amon verwante Sjoë. Sjoë is w.i.w., zoon van Atoem, maar hij is niet de mindere van hem. Hij is niet na hem ontstaan en dus afhankelijk van hem, maar hij is even oud als Atoem. Sjoë zegt: „Ik ben Sjoë, die Atoem geschapen heeft, op de dag, dat hij zelf ontstond” ¹⁶⁾. Dat Sjoë onafhankelijk is van andere goden, wordt misschien bedoeld, als hij zegt: „De enneade ziet mij niet” ¹⁷⁾. Sjoë wordt zo ver mogelijk naar het begin verschoven. Hij is onafhankelijk van andere goden. Zij zijn echter van hem afhankelijk, daar zij na hem zijn ontstaan of uit hem voortgekomen. Sjoë zegt: „Ik ben Sjoë, de vader der goden” ¹⁸⁾. „Ik ben Sjoë, die de goden verwekt” ¹⁹⁾. Sjoë spreekt over de tijd „toen de oertijdelijke enneade nog niet ontstaan was, opdat zij met mij zouden zijn” ²⁰⁾. Sjoë is geheel één met de oudste oergod Atoem. Het gedachten-schema is hier verwant met het latere Christelijk dogma van de wezenseenheid van vader en zoon. Sjoë zegt: „Ik ben het, die Atoem gemaakt heeft

13) P. 3055, XXI, 2 [355].

14) Z.Ä.S. No. 67 blz. 36. Grapow, Welt vor der Schöpfung [356].

15) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 11.

16) Coffin Texts II, 3, d en e.

17) Coffin Texts II, 3, c. Dit slaat waarschijnlijk niet op de onzichtbaarheid van de lucht, maar op het feit, dat de enneade nog niet bestaat, dus hem niet kan zien.

18) Coff. T. II, 5, a.

19) Coff. T. II, 6, b.

20) Coff. T. II, 34, e.

als oudste door zijn toververmogen, toen hij Sjoe en Tefnet in Heliopolis deed geboren worden, toen hij alleen was en toen hij werd tot drie goden" 1). „Ik ben gegroeid uit zijn benen, ik ben ontstaan uit zijn armen, ik heb mij verheven uit zijn ledematen, hij heeft mij geschapen met zijn eigen hart" 2). Omdat hij éénswezens is met de oudste oergod, staat Sjoe boven alle andere goden. Hij is geschapen, zonder dat er andere goden getuige van waren. Hij is dus hun meerdere. Zij kennen zijn wezen niet en hebben daarom geen vat op hem. Er wordt gesproken van „de goden, die vóór waren (*imjw b'h*)" en „die na hem geworden zijn" 3). Zelfs de oudste godengeneratie is na hem geworden en dus aan hem gesubordineerd. Sjoe zegt dan verder van deze eerste goden: „Zij vragen mijn wording van Noe ik zit en ik sta onder hen, ik toon mijn macht in overeenstemming met mijn gedaante. Ik zeg: Zwijg, o enneade, (weest stil??), o, goden, ik zeg zelf mijn wording tot u, vraagt niet mijn wording van Noe, mij heeft Noe (pas) gezien, nadat ik ontstaan was, maar hij weet niet de plaats, waar ik ontstaan ben en hij zag niet met zijn ogen, hoe ik ontstond". Daarna gaat Sjoe zelf vertellen, hoe hij ontstaan is door uitniezen van Atoem.

Dit gedeelte staat heel dicht bij onze passage: Niet alleen de andere goden maar zelfs de oergod Noe kent het ontstaan van Sjoe niet. Niemand was getuige van zijn wording, niemand kent zijn wezen en niemand anders heeft er dus macht over. Ook tot de god *Hk'*, die elders de oudste god wordt genoemd, kan Sjoe zeggen, dat hij vóór hem ontstaan is, zodat *Hk'* geen macht over hem heeft: „Ik gehoorzaam niet aan *Hk'*, ik ben ontstaan vóór hem" 4). Hier blijkt de zin van al dergelijke uitspraken: Het gaat om het handhaven van de absoluutheid van de oudste god tegenover alle andere goden.

Ook de god *Hk'* zelf wordt op deze wijze opgevat als eerste oergod. Hij vertegenwoordigt de tovermacht, een magische energie, die de grond is van al, wat bestaat. *Hk'* wordt evenals Amon en Sjoe zo

ver mogelijk naar voren geschoven. Al het andere ontstond na hem en is dus van hem afhankelijk.

Hk' zegt: „O eerwaardige goden, die vóór de heer van het al waren toen hij alleen was, toen er uitgegaan werd uit zijn mond toen hij sprak met hem, die samen met hem geworden was en dan wie hij sterker was ik ben deze zoon van hem, die 't al voortbracht ik ben degeen, die alles doet, wat hij wil, de vader der goden die een god toerust volgens het bevel van hem, die 't al voortbracht zwijgt voor mij, buigt u voor mij, komt tot mij stieren des hemels, zit neer voor mij, stieren des hemels, in deze mijn waardigheid ik kom, ik neem mijn zetel in, ik ontvang mijn waardigheid, aan mij behoorde alles, voordat gij ontstaan waart, o goden, daalt af, gij die later gekomen zijt, ik ben *Hk'*" 5). Hier zijn soortgelijke gedachten als in ons hoofdstuk. Zelfs de eerste goden zijn na *Hk'* ontstaan en nemen een ondergeschikte positie in ten opzichte van hem.

Van Ptah wordt gezegd: „..... die schiep in den beginne in zijn eenzaamheid, toen er niemand naast hem was" 6).

IV, 10. *nn wn mw.t.f trj n.s rn.f nn itf.f stj sw dd ink pw.*

Amon heeft geen vader en moeder. Hij heeft zichzelf geschapen. Hij is niet afhankelijk van andere goden uit wie hij voortgekomen is. Dezelfde conceptie komt meermalen in de teksten voor: Van Ptah: „God, die de beide landen schiep, zonder dat uw vader er was, die u verwekte, toen gij ontstondt, zonder dat uw moeder er was, die u baarde, uw eigen Chnoem (= schepper)" 7). Van Amon-Re: „Die zichzelf geformeerd heeft als zaad van zijn lichaam. Hij schiep zijn eigen lichaam, zonder vader, die zijn gestalte verwekte, zonder zijn moeder, die hem baarde, zonder een plaats, van waaruit gij op-

5) Lacau, Textes Rel. No. 78, cf., H. Kees, Rel. Gesch. Lesebuch, tekst no. 4, de Buck, Godsd. d. W. I, 71, H. Kees, Göttergl. blz. 229.

6) Maj Sandman-H., The god Ptah, blz. 36.

7) P. 3048, IV, 6 [357]. Zie Maj Sandman-H., The god Ptah blz. 36, citaat: „Vader noch moeder hebben zijn lichaam gemaakt".

1 Coff. T. II, 39, b-e.

2) Coff. T. I, 342, b-344, a.

3) Coff. T. I, 326, b v.v.

4) Coffin T. I, 372, b en c.

gingt" 1). Er was geen moederlichaam, waaruit hij te voorschijn kwam: „Die zichzelf baarde, zonder dat hij uitging uit een (moeder)lichaam. Hij kwam te voorschijn, terwijl hij (van alles) voorzien was" 2).

Er wordt gesproken van de naamgeving. Bij de geboorte geven de ouders het kind een naam. In de mythe van Re en Isis zegt de zonnegod, dat zijn ouders zijn naam noemden 3). De naamgeving staat speciaal in verband met de moeder 4). De naam van Hatsjepsoet is ontleend aan woorden, gesproken door haar moeder bij de ontvangenis. De moeder zegt dan tot Amon, die de rol van echtgenoot vervult 5): „Het is heerlijk (*šps pw*), uw aangezicht te zien (*msš hst.k*). Gij hebt mijne majesteit vervuld (*hnm.n.k*) met uw heerlijkheid". Naar deze woorden van de moeder heet nu Hatsjepsoet: *Imn hnmst hst šps.t*. Misdadigers worden bestraft met de verandering van hun naam. Zij zijn niet meer waard, een theophore naam te dragen. De godsnaam wordt er uit verwijderd. De teksten zeggen, dat hun ontnomen wordt de naam, die ze van hun moeder ontvangen hebben 6). Ditzelfde komt ook in de bijbel voor 7). De naam Kaïn is ontleend aan het gebruik van het w.w. *kana* door Eva bij de geboorte 8), de naam Izaäk aan het gebruik van het w.w. *tsachak* door Sara 9). Samuël ontvangt zijn naam van zijn moeder en deze naam is ontleend aan haar gebed (*ša-al*) 10). Maria krijgt het gebod, haar zoon Jezus te noemen 11). Mogelijk was de opvatting, dat het kind zijn bestaan aan de moeder ontleende. Daarom moest ook de naamgeving bij haar berusten. Volgens Ranke kon de naamgeving berusten op woorden, gespro-

ken door de moeder ter gelegenheid van de geboorte van het kind 12). Dit blijkt soms uit de eigennamen b.v. *In.tn-šj* = gij brengt haar, woorden van de moeder tot de vroedvrouwen. *Gmh.tw-š* = Moge zij gezien worden, wens van de moeder tijdens de geboorte. Onder de Egyptische personennamen komt er één voor, die een letterlijke parallel is van onze plaats n.l. *Ink-pw-m^c* 13), waarschijnlijk te vertalen: Ik ben het waarlijk. Andere namen staan daar dicht bij: *N.n.k-šw* = Hij behoort mij 14), *Ink-šj* = Zij behoort mij 15). Ook dit zijn namen, waarvan het aannemelijk is, dat zij een korte volzin zijn, bij de geboorte uitgesproken.

De vader zegt: „Ik ben het". Is het de bedoeling, dat de vader in de zoon terugkeert?

IV, 10-IV, 11. *nbw šwh.t.f dš.f*.

Die zelf zijn ei schiep = die de grondslag legde voor zijn eigen bestaan. Vgl. II, 27 *r šhpr šwh.t.f m hnw.f št*.

IV, 11. *št mšw.t*.

Vgl.: „Heil u, enige, verborgen van geboorten, heilige, heerlijke van de eerste oertijd" 16. „Heerlijke ba, ontstaan in den beginne, grote god, levend van de waarheid, eerste oertijdelijke, die de oertijdelijke baarde, iedere andere god kwam uit hem voort (var. na hem), alenige, die het bestaande maakte, die begon met de aarde in den beginne, verborgen van geboorte, veel in gestalten, zonder dat zijn geheim beeld gekend wordt" 17). Deze passage vertoont veel overeenkomst met de onze (o.a. het *nn rh bs.f*).

„Geheim van geboorte" moet wel betrekking hebben op het vanzelf ontstaan. Zijn spontane geboorte, zonder vader en moeder, is een mysterie. Het is een geheim, omdat er geen andere wezens waren, die er getuige van konden zijn.

12) H. Ranke, Les Noms Propres Egyptiens, Chron. d'Eg. 1936 blz. 293 v.v.

13) H. Ranke, Die Egyptischen Personennamen Bd. I, 38,19.

14) Ranke 172,22.

15) Ranke 38,20.

16) P. 3049, VI, 7 [360]

17) Nsichons I, 2.

1) P. 3049, IV, 10 v. [358].

2) El Chargeh XXV, 2.

3) Möller II, 30,12 [359].

4) Dezelfde uitdrukking *irj rn*: Urk. IV, 261,13; Coff. T. II, 24, e (= scheppen).

5) Urk. IV, 221,2.

6) Zie. Revue d'Egyptologie, Tome cinquième, Le Caïre, 1946, p. 51: G. Posener, Les criminels débaptisés etc., in 't bijzonder noot I, waar meer plaatsen genoemd worden, hieraan nog toe te voegen: Ann. du Serv. XXII, 202: *rn.f n mw.t.f*.

7) Zie o.a. Gen. 29 en 30, b.d. kinderen van Jacob.

8) Gen. 4 : 1.

9) Gen. 21 : 6.

10) I Sam. I : 20.

11) Luc. I : 31.

IV, 11. *km³ nfr.w.f.*

Zijn schoonheid = de god zelf¹⁾. *ntr ntrj* in dit verband zie blz. 72, noot 7²⁾.

IV, 11. *hpr.n ntr nb.w dr s³.f sw.*

De andere goden ontstonden na hem. Deze gedachte sluit aan bij IV, 9.10 *nn kj ntr hn^c.f* Van Amon-Re wordt gezegd: „Gij zijt de oudste (*wr*), die de andere goden voortbracht, nadat hij zichzelf als enige geschapen had”³⁾. Amon-Re bestaat eerst als enige in den beginne. De andere goden komen na hem en hij brengt ze zelf voort. Op deze wijze wordt het primaat van Amon-Re uitgedrukt. Amon als schepper der goden ook: „Die de goden deed ontstaan volgens zijn woord”⁴⁾.

IV, 12-IV, 21

Hoofdstuk tweehonderd heeft tot thema het verborgen wezen van Amon, samenhangend met de etymologie van zijn naam *imn* = verbergen. Het Egyptisch godsdienstig bewustzijn heeft hier iets gezien van het goddelijke als mysterie, dat niet voor menselijk denken te vatten is.

Amon is de geheime oergrond aller dingen. Hij kan vele gestalten aannemen. Hij is het wezen van alles (*mn m h.t nb.t*). Ook allerlei goden zijn verschijningsvormen van zijn geheim goddelijk wezen (*š³ hpr.w ntr nb^c.sn* enz.). Inzonderheid de oergoden van Heliopolis, Memphis en Hermopolis worden in dit verband genoemd. Van IV, 17 af wordt uitvoerig over het verborgen wezen van Amon gesproken.

Vertaling: IV, 12 *Tweehonderdste hoofdstuk. Verborgene van gestalte, glanzend van gedaante, wonderbare god, veel in gestalten. Alle goden beroemen zich op hem* IV, 13, *om zich groot te maken door zijn schoonheid, want hij is goddelijk. Re zelf is verenigd met zijn lichaam. Hij is de grote, die in Helio-*

polis is. Men zegt Ta-tenen met betrekking tot hem IV, 14⁵⁾, *Amon, die uitgegaan is uit Noen. Hij leidt de mensen. Een andere gedaante van hem zijn de acht oergoden. Oergod, die de oergoden verwekt* IV, 15 *die Re doet geboren worden. Hij voleindigt zichzelf als Atoem, één lichaam met hem. Hij is de alheer, die begon met het bestaande. Degene, die in de hemel is, is naar men zegt zijn ziel* IV, 16. *Hij is degene, die in de onderwereld is, de eerste van het Oosten. Zijn ziel is in de hemel, zijn lichaam is in het Westen. Zijn beeld is in Hermonthis* IV, 17, *verheffende zijn verschijning. De enige Amon, die zich voor hen verbergt, die zich verbergt voor de goden. Men kent zijn wezen niet* IV, 18. *Hij is verder dan de hemel. Hij is dieper dan de onderwereld. Alle goden kennen niet zijn ware gedaante. Zijn beeld is niet uiteen gezet in geschriften. Niet onderricht men omtrent hem* IV, 19 *Hij is (te) verborgen, om zijn schrikwekkendheid te onthullen. Hij is (te) groot, om hem na te vorsen, (te) sterk, om hem te kennen* IV, 20. *Onmiddellijk neervallen door dood wegens schrik (is weggelegd) voor hem, die onbewust of bewust zijn verborgen naam uitspreekt*⁶⁾. *Er is geen kundige god*⁷⁾, *die hem er mee aanroept. Die ziel is* IV, 21, *die zijn naam verbergt, omdat hij (Amon of de naam) geheim is.*

IV, 12. *št³ hpr.w.*

Vergelijk hiermee de volgende passage uit de magische papyrus Harris⁸⁾: „Heil u, enige, die zich tot miljoenen maakt. Die lang en breed en zonder grenzen is. Voortreffelijke macht (*šhm*), die zichzelf doet geboren worden. Groot van toverkracht (*hk³.w*), geheim van gestalte (*št³ ir.w*). Geheime ba-kracht (*b³*), voor wie schrik gevestigd is, Koning van N. en Z. Egypte, Amon-Re, l.h.g. vanzelf ontstane. Gij verbergt u als Amon (*imn.k tw m³ Imn*), de oude. Gij zijt zon(?) in uw gestalte als zonneschijf. Ta-tenen, die zich onderscheiden maakt van de goden.

5) D.w.z. Men noemt hem T.

6) Of: „Men valt ... met een dood wegens schrik ... wegens het uitspreken ...

7) Misschien „alwetend god” cf. *rh m³ r^c* = alwetend als Re Wb. II, 445, 2.

8) G, 8 v.v. ed. Lange.

1) Godsdienst d. Wereld I, 76, de Buck.

2) Vgl. Pap. Luynes, Rec. de Trav. I: *ks m psd.t ntr ntrj*.

3) P. 3049, IV, 10 [361].

4) P. 3055, VI, 9 [362].

Oude, die zich verjongt, die de eeuwigheid doorbrengt. Amon, die blijft in alle dingen”.

Een overeenkomst met ons caput is in de eerste plaats het driedelig karakter van Amon: De zon (*itn*, ²*Imn-R^c*; IV, 13); Ta-tenen (IV, 14) en het verborgen karakter van Amon (*imn*, IV, 17 v.v.). Het attribuut *št' ir.w* is hetzelfde als *št' hpr.w*, daar *ir.w* en *hpr.w* in de betekenis gedaante in 't Egyptisch gelijkelijk gebruikt worden.

Welke voorstelling staat hier op de achtergrond? Uitgangspunt kunnen zijn de begrippen *šhm* (10), *hk'* (12), *b'* (13). Alle drie zijn woorden voor „macht”. De god wordt hier voorgesteld als macht, die als verborgen grond der dingen alomtegenwoordig is en werkt. Hier is niet *uitsluitend* te denken aan een luchtgod. Amon als luchtgod (ba van Sjoë) is één van de vormen, waarin deze voorstelling zich hullen kan. Dit ligt ook voor de hand, daar de lucht het alomtegenwoordige levenselement bij uitstek is. Dit karakter van luchtgod is echter een bijzondere neerslag van de algemene voorstelling van een alomtegenwoordige energie (*b'*, *šhm* of *hk'* genoemd). Een andere neerslag is een voorstelling, die met de zon verbonden wordt (daarover hieronder). Wordt bij de verborgenheid uitsluitend gedacht aan luchtgod, dan is het onverklaarbaar, hoe de gedachte van verborgenheid ook met de zon verbonden kan worden.

De alomtegenwoordigheid wordt duidelijk weergegeven met de woorden: „Die lang en breed en zonder grenzen is”. Overall is de energie als dragende grond aanwezig. Ook wijst daarop het bekende pantheïstische attribuut van Amon een etymologie van ²*Imn* en *mn* (= blijven): „Amon, die blijft in alle dingen”. Het *št' ir.w* (of *št' hpr.w*) slaat dus op de *b' št'*, de geheime alomtegenwoordige goddelijke energie of „macht”.

IV, 12. *thn.t ir.w*.

Dit attribuut is uit de solaire sfeer. Het komt vooral in de zonnehymnen voor o.a. in P 3049: „Heil u ziel (ba), gekroond van gestalte, zonnescijf, stralend van licht, heer van verschijning, glanzend van gedaante (*thn.t ir.w*) ... die zich zelf voortbracht, komend als enige god, (die zichzelf tot) miljoenen

(maakt), iedere (andere) god ontstond na hem, grote verborgene, wiens beeld niet gekend wordt” 1).

„Glanzend van gedaante” heeft blijkens het verband betrekking op het stralend karakter van de zon. „Hoe voorspoedig is uw epifanie, hoe glanzend is uw gestalte” (*thn.t wj ir.w.k*) 2). Het verband met de stralende zon is hier weer duidelijk.

Zoals in onze passage (^c*št' hpr.w*) is er verband met de vele gedaanten van de zonnegod: „Glanzende, heer van gestalten, veel van gedaanten” 3). „Verschijnende, glanzend van liefelijkheid (*thn.t im'*), veel in gedaanten (^c*št' hpr.w*), zijn nieuwhed is zijn zoetheid, zonder dat 't hem verveelt” 4). *thnj* staat in verband met de *h^cw* en slaat dus op het stralen van de zon. Van de zon wordt gezegd: „Uw liefelijkheid is als de liefelijkheid des hemels, uw wezen is stralender dan zijn uiterlijke gedaante” 5). Ook in dit citaat heeft *thn.t* duidelijk betrekking op de glans van de zon.

IV, 12. *bi'j.tj*.

Amon wordt genoemd: „Ba, die straalt in zijn *wd'*-oog, wonderlijke in gestalten (*bi'j.tj hpr.w*), heilige, die zichzelf niet kent, lichtende in zijn gedaanten (*h'j ir.w*), die zich in zijn *h*-oog laat zien” 6). *bi'j.tj hpr.w* is parallel met *h'j ir.w* en heeft ook blijkens het verband betrekking op de stralende zon. Deze stralende-, dus openbare zijde van het wezen der zon, sluit de verborgenheid niet uit, want in dezelfde passage wordt gezegd: „Amon, die zich in zijn pupil verbergt (*imn šw*), geheimste der geheimen (*št' št'.w*), wiens geheim (*št'*) men niet kent” 7).

1) II, 2.

2) III, 3.

3) VIII, 1.

4) XIII, 7.

5) 2 Arch 58,12.

6) Mag. Harris H. 7-9 [363] idem Nsichons II, 27, III, 28 [364] El Chargeh Pl. XXV, 7 [365]. De uitleg van Meyer, Gottesstaat enz. blz. 506 noot 8 „ein deutlich für diesen Text geschaffenes Wort, das den rein geistigen Charakter des Gottes ausdrücken soll” is dus onjuist. Bedoeld is Wb. I, 441, 12; zie comment. bij I, 24, *bi'j*, blz. 14 v. en bij II, 2, *hpr hpr.w*, blz. 39.

7) Reg. 6 en 10.

In dit gehele caput wordt gesproken van Amon als zonnegod. In het vervolg gaat het b.v. over het vellen van de zonnevijand, de vaart van de zonneboot e.d.

De pupil of het zonneoog is de openbare zijde van de zon, maar daarachter verbergt zich zijn eigenlijke verborgen wezen, zijn *bʿ*-lichtenergie. Vandaar, dat in regel 10 het attriboot *štʿ* evenals in onze passage IV, 12 toegevoegd kan worden ¹⁾.

IV, 12. *šʿ hpr.w*.

Dit epitheton wordt vaak van de zon gebruikt ²⁾. „Hor-achte, veel in gedaanten, groot van gestalten” ³⁾. Varianten komen voor: *nb hpr.w* (P. 3050, VII, 6; zie blz. 76; Mag. Harris B, 4; *nb hpr.w šʿ iw.n.w* B.D. 408, 5 v.v.). *šʿ rn.w*. De naam (*rn*) is zoveel als gestalte, beeld. „Veel in namen, wier getal niet gekend wordt” ⁴⁾. *nb hr.w šʿ iw.n.w* ⁵⁾. Van een dode, geïdentificeerd met Re, heet het: *šʿ hpr.w* (groot in gestalten) ⁶⁾.

Wat zijn nu deze gestalten, deze *hpr.w* van de zonnegod? Er kan gedacht worden aan de geschapen dingen, die uit de schepper-zonnegod zijn te voorschijn gekomen. Deze ontlene hun wezen aan en zijn dus manifestaties van de oergod. Het Apophisboek in de bekende passages met het woordspel op de stam *hpr* beschrijft dit: „Een veelheid van gestalten was wat uit mijn mond te voorschijn kwam” ⁷⁾. Ook in de Amarna-hymnen komt deze opvatting voor: „Gij maakt talloze gedaanten uit u, de ene: Steden, dorpen en akkers, wegen en rivieren” ⁸⁾. Alle schepselen zijn *hpr.w* van de zonnegod. Daarbij past ook het bekende epitheton: Éne, die zich tot millioenen maakt” ⁹⁾.

1) Ook in de laatst geciteerde passages van Pap. Nsichons II 27, III, 28 wordt van de stralende openbaarheid naast 't geheime karakter van Amon-Re gesproken.

2) Zie boven blz. 76, idem Nsichons I, 4; Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 3.

3) B.D. 37, 10.

4) Kaïrohymne IX, 3.

5) Pap. Luynes, Rec. de Trav. I.

6) B.D. 290, 14.

7) V, 22.

8) Davies, Part. VI. Pl. XXVII, 11 *irr.k hh n hpr.w im.k*.

9) Zie blz. 75 en 76. Dit epitheton behoeft dus niet

Speciaal andere goden zijn *hpr.w* van de zonnegod. Hiervan spreekt b.v. de mythe van Re en Isis: „Ik ben veel in namen, veel in gestalten, mijn gestalte is iedere god” ¹⁰⁾. Litanieën van de tempel van Luxor roepen Amon aan: „In al zijn gestalten, in al zijn beelden, in al zijn verschijningen, in al zijn incarnaties, in al zijn gedaanten, in al zijn geboorten, op elke plaats, waar hij gaarne is, in al zijn vormen, in al zijn namen” ¹¹⁾. Al deze uitdrukkingen zijn elkaars equivalenten. Vele localiteiten worden genoemd, waar Amon wordt vereerd o.a. Hermopolis en Heliopolis. De locale goden zijn *hpr.w* enz. van Amon. Thebe wordt genoemd: „Kist van een miljoen” ¹²⁾. Thebe is woonplaats van een oneindig, aantal goden; Tatenen, de acht oergoden en Re-Hor-achte worden o.a. met name genoemd. Hierachter ligt de opvatting, dat al die goden manifestaties van Amon zijn. Dit past nu ook bij het vervolg:

IV, 12-IV, 13. *ntr nb bʿ.šn im.f r šʿ.j.šn m nfr.w.f* ¹³⁾ *mi ntrj.f*.

Alle goden beroemen zich op hem. Zij ontlene hun goddelijke aard aan hem (*ntrj*). Zij bestaan krachtens zijn wezen. Op dezelfde wijze wordt in onze hymne gezegd, dat andere steden zich beroemen op Thebe ¹⁴⁾. Ook daar is de bedoeling, dat de andere steden hun wezen als stad aan Thebe ontlene. Zo ook hier: De andere goden ontlene hun wezen als god aan Amon. Hij is het goddelijke in iedere god, het prototype voor alle goden.

Vervolgens worden enkele goden met name genoemd, die een vorm van Amon zijn: Re en Tatenen. Ook de acht van Hermopolis zijn een *hpr.w* van hem (IV, 14). De term *hpr.w* wordt ook daar gebruikt. Dit past bij *šʿ hpr.w*.

noodzakelijk te slaan op een luchtgod, zoals Sethe, Urgötter §§ 200-201 vermoedt op grond van woordspel *hh* = miljoen en luchtgod *hh*. Het wordt ook in uitgesproken solaire passages gebruikt.

10) Möller II blz. 30 reg. 11.

11) Rec. de Trav. XXXII blz. 62 v.v. [366]

12) Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 125-126.

13) *nfr.w.f* = hemzelf; blz. 75.

14) I, 16; II, 15.

IV, 13. *R^c dš.f smšw m d.t.f*¹⁾.

Nu volgt een opsomming van enige goden, die een *hpr.w* van Amon zijn en die zich op hem „beroemen” d.w.z. die er aanspraak op maken, hun gezag aan hem te ontlennen. Een van zijn vormen is de zonnegod Re²⁾. Als Amon-Re is Amon in het N.R. vrijwel geheel gesolariseerd. Zo b.v. in de Kaïrohymne³⁾ wordt Amon genoemd Re, Atoem, Chepri. Ook de hymne El Chargeh noemt Amon direct al aan 't begin als Re⁴⁾.

IV, 13. *ntf pš wr imj ᵓIwnw*⁵⁾.

Met *pš wr imj ᵓIwnw* moet de hoofdgod van Heliopolis zijn bedoeld⁶⁾. Het ligt voor de hand hier aan Atoem te denken. Hetzelfde attriboot van Amon wordt op de volgende plaatsen aangetroffen: *ᵓImn-R^cwr m ᵓIwnw ᵓ m ᵓInb-hd*⁷⁾. Evenals in onze passage is hier gelijkstelling met de oergod van Heliopolis en die van Memphis. In de hymnen van het Amonritueel wordt Amon genoemd: *Wr m ᵓIwnw ᵓ m Wš.t*⁸⁾. Hier dus naast elkaar de oergoden van Heliopolis en van Thebe. Een letterlijke parallel van onze plaats komt voor elders in het Amonritueel, waar Amon heet: *Wr imj ᵓIwnw*⁹⁾. In de hymne El Chargeh komt de passage voor: „Gij zijt de grote Noen (*nwn wr*), de grote Amon (*ᵓImn wr*), die in de tempel zijn, in het grote huis in Heliopolis”¹⁰⁾. Dit citaat wijst in de richting van Noen als „de grote” in Heliopolis. *Wr* is hier ook adjectief, niet eigennaam.

De woordgroep *wr imj ᵓIwnw* komt ook in de

Pyrt. voor: „Gij zijt gezeten op deze uw troon van erts (*hnd biš*), zoals de grote, die in Heliopolis is”¹¹⁾. Wie wordt hier met *wr* bedoeld? De *hnd biš* komt ook voor op een plaats¹²⁾, waar van de dode gezegd wordt, dat hij Horus en Seth oordeelt op de *hnd biš* voor de enneade in Heliopolis. Hier zou men kunnen denken aan Re-Atoem, zoals b.v. ook: „Gij zijt gezeten op uw troon van ebbenhout, zoals Re voor de enneade”¹³⁾. Op een andere plaats is echter gedacht aan Geb blijkens het parallellisme: „Gij staat in de beide kapellen van de horizon op Sjoë ... Gij zijt gezeten op de troon van uw vader Geb voor de kapel, op deze troon van erts, waarover de goden zich verwonderen”¹⁴⁾. Op andere plaatsen, waar de *hnd biš* wordt genoemd, wordt deze in verband gebracht met Horus §§ 800, 873, 1016, 1301, 1735, 1934, 2091; een hemelgod §§ 1124, 1165, 1364, 2012; *Hntj ᵓImntj* § 1996, b). *Hnd biš* kan dus met meer dan één god verbonden worden. Volgens bovenstaande citaten kan men echter in § 1721, a in verband met Heliopolis vooral aan Re-Atoem of Geb denken.

Vergelijk nog de volgende plaats: Het hart van Seth verbroedert zich met u als (met) de grote van Heliopolis (*wr n ᵓIwnw*)¹⁵⁾. Hier kan geen ander bedoeld zijn, dan Horus met wie Seth zich verbroedert. Uit het bovenstaande blijkt wel, dat bij *wr imj ᵓIwnw* aan meer dan één Heliopolitaanse god kan worden gedacht.

Het verband met Heliopolis wordt ook gelegd in de Kaïrohymne, waar Amon-Re graag genoemd wordt: *ᵓIwnj* = Heliopolitaan¹⁶⁾. Hij draagt daar ook de epitheta: „Groot van verschijningen in het Benbenhuis”¹⁷⁾, „stier in Heliopolis”¹⁸⁾. Over de verklaring van Junker in „Die Götterlehre von Memphis”, waar *Wr* als eigennaam van een oergod wordt opgevat, wordt in een afzonderlijk excurs behandeld.

1) Vgl. voor de uitdrukking *smš m dt* IV, 1 idem.

2) Zie boven IV, 3 voor gelijkstelling met Re.

3) Col. IV.

4) XXV, 1.

5) Vgl. I, 16 *dd wr n R^c*.

6) Vgl. de benaming van Thebe: Troon van de oudste (*šmšw*, determinatief Re-Hor-achte), Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 125-126.

7) Legrain, Ann. Serv. III, 60, gecit. n. Junker, Götterlehre Memphis [367]. De variant *ᵓ* doet vermoeden, dat *wr* geen eigennaam is, zoals Junker wil, maar gesubstantiveerd adjectief „de grote”.

8) Ook hier *ᵓ* variant van *wr*, dus adj., geen eigennaam. P. 3055, XIV, 1 [368].

9) P. 3055, XXIX, 1 [369].

10) XXVII, 31.

11) § 1721, a.

12) § 770 Spruch 424.

13) § 1906, c, d.

14) § 1992, a, b, c.

15) § 801, c.

16) B. v. V, 2.

17) V, 1.2.

18) I, 1.

IV, 13-IV, 14. *iw dd.tw T'-tnn r.f.*

Na Re wordt Amon gelijkgesteld met de oergod van Memphis Tatenen, zoals IV, 2; III, 24.

IV, 14. *Imn pr n nwn ššm.f hr.w.*

Hierbij wordt weer aan de zonnegod gedacht. Idem van de zonnegod Horachte V, 20: *ntf ššm.w hr.w r w'.t nb.t.* In een passage¹⁾, waar van Amon-Re als zonnegod sprake is en waar van hem gezegd wordt: „Gij zijt de zon (*šw*), die straalt voor de mensen”, heet het van hem. „Gij hebt alle mensen geleid” [370]. Dicht bij onze passage staat: *tk' cnh pr m Nwn (= pr m Nwn) di ššp n hmm.t*²⁾ (= *ššm.f hr.w*). „Levende vlam, die uit Noen komt, die licht geeft aan de mensen”.

IV, 14. *kj hpr.w.f m hmn.jw.*

Amon wordt gelijkgesteld met de acht oergoden, die evenals III, 22.23 een *hpr.w* van hem heten.

IV, 14. *p'w.tj p'w.tjw šmš R^c.*

Amon is de verwekker der oergoden.

Sethe stelt voor te lezen: *p'w.tj wtt p'w.tjw*³⁾. Hij vertaalt: „Der Urzeitliche, der den Re gebären liess” (In deze betekenis heeft *šmš* echter de zin, een vrouw van een kind verlossen, Wb. IV, 141,19; Urk. IV, 225,17). Het is echter ook mogelijk *šmš R^c* te vertalen: Die Re voortbracht (Wb. IV, 142,2). De invoeging van Sethe is ook niet nodig. *p'w.tj* kan een spelling zijn van *p' wtt*⁴⁾. De vertaling wordt dan: „De verwekker der oergoden”. *p' wtt* is woordspel met *p'w.tj*. Meermalen wordt Amon-Re verwekker of voortbrenger van de (oer)goden genoemd: *p'w.tj t'.wj ir p'w.tjw*⁵⁾; van Onoeris: *p'w.tj mš p'w.tjw*⁶⁾; van Amon-Re: *mš p'w.tjw*⁷⁾; *wtt.k psd.t*⁸⁾; *ntk p' ntr wtt ntr.w*⁹⁾; *mš ntr.w rmt*¹⁰⁾; *p'w.tj tpj mš p'w.tjw*¹¹⁾; *wtt mš ntr.w nb.w*¹²⁾.

1) Legrain, Statues et Statuettes 42208, c, 2.3.

2) Urk. IV, 111,11.

3) 8 Urgötter § 169 [371]. Zie comment. bij III, 24 en Sethe § 167: Amon als Tatenen doet de acht oergoden de zon voortbrengen. Zie blz. 64.

4) Vgl. de spellingen *mš.tjw* en *mštw*.

5) 8 Urgötter § 171 [372].

6) Urk. IV 517,17 [373].

7) Urk. IV, 807,14 [374].

8) P. 3049, VI, 1 [375].

9) P. 3049 XIV, 1 [376].

10) P. 3049, XVI, 2 [377].

11) Nsichons I, 2 [378].

IV, 15. *tm.f šw m Tm.*

Identificatie met Atoem van Heliopolis.

Er wordt een woordspel gemaakt van de naam Atoem met het w.w. *tm* = volledig zijn, niet zijn. Deze etymologie hangt samen met het wezen van Atoem. Hij is de volledige of niet-zijnde¹³⁾. Hij is de algod, die alles vervult, die daarom niet behoort tot het verbijzonderde, het existierende. Als zodanig is zijn wezen verwant met Amon¹⁴⁾.

Hetzelfde woordspel als op onze plaats komt voor in een andere Leidse zonnehymne, waar van de zonnegod gezegd wordt: „Gij hebt u zelf voleindigd als heer der eeuwigheid in deze uw naam van Atoem”¹⁵⁾. Een ander woordspel is dat met het woord *tmm* = alle mensen, welk woord ook van de stam *tm* is afgeleid, zo b.v.: „Grote Atoem, heer van alle mensen”¹⁶⁾. Vgl.: „O, Atoem, die alle mensen schiep (*ir tmm*)”¹⁷⁾. Reeds in de Pyrt. is het woordspel van Atoem en het w.w. *tm* bekend: „Al uw vlees is Atoem” (*if.k tm m Tm*)¹⁸⁾.

Een ander woordspel van de naam Atoem met het w.w. *tm* komt voor in het volgend citaat: „Tot u komen degenen, die in de hemel zijn in gejuich, zij zien u als hun vader. Zij onderscheiden hun heer in u. Gij zijt ontstaan boven hen in uw naam van Chepri (*hpr.tj m hr.šn m rn.k n Hprj*), zij stijgen tot u op in uw naam van Re (*šr.šn n.k m rn.k n R^c* idem Pyr. § 1695, b), niet is hun verre zijn van u in uw naam van Atoem (*tm hr.šn r.k m rn.k n Tm*)”¹⁹⁾. Driemaal achtereen is er een woordspel van een naam van Amon met een w.w. Daar *tm* staat op dezelfde plaats als *hpr.tj* en *šr.šn* moet het wel als woordspel zijn bedoeld. *Tm* kan geen onderdeel zijn van de naam Re-Atoem, daar dan achter Atoem een godendeterminatief had moeten staan.

Op de etymologie van *tm* wijst ook Sethe. De naam betekent dan het al of het niets²⁰⁾.

Een ander woordspel is dat met een w.w. *tmm*:

12) P. 3055, XV, 5 [379].

13) De Buck, Godsd. der Wereld I, 72.

14) Idem blz. 75.

15) Leiden I 344, VI, 9 [380].

16) El Chargeh XXVII, 39: *Tm c' nb tmm* [381].

17) Leiden I 347, VIII, 5; idem Chester B. IV, R. 4,12.

18) § 1298, b.

19) P. 3055, XIV, 9 v.v. [382].

20) Urgeschichte § 114.

„Gij verwijdert u (*tnm.k*) uit hun gezicht als Re in deze zijn naam Atoem”¹⁾. Atoem de verborgene is meermalen in de teksten ook de verdwijnende avondzon. Atoem is de zonnegod van Heliopolis, later geheel door Re geabsorbeerd, zodat zijn afzonderlijk wezen niet meer in de teksten terug te vinden is. Terwijl Re soms als substantief het zonnelichaam aanduidt, schijnt Atoem antropomorph voorgesteld te zijn. Zo b.v. in een Pyrt., waar de lichaamsdelen van de dode met die van Atoem gelijkgesteld worden²⁾. In de schepping door onanie van Atoem wordt een antropomorphe gestalte verondersteld³⁾. Op de afbeeldingen is Atoem steeds mensvormig voorgesteld⁴⁾. Er wordt gesproken van de mond van Atoem (Coff. T. II, 4, a), zijn oog (5, b), zijn hand (31, f), zijn hals (36, b); hij kan staan en zitten (33, g). Ramses II is „schoon van gestalte als Atoem”, dus ook hier nadruk op zijn mensvormige gedaante⁵⁾.

IV, 15. *h^c w^c hn^c.f.*

Deze uitdrukking voor identificatie ook: „Één lichaam met Osiris”⁶⁾ (*h^c.w w^c hn^c ʾIsir*).

IV, 15. *ntf nb r dr.*

nb r dr is een veelgebruikte naam voor de zonnegod⁷⁾. Deze naam past bij het wezen van Atoem⁸⁾, als de god, die het al omvat (etymologie van *tm*). De *nb r dr* als schepper van het bestaande doet denken aan de bekende passages van het Apophisboek. „De alheer zegt, nadat hij ontstaan is”⁹⁾. Daarna volgt een verslag van de schepping. Het behoort geheel in de Heliopolitaanse sfeer thuis, blijkens het voorkomen van Noen, Sjoe en Tefnet. De schepping door onanie¹⁰⁾ werd in Pyrt. § 1248, a, b, c, d aan Atoem toegeschreven, evenzo het alleen zijn in Noen voor het begin der schepping¹¹⁾.

1) Pyr. § 1695.

2) § 135, a, b.

3) § 1248, a, b, c, d.

4) Zie Erman, Religion², Taf. 2.

5) Slag bij Kades [541] ed. Sélim Hassan, Pl. 4, a.

6) B.D. 362,13. Cf. Urk. IV, 385,3 = J.E.A. XXXII. Pl. VI, 9.10 en blz. 46 noot 12; Urk. IV, 585,7.

7) *nb r dr* van Amon ook: Ann. du Serv. XLII Hymne Tura, 2. Deze hymne staat onder invloed van Heliopolis.

8) Zie blz. 79.

10) V, 24.

9) Col. V, 21.

11) V. 22 cf. B.D. 29,12.

IV, 15. *š^c wnn.t.*

š^c is een van de termen voor scheppen. Temidden van andere aequivalenten wordt het gebruikt van Amon-Re: „Chnoem, die de mensen bouwt, die de goden doet geboren worden, die alle mensen levend maakt, die hun levensonderhoud maakt, oergod, die de enneade scheidt, die begint met alle dingen (*š^c h.t nb.t*), hij heeft dit alles gevormd door het plan van zijn hart”¹²⁾. „Die het bestaande maakte, die met de aarde begon voor de eerste maal”¹³⁾ (*š^c t^c*).

IV, 15-IV, 16. *b^c.f pw hr.tw p^c ntj m hr.t ntf p^cntj m d^c.t hntj ʾbt.t b^c.f m p.t d.t.f m imnt.t.*

Ook bij het nu volgende is aan de zon gedacht. Gezinspeeld wordt op de dag- en nachttocht van de zon: Overdag langs de bovenhemel, 's nachts langs de benedenhemel. De zon heeft zoals een menselijke dode een ba en een lijk. De ba is het bewegelijke element, de gevleugelde ziel, die de communicatie vormt tussen het lijk en de buitenwereld. Zodoende kan de ba met de zich bewegende zonnenschijf geassocieerd worden. Over het lijk van de zon, zie bij I, 1.

De stijlfiguur is die van het Chiasme:

<i>ntf p^c ntj m d^c.t</i>	<i>hntj ʾbt.t</i>
<i>b^c.f m p.t</i>	<i>d.t.f m imnt.t</i>

Er is ook een zeker parallellisme, omdat *d^c.t* en *p.t*, *ʾbt.t* en *imnt.t* met elkaar corresponderen. Dergelijke chiasische constructies komen in de hymnen meer voor, hoewel niet veelvuldig. Een duidelijk voorbeeld is het volgende:

<i>bhd pw m ʾntjw</i>	<i>ntj hr ʾmw.k</i>
<i>iw ntj n kpt</i>	<i>w^c.s n g^c.k</i>

„Degene, die onder uw liefelijkheid is, is bewierookt met myrrhe, maar degene, die onder een afdak is, is ellendig zonder u”¹⁴⁾.

Een chiasme is ook:

<i>hd</i>	<i>itrw</i>
<i>mhj.t</i>	<i>hntj.s</i> ¹⁵⁾

Dat met de zonnegod de gedachte van een ba en een lijk als van een menselijke dode werd verbonden,

12) P. 3049, XIII, 3 [383].

13) Nsichons I, 3

14) P. 3049, XII, 1 [384].

15) Onze hymne, I, 12.

werd reeds behandeld bij I, 1. Van de menselijke dode wordt met een terminologie, die veel aan onze plaats doet denken gezegd: „Gij geeft de hemel aan mijn ba, de onderwereld aan mijn lijk”¹⁾. „Mijn ziel is in de hemel, mijn lijk is in het graf”²⁾. Deze voorstelling wordt nu op Amon-Re overgebracht: „Gij hebt de hemel verheven, om uw ba hoog te maken, gij hebt de onderwereld verborgen voor uw lichaam”³⁾. Dezelfde gedachtengang wordt blijkbaar nog voortgezet: „Gij hebt de hemel hoog gemaakt, zover uw armen reiken, gij hebt de aarde breed gemaakt voor uw loop. U juicht de hemel toe, omdat uw ba groot is. Voor u vreest de aarde, omdat uw beeld heilig is”⁴⁾.

Evenals *hm* in regel 1 is *šm* blijkbaar een woord voor het lichaam in tegenstelling tot de ba. De aarde en de *d.t* zijn tevens elkaars equivalenten. Misschien komt regel 9 er nog op terug: „Gij straalt voor ons, maar wij kennen uw beeld niet. Gij verschijnt in ons gezicht, maar wij kennen uw lichaam niet”⁵⁾.

De ba is de zichtbare manifestatie van de zon. Maar haar „lijk” is het in de onderwereld verborgen deel. Zo kan de gedachte van de verborgenheid ook met de zichtbare stralende zon verbonden worden.

Een andere papyrus zegt: „Amon-Re, die de hemel gemaakt heeft voor zijn ba, om de beide landen te verlichten. Hij verbergt zich in de hemel der eeuwigheid. Amon-Re, die de onderwereld bedekt, om zijn geheimenis te verbergen, zonder dat goden en mensen naderen wegens zijn schrik”⁶⁾. In een Turijnse Papyrus⁷⁾, blijkbaar bevattend een hymne op Re en Atoem, wordt van de zonnegod gezegd: „Ik zie zijn geheimenis in de doodkist van de ibis”⁸⁾ en „Die de aarde gemaakt heeft, om zijn lichaam te verbergen, die de hemel hoog gemaakt heeft voor zijn

ba”⁹⁾. Sethe geeft nog een citaat uit de Thebaanse tempelopschriften, waar van Amon wordt gezegd: „Die de hemel ophing, bevestigd op zijn grondslag, om de horizon er van geheim te maken (*ššt*) voor zijn ziel (de zon), die dit land maakte en schiep water op is voor zijn verheven beeld, die de onderwereld (*d.t*) maakte, duister en oneindig, om zijn lichaam (*d.t.f*) daarin geheim te maken (*ššt*)”¹⁰⁾. Al deze teksten geven met verschillende variaties dezelfde voorstelling als in onze passage: De ba is de zon aan de hemel, het openbare bewegelijke deel van Amon. Zijn lijk is verborgen in de onderwereld (= de aarde). Dit past bij de algemene voorstelling, dat de sterren de zielen der doden waren¹¹⁾. Bepaalde sterren waren zielen van goden. Orion is de ba van Osiris en Sothis (*špd.t*) is de ba van Isis¹²⁾. De zon heet in de Pyrt. „Oostelijke ziel” en „Oostelijke Horus”¹³⁾. De opgaande zon in het morgenrood wordt genoemd: „Ziel, die in haar rode bloed is”¹⁴⁾. Aansluitend bij dit oude gebruik in de Pyrt. wordt Amon-Re later ook ba aan de hemel genoemd: „Heil u, ba, gekroond van gestalte, zonnescijf, glanzend van licht”¹⁵⁾. Ba staat hier parallel met *itn*. „Zolang de hemel uw ba draagt, zolang de aarde uw beeld draagt”¹⁶⁾. De ba is de zon aan de hemel tegenover de *šm* op aarde.

IV, 16-IV, 17. *hntj.f m ʿIwnw-šm^c hr wts h^cw.f.*

Hermonthis was de oude hoofdstad van de Thebaanse gouw, de stad van de Antefs en Mentoehoteps der 11e dynastie. Bij de opkomst van deze dynastie, die een einde maakte aan het koningschap van Heracleopolis, was Thebe nog een onbeduidende provinciestad. Na de opkomst van Thebe is Hermonthis nog in godsdienstig opzicht van betekenis gebleven. Ook Heliopolis en Memphis zijn gods-

1) B.I.F.A.O. 29 blz. 19 [385].

2) Urk. IV, 484,14.

3) P. 3050, VIII, 1 [386].

4) Idem 2,3 [387].

5) Id. VIII, 9 [388]. *d.t* wordt in onze passage ook gebruikt! *d.t.f m imn.t*.

6) P. 3049, IV, 1,2 [389]; voor het w.w. *itn* vgl. Nsichons III, 31; Mag. Harris G, 19.

7) Pleyte Rossi, Pap. Tur. Pl. CXLVI [390].

8) R. 7.

9) R. 8.

10) Th. T. 12, b-8 Urgötter § 150.

11) Kees, Totengl. blz. 64 v. Erman Religion² blz. 212.

12) Kees, Göttergl. blz. 147. Erman Religion² blz. 23 en 24).

13) Pyr. § 1478, c.

14) Pyr. § 854, a., zie comment. Sethe.

15) P. 3049 II, 2 [391].

16) P. 3049, IX, 5 [392].

dienstige centra gebleven nadat hun staatkundige rol was uitgespeeld.

Kees wijst op de relatie tussen Hermonthis en Heliopolis ¹⁾. Reeds de namen zijn verwant. De Egyptische naam van Hermonthis ²*ḥmwnw-šm*^c betekent: „Heliopolis van Boven-Egypte”. De hogepriester van Hermonthis heet als die van Heliopolis *wr m*³⁾. Hij acht het mogelijk, dat de priesterschap van Hermonthis een rol heeft gespeeld bij het opkomen van de Amarna-religie ³⁾. Een broer van koningin Teje was er hogepriester. In ieder geval heeft Hermonthis gedurende het N.R. in godsdienstig opzicht naast Thebe nog een belangrijke rol gespeeld.

Sethe wijst er op ⁴⁾, dat in Medinet Haboe van Hermonthis „die alte Hauptstadt des thebanischen Gaus, die an solchen Stellen oft in Zusammenhang mit Theben genannt ist”, gezegd wordt, dat het is „der Horizont des Re beim ersten Male, das Quelloch des Nun des Alten, der hohe Boden, der aus dem Nun herauswuchs, das Ei, das im Anfang entstand, das Samenkorn der grossen Seele” ⁵⁾. Hermonthis had dus nog altijd „oerheuvel”-pretenties evenals andere grote godsdienstige hoofdsteden van Egypte. In dezelfde geest heet Hermonthis gedurende de 18e dyn.: „Hermonthis, zijn (d.i. van de zonnegod) achet-oog, dat in dit land is” ⁶⁾. Dit is een soortgelijke benaming als Thebe voor zich aanneemt. Hermonthis wordt naast Thebe genoemd: „Thebe als achet draagt uw beeld, Hermonthis vloeit over van Uw schoonheid als de hemel, wanneer Re er in straalt” ⁷⁾. Zoals Thebe de kosmische localiteit achet is, zo is Hermonthis de hemel. Daar de uitspraken over Thebe en Hermonthis in parallellisme staan, moeten ze ongeveer gelijke strekking hebben. Als pendant van Heliopolis wordt Hermonthis vermeld: „Uw ziel is machtig in Heliopolis van Boven-Egypte (Hermonthis). Uw schrik heeft het Zuiden genomen. Uw naam is heilig in het Noordelijke He-

liopolis, het Noorden is onder uw vrees” ⁸⁾. Dit moet naklank zijn uit een tijd, dat Hermonthis voor het Z. was, wat Heliopolis voor het N. was. Tevens is het verband met Heliopolis hier tot uitdrukking gebracht.

In de slag bij Kades bidt Ramses II tot Amon: „Ik bid aan de einden der landen, maar mijn stem komt naar Hermonthis; Amon luistert naar mij en komt, als ik tot hem roep” ⁹⁾. Erman tekent hierbij aan: „Stadt südlich von Theben, hier wohl für Theben gebraucht”. Dit is zeker onjuist.

Uit bovenstaande citaten blijkt wel, dat de Amonverering in Hermonthis in het N.R. nog van grote betekenis was. Als in P. 3055, X, 10 gesproken wordt van Amon's ba en op onze plaats van zijn *hntj*-beeld in Hermonthis, is misschien gedacht aan een oorspronkelijk locale god, die door Amon geabsorbeerd is. Gedacht kan worden aan Month, aan wie Amon zeker trekken heeft ontleend of de stier Boechis. Een soortgelijke situatie wordt b.v. beschreven in de hymne El Chargeh, waar van Amon gezegd wordt: „Uw ba was in Aphroditopolis” ¹⁰⁾.

IV, 17. *w^c ḥmn ḥmn šw*.

Uitgaande van het in de teksten dikwijls gebruikte woordspel Amon-*ḥmn* (= verbergen) wordt nu over de verborgenheid van Amon gesproken ¹¹⁾.

Sethe heeft uitvoerig over dit verborgen wezen van Amon gehandeld. Hij citeert ook onze plaats en merkt er bij op ¹²⁾: „Besonders bemerkenswert ist aber eine Stelle des Leidener Hymnus IV, 17, die in ihren Anfangsworten nichts anderes ausspricht als dass der Gott eben wegen seines Sich Verbergens allein von allen Wesen den Namen Amun verdiene „der einzige Amun, der sich verbirgt vor ihnen (den Menschen) der sich verborgen hält vor den Göttern, dessen Farben man nicht kennt”. Op onze plaats komt weer naar voren de oorspronkelijke voorstelling van Amon als de verborgen god, die in 't N.R.

1) Göttergl. blz. 340 v.v.

2) Blz. 368.

3) Blz. 371: Amenophis IV in Hermonthis gekroond.

4) 8 Urgötter § 252.

5) Sethe 17,12.

6) Urk. IV, 1648 (vgl. Onze hymne I,14 en II,12 van Thebe).

7) P. 3049, III, 5 [393].

8) P. 3055, X, 10 [394].

9) Erman, Lit. 330.

10) XXVI, 25.

11) Zie ook Maj Sandman-Holmb., The god Ptah, blz. 166.

12) Urgötter §§ 178 v.v., 180, 204, 205. Zie verder parallele citaten bij Sethe.

vrijwel geheel door solaire trekken overwoekerd is. Dit verborgen karakter wordt door Sethe vooral in verband gebracht met de voorstelling van Amon als luchtgod¹⁾. Met de Johanneïsche uitdrukking wordt van hem gezegd, dat hij de wind is. Men hoort wel zijn geluid, maar men weet niet, waar hij heengaat. In dit opzicht is Amon verwant met de luchtgod Sjoe en heet ook wel de ba van Sjoe. „Hij spuwt lucht, de keel openend in zijn naam Amon, die blijft in alle dingen (woordspel *imn-mn*, pantheïsme), de ziel van Sjoe voor alle goden”²⁾. „Gij zijt Amon, gij zijt Sjoe, gij zijt hoger dan alle goden. Gij zijt heilig van gestalte in de vier winden des hemels. Men zegt: Zij komen uit de mond van uwe majesteit, de ziel van Sjoe, die de winden leidt³⁾”. „Men hoort zijn geluid, zonder dat men hem ziet, terwijl hij iedere keel opent”⁴⁾.

Meermalen wordt in onze hymne gezinspeeld op de verborgenheid van Amon in verband met de stam *imn*⁵⁾. Hij is de verborgene voor mensen en goden. „Die zich verbergt voor mensen en goden”⁶⁾. „Die zijn naam verbergt voor zijn kinderen in deze zijn naam Amon”⁷⁾. „Iedere god ontstond na hem, grote verborgene, wiens beeld niet gekend wordt”⁸⁾. „Gij verbergt u als grote Amon”⁹⁾. „O, Amon-Re, koning der goden, die zijn naam verbergt voor de goden”¹⁰⁾. „Amon, o verborgene van uiterlijk, verborgene van gedaante, heer van twee horens”¹¹⁾. „De stad van die-zijn-naam-verbergt” (= Thebe)¹²⁾. „Atoem, sterk ten allen tijde, die zijn naam verbergt voor zijn kinderen”¹³⁾.

Niet alleen bij Amon, ook bij andere goden wordt

wel eens van hun verborgenheid gesproken en soms worden ze zelfs *imn-rn.f* genoemd¹⁴⁾. Een M.R. opschrift noemt „de graanschuur van *imn-rn.f*”¹⁵⁾. Zie verder B.D. 275,3; 419,10; 473,3; Coffin Texts II.154, d; 221, e; plur. *imn-w rn-sn* 157, a.

De benaming *imn-rn.f* is niet specifiek voor Amon en ouder dan de opkomst der Amon-religie¹⁶⁾. Het verborgen karakter behoort tot de aard van iedere god. Misschien spreekt ook mee de godsdienstige schroom voor het uitspreken van de godsnaam.

Nu valt het in de teksten op, dat niet alleen van Amon's verborgenheid gesproken wordt in zijn hoedanigheid van luchtgod, maar ook daar, waar hij duidelijk zonnegod is¹⁷⁾. Daarvoor zijn tal van citaten te geven. Soms is daarbij gedacht aan de loop van de zon, die niet is na te gaan: „O hoge, wiens loop niet gekend wordt, verborgen van gestalte, grote macht, eerste van de achet”¹⁸⁾. Zelfs in de Amarna-religie, waarin het openbare wezen van de zon zo op de voorgrond staat, is sprake van haar verborgenheid: „Ofschoon gij verre zijt, zijn uw stralen op aarde. Hun ogen zien u, hoewel men uw gangen niet kent”¹⁹⁾. De zon is verborgen en onzichtbaar, omdat de stralen zo fel in de ogen schijnen, dat men het zonnelichaam niet kan zien: „Wiens stralen zijn lichaam verborgen hebben”²⁰⁾. „Geheime van gestalte, zonder dat hij gekend wordt, die zich verbergt voor alle goden, die zich verbergt(?) als zon (woordspel *itn-w sw m itn*), zonder dat hij gekend wordt, die zich verbergt (*šhp*) voor wat uit hem voortgekomen is, brandend van licht, groot van glans, men ziet bij het zien van hem, men brengt de dag door met hem te zien, zonder dat men er genoeg

1) §§ 204,205.

2) Tempel v. Hibe, Brugsch, Gr. Oase Tafel XV, 5.

3) Id. Tafel. XVI, 34.35.

4) Id. 38.

5) III, 23; IV, 1.2.

6) Pap. Harris III Möller II blz. 35 [395].

7) Kaïrohymne V, 3 [396].

8) P. 3049, II, 3 [397].

9) Mag. Harris G, 18.

10) Rec. de Trav. XIV, blz. 33 [398].

11) B.D. 418,12.

12) Ch. B. IV recto 4,2.

13) P. 3055, XVII, 6 [399]. Hier is verwantschap tussen Amon en Atoem als verborgen (niet-zijnde) god. Sethe, 8 Urgötter §§ 182.183.

14) Zo b.v. van Ptah „Wiens (wezen) men niet kent” (P. 3048, II, 8.9), „de grote god, wiens beeld verborgen is” (P. 3048, III, 3).

15) Lange-Schäfer, Grab und Denksteine M.R. No. 20545, l. 12 [400].

16) Komt reeds in Pyrt. voor; Sethe, 8 Urgötter § 182.

17) Zie ook blz. 34.

18) Z.Ä.S. No. 38, Gebete eines ungerecht Verfolgten, Erman, blz. 23 [401].

19) Davies VI. Pl. XXVII col. 3.

20) Nsichons II, 17 [402]. Betekenis: Men kan niet tegen het felle zonlicht in zien en daarom kan men de zon in haar loop niet nagaan.

van krijgt" 1). Amon-Re is zo verborgen, dat hij niet gekend kan worden en toch ziet men hem stralend aan de hemel.

Op sommige plaatsen is bij de verborgenheid van de zon speciaal aan Atoem gedacht, hetgeen met diens wezen overeenstemt. In een hymne aan Re, waarin eerst uitvoerig gesproken wordt over Re als stralende zon aan de hemel: „Verschenen als Hor-achte-Atoem, wiens lichaam niet gekend wordt" 2). „Amon-Re-Hor-achte-Atoem, heer van Karnak, grote god, die zichzelf deed geboren worden, wiens lichaam niet gekend wordt" 3). „Re-Hor-achte-Atoem, heer der beide landen van Heliopolis, levende ba, die de hemel betreedt, die de hemel oversteekt, die de beide landen verlicht, die zijn beeld verbergt voor alle mensen, die het licht maakt na de duisternis" 4). Van Re-Atoem: „Die zich verbergt, wiens beeld niet gekend wordt" 5). Van Re „wanneer hij ondergaat in de achet": „Verborgene, geheime, die het firmament verlicht, Chepri, die de hand reikt aan het wegeroep lichtend van gestalte, deze adem, die in het lichaam is, die men inademt als adem van zijn mond" 6). In dit laatste citaat is het opmerkelijk, dat de lichtgod Re met de lucht verbonden wordt. Sethe noemt nog enige plaatsen, waar Amon tegelijk als zonnegod en als luchtgod voorkomt 7).

Wij hebben nu Amon leren kennen als degene, die verborgen is, wiens zonnenschijf voor ieder zichtbaar langs de hemel trekt, en die toch niet gekend wordt, die ook is het overal doordringende levenselement van de lucht en wiens wezen daarin met dat van de luchtgod Sjoë verwant is. Welke voorstelling staat hier op de achtergrond? Om dit te benaderen gaan wij uit van de volgende tekst: „Verborgene ba (*bʹ štʹ*), die straalt in het water, die de aarde verlicht

door zijn stralen. Oudste Horus in de achet, die de hemel oversteekt in vrede, iedere dag. Die verborgen is (*pʹ ntj imn*), men kent niet de plaats, waar hij is. Heer van gezichten, veel in gedaanten, die alle mensen levend maakt, als hij voor hen straalt. *Gmḥsʹw*, die ba is (*bʹi.tj*), in wiens greep de eeuwigheid is. Heer van horens, hoog van kroon, groote macht (*šhm cʹ*), heer van schrik. Valk van de dag, leeuw van de nacht, die zijn tocht maakt in zijn oog. Die straalt in Noen, die er in ondergaat als mummie (*htp.f m c.t im.f*), Chepri, die zichzelf doet worden, die de hemel bevaart door zijn toverkracht (*ḥkʹw.f*) wiens ba in zijn pupil is (*pʹ ntj bʹ.f m ḥnw dfd*) wiens gestalte in de morgen een kind is" 8). De zonnegod is openbare en verborgene tegelijk. Hij vaart langs de hemel. Toch worden de praedicaten *imn* en *štʹ* op hem toegepast. De zonnenschijf is de pupil van het zonneoog. De zon zelf is de onzichtbare ba-macht, die er achter schuil gaat. Deze ba-licht-energie was eerst in het oerwater verborgen. Evenals in een vroeger geciteerde tekst 9) wordt de onzichtbare zonneënergie aangeduid met de termen *ba*, *šhm*, *ḥkʹ*. Mischien hangt *bʹi.tj* ook met *ba* samen, als het tenminste niet een schrijffout is voor *bʹi.tj* 10). Voegen wij hier nu nog bij, dat Amon genoemd wordt 11) *bʹ imn* of *bʹ štʹ* = verborgen *ba* en dat hij ook in ons hoofdstuk het attribuut krijgt *bʹj* 12), terwijl tevens gebleken is, dat Amon tegelijk zonnegod en luchtgod is, dan komen wij op grond van deze gegevens tot de volgende conclusie 13). De aan Amon als verborgene ten grondslag liggende voorstelling is niet uitsluitend die van een luchtgod, maar van een alomtegenwoordige goddelijke „macht", aangeduid als *ba*, *šhm*, *ḥkʹ*. Deze macht is de verborgen goddelijke grond van alle dingen. Zij is tegenwoordig in de zonneënergie en manifesteert zich, zelf verborgen blijvend, in het zichtbare zonnelichaam, dat oog of pupil heet. Zij huist ook in de lucht als alles doordringend levenselement.

1) Idem III, 31 [403].

2) Aeg. Inschr. Kön. Mus. Berlin VI Heft No. 7270 blz. 193 [404].

3) Legrain, Statues et St. No. 42156, XIX Dyn. [405].

4) Aeg. Inschr. Kön. Mus. Berl. Heft. V No. 6910 blz. 66 [406].

5) Idem No. 7316, D, 6 [408].

6) Ann. du Serv. XXII blz. 167, Statues de Ment-m-hat, G. Daressy [407].

7) 8 Urgötter §§ 191.202.

8) Pap. Luynes, Rec. de Trav. I. blz. 89.

9) Zie blz. 76.

10) Zie blz. 76.

11) Sethe § 186.

12) IV, 20 vgl. I, 24, Sethe § 183, „Seelenartige".

13) Vgl. blz. 76 v.v.

Zij komt nabij de voorstelling van de dragende zichzelf scheppende kosmische energie, die „het leven” is. Dit begrip „leven” is meeromvattend dan het begrip „lucht”, dat een der levenselementen is.

Deze pantheïstische voorstelling van een alomvattende kosmische energie wordt aangetroffen in de hymnen van El Hibe: „Amon, ba, die in zijn rechteroog is als zijn zonnescijf. Amon, ziel, die in zijn linkeroog is. Ba van Sjoë. Blijvend in alle dingen. Leven waarvan men eeuwig leeft”¹⁾. Amon is hier zonnegod en luchtgod. Het wezenlijke is echter de voorstelling van het alomtegenwoordige leven.

Na deze algemene opmerkingen volgen enkele bijzonderheden over de tekst:

IV, 17. *w^c ʔImn.*

Ditzelfde gebruik van *w^c* komt ook voor: *w^c k^ʔ n mntw* = de enige stier van Month²⁾.

IV, 17. *imn šw r.r.šn šh^ʔp šw r ntr.w.*

r.r.šn laat Sethe slaan op de mensen³⁾. Het is echter waarschijnlijker, dat het een proleptische aanduiding is voor *ntr.w.* Een soortgelijk proleptisch gebruik komt voor in de Pyrt.: *in.šn in ntr.w.*: aldus zeggen zij, zeggen de goden.

šh^ʔp zie b.v. citaat blz. 83.

IV, 17. *bw rh.tw twm.f.*

Het woord *inm* = huid wordt soms met *twm* = kleur verward⁴⁾. *ʔIwn* = kleur of uiterlijk. Volgens antieke opvatting zijn uiterlijk en innerlijk niet scherp gescheiden. Iemands uiterlijk is een essentieel element van zijn persoonlijkheid. Daarom kan het uiterlijk ook opgevat worden als het wezen⁵⁾. De verborgenheid van de *izwn* komt ook voor in enkele citaten bij Sethe: „Niet kent men zijn gestalte en zijn kleuren”. „Niet kent men het getal van zijn kleuren”⁶⁾.

Vergelijk nog Amonritueel (P. 3055, V, 4): „Ik heb uw kleur (*izwn*) niet aan die van een andere god gelijk gemaakt”.

IV, 17-IV, 18. *w^ʔ šw r hr.t md šw r d^ʔ.t.*

De lezing *md* staat vast. Het Wb. geeft ook *md* als aanduiding van de diepte der onderwereld⁷⁾. Zo komt het voor in B.D. Cap. 175, waar van de onderwereld de volgende beschrijving gegeven wordt: „Er is geen water, er is geen lucht. Zij is zeer diep, zeer duister, zeer uitgebreid”⁸⁾. De onderwereld strekt zich naar alle kanten in de oneindigheid uit. Maar oneindiger nog is het wezen van Amon, die alles omvat. Dat Amon hoger dan de hemel is en dieper dan de onderwereld, past uitstekend bij de pantheïstische voorstelling van de verborgen alomtegenwoordige Amon⁹⁾. Amon vervult het heelal. Zijn alomtegenwoordigheid reikt tot de hoogte des hemels, maar ook in de diepste diepten der onderwereld is hij¹⁰⁾.

Dat de hemel „ver” is (*w^ʔ*) wordt ook gezegd in de Berl. Ptah-hymne: „Gij maakt de hemel hoog naar zijn wens, zeer ver, zeer hoog”¹¹⁾.

IV, 18. *nn ššmw.f prhw hr ššw.*

Lees *prh*¹²⁾, niet *pth*, zoals Gardiner wil. De *r* en de *t* zijn in 't hiëratisch nagenoeg gelijk. De betekenis van het Wb., „uitbreiden” komt hier goed uit. Men kan zijn beeld niet ontvouwen, men kan er geen exposé van geven.

IV, 18-IV, 19. *nn mtr.tw r.f drj.t.*

Het Wb. kent *drj* als adverbium: Voortreffelijk, betrouwbaar¹³⁾.

Het Wb. geeft *mtr r* als: „unterrichten über”¹⁴⁾ De betekenis wordt dan: Men kan omtrent hem niet op betrouwbare wijze onderrichten d.w.z. men kan geen adaequate uitspraken omtrent hem doen.

7) II, 184, 4.

8) B.D. 458, 8-10 [411].

9) Vgl. III, 7 *r wšht ts r dr.f r ks n p.t.*

10) Vgl. Ps. 139 : 8, zie ook vs. 7: „waar zou ik heen gaan voor uw geest”.

11) P. 3048, V. 1.2.

12) Wb. I, 532, 8-10.

13) V, 599, 9 v.v.

14) II, 171, 19.

1) Ed. Brugsch. Gr. Oase XVI r. 29 [409].

2) Sethe, Lesest. 81, 19.

3) Blz. 82.

4) Wb. I, 96, 20.

5) Zie Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 107.

6) 8 Urgötter § 185 [410].

IV, 19. *šw^c r ndnd.f.*

ndnd heeft hier de betekenis van navorsen¹⁾. Men kan zijn geheime wezen niet navorsen, ontleden. De zelfde gedachte komt voor in de wijsheidslitteratuur. Het past daar ook geheel in het kader. De wijze kent zijn plaats tegenover God. Hij weet, dat het hem niet past in Gods wezen door te dringen. De wijsheid van Ani zegt: „Offer aan uw god en hoed u er voor, tegen hem te zondigen. Vraag niet naar zijn gestalte”²⁾. Een andere wijsheidstekst luidt: „Sla de blik niet op een plaats, die ge niet moogt kennen, laat na, een god na te vorsen, een god heeft niet lief, wie hem te na komt”³⁾.

In een tekst, die handelt over de ba van Sjoë, wordt deze voorgesteld als heraut van Atoem⁴⁾: „Ik proclameer hem, wanneer hij uitgaat uit de achet, ik geef de schrik voor hem aan hen, die zijn naam navorsen”⁵⁾. Ook hier is het ontdekken van de naam iets ongeoorloofds.

IV, 20. *hr hr^c m mt n hr n hr n wd rn.f št³.*

Het is gevaarlijk, om te gaan met zijn naam. Iemands naam kennen is macht over hem hebben. De naam vertegenwoordigt het wezen. Wie met de naam handelt, handelt met de persoon zelf, stelt zich dus boven hem. Uitspreken van de goddelijke naam is hybris. Men stelt zich er mee op het niveau van de god. Maar deze goddelijke heiligheid is voor de mens gevaarlijk. Met het uitspreken van de godsnaam stelt de mens zich over de grens van het eindige leven. Dat betekent de dood. Vgl. Urk. IV, 217, 16.17; 260, 12.13: „Wie (kwaad) zal spreken over de naam van hare majesteit, ik zal maken, dat hij onmiddellijk sterft” (*md.tj.fj m rn n hm.s dd.i mt.f hr^c*).

n hr n hr moet bij *mt* getrokken worden. De uitdrukking is *mt n* = sterven wegens⁶⁾.

1) Wb. II, 382, 5.6.

2) Ani. VII, 13 [412].

3) Chester Beatty IV, Verso 5, 1 [413].

4) Coffin Texts I, 320, d-322, b.

5) *ḏ^cr rn*.

6) Verwenste prins: *mw^t n p^s msh* = sterven door de krokodil.

IV, 20. *hm rh.*

Waarschijnlijk beide nevenschikt perfectum: terwijl men niet weet of weet = onbewust of bewust⁷⁾, onopzettelijk of opzettelijk.

De termen *hm* en *rh* komen ook in de wijsheidslitteratuur voor en betekenen daar resp. de dwaas en de wijze (variant *wh³* en *rh*, Ptah-hotep XVII, 3. 4, ed. Prisse), zo b.v. „Het begin van een gedegen onderwijs voor de onwetende, zowel als de wetende”⁸⁾. (*hm rh*, direct na elkaar). De betekenis is dan hier: Of men nu een wijze is, die zich bezonnen heeft op de ernst van het leven, of iemand, die maar raak leeft, beide worden gestraft, als ze Amon's naam gedachteloos noemen. Dat Amon straft, wie hem oneerbiedig noemt, komt ook voor in de papyrus van Pete-esi⁹⁾.

IV, 20. *nn ntr rh nis šw im.f.*

nis kan geen *inf.* zijn¹⁰⁾. Anders had er moeten staan *nis.f*, daar de *inf.* als object steeds suffix nooit dep. pron. bij zich heeft. In het verband kan het moeilijk anders zijn dan partic. *rh* staat dan echter zonder object. Nu komt *rh* zonder object voor in de betekenis van „kundig, ervaren”¹¹⁾.

IV, 21. *imn rn.f.*

Voor de vertaling van *imn rn.f* zijn verschillende mogelijkheden:

1e Partic. act. „Die zijn naam verbergt”.

2e Partic. pass. „De verborgene van zijn naam”.

3e „De verborgene is zijn naam”, partic. pass. als adj. praedic. bij *rn.f*¹²⁾.

7) Vgl. Sethe, Sprüche f. d. Kennen der Seelen der heil. Orte Z.Ä.S. § 57, blz. 44, § 18, (IV, a, 11) *m hm.j* = „unwissentlich”. Ani pl. 19,15 *m rh.j* „wissentlich”. Vgl. ook Aeg. Inschr. Kön. Mus. Berl. Heft V No. 20377 (blz. 160) col. III. *Whm šw n hm šw rh šw*, „herhaal hem (Amon) voor hem die hem niet kent en hem, die hem kent”. Misschien is dit op onze plaats ook de betekenis.

8) Pap. Hood, gecit. naar Maj Sandman-H., The god Ptah, blz. 34.

9) Catalogue of the Demotic Papyri in the John Rylands Library, by F. L. Griffith, London 1909 Vol. III blz. 110 v.v.

10) De Buck, Gramm § 121.

11) Wb. II, 445, 1 v.v.

12) De Buck, Zum Ursprung der Relativformen im Aegyptischen, Z.Ä.S. 59 blz. 69.

IV, 21-IV, 26

Hoofdstuk driehonderd gaat over de triade van het Ramessidenrijk Amon-Re-Ptah. Ook de bij deze goden behorende hoofdsteden Thebe, Heliopolis en Memphis komen ter sprake. Tenslotte wordt het belang van Thebe als orakelplaats genoemd.

Vertaling: *Driehonderdste hoofdstuk. Drie zijn alle goden, Amon, Re en Ptah, wier gelijke niet is. Die zijn naam verbergt als IV, 22 Amon. Hij is Re in het gezicht. Zijn lichaam is Ptah. Hun steden zijn op aarde, blijvend tot in eeuwigheid, Thebe, Heliopolis en Memphis tot in eeuwigheid. Men bericht uit de hemel. Men hoort het IV, 23 in Heliopolis. Men herhaalt het in Memphis voor de schone van gelaat. Het wordt in een oorkonde opgeschreven in het schrift van Thot naar de stad van Amon, bevattende hun aangelegenheden IV, 24. Gedraglijnen worden geantwoord in Thebe. Een orakel gaat uit (?)¹⁾ Zij (Thebe) behoort tot de enneade. Al wat uit zijn mond uitgaat is Amon. De goden zijn op hem gevestigd, overeenkomstig de opdrachten. IV, 25 Wanneer men bericht, zal zij doden of laten leven. Leven of dood zijn bij haar voor allen. Behalve hem, Amon, tezamen met Re IV, 26 tezamen drie.*

IV, 21. 3 *pw ntr.w nb.w* ²*Imn R^c Pth nn snw.sn.*

Amon, Re en Ptah worden opgevat als één god²⁾. Deze god is de eigenlijke god, blijkens het attribuut *nn snw.sn*. Alle andere goden ontlenen hun wezen aan deze ene. Dat Amon het wezen van alle andere goden is, is een gedachte, die meermalen in onze hymne voorkomt (zo b.v. IV, 13). De hoofdgod van het N.R. en de hoofdgoden van het O.R. Re en Ptah worden aldus boven de rest uitgeheven.

De drie genoemde goden komen reeds in het begin der 18e dyn. naar voren. Toethmosis III bouwde voor Ptah een tempel nabij de Amontempel van Karnak. In het Oostelijk deel van de feesttempel van

Toethmosis III wordt een afzonderlijk altaar opgericht voor de Heliopolitaanse Re-Hor-achte³⁾. Direct na de Amarnatijd steken⁴⁾ de drie genoemde goden weer boven de anderen uit. In zijn restauratiestele vermeldt Toet-anch-amon, dat hij het beeld van Amon en dat van Ptah vernieuwde. Alle andere goden worden zonder namen te noemen samengevat. Waarom Re hier ontbreekt, is niet zeker.

Ook onder Seti I nemen Amon, Re en Ptah een prominente plaats in. Van de zeven kapellen bij de Osiristempel in Abydos is er één voor Amon en aan weerszijden drie resp. voor de koning, Ptah en Re-Hor-achte en voor Osiris, Isis en Horus.

De verheffing van Amon, Re en Ptah tot rijks-triade is voornamelijk het werk geweest van Ramses II. Sedert zijn tijd is het samen voorkomen van deze drie goden het beste bekend. Uit het verslag van de strijd bij Kades blijkt, dat deze koning zijn leger in vier divisies heeft verdeeld, die hij noemde naar de vier grote goden van zijn rijk: Amon, Re, Ptah en Seth⁵⁾. Seth is hier genoemd als hoofdgod van de residentie Tanis⁶⁾. De nieuwe grote tempels in Nubië worden aan Amon, Re en Ptah gewijd⁷⁾. Het voorkomen van het drietal in onze hymne wijst ook weer op een datering in de tijd van Ramses II.

Inzonderheid Memphis wordt door de Ramessiden begunstigd⁸⁾. Een zoon van Ramses II, Chaemwaset, wordt er hogepriester. In overeenstemming daarmee wordt naast Thebe en Heliopolis in ons hoofdstuk Memphis naar voren gebracht.

Erman wijst er terecht op⁹⁾, dat in Pap. Harris I (Ramses III) aan Amon, Re en Ptah ieder een afzonderlijk deel wordt gewijd, terwijl de overige goden in één afdeling samengedrongen worden.

In overeenstemming met de positie van de drie hoofdgoden wordt Heliopolis, in historische tijd alleen als godsdienstig centrum bekend, met de historische hoofdsteden Memphis (O.R.) en Thebe (N.R.) op

3) Kees, Göttergl. blz. 360.

4) Jb. E.O.L. No. VIII blz. 573, de Buck, De liquidatie van Echnaton's hervormingswerk.

5) Pap. Sallier III. Erman, Litt² blz. 325 v.v.

6) Bibliotheca Orientalis 1944, No. 4 blz. 41 v.v.

7) Kees, Göttergl. blz. 379.

8) Idem blz. 379.

9) Religion blz. 135.

1) Of: Ga uit zegt men.

2) Zie voor onze passage Maj Sandman H., The god Ptah blz. 169, *ibid.* blz. 226; één persoon droeg tegelijk de titels van hogepriester van Amon, Re en Ptah, *ibid.* blz. 243. Vier zittende figuren van de Aboe-Simbeltempel stellen voor: Ptah, Amon-Re, Ramses II en Re-Horachte.

één lijn gesteld. Sethe merkt daarbij op¹⁾: „Die Rolle, die Heliopolis in vorgeschichtlicher Zeit gespielt hat, spricht sich vielleicht am deutlichsten darin aus, dass die Stadt noch in den spätesten Zeiten der ägyptischen Geschichte immer mit den beiden grossen Hauptstädten der geschichtlichen Zeit Memphis, der Hauptstadt des Alten Reichs, und Theben, der des Neuen Reichs, in einer Linie genannt wird, alsoob die drei zusammen eine Art Triade bildeten (noot 1 z.B. Pap. Leiden 350, 4,21 ff. Pap. Harris I, 1,3-5), und ebenso die grossen Götter der drie Städte: Re-Hor-achte, Ptah und Amun, die schliesslich mit einander identifiëiert werden”. Sethe verbindt daaraan de hypothese, dat in historische tijd Heliopolis alleen een door haar verleden geheiligde stad is geweest. Een dominerende positie kan Heliopolis alleen in voorhistorische tijd hebben gehad. Onder Ramses III overtrof Heliopolis aan grondbezit, vee en dorpen Memphis, in dorpen zelfs Thebe, want het had er 103 tegen Thebe 65. Dit wijst op de belangrijke positie van Heliopolis, zelfs onder de 19e dyn.

In de tempelopschriften uit Gr. Rom. tijd²⁾ wordt Thot genoemd: „Hart van Re, tong van *T'-tnn*, keel van *'Imn-rn.f*”, „worin augenscheinlich die kosmogonisch-theologische Lehren der 3 Hauptstädte des Landes Heliopolis (der vorgeschichtlichen Zeit), Memphis (des A.R.) und Theben (des N.R.) nebeneinander zum Ausdruck kommen”.

De betrekking van Amon-Re met Heliopolis³⁾ wordt b.v. ook uitgedrukt in het attribuut: „Amon-Re ... de grote in Heliopolis, de grote in Memphis”. Junker tekent hierbij aan: „In diesem letzten Satz liegt mehr, als es den Anschein hat. Schon früh begegnen wir der Lehre, dass es im Grunde genommen nur drei Gottheiten gebe, die einander wieder gleich sind, Re^c, Amon und Ptah”.

In de hymne van El Chargeh wordt Amon met enige locale goden gelijk gesteld, maar Re en Ptah nemen toch een bijzondere plaats in. Van regel 31 af wordt Amon geïdentificeerd met goden uit de Heliopolitaanse kring. Genoemd wordt o.a. *h.t c'.t*

1) Urgeschichte §§ 107,108.
2) Sethe, Dram. Texte I blz. 54.
3) H. Junker, Götterlehre Memphis blz. 32.

*m 'Iwnw*⁴⁾. Daarna wordt hij gelijkgesteld met de goden van Memphis: „Gij hebt de twee landen verdeeld in *'Inb-hd* als *T'-tnn* enz.”⁵⁾. De tekst vervolgt: „Sedert gij opgingt als Amon-Re-Ptah. Uw hart rust in uw stad Thebe”⁶⁾. Daarna volgen opmerkingen over Thebaanse localiteiten. Amon-Re-Ptah is hier nagenoeg één naam geworden. De grote godsdienstige hoofdsteden Thebe, Heliopolis en Memphis krijgen bijzondere nadruk.

Op een stele uit het 5e jaar van Merneptah staat het volgende opschrift: „Amon-Re, koning der goden, Atoem, heer der beide landen van Heliopolis, Hor-achte, Ptah, zuidelijk van zijn muur, heer van het leven der beide landen (Memphis), Sutech”⁷⁾. Op een afbeelding⁸⁾ staan Amon-Re, Ptah, Atoem en Hor-achte. Evenals onder M.s voorganger, Ramses II, zijn hier bij elkaar de hoofdgoden van Heliopolis, Memphis en Thebe plus de hoofdgod van de residentie Tanis.

De grote hymnen van de Berlijnse papyri P. 3049, 3050, 3056 en 3048 zijn ook aan Amon-Re en Ptah gewijd. De Memphitische Ptah is daarbij dicht bij Amon-Re komen te staan. Meermalen heeft hij geheel de gestalte aangenomen van een zonnegod. In de pap. Chester Beatty IV heet Amon-Re „Uw Ptah”⁹⁾. Geleidelijk werden deze goden met elkaar versmolten.

IV, 21-IV, 22. *imn rn.f m 'Imn ntf R^c m hr d.t.f Pth.*

Van versmelting van Amon, Re en Ptah is op onze plaats in het geheel geen sprake¹⁰⁾. In tegendeel, hier is het onderscheid nog duidelijk beseft. „Die zijn naam verbergt als Amon”. Specifiek voor Amon is, dat hij is de verborgen god. „Hij is Re in het gezicht”. Re is het openbare-, voor allen zichtbare hemellichaam. „Zijn lichaam is Ptah”. Is hier misschien gedacht aan de anthropomorphe gestalte

4) Taf. XXVII r. 31.
5) R. 35.
6) De tekst van P. 3056 leest Re-Ptah.
7) Ann. du Serv. XXVII blz. 23 [414].
8) Idem blz. 21.
9) Recto 5.1 [415].
10) De Buck, Godsdienst d. Wereld I blz. 77.

van Ptah, het ingewikkelde lichaam van Ptah, waar twee handen uitkomen, die een staf vasthouden?

m hr vgl. II, 19.20 *phrw m hr.w* = in het gezicht d.w.z. voor allen zichtbaar. Een variant is *m irij* = „in de ogen” 1).

IV, 22 v.v.

Nu volgt een passage, die betrekking heeft op het orakel. Achtereenvolgens worden Heliopolis, Memphis en Thebe als orakelplaatsen genoemd. Over Thebe wordt het uitvoerigst gesproken. Vooral Amon was als orakelgod in trek: „Das Orakelgeben scheint ja eine besondere Spezialität des Amun gewesen zu sein, sowohl in Theben als in den von dort abgeleiteten Kulten des Gottes in Nubiën und in den Oasen” 2). De Griekse berichten spreken van het orakel van Zeus in Napata en dat van Jupiter Ammon in de oase van Siwah. De oerheuvelplaats in Thebe, de tempel van Karnak, gold als orakelplaats 3). Daar was het goddelijk leven het eerst bij de schepping verschenen. Daar was het aanrakingspunt tussen hemel en aarde.

IV, 22-IV, 23. *h³b.tw m p.t sdm.tw m ²Iwnw*.

h³b = bericht zenden (soms: een brief sturen) 4). Hier staat het voor het goddelijk bericht uit de hemel. *sdm* = het vernemen, het ontvangen van dit bericht. Vgl. de uitdrukking *sdm h³b* 5) = van de inhoud van een schrijven kennis nemen.

Sdm in de betekenis van het vernemen van een orakeluitspraak komt voor in het verslag van de expeditie naar Poent, waar Hatsjepsoet van te voren het orakel van Amon raadpleegt: „De majesteit van het hof l.h.g. naderde tot de trap van de heer der goden. Opdracht vernemen (*sdm wd.w*) op de grote plaats. Uitspraak vragen (*nd.t r³*) van de god zelf. De weg zoeken (*d^cr w³.wt*) naar Poent. Naar de weg informeren (*wb³ mt³.w*) naar de myrrheboemen(?) 6).

1) Leiden I 347, XII, 4 [416].

2) Sethe, 8 Urgötter § 249 blz. 117.

3) Sethe, Urgeschichte § 224.

4) Wb, II, 480.

5) Wb, II, 480, 17.

6) Urk. IV, 342,10 v.v.

Op onze plaats is Heliopolis het aanrakingspunt tussen hemel en aarde. Hetzelfde komt voor in een hymne aan koning Merneptah. „Hij daalt af uit (in?) de hemel. Hij wordt geboren in Heliopolis” 7). Met Merneptah zijn wij ook in de Ramessidentijd. Niettemin staat ondanks het primaat van Thebe Heliopolis met de hemel in contact.

IV, 23. *whm.tw m h.t-k³-Pth n nfr hr*.

Nfr hr is het bekende epitheton bij Ptah 8). Ook van Amon-Re wordt het gebruikt.

Whm n is ook een term uit de orakeltaal. Bij het aanwijzen van een bepaald persoon worden een aantal namen voor de god herhaald (*whm n*). Dit gebeurt voor het beeld van de god. De persoon, bij het noemen van wiens naam het beeld knikt, is de gekozene. Zo b.v. bij het kiezen van een hogepriester: „Ik noemde hem (de Koning aan zijn vader Amon) de gehele hofstaat, de aanvoerder der troepen; genoemd werden voor hem (*whm n.f*) eveneens de profeten der goden en de groten van zijn huis, terwijl zij voor zijn aangezicht stonden. Hij was met geen van hen tevreden, behalve toen ik hem uw naam zei” 9). Idem bij het aanwijzen van een dief 10): „De dienaar Amenemuia herhaalde voor hem (*whm n.f*) (de namen) van al de mensen van de stad; en de god knikte bij (de naam van) de boer Penthauemdiamon, zeggende: „Hij is het, die ze stal””. Misschien wordt *whm n* ook op onze plaats gebruikt van het herhalen van namen voor Ptah bij het raadplegen van zijn orakel.

IV, 23-IV, 24. *hrw hr ws.t m sšw Dhwtj r ntw.t n ²Imn hr h.t.sn wšb.tw šhr.w m Wš.t*.

Misschien is de bedoeling van dit gedeelte aldus: Men (de mensen, die het orakel raadplegen) zendt schriftelijk bericht naar het orakel te Thebe, welk bericht behelst de kwesties (*h.t*), waar men moeilijk-

7) Anastasi III, 7,2; Möller II, 36.

8) P. 3048, II, 5; Kairohymne II, 5; III, 4; IX, 1; P. 3055, XIX, 5.

9) Z.Ä.S. No. 44, K. Sethe, Berufung Hohenpriester blz 30 v.v.

10) J.E.A. XI blz. 251, A. M. Blackman, Oracles in ancient Egypt. Pap. B.M. 10335

heden mee heeft. (vgl. *nd h.t* = orakel vragen Rec. de Trav. XXIX, 164, r. 9, restauratiestele Toetanchamon-vert. de Buck, Jb. E.O.L. No. VIII blz. 569 v.v.). *Wšb* is 't antwoord, dat het orakel geeft. De betekenis van *šhr.w* = beleid, gedragslijnen (cf. III, 21) komt hier goed uit.

Maar ook een andere verklaring van dit gehele gedeelte is mogelijk en zelfs waarschijnlijker. Bij bovenstaande verklaring werd er van uitgegaan, dat Heliopolis, Memphis en Thebe ieder als afzonderlijke orakelplaats nevensgeschikt werden genoemd. Bij deze verklaring blijven er echter enkele moeilijkheden. *sšw Dhwtj* moet dan slaan op een schrijven van mensen aan het orakel in Thebe. Thot is echter bode van de goden. Het suffix van *h.t.sn* heeft geen antecedent.

Het is opvallend, dat de uitgang *tw* telkens met het godsteken gedetermineerd wordt. Overal, waar *-tw* in onze hymne gebruikt wordt van mensen, is het ongedetermineerd. (Zie: I, 15 *h.tw*; I, 27 *wdn.tw*; II, 12 *dd.tw*; II, 13 *in.tw*; III, 11 *hs.tw*; III, 12 *th.tw*; IV, 13 *dd.tw*; IV, 15 *hr.tw*; IV, 17 *rh.tw*; IV, 18 *mtr.tw* VI, 9 *mti.tw*; VI, 11 *wts.tw*.) Op één plaats, waar *-tw* het godendeterminatief heeft, slaat het op de koning (II, 1 *hr.tw*). Voor het gebruik van het godendeterminatief na *-tw* in onze passage moet dus wel een speciale reden zijn. Op de pharao kan het geen betrekking hebben, dus moet het wel slaan op een god. *h.b.tw* (IV, 22, zie ook IV, 25) is dan: Een goddelijk bericht uit de hemel, dat in Heliopolis door een goddelijk wezen (Re?) wordt ontvangen. Het subject van *whm* (IV, 23) moet een goddelijke boodschapper zijn, die met een bericht tot Ptah komt. Hiermee is te vergelijken de naam *whm n Pth* voor de Apis. De Apis heeft een middelaarsfunctie. Hij brengt berichten van en naar Ptah over ¹⁾).

Nu worden Heliopolis en Memphis aan Thebe gesubordineerd. De goden van de twee eerstgenoem-

1) Wb. I, 344.14. Er bestaan ook *whmw*-beelden voor de ingang van een Amenophis-tempel Zij zijn de middelaars, die gebeden overbrengen tot de god-Koning. Vgl. Maj Sandman-H., The god Ptah: De Apis was een tussenpersoon tussen Ptah en de mensen, die ook bij het vragen en mededelen van het orakel optrad (blz. 197).

de steden wenden zich met de uit de hemel ontvangen berichten om uitleg tot Thebe. Thot als bode der goden schrijft hun kwesties (*h.t.sn*) op en dit bericht gaat naar de stad van Amon. In Thebe wordt de oplossing voor de moeilijkheden van Heliopolis en Memphis gegeven (*wšb.tw šhrw*). Ook in het vervolg valt de grootste nadruk op Thebe ²⁾).

IV, 24. *pr hr.tw tw.s n psd.t pr.t nb m r.f* ³⁾ *Imn smn ntrw hr.f r wdd.t*.

De verklaring is heel moeilijk. Is *hr.tw* hier w.w. vorm? Of wordt het substantivisch gebruikt = orakel? ⁴⁾. Het suffix van *tw.s* moet wel Thebe zijn (evenals IV, 25). Wie is de *-f* in *r.f* en *hr.f*? Het ligt voor de hand aan Amon te denken. Of slaat het terug op *hr.tw*? De vertaling is dan: „Al wat als zijn uitspraak uitgaat”. En verder: De goden zijn op het orakel gegrondvest. Nog een derde mogelijkheid is, dat ook hier de verdeling in drieën over Heliopolis, Memphis en Thebe aanwezig is. De enneade verwijst naar Heliopolis. *-f* in *r.f* slaat op Ptah en *-f* van *hr.f* heeft betrekking op Amon, die juist is genoemd. Er moet dan iets gezegd zijn, dat de enneade van Heliopolis afhankelijk is van Thebe. Al wat Ptah zegt, is toch in wezen Amon. En zo zijn alle goden afhankelijk van wat Amon in Thebe beveelt. De term *wd* voor de uitspraak van een orakel komt ook voor in het bovengenoemde citaat uit de expeditie naar Poent ⁵⁾).

IV, 25. *h.b.tw tw.s r sm.r s^cnh^c nh^c mt hr.s n bw nb*.

H.b.tw plus godendeterminatief is ook hier gebruikt van de goddelijke openbaring.

De uitspraak van het orakel kan leven of dood

2) Dezelfde verklaring van deze passage bij Maj Sandman-H., The god Ptah blz. 169, die echter *hrj* (*ht.sn*) ten onrechte als nische opvat.

3) Dezelfde uitdrukking Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura 12; An. I, 1.7.

4) Wb. III, 318.6.

5) Blz. 89 (zie verder *wđ* voor 't toewijzen van een graf bij orakel J.E.A. XII blz. 176 v.v. Blackman, Oracles: *wđ r w^c h^c*. Van een droomorakel Sphinx Vol. XXI, Stèle du Songe blz. 39 v.v. reg. 33 „Wat de god beveelt (*wđt-ntr*), geschiedt”).

betekenen. Meestal gaat het bij het orakel geven aldus, dat het antwoord ja of neen luidt. Dit ja of neen betekent dood of leven. Wanneer een koning het orakel raadpleegt voor een komende veldtocht, zoals in de „Traumstele” kan het antwoord luiden: Overwinning of nederlaag. Het eerste is leven, het tweede dood. Bij een diefstal kan het antwoord luiden: Hij is een dief, of: Hij is geen dief. Het eerste is dood, het tweede leven. In het algemeen gesproken: Gunstig of ongunstig is resp. leven of dood. Het eerste is opgang, voorspoed, levensvermeerdering, het tweede: tegenslag, levensvermindering.

Dat leven of dood in iemands hand rusten, is een uitspraak, die meermalen in soortgelijke vorm wordt aangetroffen. In de Pyrt. berusten leven en dood bij de gestorven Pharao, zelfs voor de goden: „Wanneer hij wil, dat ge sterft, zo zult ge sterven. Wanneer hij wil, dat ge leeft, zo zult ge leven”¹⁾. Van Thot als rechter (o.a. bij het dodengericht): „Wie er zal zijn onder de mensen en bij de goden, hun leven treedt in, hun dood treedt in, wanneer hij deze beide toestanden veroorzaakt, opdat zij in hen zijn”²⁾. In de Šabakatekst beschikt Ptah over leven en dood: „Leven wordt gegeven aan de vreedzame, dood wordt gegeven aan de misdadiger”³⁾.

Op onze plaats heeft Thebe door het orakel dit machtige beschikkingsrecht over leven en dood.

IV, 26-V, 4

Hoofdstuk vierhonderd beschrijft Amon als verwekker van het geslachtsleven. Het ligt voor de hand, dat het scheppend vermogen der voortplanting tot de scheppergod werd herleid.

Vertaling: Vierhonderdste hoofdstuk. Vier godinnen van het begin Juichen IV, 27 in zijn [gestalte]⁴⁾ van grote stier stier der meisjes V, 1 Om het getal der enneade vol te maken⁵⁾. Die het vrouwelijk geslachtsdeel maakte, die het mannelijk geslachtsdeel deed ontstaan. Hij

begon met V, 2 geslachtslust aan de meisjes. Hij huwde zijn vuist, daar er nog geen vrouwelijk geslachtsdeel was. V, 3 Die verscheen als Re uit Noen, die al, wat is, deed geboren worden. Vader der vaders V, 4 moeder der moeders. De stier van deze vier meisjes.

IV, 26. 4 ntrj.t.

Sethe ziet in de vier vrouwelijke wezens, die hier worden genoemd als bevrucht door Amon, de stier, de vier vrouwelijke leden der acht oergoden van Hermopolis⁶⁾. In de Th. T. heeft hij soortgelijke voorstellingen gevonden van Month, die dan als één stier tegenover vier vrouwelijke wezens staat⁷⁾. In een andere tekst worden zowel de vier mannelijke leden samengevat tot één stier als de vier vrouwelijke tot één koe.

V, 1. r km psd.t.

Het vervolg geeft elementen van de Heliopoli-taanse kosmogonie. Volgens deze leer scheidt de zonnegod eerst Sjoë en Tefnet, die vervolgens weer andere godenparen voortbrengen tot het negental vol is. Tefnet als hun moeder heet zelf „de grote enneade, de dochter van Atoem, die de goden geboren deed worden”⁸⁾. Sjoë noemt Tefnet „mijn grote zuster, die de enneade voortbracht”⁹⁾.

Na eerst de schepping van Sjoë en Tefnet beschreven te hebben, vervolgt het Apophisboek: „Sjoë en Tefnet brachten Geb en Noet voort en Geb en Noet brachten voort Osiris, Horus Mechentinierti, Seth, Isis en Nephthys uit de moederschoot, de een na de ander”¹⁰⁾.

De Šabakatekst noemt tevens (zie V, 2 h³j.f mm.f) de schepping door onanie zoals in ons hoofdstuk: „Zijn (van Ptah) enneade is voor hem als tanden en lippen. Dat is het zaad en de handen van Atoem. De enneade van Atoem ontstond door zijn

1) Spruch 217 § 153 c.

2) P. 3048, XI, 1.2 [417].

3) Kees, Göttergl. blz. 294 — Dram. Texte I, reg. 57.

4) hpr.w?

5) Vgl. III, 23 r km.k nn.

6) 8 Urgötter §§ 173-175, behandelt onze plaats.

7) Vgl. Coffin. T. I, 364, c-366, b: „Ik zelf bevrucht de godinnen” *štt-ī ds-ī m ntr-t.*

8) Coffin T. II, 18, f.g.

9) Coffin T. II, 22, b.

10) VI, 4.5.

zaad en zijn vingers" 1). Een dodenboektekst noemt ook deze kosmogonie van Heliopolis, waarbij Atoem de leidende functie heeft: „Ik ben Atoem, die de hemel gemaakt heeft, die geschapen heeft, wat bestaat, die uit de aarde gekomen is, die het zaad doet ontstaan (*šhpr stj.t* cf. *šhpr mt* in ons hoofdstuk), heer van alles, die de goden geboren doet worden, de grote god, vanzelf ontstaan, heer des levens, die de enneade voorspoedig maakt" 2) (*šwšd psd.t*).

Al deze teksten hebben ook andere met ons hoofdstuk verwante gedachten, zoals de zelfbevruchting van de schepper en het scheppen van het geslachtsleven. In deze kosmogonische voorstellingen behoort dan ook het scheppen van de enneade thuis.

V, 1-V, 2. *irj hm.t šhpr mt š^c.f ndmj.t r nfrj.t.*

Amon is de schepper van het mannelijk en vrouwelijk beginsel. Zelf is hij niet uit een ouderpaar geboren, maar het voortplantingsvermogen vindt in hem, de grond van alle leven, een oorsprong. De schepping van Sjoë en Tefnet door Atoem kan al beschouwd worden als schepping van het eerste paar van man en vrouw 3).

De teksten zeggen, dat de zonnegod ontstond, voordat stieren geboren waren, voordat koeien gemaakt waren. Bedoeld is dat het mann. en vr. beginsel na hem ontstond 4).

De zonnegod als verwekker van geslachtsleven heet „heer van de phallus" (*nb mt*). 5). De scheidsgod Chnoem geldt ook als schepper van het geslachtsleven: „Hij heeft de stieren geschapen, om de koeien te bevruchten" 6). In de mythe van Re en Isis zegt de zonnegod van zichzelf: „Ik ben het, die de stier maakte voor de koe, zodat geslachtslust ontstond" 7). Daar is het woord *ndmj.t* gebruikt, hetzelfde als in onze tekst (niet *ng'j.t*, zoals Gardiner leest, wat een hapax zou zijn). *š^c* is ook een term

1) Dram. Texte I, 55.

2) B.D. 1743 v.v.

3) De Buck, Plaats en beteekenis van Sjoë in de Egyptische theologie, Med. Kon. Ned. Ak. v. W., afd. Let. N.R., 10,9, blz. 223; Godsd. der Wereld. I, 73.

4) De Buck, Sjoë in de kosmogonie, Maandblad „Uitzicht", 1942, blz. 153.

5) B.D. 408, 6 v.v.

6) Rec. de Trav. XXVII blz. 86 r. 33 [418].

7) Möller II, 31,7 [419].

voor scheppen. Onze tekst zegt ook, dat Amon de geslachtslust scheidt.

V, 2-V, 3. *h'j.f šmm.f nn wn hm.t.*

Daarmee zijn wij ook in de Heliopolitaanse kosmogonie, zoals die verbonden is met Atoem. Atoem scheidt door onanie. Hierdoor wordt zijn scheppingswerk absoluut gesteld. Medewerking van een vrouwelijk wezen is uitgesloten. Zijn gehele schepping brengt Atoem uitsluitend uit zichzelf voort. Reeds de Pyrt. geven deze leer: „Atoem ontstond als onanist in Heliopolis (*izwšw* = der Onanierer lett. er komt lust Wb. I, 57, 17). Hij legde zijn phallus in zijn vuist. Hij maakte er geslachtslust mee (*ndmj.t* zie boven). Toen werden de broer en zuster Sjoë en Tefnet geboren" 8). Ook de Coffin Texts maken er melding van: „Ik ben de ziel van Sjoë die Atoem uitgestort heeft met zijn hand, toen hij geslachtslust (*ndmj.t*) bedreef, terwijl het uitgelezene uit zijn mond viel. Hij heeft mij uitgespuwd als Sjoë, tezamen met Tefnet" 9). Het Apophisboek beschrijft ditzelfde aldus: „Ik huwde met mijn vuist (*ink h'j m hf^c.i*, cf. *h'j* onze plaats; *hf^c* var. v. *šmm*), ik bewoog met mijn hand, ik spuwde met mijn eigen mond. Ik spuwde uit Sjoë. Ik spuwde uit Tefnet" 10). Deze voorstelling van de schepping door onanie veronderstelt een anthropomorphe vorm van Atoem. De boot van de zonnegod heet: De boot van het verwekken (*ndmm*) 11).

V, 3. *h^cw m R^c m Nwn.*

Deze opgang van Re uit Noen past geheel in de Heliopolitaanse gedachtenwereld.

V, 3-V, 4. *itf itf.w mw.t mw.t.*

Geheel in de lijn van het bovenstaande ligt het, dat de oergod Amon als vader en moeder tegelijk beschouwd wordt. Indien vrouwelijke medewerking bij de schepping uitgesloten is, is hij het mannelijke en

8) § 1248, a-d.

9) II, 18, a, v.v. vgl. de polemieek in I, 354, c-356, a. Hij heeft mij niet doen geboren worden met zijn mond, hij heeft mij niet ontvangen met zijn vuist, maar hij heeft mij uitgesnoeven met zijn neus".

10) V, 24.

11) P. 3050, VI, 1 [420].

vrouwelijke principe in enen. Soms staat alleen het mannelijke element op de voorgrond bij de schepping, maar Kees merkt op: „Es ist üblich dass man diese grosse Gottheiten als „Vater und Mutter“ zugleich betrachtete”¹⁾. Zo b.v. van Ptah: „Ptah-Noen, de vader, die Amon (verwekte), Ptah-Naunet, de moeder, die Atoem baarde”²⁾. Van Osiris: „Gij zijt vader en moeder der mensen. Zij leven van uw adem. Zij eten van het vlees van uw lichaam”³⁾.

Op onze plaats is een superlatief gebruikt⁴⁾. Amon is oervader en oermoeder. Hij is vader en moeder in absolute zin, die niets anders vóór zich heeft. Andere oergoden worden ook wel vaders en moeders genoemd, maar zij zijn het toch niet in de volstrekte zin, waarin het hier van Amon wordt gebruikt: „O, vaders der goden, o, moeders der goden, die op aarde zijn, die in de necropolis zijn”⁵⁾. In 't begin van de „Destruction des hommes” zegt de zonnegod: „Roep mijn oog en de vaders en moeders, die met mij waren, toen ik nog in Noen was” [86]. De vaders en de moeders zijn de eerste godenparen, oorsprong van het leven, dat later op aarde zou ontstaan en die vóór 't begin der schepping met de zonnegod potentieel in Noen aanwezig waren. Ook de acht oergoden heten vaders en moeders⁶⁾. Zij worden wel voorgesteld als vaders en moeders van de zon. Ptah wordt speciaal als moeder opgevat⁷⁾. De overeenkomst is, dat hij als schepper-oergod bron van alle leven is: „Chnoem, de moeder, die de goden voortbracht”⁸⁾. In de hymne van de twee architecten wordt van de zonnegod gezegd: „Chnoem en Amon der mensen, die de beide landen genomen heeft van groot tot klein, voortreffelijke moeder van goden en mensen”⁹⁾. Idem in Amarna: „Gij zijt de moeder van alle mensen”¹⁰⁾. Amon

als moeder komt voor: „Moeder, die de vader maakte”¹¹⁾. Moet en Amaunet worden beide als oermoeder beschouwd. Moet heet: „De moeder der moeders, die iedere god baarde”¹²⁾. Amon heet als vader van de oergoden: Vader der vaders¹³⁾. Sethe wijst ook op de naam hier gebruikt: „Vader der vaders, moeder der moeders”, die Amon krijgt sedert de 19e dyn.¹⁴⁾. In de Amarnalitt. heet de zon moeder en vader van zijn schepselen¹⁵⁾.

Voor de zonnegod als vader der vaders zijn nog de volgende citaten te geven: 18e dyn. „Grootste der groten, vader der vaders”¹⁶⁾. Van Ptah, die dicht bij Amon als zonnegod staat: „Heil u, Ptah-Tatenen, grote god, die zijn beeld verbergt, open uw ogen, ontwaak in vrede, vader van de vaders van alle goden, zon des hemels”¹⁷⁾. Van Amon: „De goden zijn gebogen voor uwe majesteit, verheffende de macht van hun schepper. Zij juichen bij het naderen van hun verwekker. Zij zeggen tot u: Hoe welkom zijt gij in vrede, vader van de vaders (d.w.z. oervader) van alle goden”¹⁸⁾. Uit deze passage blijkt duidelijk, dat de naam vader der goden de god bedoelt als schepper der goden. Als zodanig heeft hij een primaat boven de andere goden. Zij erkennen hun afhankelijkheid van hem. Geb heet vader en moeder der mensen¹⁹⁾. Horus wordt genoemd: Vader van de vaders van alle goden²⁰⁾. Op de stele van Taharka draagt Amon dezelfde naam²¹⁾.

Een variant is *itf ntr-w*²²⁾. Hier is niet de superlatiefvorm gebruikt, maar de betekenis is dezelfde.

1) Göttergl. blz. 162.
2) Šabakatekst. Dram. Texte I, 50, a; 51, a.
3) Erman Z.Ä.S. No. 38 blz. 30.31.
4) Vgl. II, 3 *nb nb-w*.
5) B.D. 365,5.
6) Sethe, 8 Urgötter § 91 blz. 48, idem § 100 „De vaders en moeders, die het licht maakten”.
7) Sethe, Dram. Texte I blz. 48.
8) P. 3048, III, 6 [420].
9) De Buck, Leesb. 59,7 v.
10) Davies VI. Pl. XXI, col. 2.

11) Sethe, 8 Urgötter blz. 34 noot 1 = Sethe 6,82.
12) Sethe, 8 Urg., § 47 Th. T. 210 v. Amaunet § 57, Th. T. 100, b; 112,2.
13) Sethe, § 108. Vader van de vaders van de acht oergoden.
14) Hij geeft hiervoor de plaats 11e Dyn. Temple of Deir el Bahari III pl. 10, 8 Urg. blz. 85.
15) Sethe, Dram. Texte blz. 48, Amarna Davies IV, 32.
16) Urk. IV, 495, 1.2.
17) P. 3048, III, 2 [421]. Voor Ptah als schepper der goden, vader en moeder van zijn schepping, Maj Sandman-Holmb., The god Ptah. blz. 31 v.v.
18) Kairohymne VII, 4 [422].
19) Grapow, Bildl. Ausdr. 132 v.
20) J.E.A. IV blz. 119 Inscr. op Statue.
21) Ann. du Serv. IV, blz. 178 v.v. [423].
22) *it ntrw* van Ptah, Maj Sandman-Holmberg, The god Ptah, blz. 119.

Zo b.v. Kairohymne I, 6; VIII, 2; Van Ptah *it ntrw ntrt*, Sall. IV, verso 16,4, Gard. Misc., blz. 97; v. Amon, Legrain, Statues etc. No. 42112; Aeg. Inschr. Mus. Berl. Heft V, van Re, no. 7306, D, regel 2; Noen B.D. XVII Urk. V Abschn. 2; van Geb Pyr. § 195, c; van Atoem Pyrt. § 1546, a; van Re J.E.A. VI, Pl. XXII op statuette; id. v. Re Pap. Luyes, Rec. de Trav. I, 89, *Tm it ntrw*; van Re B.D. 30,6; van Atoem B.D. 442,1; van Re: Budge, Facs. Br. Mus. ed. 1910 transcr. blz. 33, tekst Pl. XIX. slot Apophisboek.

Ook Sjoë heet: „Vader der goden”¹⁾, met als variant „Sjoë, die de goden verwekt”²⁾. Sjoë is evenals Amon oudste oergod, van wien het bestaan van alle andere goden afhankelijk is.

Zeër met ons gehele hoofdstuk verwant is ook de volgende passage over Amon: „Hij organiseerde het college van de enneade, hij stelde het achttal in als goddelijke vader van zijn dienaren en Sjoë, hem dienend als tempeldragend profet en Tefnet, hem dienend als goddelijk echtgenoot”³⁾. Amon heet als schepper van het achttal hun vader. Hij scheidt Sjoë en Tefnet als mann. en vr. principe, waarbij hij de verwekkende kracht is.

V, 4. *p³ k³ n nfrj.t tf³ 4.*

De stier is hier beeld van mannelijke bevruchting⁴⁾. Amon is de bevruchter van de ahët-koe; „Stier van zijn moeder, die zich verheugt over de ahët-koe, de echtgenoot, die bevrucht met zijn schoonheid (= phallus)”⁵⁾. De zonnegod is bevruchter als stier: „Degenen, die in Heliopolis zijn, buigen hun hoofd voor mij. Ik ben hun stier. Ik ben sterker dan Ik bevrucht. Ik heb macht over duizenden”⁶⁾. De verwekkende kracht van Amon wordt ook bedoeld in het attribuut: „Mannelijkste der

goden”⁷⁾. Enkele plaatsen in de Th. T. schijnen ook te wijzen op Amon, die als schepper een verwekkende stier genoemd wordt: „Amonemopet, de stier, die zijn arm opheft, die de goden verwekte, die de ogdoade voortbracht, die aan het hoofd van zijn harem is enz.”⁸⁾.

Voor de benaming *k³ nfrj.t* geeft het Wb. twee „Belegstellen” uit ongepubliceerde teksten⁹⁾.

Hoewel het verband niet geheel duidelijk is, gaat het op onze plaats om Amon als scheppergod en bron van verwekkende kracht.

V, 5-V, 16

Hoofdstuk vijfhonderd is nauw verwant aan hoofdstuk vijftig. Amon wordt vergeleken met woedende dieren zoals stier, leeuw en krokodil, die hun tegenstanders verslaan door hun grote kracht. Deze vergelijkingen heeft Amon gemeen met de koning. In dit opzicht staat hij dicht bij de oorlogsgod Month en atmosferische goden zoals Min en Sjoë.

Vertaling: V, 5 *Vijfhonderdste hoofdstuk. Die zijn vijanden neerdrukt op hun gezicht. Niet bestaat zijn aanvaller V, 6 zijn vijanden. Zijn vijanden worden niet voor hem gevonden V, 7. Grimmige leeuw, woedend van klauwen V, 8 Hij slorpt in de kracht van het bloed*¹⁰⁾ *van wie hem aanvalt in een ogenblik. V, 9 Stier, sterk van rug, zwaar van hoeven*¹¹⁾ *op de nek van zijn vijand*¹²⁾. V, 10, *zijn borst vernielend. Krokodil*¹³⁾, *die zich verheft*¹⁴⁾, *die zijn aanvaller grijpt V, 11, die zijn lode-*

7) P. 3055, VI, 4 [425].

8) Geciteerd bij Maj Sandman-Holmberg, The god Ptah, blz. 172.

9) Luksor <56,3> [426]. Gr. Oase <112> [427]. Vgl. Urk. IV, 238,8: „Stier, die zaad uitstort over de koeien” (*k³ stj hr nfrj.t*).

10) *shb* Wb. IV, 269,1. Voor *snf* zie [428].

11) Hier is niet bedoeld *cg.t* (I, 235,10) = klauw v.e. leeuw, maar *cg.t*, hoef v. e. rund, ook volgens Wb. *cg.t* gespeld.

12) *hft* is singularis, daar *mnd.f*, hierop terugslaan, ook sing. suffix heeft.

13) *chj* geschreven als *chj* (I, 225, 7) = vliegen, maar hier bedoeld *chj* (I, 224,5) v. d. krokodil, die zich uit 't water verheft.

14) *dpj* moet toch wel krokodil zijn. Het w.w. *gmgm* past daarbij. *dpj* is niet een woord voor roofvogel in verband met 't verkeerd opgevatte *chj* = vliegen.

1) Coff. T. II, 5, a.

2) Coff. T. II, 6, b.

3) Drioton, Ann. du Serv. XLIV, 119 vgl. nog de benaming van Thebe: Plaats van de vader, huis van de moeder van de mannelijkste der goden. Amon als verwekker is vader en moeder. Ann. du Serv. XLIV, 125 [424].

4) Vgl. „Verering van Amon-Re, de stier, de heer van Thebe”. (Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 1).

5) El Chargeh XXVI, 27.

6) B.D. 180,13.

maten tezamen met zijn beenderen weet te verbreken. Die begint te strijden door V, 12 zijn kracht. Bergen beven onder hem op de tijd, dat hij woedt¹⁾ V, 13. De aarde siddert, wanneer hij gebrul (*šwhj Wb.* IV, 71,5) uitstoot. V, 14 Al wat bestaat, is bevreesd wegens zijn schrik. Slecht vergaat het ieder, die hem weerstaat (?) V, 15. Wie met zijn horens kennis maakt, hij wordt aan zijn horens gespietst V, 16.

V, 5. *dr šbjw.f hr hr.šn.*

De uitspraken over het vellen van de zonnevijanden komen passim in de hymnen voor. Het betreft daar de vijanden van de zonnegod, Apophis en consorten, die de zonneboot op haar tocht aanvallen. Amon is „een vlam tegen degenen, die hem aanvallen, de slangenvijand verdrijvend achter zich (*dr šbj hr.šj.[f].....*). Die hem verafschuwen zijn als niet bestaanden”²⁾.

Hr hr = op het gezicht, wordt gebruikt van een overwonnen vijand, soms als uitroep b.v. tegen slangen: *Hr hr.k* = ³⁾ op uw gezicht!

V, 7. *mšj hšš nšnj ʿn.t.*

Amon is een woedende leeuw⁴⁾. Bij *nšnj* denkt het Wb. aan een afzonderlijk woord = scherp zijn. Waarschijnlijk is hier toch het gewone *nšnj* = woedend bedoeld. Het is de vraag of *nšnj* = scherp een afzonderlijk woord is.

Amon wordt genoemd: „Woedende leeuw (*rww hšš*), karneoolkleurig van ogen”⁵⁾.

V, 9. *kš mn šš.*

Evenals Month en Re wordt Amon met een stier vergeleken: Van de koning wordt gezegd⁶⁾: „Goede god (groot van) kracht als Month, soeverein, groot van kracht goddelijke, die opgaat als Re, afstammeling van de stier van Heliopolis, standhou-

dend op zijn strijdplaats”. De vergelijking met een stier is beeld voor overwinnende kracht. Sethe wijst er op, dat Month de god was van de oude hoofdstad der Thebaanse gouw, Hermonthis⁷⁾. Hij werd in de gestalte van een stier vereerd en sterke stier genoemd. Hij wordt met Amon gelijkgesteld. De overeenkomst met Month als sterke stier is ook zeer duidelijk in de hymne van El Chargeh: „Month-Re in Thebe, stier, sterk van arm is hij, die de rebellen verslaat”⁸⁾.

V, 10. *dpj.*

De vergelijking met een krokodil is weer een ander beeld voor Amon's onweerstaanbare kracht. Ook deze vergelijking wordt op de koning toegepast. De koning is „als een woedende krokodil, wiens klauwen de lijken slaan, zoals hij wil”⁹⁾. Van hem wordt gezegd: „Ik maak, dat zij uwe majesteit zien als jonge stier, standvastig van hart, scherp van horens, die men niet kan aanvallen. Ik maak, dat zij uwe majesteit zien als krokodil, heer van schrik in het water, die men niet naderen kan”¹⁰⁾. Deze gehele passage vertoont sterke overeenkomst met ons hoofdstuk. Bovendien wordt de koning het evenbeeld van Amon genoemd¹¹⁾. God en Koning komen derhalve in deze gelijkenis met woedende dieren overeen.

Reeds in de Pyrt. wordt de krokodil gebruikt als schrikwekkend beeld voor de gestorven koning¹²⁾.

V, 12-V, 13. *dww hr mwn hr.f r tr nšnj.f tš hr ktk šd.f šwh.*

Hier wordt Amon beschreven als atmosferische god. Als hij zijn stem verheft, beeft de aarde. Hij staat in verband met onweer. Zo komt Amon voor in de reis van Wen-Amon: „Want zie, Amon dondert in de hemel (*iri hrw*) nadat hij Sutech in zijn

7) 8 Urgötter § 4-6.

8) XXVII, 39.40.

9) Grap., Bild. Ausdr. blz. 95. Med. Habu <122>.

10) Urk. IV, 616,3 v.v. vgl. Seti I, Anc. Rec. III § 117. Voorts wordt de koning nog genoemd *ndtj* (beschermers 616,14), *mšj hšš* (617,2 cf. V, 7), *dmš.t* (617,8 = valkvleugel), *ššb šm^c* (617,14 = Z. Eg. jakhals). Voor dit laatste idem v. d. zonnegod. Leiden I 347, IV, 3.

11) Urk. IV, 615,2.

12) Kees-Göttergl. blz. 14 v.v. §§ 507-510.

1) *nšnj.f* is *šdm.f* als dir. genitief. let.: „tijd van hij woedt” vgl. Gardiner, Gram. exemp. blz. 356, 9: *r tr n nšnm p.t.*

2) Chester Beatty. IV, Recto 6,1.

3) Wb. III, 129,8.10.11.

4) Vgl. III, 3.4.

5) Nsichons II, 14.

6) Lof v. Ramses II als krijgsman Anastasi II, 2,6. Gardiner, Misc.

tijd plaatst" ¹⁾ (*m rk.f*) = de tijd, dat hij woedt. Amon is als onweersgod met Seth-Sutech verwant. Seth is van Amon afhankelijk. Hij krijgt zijn plaats van Amon aangewezen. *nšnj* wordt met het dier van Seth gedetermineerd. Seth is ook onweersgod in de volgende passage: „Ik ben Seth, die stoornis veroorzaakt en wolken in de horizon des hemels" ²⁾. Het woord voor atmosferische storing is met het Seth-dier gedetermineerd. G. A. Wainwright heeft aan het atmosferisch karakter van Amon uitvoerige studies gewijd ³⁾. In zijn kwaliteit van hemelgod wordt Amon zoals ook andere hemelgoden in de vorm van een stier afgebeeld. Dit past goed bij onze passage, waar over de horens van Amon wordt gesproken. W. wijst op het verband met Seth. Seth en Amon werden in elkanders tempels vereerd. Van beiden wordt gezegd, dat ze gebrul uitstoten (*hmhm* of *nhmhm* van onweer en storm).

W. citeert ook onze plaats ⁴⁾ in dit verband. Hij wijst er op, dat Amon met een stier vergeleken wordt en dat ook van Min archaische stierbeelden voorkomen. „This god is Amun's other self, and here the mountains are shown being trodden by the bull, the usual animal of the sky and stormgods" ⁵⁾. Dit is een illustratie bij onze passage, waar gezegd wordt, dat bergen onder hem beven. De bergen worden met de stormgod verbonden. Van Min wordt gezegd: „Gij, die in de vorm van een stier zijt, komende op de bergen" ⁶⁾.

W. haalt citaten aan uit de Pyrt. waar de ten hemel varende pharao brult als Seth en de aarde beeft onder hem ⁷⁾. Dat de stier een hemelgod voorstelt, blijkt ook, waar Min genoemd wordt: „Grote stier, de regenwolken openend, de wind op de rivier" ⁸⁾. Amon als hemel- en onweersgod werd aniconisch voorgesteld, waarschijnlijk in de vorm van een meteor ⁹⁾.

1) Erman, Lit. 232.

2) B.D. 107,3.

3) J.E.A. XX, Some aspects of Amun blz. 140.

4) T.a.p. blz. 150.

5) Petrie, Koptos III, 3 [429].

6) J.E.A. XXI blz. 162.

7) §§ 1149-1151.

8) J.E.A. XXI blz. 152 v.v. blz. 161.

9) Ann. du Serv. XXVIII, blzz. 175-189. G. A. Wainwright, The aniconic form of Amun in the New Kingdom; cf. J.E.A. XVI blz. 35, The Relationship of Amun to Zeus.

Dat aarde en bergen voor Amon als stormgod beven, wordt meermalen in de teksten gezegd: „De grote god, de heer van schrik, rijk aan kracht, de landen sidderen, de zee bruist en de bergen brullen vanwege de schrik, die hij verbreidt. Hij brengt de hemel in toorn en de aarde in oproer en zij worden rustig, wanneer hij rustig wordt" ¹⁰⁾. Ptah is het „voor wien alle [vreemde landen] sidderen, voor wie de zielen van alle landen beven" ¹¹⁾. Amon is een „jonge stier, spits van horens, door wiens grote naam de aarde beeft (*šdd t'rwj*)" ¹²⁾.

Behalve met Min is Amon verwant met Sjoë, die soms ook de trekken vertoont van een atmosferische god; van hem wordt gezegd: „De van de wind, die na mij uit de mond van Atoem is gekomen, is mijn huid; het onweer (of de wolken) des hemels is mijn uitvloeisel, de woede van het schemerdonker is mijn dauw" ¹³⁾.

V, 14-V, 15. *bnd n.f dhn šw nb dprwj 'bwj.fj tw.f mnhw hr 'bwj.fj.*

Amon wordt als stier voorgesteld. Dit past bij zijn atmosferisch karakter. Deze stier is gevaarlijk met zijn horens voor wie hem aanvalt. *dhn* is bekend in de uitdrukking *dhn hr t'* = 't hoofd ter aarde buigen ¹⁴⁾, met het voorhoofd de aarde aanraken. Op onze plaats zou het ook gebruikt kunnen zijn van twee stieren, die elkaar met de horens stoten en die daarvoor de voorhoofden naar elkaar toe bewegen.

mnh. Hier is waarschijnlijk wel bedoeld het *mnh* ¹⁵⁾, dat met het touw en de slaande arm gedetermineerd wordt. Dit wordt gebruikt voor kralen op een draad steken en dan ook op de horens van een stier geprikt worden.

De woedende kracht van Amon als stotende stier wordt in deze laatste passage nog eens omschreven.

De voorstelling van Amon als stier.

Reeds in de Pyrt. wordt de zonnegod dikwijls als

10) Sethe, 8 Urgötter § 198 [430].

11) P. 3048, IV, 2 [431].

12) Pap. Nsichons I, 11.

13) Coff. T. II, 30, c-f.

14) B. v. B. D. 12,1.

15) Wb. II, 87,10.

stier voorgesteld. Van de koning, die met de zon wordt vergeleken: „W. is de stier van de dubbele lichtglans, die in het midden van zijn oog woont. Gezond is de mond van W. door de gloeiende adem, het hoofd van W. door de horens, (als) de heer van Boven-Egypte. W. leidt de god, W. gebiedt over de enneade”¹⁾. Sethe zegt in zijn commentaar: Die Sonne ist ja in der Tat wirklich öfters als Stier gedacht. „Uw vader is de grote wilde stier, uw moeder is de jonge koe”²⁾.

Een vaak gebruikt epitheton van de zonnegod is *nb b.wj* = heer van twee horens³⁾. De horens zijn beeld van kracht. De kroon, die Amon als koning draagt, is van horens voorzien. Amon heet: „Vast van horens”⁴⁾. Daarna volgt een beschrijving van de kronen. Van Amon als Re wordt in verband met zijn *šfj.t* gezegd: „Hoog van horens, scherp van horens”⁵⁾. Van de zonnegod: „Ik ben een stier met twee horens, die uitgaat als gloeiende adem”⁶⁾.

In de vergelijking van Amon met een stier gaat het om zijn woeste kracht, waardoor hij over anderen heerst en vijanden afweert. Dit blijkt uit de volgende citaten: „Scherp van horens, die trefzeker schiet, rood van hart, die zijn vijanden overwint. Meer onderscheiden op zijn plaats dan de andere goden. Heer van kracht, een stier op zijn kampplaats”⁷⁾. „Groot van schrik, groot van kracht, iedere god vreest voor hem, jonge stier, die zijn tegenstander verdrijft (*dr* cf. V, 5), sterk van arm, die zijn vijanden verslaat”⁸⁾. „Heil u Amon, groot van macht, groot van schrik, meer onderscheiden van gestalte dan de andere goden, groot van kracht. Uw vrees verschrikt de harten, die zijn horen stoot tegen zijn boosdoeners”⁹⁾. Tot Amon als bestraffer van

boosdoeners wordt gezegd; „Niet zal uw horen van hen losgemaakt worden tot in eeuwigheid”¹⁰⁾.

Ook op Sjoë wordt de vergelijking met een stier toegepast: „In deze uw naam scherp wat uw horens betreft. Stekend tegen wie hem aanvalt in deze uw naam van scherp van horens”¹¹⁾. Eveneens van Month: „Month-Re, heer van Thebe, stier in Heliopolis, groot van schrik, die zijn vijanden afslacht, groot van kracht op zijn grote plaats”¹²⁾. „Month-Re, heer van Thebe, stier, die in Madoe is, stier van het jaar, scherp van horens”¹³⁾. In dit verband is ook te noemen de naam van de zonnegod: „Stier van de enneade” of „stier van Heliopolis”¹⁴⁾. Volgens Sethe (Comm. Pyrt. § 511, a) betekent „stier van de enneade”, dat hij hun heerser is. In een bepaalde passage van het Amonritueel heet Amon achtereenvolgens: *Kʿ n psd-t, nb ntr-w* en *hrj ntr-w*¹⁵⁾. Al deze benamingen zijn ongeveer synonym. In de hymne El Chargeh wordt van de enneade gezegd: „Zij storten lof uit voor de stier (*kʿ*). Wij aanbidden hem als onze heer”¹⁶⁾. „Heer” en „stier” staan hier parallel in de betekenis van „hoofd van”. Dezelfde betekenis heeft *kʿ* in de namen: „Stier der uraei” en „stier van de *Hh*-goden”¹⁷⁾.

De horens als beeld van kracht zijn ook in het O.T. bekend. Ten tijde van koning Achab maakt de profeet Zedekia ijzeren horens als teken van de kracht, waarmee de koning de Syriërs zal verslaan¹⁸⁾. Iemands horens afhouden = zijn kracht verbreken. Zijn horens verhogen = zijn kracht versterken¹⁹⁾. In de Assyrische godsdienst worden met de hemelgoden de voorstellingen van stier en horens verbonden. De hemelgod Anoe en de luchtgod Enlil hebben als embleem een tiara met stierhorens²⁰⁾. Het heilige dier

10) De Buck, Vert. Jb. E.O.L. VII, 297, noot 23. „waarmee hij als een stier de schuldige stoot”.

11) Mag. Harris ed. Lange D. 18-20.

12) B.I.F.A.O. No. 12 Legrain, Notes sur le dieu Montou blz. 80.

13) Id blz. 87.

14) Pyrt. §§ 511, a; 716, e; 717, a; 1238, c.

15) P. 3055. XXV, 1 v.v.

16) XXV, 3.

17) Coffin T. II, 12, b en 13, c.

18) 1 Kon. 22 : 11.

19) Ps. 75 : 11.

20) Böhl, Godsd. d. W. I, blz. 127.

1) § 513, a, b, c.

2) § 809, c.

3) Pap. Luynes, Rec. de Trav. I, blz. 89. B.D. 257,9; v. Amon 418,12; v. Osiris 477, 3; v. Thot 480,14; v. d. koning als Atoem, Traumstele, r. 1.

4) Kairohymne III, 2 [432].

5) El Chargeh XXVI reg. 21.

6) B.D. 125,1.

7) Leiden I 347, III, 11 v.v. [433].

8) Nsichons II, 26.

9) Legrain, St. et St. No. 42237, 2 v.v. Dyn. XXV-XXVI [434].

van de storm- en onweersgod Adad was een stierkalf¹⁾.

V, 16-VI, 1

Hoofdstuk zeshonderd beschrijft de alomtegenwoordige werking van Amon. Allerlei kosmische beginselen worden tot hem herleid. Zij komen rechtstreeks uit zijn wezen voort.

Van dit hoofdstuk af ontbreken de rubra en de interpunctie, daar de schrijver verder niet met rode inkt heeft gewerkt.

Vertaling: [Zeshonderdste Hoofdstuk]. *Sỉ* is zijn hart, *Hw* is zijn lippenpaar. V, 17 Zijn ka is al wat bestaat door zijn tong de beide brongaten V, 18 onder zijn voeten. De Nijloverstroming komt op uit het hol onder zijn sandalen. V, 19 Sjoë is zijn ba, Tefnet is zijn hart. Hij is Horachte, die in de hemel is. V, 20 Zijn rechteroog is de dag, zijn linkeroog is de nacht. Hij is het, die de gezichten leidt V, 21 op iedere weg. Zijn buik is Noen en wat er in is, is de Nijloverstroming, V, 22 barende al wat bestaat, in leven houdende wat is. Zijn gloeiende adem is lucht voor iedere neus. V, 23 Geluk en voorspoed zijn bij hem voor ieder. Zijn vrouw is de akker V, 24. Hij bevrucht haar. Zijn zaad is het veldgewas V, 25. Zijn uitvloeijsel is het koren de grote god, die de oergoden baarde V, 26 VI, 1 voor hem dagelijks. De gelaten van allen zijn op hem gevestigd onder de mensen de goden. Hij is *Sỉ*.

V, 16. *sỉ* *ib*.f *hw* *sptj*.fj.

De grammaticale constructie substantief als subject + substantief als praedicaat zonder copula of m „of equiv.” is in M.E. ongewoon²⁾. In de oudere taal wordt zij wel toegepast en in het N.E. is zij opnieuw gebruikelijk geworden.

De voorstelling van Hoe en Sia vertegenwoordigt de Egyptische opvatting van de schepping door het woord. Wat de schepper met zijn inzicht (*sỉ*) be-

denkt, spreekt hij uit en verwerkelijk het door het magische woord (*Hw*). Er is voor het antieke denken geen afstand tussen woord en werkelijkheid. Deze opvatting komt voor in de Šabakatekst: In het hart van de schepper ontstaat een gedachte, die als woord wordt uitgesproken en daarmee in een werkelijkheid wordt omgezet³⁾. De conceptie van de schepping door Hoe en Sia behoort tot de scheppingsleer van Heliopolis⁴⁾. Hoe en Sia zijn ten nauwste met Re-Atoem verbonden. „Dat is het bloed, dat uit de phallus van Re kwam” zegt een tekst, „nadat hij zich ertoe gezet had, zichzelf te verminken. Het werd tot de goden, die achter Re zijn, Hoe en Sia, die dagelijks achter Atoem zijn”⁵⁾. Hoe en Sia behoren tot het vaste gezelschap⁶⁾ in de zonneboot. Zij vertegenwoordigen de scheppende machten, waardoor de zon haar loop volbrengt.

In de hymne van Kairo, die sterk op Heliopolis is georiënteerd, wordt Amon genoemd: „Heer van wijsheid (*sỉ*), in wiens mond het scheppend woord (*hw*) is, terwille van wien de Nijloverstroming komt”⁷⁾. Hoe en Sia zijn hier nauw met Amon verbonden, hoewel de afstand groter is dan in onze hymne, waar zij hart en lippen van Amon zijn. Een overeenkomst met onze hymne is voorts, dat Amon door zijn scheppende macht de Nijloverstroming oproept.

In een Horushymne wordt de dode met de zonnegod in verband gebracht. „Ik ben de eerste ka van Re, die hij geplaatst heeft bij de eerste generatie. Hoe is in mijn mond, Sia is in mijn hart. Wat ik beveel, gebeurt onder de mensen”⁸⁾. Duidelijk is niet, dat Hoe en Sia de kracht van het bevelend woord vertegenwoordigen. Er is verband met Re. De schepping door het woord van Amon in zijn verbondenheid met Re-Atoem wordt ook bedoeld op de volgende plaats: „Lof zij u, Amon-Re-Atoem-Hor-

3) Sethe, Dram. Texte I 53.54. Hart en tong ald. genoemd, zoals hier hart en lippen.

4) Het is niet juist, dat Sethe 't grof-materialisme van Heliopolis (onanie van Atoem) stelt tegenover 't meer geestelijke standpunt van Memphis, Dram. T. I, blz. 79; zie ook Kees, Göttergl. blz. 228.

5) B.D. 56, 1 v.v.

6) B.v. Pyr. § 267, b en d: „Sia, die rechts van Re is”.

7) Kairohymne IV, 5 v.v. [435].

8) Leiden I 347, XII, 1 v. [436].

1) Idem blz. 131.

2) De Buck, Gramm.¹ § 173.

achte, die sprak met zijn mond en er ontstonden mensen en goden....." 1).

In een Coffin Text wordt Hoe met Sjoë verbonden. Sjoë zegt: „Ik heb hun hoofden samengeknoopt door deze Hoe, die op mijn mond is, die mijn vader Atoem mij gegeven heeft" 2). Hoe is met de pantheïstisch opgevatte Sjoë verbonden, zoals in ons hoofdstuk met Amon.

Door Sia en Hoe zijn hart en lippen te noemen, wordt er contact gelegd tussen Amon en de scheppingsleer van Heliopolis. Deze scheppende krachten, waaraan al wat bestaat zijn wezen ontleent, worden in Amon opgenomen. Twee grote kosmische machten worden aldus tot hem herleid.

V, 17. *kʹ.f wnn.t nb.t m imj r.f.*

Junker heeft hiervoor een interessante vertaling voorgesteld 3). Hij emendeert het godendeterminatief bij *kʹ* als het determ. van de sprekende man en leest het w.w. *kʹ* = denken, vertaling: „Er erdenkt alles, was da ist als etwas, was in seinem Munde ist". Hij wordt hiertoe gebracht door het gebruik van w.w. *kʹ* in de Šabakatekst: „Uitdenkende (*hr kʹ.t*) en bevelende al wat hij wil" 4). „Het(hart) is datgene, wat maakt, dat iedere kennis uitgaat en opkomt. Het is de tong, die herhaalt wat het hart uitdenkt" (*kʹ.t*) 5). Het w.w. *kʹ* is gebruikt voor het uitdenken van het plan, dat later door het scheppende woord wordt uitgesproken. Voor deze emendatie moet de tekst veranderd worden. Bovendien geeft het Wb. geen lezing van het w.w. *kʹ* zonder de *ʹ*. *imj-rʹ* volgens Wb. „von der Zunge die im Munde jemds. ist" 6). Voor de vertaling is dan *wnn.t nb.t m imj-rʹ.f* bij elkaar te nemen: Al wat bestaat door zijn tong. Dit is praedicaat bij *kʹ*, evenals *ib* en *šʹ* enz. Zijn ka is al wat bestaat enz. Er is hier een soortgelijke gedachte als in de Šabakatekst, die in pantheïstische richting gaat 7). De scheppergod heeft

niet alleen alles geschapen, maar hij blijft ook de scheppende kracht in zijn schepping. De Šabakatekst zegt ook, dat Ptah zijn kracht overdroeg aan alle goden en hun ka's 8). Een uitspraak als III, 13, dat alle goden leven van zijn ka, wijst in dezelfde richting. Bij zijn scheppend woord gaat zijn ka op zijn schepselen over en daardoor bestaan zij. Indien lezing en vertaling juist zijn, wordt dit misschien ook bedoeld door het citaat blz. 98 (Leiden I 347, XII, lv.). Re zou zijn ka op de eerste generatie van goden heben overgedragen.

Dat Amon de dragende kracht in alle goden is, doordat zij zijn ka zijn, zeggen ook de volgende plaatsen: „Gij zijt de ka van alle goden" 9). „Gij zijt geworden de ka van alle goden" 10). Gij hebt hen gered, gij hebt hen levend gemaakt, gij zijt het, die hun ka geschapen hebt". In dezelfde richting wijst onze plaats. „Zijn ka is al wat bestaat", d.w.z. Amons levensmacht is de dragende grond van al wat is.

V, 17-V, 18.*kr.tj hr rd.wj.fj pr hʹpj m tph.t hr tbtj.fj.*

Amon gebiedt over de Nijlaanwas. Er is hier een onderscheid tussen Amon en de Nijl, die aan hem ondergeschikt is. Een pantheïstische trek is hier zeker niet aanwezig. Dichter bij pantheïsme zijn die plaatsen, waar Amon als atmosferische god met de Nijloverstroming in verband staat 11). Hij is dan god van storm, onweer en regen en de Nijloverstroming komt rechtstreeks uit hem voort. Het onderscheid d.e.t. is er weer, waar Amon als zonnegod invloed heeft op de Nijloverstroming, zo b.v.: „De Nijlaanwas stroomt volgens wat hij beveelt. Ik ben het, die de uren gemaakt heeft" 12). Dat de Nijlaanwas komt volgens het „bevel" van de zonnegod wijst op zekere afstand tussen hem en dit natuurverschijnsel.

Ongeveer hetzelfde is bedoeld op onze plaats met „onder zijn voeten", „onder zijn sandalen". Dit be-

1) Chester B. IV Recto 7,5.

2) II, 43, d en e.

3) Götterlehre Memphis blz. 45.

4) Dram. Texte I, 54.

5) Id. I, 56.

6) I, 74, II.

7) Dram. Texte I, 54.

8) Idem 53.

9) Amonrit. P. 3055, XVI, 5 [193]; idem v. Geb, Pyr. § 1623, a.

10) P. 3055, XV, 1 [104].

11) Sethe, 8 Urg. § 198. J.E.A. XX — G. A. Wainwright. Some aspects of Amun, blz. 142.

12) Möller II, 31, 8 (Mythe van Re en Isis) [437].

tekent: „In onderworpenheid aan hem”. Misschien heeft dit nog wel iets van de letterlijke betekenis: Onder zijn voeten, waarbij Amon wordt voorgesteld als een menselijke gestalte, waarvan het hoofd in de hemel reikt en de voeten de aarde betreden. Zo wordt ook van de koning gezegd, dat „alle landen onder zijn voetzolen” zijn en dan in de betekenis, dat hij er de voeten op zet ¹⁾.

Bij *tr wnw.t* is gedacht aan de zon als indeler van de tijd, die periodiek de Nijl op doet komen.

Ook op andere plaatsen, waar Amon in verband staat met de Nijloverstroming, is geen pantheïsme aanwezig, maar is hij als schepper van zijn schepping onderscheiden: „Die de mensen maakte, die de goden schiep, die de Nijl brengt voor wie hem eten” ²⁾. „Gij hebt een Nijl gemaakt in de onderwereld, gij brengt die naar het u behaagt, om de Egyptenaren in leven te houden” ³⁾. „Gij hebt het binnenste van de beide brongaten verlicht” ⁴⁾. Dit heeft betrekking op de tocht van de zon door de onderwereld. „Uw verborgen plaats is in *Hrj-ḥ* (*βαβυλων*) Gij hebt de onderwereld geopend ten Zuiden van (de tempel van) Sepa, om Noen omhoog te heffen uit zijn brongat” ⁵⁾. *βαβυλων* is het z.g.n. Oud-Kaïro, even ten Z. van Kaïro gelegen. De opvatting was, dat daar één van de twee brongaten van de Nijl was en een tweede bij Assoean. Bij *βαβυλων* was een Nijl-meter, om de hoogte van de overstroming aan te geven ⁶⁾.

Van Amon wordt gezegd: „Het water stijgt op bevel van zijn (Amon) goddelijk beeld” ⁷⁾. Thebe is de plaats, waar de Nijloverstroming opwelt en waar het goddelijk leven ontspringt. Op soortgelijke wijze wordt van Ptaḥ gezegd: „Die alle goden, mensen en dieren schiep. Die alle landen maakte en de landen van de Midd. zee in zijn naam van schepper der aarde. Die de Nijl uit zijn hol brengt, die het

veldgewas doet groeien, die maakt het levensonderhoud van wat uit hem voortkomt in zijn naam van de oude Noen” ⁸⁾.

V, 19. *bj.f Šw ḥ.tj.f [Tf]nt*.

Twee zeer elementaire kosmische krachten, Sjoë en Tefnet, worden hier delen van Amon genoemd. Zij vertegenwoordigen *ḥnh* en *m^c.t* ⁹⁾ (leven en kosmische orde). Amon is hier dus zeer nauw met deze kosmische machten verwant. Zo worden Sjoë en Tefnet ook in het wezen van Atoem opgenomen. Sjoë zegt van zich zelf: „Ik ben gegroeid uit zijn benen, ik ben ontstaan uit zijn armen, ik heb mij verheven uit zijn ledematen” ¹⁰⁾. Sjoë wordt hier gedetermineerd met de zon (anders IV, 3). Misschien is hier gedacht aan Sjoë als lichtgod ¹¹⁾. Hij wordt hier de ba van Amon genoemd. De zonnescijf is de ba van de zonnegod ¹²⁾. In die richting wijst ook het volgende, waar rechter- en linkeroog van de zon, resp. zon en maan genoemd worden, die soms met Sjoë en Tefnet worden gelijkgesteld: „Uw rechteroog is de avondbark, uw linkeroog de morgenbark, uw beide ogen, o, Horus, die uit Atoem te voorschijn gekomen zijn, dat zijn Sjoë en Tefnet” ¹³⁾.

V, 19-V, 21. *ntf Hr-ḥtj imj ḥr.t imnj.f hrw iḥbj.f grḥ ntf ššmw hr.w r w^s.t nb.t*.

Amon wordt verbonden met een ander kosmisch beginsel n.l. de zon. Voor de gelijkstelling met Horachte vgl. II, 16. Amon wordt voorgesteld als hemelgod, wiens rechteroog de zon en wiens linkeroog de maan is. De teksten spreken dikwijls van de beide ogen van de zonnegod. (Chester B. IV recto 9,5; Kaïrohymne V, 6; IX, 5; Z.ÄS. No. 38 blz. 27;

8) P. 3048, VIII, 2 [441].

9) Coff. T. II, 34, j en 35. c; ook de eeuwigheid, *nḥh* en *dt* II, 28, d en e.

10) Coff. T. I, 342, b, c. vgl. II, 39, e. „Toen hij (Atoem) alleen was en toen hij werd tot drie (goden n.l. Atoem, Sjoë en Tefnet)”.

11) Vgl. blz. 33, comm. bij II, 19.

12) Vgl. blz. 81, comm. bij IV, 15.

13) Z.ÄS. No. 57 blz. 92 v.v. Ein alter Götterhymnus, H. Kees, reg. 24 [442]; vlg. Kees, Göttergl. blz. 221, Tefnet als maanoog.

1) Urk. IV, 161, 16.

2) Rec. de Trav. II blz. 177, op statue [438].

3) Davies. El A. Part. VI, Pl. XXVII col. 9.

4) P. 3055, XXIV, 2 [439]; vgl. XX, 5 [440].

5) Hymne El Chargeh XXVII 33.

6) Kees, Göttergl. 393.394 wijst op het chthonische karakter v. d. cultus van Sepa aidaar.

7) Drioton, Ann. Du Serv. XLIV blz. 147.148.

P. 3049, XIV, 8.9; XVI, 3; Nsichons II, 27, III, 28; El Chargeh XXV, 5 en 7; Horemheb-hymne, Z.Ä.S. No. 15 r. 13.14; P. 3055, XVI, 3 v.; XVII, 7; XVIII, 3; Leiden I 347, V, 4; B.D. cap. XV, 49,3; 224,6; 413,1; Slot Apophisboek, Facs. Hiër. Pap. Br. Mus. (1910) Pl. XIX r. 5).

Dat het rechteroog de zon en het linkeroog de maan is, komt voor op de volgende plaatsen: „Toen uw zonnescijf straalde, zagen alle mensen door de opgang van uw rechteroog in den beginne. Uw linkeroog heeft de duisternis verdreven. De hemel juicht wegens haar (het oog) bij het herhalen van de geboorte. Haar licht, dat in de nacht is, evenaart de dag”¹⁾. „Zijn rechteroog, zijn linkeroog, de zonnescijf, de maan”²⁾. „Uw linkeroog is de zonnescijf in de nacht. Gij straalt in de morgen in het Oosten des hemels, terwijl ge gemaakt zijt in uw zonnescijf ziet uw rechteroog wat gij gemaakt hebt”³⁾. Speciaal het maanoog wordt genoemd: Legrain, Statues No. 42208, c, 4: „Liefelijk is uw oog in de nacht”; B.D. XVII, Urk. V, Abschn. 16: „Ik heb het oog volgemaakt” (van de wassende maan). Het rechteroog: id. Abschn. 17: „Dat is het rechteroog van Re, toen het tegen hem woedend geworden was”. Een uitvoerige passage in B.D. XVII Abschn. 9 zegt over de twee zonneogen: „Ik ben Min bij zijn uittocht. Ik heb mijn beide veren op mijn hoofd geplaatst. Wat zijn zijn beide veren? Zijn beide veren, dat zijn zijn beide grote uraeusslangen, die zich aan het voorhoofd van zijn vader Atoem bevinden. Dat zijn zijn ogen, die aan zijn hoofd ontbraken. Dat zijn zijn ogen, zijn beide veren aan zijn hoofd”⁴⁾. Zon en maan, rechter- en linkeroog van de zon, zijn zijn beide veren of zijn twee uraeusslangen.

Nog een andere vergelijking is die van zon en maan met twee boten⁵⁾.

V, 21. *h·t·f nwn imj·s h^c·pj.*

Het volgend kosmisch element, dat met Amon verbonden wordt, is het water. Noen en H^c·pj verschillen niet zoveel van elkaar. De jaarlijks terugkerende Nijloverstroming is het zelfde als het oerwater, dat in den beginne was. Een opschrift, dat melding maakt van een bijzondere hoge Nijloverstroming zegt: „Noen zwol omhoog in dit gehele land; hij besteede de beide oevers, zoals de eerste maal”⁶⁾. De betrekking tot Amon is hier zeer nauw. Door gelijkstelling met een van de lichaamsdelen wordt Noen in het wezen van Amon opgenomen. Zijn alomtegenwoordige kracht is ook in het levenswater aanwezig.

Soms is de verhouding tussen Amon en Noen nog inniger dan hier en worden zij met elkaar gelijkgesteld: „Noen-Amon, vader van Re, de oude god, die in den beginne ontstond, heilig beeld, dat zijn naam verbergt”⁷⁾. Amon heet: „Grote Noen, die in den beginne ontstond”⁸⁾. „Grote Noen (of oude N.), die zich op zijn tijd doet opwellen, die in leven houdt, wat opkomt op zijn pottenbakkersschijf”⁹⁾.

De naam Noen wordt gedetermineerd met Amon¹⁰⁾: „Gij zijt de grote (oude) Noen, de grote (oude) Amon”¹¹⁾. „Amon-Re, uw grote Nijloverstroming, terwijl hij over de bergen stijgt”¹²⁾.

De Nijloverstroming komt uit het lichaam van Amon voort. Hier is geen identificatie tussen Amon en de Nijl, maar er is wel continuïteit. De overstroming komt rechstreeks uit het wezen van Amon voort: „De Nijloverstroming zwelt aan door uw dauw, hij verjongt zich uit (door) uw lichaam, al wat hij verwekt, is voor uw ka, zoals gij het scheidt. Alle mensen leven door wat gij hun te eten geeft. Gij zijt krachtig zonder moede te worden, bij het in leven houden van wat gij geschapen hebt. De neusgaten, zij ademen door de lucht, die gij geeft. De

1) P. 3049, V, 3 v.v. [119].

2) Nsichons II, 17.18.

3) El Chargeh XXVI, 17.

4) Urk. V, Abschn. 9. Zon en maan als twee veren ook P. 3050, II, 2; P. 3049, III, 3; VII, 6; Osirishymne, de Buck, Leesb. 55, 11; twee uraeusslangen P. 3055, XV, 5; El Chargeh XXVII, 36.

5) Pyr. § 124, e; cit. blz. 100. Z.Ä.S. No. 57.

6) De Buck, Oerheuvel 17.

7) Sethe, 8 Urgötter § 139 [443] (*bs dšr* cf. onze hymne II, 26).

8) Id. § 140 [444]; zie ook verder bij Sethe en Rec. de Trav. XXXII 62 v.v. Amonlitanie reg. 90.

9) Nsichons II, 15.

10) Drioton, Ann. du Serv. XLIV-147 [445].

11) Hymne El Chargeh XXVII, 31.

12) Gard., Misc. blz. 45 Anastasi IV, 10.6.

hemel komt met haar noordenwind als de adem van uw mond" 1). De strekking van deze passage is dezelfde als van de onze: Alle voedende levenskracht komt uit het wezen van Amon voort. Dezelfde gedachte: „Noen komt (terug), de noordenwind waait zuidwaarts uit deze verborgen God" 2). Amon is de verborgen alomtegenwoordige macht, waaruit Noen en de wind te voorschijn komen.

De uitdrukking *h.t.f Nwn* brengt Noen zeer nauw met Amon in contact. Noen wordt er door in het wezen van Amon opgenomen. Vergelijk hiermee eenzelfde gebruik: „Zijn lichaam is de wind" 3). Soortgelijke gedachten als hier van Amon komen ook van Osiris voor als god van het voedende Nijlwater en de vegetatie: „Osiris is feitelijk de overstroming" 4); van de met Osiris vereenzelvigde dode wordt gezegd: „Hij is het, die het land overstroomt" en „Horus komt, om u als zijn vader te rekenen, terwijl gij jong zijt in uw naam van jong water". „Gij zijt inderdaad de Nijl, groot op de velden, bij het begin der seizoenen, goden en mensen leven door het vocht, dat in u is" 5).

Wat in het vervolg van Amon gezegd wordt, n.l. dat planten zijn uitvloeisel zijn, stemt met deze Osiriaanse opvattingen overeen 6). Uit het lichaam van Osiris groeien planten op. Zoals hier 't koren met Amon verbonden wordt, was ook Osiris korengod (*npr*). Osiris staat met water lucht en vegetatie in verband: „Noen heeft hem zijn water geschonken, de noordenwind trekt zuidwaarts tot hem, de hemel verwekt lucht voor zijn neus, opdat zijn hart tevreden is. De planten groeien naar zijn wens. De akker baart hem haar spijze" 7). „De korengod Nepri gaf zijn planten en zijn voedsel aan de akker, hij voerde verzadiging aan, hij plaatste die in alle landen" 8).

1) P. 3049, V, 5 [446].

2) Nsichons III, 35.

3) Hymne El Chargeh XXV, 5.

4) G. v. d. Leeuw, De godsdienst v. h. oude Eg. blz. 68 naar Pyr. §§ 388 en 589.

5) Pyr. § 589. Ramses IV, geciteerd naar Breasted, Dawn of Consc. blz. 96.

6) Zie afb. v. d. Leeuw, Godsdienst blz. 65; Kees, Göttergl. blz. 113.

7) De Buck, Leesb. 54,8.

8) Idem 57,1.

V, 22. *hh.f t'w r fnd nb*.

Ook de lucht is een levenselement, dat van Amon uitgaat. Bij de hier gebezigde term *hh* zou nog niet aan een luchtgod gedacht behoeven te worden. *Hh* is de gloed van de zon, die leven schenkt en als gloeiende adem wordt opgevat. Zo ook: „N.N. is de stier van de (dubbele) lichtglans, die in het midden van zijn oog woont. Gezond is de mond van N.N. door de gloeiende adem (*hh*)" 9). Een soortgelijke term is *bhhw*, ook gebruikt in verband met de zon: „Ik ben een stier met twee horens de grote verlichter, die uitgaat als gloeiende adem (*bhhw*)" 10).

De gloed van de zon kon blijkbaar als adem worden opgevat. De afbeeldingen van Amarna illustreren dit 11). De Aton-religie heeft een uitgesproken solair karakter. Op de afbeeldingen reiken echter de zonnestralen met de handen aan het uiteinde het levens-teken aan de koning en houden het hem voor de neus. De bedoeling is, dat hij het leven inademt. De gedachten van zon en adem zijn daar met elkaar verbonden. Ditzelfde wordt beschreven in een Amon-hymne: „Het goud van zijn stralen heeft overvloed van leven en welzijn voor de neus van de goede god" (= de koning) 12). In de grote Amarnahymne wordt van Aton gezegd: „Die lucht schenkt, om leven te geven aan al, wat hij maakt" 13). Voor de Egyptenaren was er blijkbaar geen scherpe tegenstelling tussen zonlicht en levensadem. De verbindende voorstelling was die van zonnestralen als gloeiende adem. Van Re heet het: „O, Re, die in zijn ei is, die straalt in zijn schijf, die stralend opgaat in zijn *h.t* die lucht geeft door de gloeiende adem van zijn mond" (*hh n r.f*) 14). Er is hier een overgang van de stralen naar de adem, die van Re's mond uitgaat. In de teksten komen nu talrijke voorbeelden voor, waarin gezegd wordt, dat er adem (met 't gebruikelijke woord *t'w*) uit de neus of uit de mond van de zonnegod komt naar de neus van de mensen. Zo b.v. „Heerser van Heliopolis in Thebe, verschenen in het

9) Pyr. § 513, a, b.

10) B.D. 125,1.

11) De Buck, Sjoer in de kosmogonie, noot 11.

12) P. 3056, VII, 6 [447].

13) Davies Part VI Pl. XXVII col. 7.

14) Urk. V, Abschn. 23.

Ben-ben-huis, de ogen der mensen zien door u. Lucht gaat uit uw mond voor iedere neus" 1). In een zonnehymne: „Moge ik inademen de lucht, die uit uw neus komt, de noordenwind, die komt uit uw moeder" 2).

Een plaats, die dicht bij de onze staat en waar ook allerlei natuurelementen tot lichaamsdelen van Amon herleid worden is de volgende: „Zijn zweet is de Nijl, de beide hemellichten zijn zijn ogen, de lichte ademtocht komt uit zijn neusgaten" 3).

V, 23. *šj.t rnn.t hr.f n bw nb.*

šj.t en *rnn.t* zijn namen voor het gunstige lot. *šj.t* is hier lot in gunstige zin, niet in de zin van III, 16. *Rnn.t* is de slangengodin der vruchtbaarheid 4). De slang vertegenwoordigt de vruchtbare aarde.

Mšhn.t en *rnn.t* komen in dezelfde betekenis voor. Zo reeds in het M.R. in de wijsheid van Htj: „*Rnn.t* is op de weg van de god. *Rnn.t* is op zijn schouder op de dag van zijn geboorte, hij bereikt de beambtenstaat, wanneer hij opgegroeid is. Zie, geen schrijver ontbreekt het aan voedsel..... *Mšhn.t* heeft aan de schrijver wasdom beloofd" 5). In een N.R. tekst 6) in een goede wens: „Moge er geen ellende voor U zijn. Uw ambtsgebouw zij dagelijks overvloeiend van voedsel en buit. Uw geluk en voorspoed mogen blijvend en duurzaam zijn". *Rnn.t* hangt dus samen met voedsel. Zij heet: „R., heer van voedsel" (*nb k'w*) 7). Blok 8) zegt er van: „Wij zien dan het karakter der tot godheid verheven *Rnn.t* zich steeds duidelijker als vegetatieve macht omlijnen. Urk. IV. 1161. 6.7 stelt haar op één lijn met *nprj*, de korengod". Op blz. 166 van zijn diss. citeert hij onze plaats als voorbeeld van materieel geluk en voor-

spoed en verder merkt hij op 9), dat *šj* meer vegetatieve daemon dan abstract noodlot kan zijn. Dit alles past in ons verband, waar het vervolg noemt het veldgewas als menselijk voedsel.

šj.t en *rnn.t* zijn met Thot verbonden, daar hij als schrijvergod het lot vaststelt 10). „Geluk en voorspoed zijn bij u", heet het van Thot 11). Blijkens het verband betekent dit, dat Thot voor het levensonderhoud van de schrijver zorgt. In deze zin wordt het ook van Amon gebruikt: „Leven is bij u, welzijn is bij u, geluk en voorspoed zijn in uw greep" 12). *šj.t* en *rnn.t* hebben soortgelijke betekenis als *nh* en *snb*. Evenals in onze passage is hier nog onderscheid tussen Amon en *šj.t-rnn.t*. Op een andere plaats wordt Amon echter zonder meer met hen geïdentificeerd: „Amon-Re, gij *šj.t-rnn.t*" 13).

In een hymne wordt Amon-Re aangeropen: „Gij oogstgodin, gij spijs en voedsel" 14). Hier is een pantheïstische opvatting in het spel. Amon zelf is de levenskracht in het voedsel. Hij is de zegen van de oogst, de verborgen kracht, die het gewas doet groeien. Op onze plaats is echter geen pantheïsme aanwezig. Het gebruik van de praepositie *hr* maakt een duidelijk onderscheid tussen Amon en de zegen, die hij brengt.

V, 23-V, 24. *hm.t.f šh.t štj.f r.š.*

Het overstromingswater wordt voorgesteld als een mannelijk wezen, dat een vrouwelijk wezen bevrucht. De omgekeerde vergelijking komt ook voor. Van een vrouw wordt gezegd: „Zij is een voortreffelijke akker voor haar heer" 15). „Het (als stier gedachte) overstromingswater komt, warm van hart, en bevrucht zijn vrouw" 16). In Dendera wordt van

1) Z.Ä.S. No. 11 blz. 74 v.v. L. Stern, Hymnus auf Amon Ra, 19e Dyn. [542].

2) B. D. 37,1.

3) Nav. Deirelbahari V. 149.

4) Kees, Göttergl. blz. 56.

5) G. Thausing, Der Aeg. Schicksalsbegriff blz. 65.

6) An. I, 3,1, Ostr. Tur. Rivisti degli studi Orientali Vol. XIII: *mšhn.t rnn.t*.

7) Chester Beatty IV. Recto 6,11.

8) Diss. H. P. Blok. De beide volksverhalen van Pap. Harris 500 verso, blz. 164.

9) Blz. 172.

10) Thausing blz. 69.

11) Anastasi V, 9,7 [448].

12) Z.Ä.S. No. 11 blz. 74 v.v. L. Stern, Ein Hymnus auf Amon-Ra, 19e Dyn. [449].

13) Z.Ä.S. No. 42 blz. 106 v. Erman-Ostr, Br. Mus. 5656 a, afd. g.

14) Gecit. naar Grapow, Bildl. Ausdr.-Pap. Gurob, fragm. Q (dyn. 19) vgl. nog v. d. koning Grapow, op. cit. blz. 188.

15) Wijsh. v. Ptahhotep. Sethe, Lesest. 40,5 [450].

16) Gr., Bildl. Ausdr. blz. 49 n. Edfu-ed. Rochem. I, 582.

de Nijl gezegd, dat hij komt en „de velden omarmt”, wanneer hij ze overstroomt ¹⁾.

Daar Amon met de Nijloverstroming verbonden wordt, kan dit beeld ook op hem worden toegepast: „Die alle mensen verwekt, die hun voedsel maakt, enige, krachtig in het in leven houden, zonder dat hij moe wordt. Die koel water (*kbhwt*) geeft, hij bevochtigt de akker, die het jonge gras doet groeien, de planten zijn overstroomd met wat uit zijn lichaam komt” ²⁾. Dit is niet zonder meer pantheïsme te noemen. Er is onderscheid tussen Amon en zijn schepping. Maar wel is er continuïteit. Het vruchtbaar makende water komt uit Amon voort. Levenwekkende krachten, waarvan het overstromingswater de drager is en die doorwerken in het opgroeiende gewas, zijn uitvloeisels uit zijn wezen.

Op een andere plaats is het verband nog indirecter en bevrucht Amon het land door middel van Noen (als schepper is A. duidelijk van zijn schepping onderscheiden): „Gij hebt geschapen de landerijen, zwanger gemaakt door Noen en daarna barend” ³⁾. In het vervolg wordt evenals in onze passage gezegd, dat dit dient als voedsel voor de levenden [452].

V, 24-V, 25. *mtwt.f ht n 'nh rdw.f npri.*

Ook wat uit het zaad van Amon te voorschijn komt, heet zaad, op dezelfde wijze als in 't Egyptische en Oudtestamentische spraakgebruik iemands zoon zijn zaad heet ⁴⁾. Nadat het veld als echtgenote van het water bevrucht is, baart het als kind het gewas. Van de overstroming wordt gezegd, dat deze „zaad uitstort, om het veld zwanger te maken” ⁵⁾. Het veld wordt „zwanger op haar tijd en baart haar vrucht”, „ze baart koren” ⁶⁾. Op onze plaats wordt gezegd, dat de vegetatie uit Amon voortkomt. Uit hem komt de groeikracht van het gewas.

1) Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 128 (zie ook blzz. 119 en 135) — Mar. Dend I, 18.

2) P. 3049, VIII, 7 [451].

3) Chester Beatty IV. Recto 7, 8.

4) Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 126.

5) Grapow, Bildl. Ausdr. blz. 135. Düm. Geogr. Inschr. IV, 125 Dend.

6) Düm. Hist. Inschr. II, 35, b, Dend.

Wat wordt bedoeld met *ht n 'nh*, wel eens gehouden voor de boom des levens uit het bijbelse scheppingsverhaal? Het Wb. geeft terecht als betekenis: „Bildliche Bez. für die pflanzliche Nahrung des Menschen. Oft sicher das Getreide (im Gegs. zum Kraut für das Vieh)” ⁷⁾. De hemelgod zegt: „Aan mij behoort de hemel, aan mij behoort de grond, aan mij behoort de aarde op zijn grondvesten, die het kruid maakt voor het vee, het veldgewas voor de mensen” ⁸⁾. In dit gedeelte is duidelijk, dat *ht n 'nh* als menselijk voedsel onderscheiden wordt van *sm* als dierlijk voedsel. Zo ook in de Kairohymne, waar Amon voedsel scheidt voor mens en dier. Hij staat daar als schepper boven zijn schepping. Het verband tussen Amon en wat uit hem voortkomt is minder direct dan in ons hoofdstuk. „Die het kruid maakte voor het vee, het veldgewas voor de mensen” ⁹⁾. „Die het veldgewas geschapen heeft, die het kruid gemaakt heeft, die het vee in leven houdt” ¹⁰⁾. *Ht n 'nh* komt onder de spijsoffers voor, moet daar dus ook wel betrekking hebben op menselijk voedsel. „Mogen zij hun offers geven van het veldgewas, hun koeken in de necropolis aan de ka van *Dhwtj*” ¹¹⁾.

Reeds de Pyrt. kennen de uitdrukking: „Mogen zij aan deze N.N. geven dit gewas, waarvan zij leven” ¹²⁾.

Er werd reeds op gewezen, dat voorstellingen als in ons hoofdstuk ook graag met Osiris worden verbonden. Van hem wordt gezegd: „De aarde is op uw arm De Nijl gaat op uit het zweet van uw handen ... bomen, zijn kruid, riet, ... gewas, spelt, veldgewas” ¹³⁾. Waarschijnlijk staat *ht n 'nh* hier tussen andere korengewassen in en moet het iets dergelijks betekenen.

Zoals Amon in ons hoofdstuk is hier Osiris met de Nijl verbonden. Het gewas komt uit hem voort. Osiris is het voedende leven, de grondslag van het bestaan. Dezelfde tekst zegt nog van hem: „Gij zijt

7) III, 342, 2 v.

8) Leiden I, 347, VII, 9 [453].

9) VI, 3 [454].

10) I, 6 [455].

11) Urk. IV, 130, 17.

12) § 1216, d.

13) Z.Ä.S. No. 38 blz. 30. Lied aan O. [456]

vader en moeder der mensen. Zij leven van uw adem. Zij eten van het vlees van uw lichaam" [457]. Soms wordt Osiris eenvoudig met het koren gelijkgesteld: „Ik ben Osiris. Ik leef als koren. Ik groei als koren (*npr*)" ¹). Aan Horus wordt de vegetatie overgegeven als het rijk van zijn vader o.a. „het veldgewas en alle jonge planten" ²). Van de zonnegod wordt gezegd: „Hij doet de watervloed overstromen (*b^ch*), hij voleindigt al wat bestaat", „die het veldgewas doet groeien" ³). Er is hier geen neiging tot pantheïsme. Er is duidelijk onderscheid tussen de god enerzijds en overstroming en vegetatie anderzijds. In onze passage staat *npr* parallel met *ht n^cnh*, zodat de betekenis identiek is.

Amon wordt wel meer met de vegetatie in verband gebracht. Hij heet: „Heer van het koren, die de jonge planten doet ontstaan" ⁴). Dikwijls wordt gezegd, dat hij het voedsel voor de mensen schept. Zo b.v. „Die de mensen schiep, die de goden voortbracht, die alle mensen in leven houdt, die hun levensonderhoud maakt" ⁵).

V, 25. *šmš p^rw.tjw*, vlg. III, 24.

VI, 1. *hr.šn hr.f*.

Amon is de zon op wie de gelaten van alle mensen zijn gevestigd. Vgl. II, 20.

Tenslotte nog enkele samenvattende opmerkingen over de voorstellingen van dit hoofdstuk in het algemeen.

Amon is de dragende wereldgrond. Verschillende kosmische beginselen worden in zijn wezen opgenomen door ze te vereenzelvigen met lichaamsfuncties. Zijn hart is drager van het inzicht, waarin het wereldplan rust. Het scheppende woord komt van zijn lippen. Zijn ka heeft hij neergelegd in al wat bestaat. Voorgesteld als alles vervullende god, wiens hoofd tot de hemel reikt, kan gezegd worden, dat de Nijl rust onder zijn voeten.

Twee van de meest interne levensfuncties, de ba

en het hart, worden geïdentificeerd met Sjoë en Tefnet, echte goden van kosmisch leven.

Van deze algod, die van de aarde tot de hemel reikt, zijn zon en maan de beide ogen. Het levenswater van de overstroming is zijn ingewand. De lucht, die de mensen inademen, is zijn adem. De vegetatie wordt gevoed door zijn lichaamsvocht.

Deze voorstellingen vertonen veel overeenkomst met de beschrijving van Ptah in een Berlijnse hymne ⁶). Ptah is daar een god, die de kosmos vervult. Zijn hoofd reikt tot de hemel, zijn handen dragen de hemel, zijn voeten staan op aarde. De elementen, zoals lucht en water komen uit hem voort. Zon en maan zijn zijn ogen. „Hij (de zon als zoon van Ptah) gaat stralend op op uw hoofd, hij gaat onder op uw beide armen" ⁷). „Uw beide voeten zijn op aarde, uw hoofd is in de hemel in uw gestalte als degene, die in de onderwereld is. Gij verheft het werk, dat gij gemaakt hebt, gij steunt op uw eigen kracht. Gij verheft u door de kracht van uw beide armen" ⁸). „De hemel is boven u, de onderwereld is onder u. Geb is doeltreffend door wat gij verborgen hebt. Zij weten niet, wat uit uw lichaam voortgekomen is. Uw kracht verheft het water ten hemel. Het speeksel van uw mond zijn regenwolken. De adem van uw neus is” ⁹). „De wind komt uit uw neus, het water uit uw mond, het veldgewas groeit op u. Gij maakt de aarde groen, zodat goden en mensen overvloed hebben en de koeien gevoed worden" ¹⁰). „Uw beide ogen maken het licht Uw beide schijven gaan rond bij dag en nacht. Uw rechteroog is de zon, uw linkeroog is de maan" ¹¹).

Welk godsbegrip is hier aanwezig?

1. Soms is er een duidelijk onderscheid tussen schepper en schepping. Dit is overal daar, waar met zoveel woorden gezegd wordt, dat de god de wereld geschapen heeft. Zo b.v. van Ptah: „Die alle goden, mensen en dieren schiep” ¹²). Van Amon-Re

6) P. 3048, Maj Sandman-H., The god Ptah blz. 39 v.v., 105 v.v.

7) V, 2 [461].

8) V, 4 [462].

9) V, 6 [463].

10) VI, 2 [464].

11) VI, 5 v.v. [465].

12) P. 3048, VIII, 2 (blz. 100).

1) Lacau, T.R. No. LVIII [458].

2) Gr. Os. Hymne, de Buck, Leesh. 56, 13 [459].

3) Pleyte-Rossi, Tur. Pl. CXLIV reg. 9 [460].

4) Urk. IV, 469, 11.12.

5) P. 3049, XIII, 3 [383].

wordt gezegd, niet, dat Sia en Hoe zijn hart en lippen zijn, maar, dat hij heer is van Sia en dat Hoe in zijn mond is ¹⁾. De Nijloverstroming vloeit niet uit hem voort, maar komt onder zijn voeten, op zijn bevel of wordt in ieder geval (als gevolg) van hem (als oorzaak) onderscheiden ²⁾. Van Ptah ³⁾: „Die de aarde vormt, die de Nijloverstroming uit zijn brongat haalt, die het veldgewas groen maakt, die het levensonderhoud maakt (van wat uit hem voortgekomen is in zijn naam Noen)“ ⁴⁾. Er is hier geen identiteit en geen continuïteit tussen de god en de wereld.

2. Er is nog wel een onderscheid tussen god en wereld, maar er is toch ook een innig verband. Dit wordt aangeduid door kosmische beginselen te vereenzelvigen met lichaamsdelen van de god (Hoe en Sia zijn lippen en hart, zon en maan zijn ogen) of door kosmische elementen uitvloeisel van hem te noemen (wind is zijn adem, water zijn speeksel, water en vegetatie zijn zaad *mtwt*, *rdw*) ⁵⁾. In de geschapen werkelijkheid werkt zijn kracht wel door maar hij gaat er niet in op. Hij is zelf meer dan de krachten, die er van hem uitgaan en die in de schepping werkzaam zijn. Er is wel continuïteit, maar geen identiteit tussen god en wereld. Deze voorstelling komt het meest ons hoofdstuk nabij.

3. God en wereld gaan in elkander op. Hier is de voorstelling, die het moderne begrip pantheïsme het meest nabij komt. Amon en Noen worden geheel gelijkgesteld ⁶⁾. Ptah wordt aangesproken als „Grote Noen, die de offers maakt, Nijl, groen aan jonge planten“ ⁷⁾. Deze pantheïserende voorstelling van Amon wordt o.a. aangetroffen in de hymne van El Hibe (hoewel ook de trekken van 2 niet ontbreken). Amon staat hier dicht bij Sjoë als luchtgod. „Hij spuwt lucht en opent de keel in zijn naam van Amon, die blijft in alle dingen, de ba van Sjoë voor alle go-

den. Lichaam des levens, die het veldgewas en het koren scheidt, die de beide landen overstroomt, zonder wie men niet leeft in Egypte in zijn naam grote oceaan“ ⁸⁾. „Gij zijt Amon, gij zijt Sjoë, gij zijt hoger dan alle goden. Gij zijt heilig van gestalten in de vier winden des hemels. Men zegt: Zij komen uit de mond van zijne majesteit, de ziel van Sjoë, die de winden leidt Hij gaat uit in alle bomen, zodat ze worden, de twijgen levend makend Hij brengt de hemel in beroering en zweept de zee op. Zij zijn rustig, wanneer hij rustig is. Die iedere ziel schiep. Hij laat de Nijl aanzwellen naar zijn hart hem ingeeft. Hij bevrucht(?) het veld, zoals hij wil. Er is geen ander boven hem. Zijn stem wordt gehoord, maar wordt niet gezien, alle kelen openend, sterkend het hart van de zwangere bij het baren, in leven houdend, wat uit hem voortkomt“. „Amon, de ziel van Sjoë, die langs de hemel vaart, die hemel en aarde scheidt. Hij is het, die in alles blijft. Leven, waarvan men eeuwig leeft“ ⁹⁾.

Amon-Sjoë als alles doordringende lucht komt het dichtst bij het pantheïsme. Maar hij is meer dan de lucht. Hij is het alomtegenwoordige leven. Het epitheton „blijvend in alle dingen“ (*mn m h.t nb.t*) is ook pantheïstisch.

Deze opvatting wordt ook met Sjoë zelf verbonden. Eerst wordt gesproken over het voedsel, waarvan de dieren leven. Dan zegt Sjoë: „Ik leid hen. Ik doe hen leven door dit mijn woord des levens, dat in hun neusgaten is. Ik leid mijn adem in hun kelen. Ik knoop hun hoofden samen door deze Hoe, die op mijn mond is. Ik doe leven de wormen en de slangen, die op de rug van Geb zijn, (want) ik ben het leven onder Noet“ ¹⁰⁾. Deze derde voorstelling bepaalt de verhouding tussen god en wereld als die van continuïteit, die in identiteit overgaat.

Nu komen de drie bovengenoemde beschouwingen nooit ieder afzonderlijk duidelijk in de teksten voor. Reeds in de laatstgenoemde citaten waren zij niet van elkaar te onderscheiden. Het ongedifferentieerde antieke denken laat begrippen, die naar ons besef uit-

1) Kairohymne IV, 5 v.v. (blz. 98).

2) Rec. de Trav. II blz. 177 (blz. 100).

3) P. 3048 VIII, 2.

4) In het tussen haakjes geplaatste een andere voorstelling.

5) Vgl. Coff. T. II, 30, e: onweerswolken zijn *rdw* van Sjoë; Coff. T. II, 1, b. de luchtgoden (*hhw*) zijn *rdw* van Sjoë.

6) Zie blz. 101.

7) P. 3048, III, 7 [466].

8) XV, 5.

9) XVI, 34 v.v.

10) Coff. T. II, 43 b.v.v.

eenlopen in elkander overgaan. Het gaat niet aan het Egyptische godsbegrip zuiver theïstisch of pantheïstisch te noemen. De Egyptenaren hebben het besef van afstand en nabijheid van het goddelijke ten opzichte van de wereld, wezenlijke elementen in ieder godsbegrip, tot uitdrukking willen brengen. God gaat boven de wereld uit, maar vervult haar toch geheel en al. Hier volgen nog enkele citaten, die tot dezelfde voorstellingskring behoren: „Hij (Amon) maakt zichzelf gerespecteerd in dit alles (= zijn schepping). Hij heeft de dingen bepaald van de bergen tot het water, Amon, die blijft in alle dingen”¹⁾. „Geheim van gelaat, scherp van ogen, wiens liefelijkheid gaat. Zijn lichaam is de wind, de hemel is op zijn hoofd, Noen is onder zijn beeld”²⁾. „Heer van twee *wdj.t*-ogen, in wiens gezicht zon en maan zijn. Hij landt in zijn ware gedaante als wind tussen hemel en aarde. Hij is het, die aan alle goden en godinnen leven toewijst, die uit zijn ledematen welzijn laat ontstaan. Die de Nijl brengt, om de akker te laten groeien. Die kruiden doet leven. Luchtgod Sjoë, heer van jaren. De wind komt uit zijn mond, de noordenwind uit zijn neus. De Nijl vloeit uit zijn levend zweet en bevrucht de akkers. Hij werkt met zijn phallus, om de beide landen met spijzen te overstromen, die hij scheidt”³⁾.

VI, 1-VI, 8

Hoofdstuk zevenhonderd beschrijft, dat Atoem, Sesjat en Thot in een oorkonde Thebes' heerschappij over de wereld vastleggen.

Vertaling: [Zevenhonderdste hoofdstuk]. *Sfh^c.bwj*, die als schrijfster fungeert VI, 2 der gehele grote enneade acte van eigendomsoverdracht voor het oog van Re Thebe de goden bij de ka VI, 3 Atoem zegt met zijn mond met een liefdevol hart goden al hun harten juichen millioenen malen. Zij zijn verheugd VI, 4 in het hart wat gij bevolen hebt. Uw

1) Hymne El Chargeh XXV, 4.

2) Idem 5.

3) H. Junker, Ein Doppelhymnus aus Kom Ombo, Z.Ä.S. No. 67 blz. 51 v.v.

ka onderscheidt bevestigend dit, wat uit de mond van Re komt, uitstekend en doeltreffend VI, 5 in hun geschriften als een wonder in het schrift van de heer van Hermopolis⁴⁾ Dagen zijn gegeven in zijn greep de eeuwigheid voor iedere god VI, 6 als een lijst van al wat is bevel Deze vijand van Re is tot as gemaakt. Aan haar (Thebe) is gegeven Z. en N. Egypte, de hemel, de aarde, de onderwereld⁵⁾ VI, 7 het water, de bergen. Noen in zijn gedaante van Nijl al wat op Geb geplant wordt. Aan haar behoren allen, over wie de zon schijnt. VI, 8 Zij behoren aan haar ka in vrede Ieder land is schatplichtig als haar onderdaan. Want zij is het oog van Re, dat niet wordt afgeweerd.

Het zevenhonderdste hoofdstuk brengt door een woordspel van *sfh* (7) het thema op *sfh^c.bwj*. Waarschijnlijk wordt nu beschreven, hoe de schrijvergoden Sesjat en Thot een decreet uitvaardigen, waarbij aan Thebe de heerschappij over de ganse wereld wordt verleend.

Sfh^c.bwj is een bijnaam van de godin van de schrijfkunst Sesjat. Haar symbool zou volgens Sethe een fetisj zijn, waarin zij oorspronkelijk werd vereerd⁶⁾. Horapollon zegt van haar: „Zeven schrifttekens met twee vingers omvat, betekenen Muze, of iets oneindigs, of lotsgodin”⁷⁾. Er is verband tussen *sfh^c.bwj* en het zevengesternte van de Grote Beer of de Plejaden, het zevengesternte in het beeld van de stier (2 horens). De naam *šš.t* is niet alleen verbonden met *šš* = schrijven, maar ook met *šj* = bepalen. Zij is tegenwoordig bij het projecteren van het grondplan van de tempel. Dit alles volgens Thausing. Kees houdt haar symbool voor onverklaard⁸⁾.

Sesjat stamt uit de Saitische gouw⁹⁾. Zij heet „meesteres der bouwmeesters”¹⁰⁾. Samen met Thot stelt zij de regeringsjaren van de koning vast en tekent die aan op de heilige *išd*-boom in

4) Vgl. IV, 23 m *šš Dhwtj*.

5) *hrj hrj?* de benedensten en de bovensten.

6) Urgesch. § 19 [467].

7) Naar G. Thausing, Der Aeg. Schicksalsbegriff blz. 68.

8) Göttergl. blz. 108.

9) Idem blz. 212.

10) Pyr. § 616, b.

Heliopolis¹⁾. De naam *šfḥ-b.wj* stemt met haar symbool overeen. Op de geciteerde afb. bij Erman is duidelijk zichtbaar het zevental, waarover zich twee horens welven [468]. Wijzen de horens op een hemelgodin? Aan een zevengesternte denkt Thausing waarschijnlijk²⁾, omdat in bouwoorkonden beschreven wordt, hoe de koning bij het projecteren van het tempelplan zich richt naar de sterren (Grote Beer).

In de opschriften wordt vermeld, hoe Sesjat en Thot de regeringsduur van de koning vaststellen. Sesjat zegt van de koning: „Ik geef u eeuwige jaren. Ik stel voor u vast (*šmn.(i) n.t*) deze uw verschijning van Re”³⁾. *šmn* is de typische werkzaamheid van Sesjat en Thot. Zij schrijven een godendecreet op en daarmee is het eerst van kracht geworden. Zie VI, 4, waar ook deze term wordt gebruikt.

Op de afb. bij Erman komt Atoem voor, die ook VI, 3 genoemd wordt. Is hij ook bij het lotsbepalen betrokken in verband met de *išd*-boom in Heliopolis?

Bij het wezen van Sesjat en Thot past goed de uitspraak VI, 5: Dagen zijn in zijn hand gelegd. Zij bepalen de levenstijd van de koning. Zij zijn de goden, die de oorkonden bekrachtigen.

In een hymne aan Sjoe⁴⁾ wordt deze genoemd: „Erfgenaam van Re” en wordt verder van hem gezegd: „Voor wie hij een testament (*imj pr*) gemaakt heeft in het schrift van de heer van Hermopolis (*m sšw nb ḥmnw*)⁵⁾. Vgl. VI, 2 en VI, 5. De acte van het testament, dat Re aan Sjoe geeft, wordt door Thot opgesteld. *nb ḥmnw* is een gewone benaming van Thot⁶⁾.

VI, 1. *ir.t sš.t* = die als schrijfster fungeert, *irj* + subst. = fungeren als, iets zijn⁷⁾.

VI, 2. *ir.t r^c* = Thebe, zie II, 12; VI, 8.

Van VI, 6 af wordt beschreven, hoe het ganse heelal onder het opzicht van Thebe wordt gesteld.

1) Zie afb. Erman, Religion², Taf. 2.

2) A.w. blz. 68.

3) Urk. IV, 254,10.11 van Hatsjepsoet.

4) Mag. Harris B, 2.

5) Idem B, 18.19.

6) Urk. IV, 232,12; Ann. Serv. XXI, blz. 154, graf v. Petosiris.

7) Wb. I, 109,26 v.v.

VI, 7. *km.w.f* = zijn beeld⁸⁾.

Het komt meer in de teksten voor, dat de kosmos in al zijn delen, *p.t t^s nwn* etc. wordt opgeteld. Zij worden met Amon als heer van het heelal in verband gebracht: „Amon-Re, de heer des hemels, de heer der aarde, de heer van het water, (de heer) der bergen, (de heer) van de oceaan, de oudste der enneade”⁹⁾. „Die de hemel deed geboren worden, die de aarde maakte, die het water maakte en de bergen”¹⁰⁾. „Aan u behoort de hemel, aan u behoort de aarde, aan u behoort de onderwereld, aan u behoort het water, aan u behoort de wind, die er tussen is, heil u schepper, die niet vermoeid wordt”¹¹⁾. Zoals gewoonlijk van Amon wordt nu hier van zijn stad Thebe gezegd, dat alle delen van de kosmos aan haar onderworpen zijn. Sesjat en Thot hebben dit voor haar bekrachtigd.

VI, 8. Voor *nn ḥsf.s* cf. *nn ḥsf.f* van Amon III, 22.

VI, 9-VI, 13

Hoofdstuk achthonderd zou men kunnen betitelen: Het geluk van een begrafenis in Thebe. Alleen de rechtvaardige mag daaraan deel hebben. Opvallend is, dat Osiris niet genoemd wordt. Amon is ook dodengod.

Vertaling: [Achthonderdste hoofdstuk]. VI, 9 *Men landt als een begunstigde in Thebe, het gebied der waarheid, het domein van het zwijgen. Geen boosdoeners (?) treden haar binnen. De plaats der waarheid VI, 10 de veerboot (zij staat ter beschikking voor) de rechtschapene. Haar veerman vaart niet over naar een slecht oord (?). Hoe goed gaat het hem, die in haar landt. VI, 11 Hij fungeert als goddelijke ba, evenals de enneade. Geprezen wordt „Die voor haar heer is” van de tijd af, dat Re vóór haar opgaat, totdat hij in haar ondergaat. VI, 12 De onderwereld, geheim en haar heer verbergend,*

8) Wb. V, 36,9 v.v.

9) Legrain, Statues et St. XXII dyn. No. 42208, c. 1 [210].

10) P. 3049, VIII, 2 [469].

11) El Chargeh XXVII, 41.

die in haar omgeving is, is *Dbʿtj*, die in de hemel is, is zijn ziel, Thebe is zijn huis zijn mummie VI, 13 die in de onderwereld is. De hemel, Thebe, Helio-polis.

VI, 9. *hr mni-tw m ḥsj m Wʿś-t*.

m ḥsj betekent, dat de dode in de gunst van Amon staat. Zo ook: „Een schone begrafenis na de ouderdom in de begraafplaats der waarheid op aarde in de gunst van Amon” (*m ḥsw ʿImn*)¹⁾. „Moogt gij van Amon ondervinden, dat hij doet naar uw wens, terwijl hij in zijn uur van genade is. Moogt gij een geprezene zijn (*ḥsj*) onder de edelen, terwijl gij bevestigd zijt op de plaats der waarheid”²⁾. Wie *ḥsj* is staat in de gunst van Amon (*ḥtp*).

VI, 9. *śpt n mʿc.t*, var. *śt nt mʿc.t*.

Dit zijn benamingen voor de necropolis van Thebe. De samenhang met *mʿc.t* is daarin gelegen, dat alleen rechtvaardigen er binnen komen. Men moet eerst in het dodengericht een *mʿc* gebleken zijn.

De dode mag in Thebe begraven worden, omdat hij zeggen kan, „mijn hart is juist onder *mʿc.t*”³⁾. „Zijn beloning is een goede begrafenis voor het hart, dat rust op de waarheid”⁴⁾. De benaming *śpt mʿc.t* komt voor in een dodenboekpassage. De dode wenst zichzelf een goed lot toe. Hij hoopt, dat hij rechtvaardig bevonden wordt voor Osiris, dat hij de zonneboot mag zien enz., „nadat ik bereikt heb het gebied der waarheid”⁵⁾.

Het meest gebruikelijke is *śt mʿc.t*⁶⁾. De necropolis van Thebe had een hele stoet van beampten, belast met onderhoud van- en toezicht op de graven. Sommige dragen de titel *śdm ʿš m śt mʿc.t*⁷⁾.

V, 9. *bʿkʿt gr*.

gr is het zwijgen van de doden. Osiris, de dodengod, heet „heer van de stilte” (*nb śgr*)⁸⁾.

1) Urk. IV, 1015.7.

2) Gard., Misc. blz. 45. Anastasi IV, 10,5.

3) Pap Luynes, Rec. de Trav. I, 89 [470].

4) Chester B. IV, Recto 8,6.

5) B.D. 22,4.

6) Zie deze blz. noot 2.

7) B.I.F.A.O. No 13 blz 153. M. Gauthier, La Nécropole de Thèbes et son personnel.

8) Sethe, Lesest. 20, 12; Urk. IV, 1031,9.

VI, 9. *bw ʿk iswj im.s*.

De betekenis van *iswj* is onzeker. Het Wb. vermoedt een fout voor *isf.t*⁹⁾. Is er misschien verband met *isj* = licht zijn (in tegenst. tot *dns* = zwaar)?¹⁰⁾. Het woord komt ook voor op de stele van Nebre¹¹⁾. Het zal wel een term zijn voor boosdoeners, in tegenst. tot *ʿkʿ ib*. De bedoeling is, dat alleen rechtvaardigen een gelukkig lot in het hiernamaals hebben. Tegenover Amon spreekt de dode allerlei onschuldbetuigingen uit, zoals in de negatieve confessie, om toegelaten te worden in het gelukkige hiernamaals: „Heil U Amon, koning der goden gij maakt, dat ik afdaal naar het schone Westen Zijne majesteit leidt mij voort als gerechtvaardigde naar mijn eeuwige stad Ik ben tot u gekomen, terwijl mijn zonde niet bestaat. Ik heb geen kwaad gedaan tegen mensen”¹²⁾.

VI, 10. *mhnt tw.ś ʿkʿ-ib bw dʿ.n mhntj.ś r isw.t*.

De voorstelling van de veerman¹³⁾, de Charon, die over een rivier vaart naar het dodenrijk, is in Egypte reeds in de Pyrt. bekend. Ook de Pyrt.¹⁴⁾ weten te zeggen, dat hij alleen de rechtvaardige overvaart, tegen wie geen aanklager is.

VI, 10. *wʿd wj mnjw m hnw.śt*.

mnj is het bekende „euphemisme” voor sterven. In werkelijkheid is het geen euphemisme. De voorstelling van de veerboot ziet het sterven al als een overvaren en landen in een andere wereld. Bij de funeraire rit behoorde ook het overvaren van het lijk over de Nijl naar de W. oever van Thebe¹⁵⁾.

9) I, 129,2.

10) I, 128,4.

11) Berl. 23077, Erman, Sitz. Ber. Berl. 1911 blz. 1092. Erm. verwijst nog naar Anastasi I, 2,7. Daar is het ook gebruikt in tegenstelling tot *mʿc.t*: „Die zich verheugt over een rechtvaardige daad, die zich afwendt van het kwaad” (*iswj*).

12) Urk. IV, 444, 15 v.v.

13) Zijn naam is: „Die achter zich ziet” of „Wiens gezicht achter hem is”. Dit is de voorstelling van het dodenrijk als omgekeerde wereld. Vgl. mythe v. Orpheus. In het dodenrijk loopt men achteruit.

14) §§ 383, a-384, b; 1188, a.

15) Van der Leeuw, Godsd. blz. 80.

Dit varen is meer dan een praktische noodzakelijkheid. Aan de overzijde wordt het lijk op een slede gezet, want hij moet „blijven varen als Re”. Bij het dalfeest werd Amon-Re zelf overgevaren naar de *in-t*¹⁾, de necropolis. Daarbij vaart hij als „Re in de avondboot”. Deze overvaart was voor de dode en de god een rite, om de overwinning op de dood te verwerklijken. Over het water komen = over het dodenrijk triumpieren.

VI, 11. *hr trj.f b' ntr.j mī psd.t.*

De dode wordt nu een goddelijke ba. Met deze vergoddelijking van de ba is eerst een toestand van volkomen zaligheid bereikt. Dezelfde uitdrukking komt voor op enkele andere plaatsen: „Gij vaart over in de veerboot, zonder dat gij wordt tegengehouden. Moogt gij de wateren bevaren. Moge het geschieden, dat ge herleeft. Moge uw ziel zich niet verwijderen van uw lijk, moge uw ziel goddelijk zijn tezamen met de *sh.w* (*ntrj b'.k hn^c shw*), moge men het *ḳ*-touw juist voor u hanteren in de veerboot. Moge men tot u zeggen: Hoe welkom zijt gij in dit uw huis des levens. Moogt gij Re zien in de horizon des hemels, moogt gij Amon aanschouwen wanneer hij straalt”²⁾. „Moogt gij herleven, moge zich uw ba niet van uw lijk verwijderen. Moge uw ba goddelijk zijn met de goden”³⁾. (*ntrj b'.k hn^c ntr.w*). Ba-zijn en god-zijn zijn soms identiek. „Gij zijt ba als god”⁴⁾.

Bij zijn hemelvaart neemt de dode zijn plaats in onder de goden. Als hij een goddelijke ba wordt, bezit hij blijkbaar de kwaliteit, om onder de goden te worden opgenomen: „Zij (de goden) nemen u ten hemel in uw eigenschap als ziel en gij zijt machtig onder hen”⁵⁾.

VI, 11. *wts.tw hft-hr-nb-s dr wbn R^c r h'.t.s r htp hntj.s.*

Hft-hr-nb-s is een naam voor de necropolis van Thebe. Deze lag op de W. oever van de Nijl en is dus letterlijk tegenover haar heer gelegen, die op de

O. oever in zijn tempel woont. Vandaar, dat gezegd wordt, dat Re tegenover haar opgaat n.l. in het Oosten en in haar d.w.z. in 't W. ondergaat.

Hft-hr-nb-s komt o.a. voor op de volgende plaats: „Ik ontvang offers, die komen uit Thebe op het altaar van de heer der eeuwigheid. Mijn ba leeft, mijn lijk is gezond. Ik wordt begraven in de plaats der waarheid. Mijn ziel gaat uit, om de zon te zien in het gebied *hft-hr-nb-s*. Ik ga binnen in vrede, mijn gelegenheid vindend. Mijn hart is juist bij *m^c.t*”⁶⁾. Het komt ook voor temidden van een reeks andere benamingen voor de Necropolis van Thebe⁷⁾. Daar komt o.a. de naam *d't* voor. Ook onze plaats vervolgt met het noemen van de *d't*. De necropolis is de onderwereld, waar de doden zijn en waar de zon ondergaat.

VI, 12-VI, 13. *d't št'.t sh'p nb.s db'tj imj h'w.s b'.f imj p.t h.t.f W s't hr n s^ch.f ntj m d't.*

Hier staan telkens korte nevenschikte zinnestjes met subj. en praed. Er is hier weer sprake van de ba van Amon-Re, die aan de hemel is en van zijn lijk, dat in de onderwereld is⁸⁾. *Db'tj* is een naam voor de dode zonnegod in de onderwereld. Er wordt een etymologisch verband gelegd met een overigens onbekend w.w. *db'*, „Die de lijken versiert(?)”, die de kelen van lucht voorziet, gij zijt 't lijk van *db'tj*”⁹⁾. De localiteit van het achtste uur van Amdoeat heet *db'.t* [437]. Daar zijn goden afgebeeld, zittend op mummiewindsels (*db'* = lijnwaad). Vgl. nog I, 1 *db'.t* = doodkist. Het determinatief bij het citaat uit de Lit. du Soleil wijst op de afbeelding van de zonnegod in mummiegestalte in de aarde in Amdoeat¹⁰⁾.

Het epitheton *sh'p nb.s* doelt ook op de verborgenheid van de zonnegod als mummie in de onderwereld. Als de zon in de necropolis ondergaat, gaat het met de zonnegod als met een menselijke dode: Zijn lijk rust in de *d't* en zijn *b'* blijft aan de hemel.

1) B.I.F.A.O. XXIV G. Foucart, La belle fête de la Vallée.

2) Urk. IV, 113, 15.

3) Urk. IV, 1218,9.

4) Pyr. § 2096.

5) Pyr. § 799, c.

6) Pap. Luynes. Rec. de Trav. I, 89.

7) Z.Ä.S. No. I blz. 38, Pylon Chonstempel Karnak [471].

8) Zie I, 1 en IV, 15 v.v.

9) Litanie du Soleil (Seti I) IV, 35 [472].

10) Bucher Pl. XXV [474].

VI, 13. *p.t W3s.t 3Iwnw.*

De delen van de kosmos worden opgesomd. Over de onderwereld is al gesproken. *W3s.t* en *3Iwnw* vertegenwoordigen samen de aarde 1).

Het is zeer waarschijnlijk, dat dit achthonderdste hoofdstuk het laatste is geweest. Het einde is de begrafenis in Thebe. Zo is ook het gedeelte over de begrafenis het einde van pap. Luynes 2).

1) Vgl. II, 24 *p.t W3s.t 3Iwnw d3.t.*
2) Blz. 110 noot 6.

Het valt op, dat Osiris niet genoemd wordt. Er zijn meer teksten uit het N.R., waar een geheel solair hiernamaals is 3). Als ideaal voor het leven na de dood wordt niet gesteld het vrijgesproken worden door Osiris, maar „Re te zien in de achet des hemels” 4).

3) Alfred Hermann, Aeg. Forsch. Heft 11, Die Stelen der Thebanischen Felsgräber, 1940, blz. 103.
4) Idem blz. 111, 112 (zie citaten aldaar).

EXCURSEN

I. HET PRIMAAT VAN DE ZONNEGOD

Een van de opvallende trekken van onze hymne is, dat Amon boven de andere goden wordt verheven. Hij is sterker in macht dan de andere goden (II, 1). Hij is de alenige (II, 2). Bij zulk een epitheton zou men aan monotheïsme kunnen denken. Gardiner (Chester Beatty pap.), Meyer (Gottesstaat) e.a. hebben deze karakteristiek voor de Amonreligie ook wel gebruikt. Het is evenwel beter van een primaat te spreken, daar in hymnen als de onze ook andere goden worden genoemd. Amon-Re is echter hun meerdere, zoals zijn stad, Thebe, de meerdere is van de andere steden. Het is daarom juister te spreken van het „primaat” van Amon, dan van monotheïsme, al ligt in de gedachte van een primaat al een overgang naar monotheïsme en is de grens soms niet scherp te trekken. Amon wordt genoemd „Heer der Heren” (II, 3). Deze superlatief verheft hem boven andere goden. Geen andere god handelt buiten hem om en de enneade heeft haar levensbestand in hem (II, 10). Goden en mensen zien tot hem op (II, 20). Geen ander is zijns gelijke (III, 6). Andere goden ontvingen hun offerspijzen van hem (III, 8).

In de identificatie van andere goden met hem, ligt ook de trek, dat hij hun wezen absorbeert (III, 23 v.v.).

Geen andere god bestond vóór hem (IV, 9). Hij is dus niet van hen afhankelijk, maar zij zijn afhankelijk van hem. Andere goden ontleen hun aanzijn aan hem (IV, 12.13). Hij is verborgen voor hen, zodat zij zijn wezen niet kennen en er geen macht over hebben (IV, 17).

Meyer in zijn „Gottesstaat” is van oordeel, dat dit solair „monotheïsme” een verschijnsel is van late datum¹⁾. Hij dateert het in de tijd van de 21 dyn. sinds Herihor. In werkelijkheid is deze drang naar

1) E. Meyer, Gottesstaat, Militärherrschaft und Ständewesen in Aegypten, Sitz. Ber. der Pr. Ak. der Wiss., Phil. Hist. kl. 1928, blz. 495 v.v.

het primaat al zeer vroeg aan de zonnegod eigen geweest. Reeds de Pyrt. leggen er getuigenis van af²⁾. Van de zonnegod wordt gezegd: „Gij brengt de nacht door in de avondboot, Gij ontwaakt in de morgenboot. Gij zijt het immers, die op de andere goden neerziet. Geen enkele god ziet neer op U”³⁾.

Op een andere plaats in de Pyrt. worden vijf solaire goden met Re vereenzelvigd⁴⁾. De zonnegod van Heliopolis, Atoem, beveelt de andere goden, zich tot de koning te verzamelen, zoals zij zich verzamelen voor Atoem zelf: „O, alle gij goden, komt bijeen, komt tezamen, zoals gij verzameld en bijeen zijt voor Atoem in Heliopolis”⁵⁾. De goden komen samen rondom de troon van hun koning Atoem als zijn onderdanen. Atoem gebiedt over de andere goden.

In een hymne wordt van de zon gezegd: „Gegroet zijt gij, enige van wie men zegt, dat hij iedere dag duurt⁶⁾, Horus komt. Die lang is van schreden komt. Die macht heeft over de achet komt, die macht heeft over de (andere) goden Enige, zoals zijn vader hem noemt, wijze zoals hem de goden noemen”⁷⁾. De zonnegod heeft macht over de andere goden. Dat is geen monotheïsme, maar wel primaat over de goden. Ook in onze en andere soortgelijke N.R. hymnen krijgt de zon het epitheton *w^c*, niet zozeer op te vatten als enige in monotheïstische zin, maar meer als „unieke”. De zonnegod neemt een bijzondere positie in t.o.v. de andere goden. Van Re wordt gezegd: „Toen Re over de beide enneaden heerste”. Volgens Sethe is hier een „Erwähnung der Herrschaft des Rē^c”

2) Zie ook Breasted, Dawn of Consc., blz. 272-274.

3) § 1479, a. b; Breasted, Devel. blz. 12.13; de Buck, Eg. Godsd. blz. 78 (Godsd. der W. deel I).

4) § 1444-9. Breasted, Devel. blz. 43: „A distinct tendency towards solar henotheism, or even pantheism is now discernable”.

5) § 1647, a, b.

6) Idem van de zonnegod § 1078, e.

7) § 853, 854. Gecit. Junker, Götterlehre Memphis blz. 77; de Buck, Godsd. der Wereld I, blz. 78.

über die Götter" 1). Op de betekenis van de titel *ks psd.t* werd al gewezen 2).

Van de koning in vergelijking met Re wordt gezegd, dat hij macht heeft over de enneade 3). Re wordt genoemd „de grootste onder de goden" 4). Re beveelt de andere goden en niemand is hem gelijk: „Gij gaat zitten op deze troon van Re en gij beveelt de goden, want gij zijt Re, die uit Noet gekomen is, die Re iedere dag baart wie is hem gelijk?" 5). Ook door het M.R. is het primaat van de zon te volgen. Zo b.v. in de „leer voor Merikare", die w.i.w. uit een in de 18e dyn. opgetekend handschrift bekend is, maar die toch terug moet gaan tot de tijd van de 11e dyn. 6). „De voortreffelijkheid van de rechtvaardige wordt liever aangenomen, dan het offer-rund van hem, die onrecht deed Verzorgd zijn de mensen, de kudde van god. Hij heeft hemel en aarde naar hun wens gemaakt. Hij heeft het verlangen naar water bevredigd. Hij heeft de lucht gemaakt, opdat hun neusgaten leven. Zij zijn zijn afbeeldingen, die uit zijn ledematen te voorschijn kwamen. Hij gaat op aan de hemel naar hun wens. Hij heeft het veldgewas voor hen geschapen, kleinvee, vogels en vissen om hen te voeden. Hij doodde zijn vijanden en bestrafte zijn kinderen wegens hun gedachte, om oproer te maken..... Hij heeft de trouwelozen onder hen gedood, zoals iemand zijn zoon terwille van zijn broeder slaat. God kent iedere naam" 7). Blijkens het verband gaat het hier over de zonnegod, maar hij wordt aangesproken als „god" in het algemeen. Hij is de schepper en onderhouder van het heelal. Als zonnegod is hij god van het recht,

die het voor de onrechtvaardig behandelde opneemt. Vooral dit laatste is typerend voor de wijsheidsliteratuur. De zonnegod, die mens en dier voedt, is ook bekend uit de latere zonnelymnen o.a. Amarna. De wijsheidsliteratuur spreekt graag van „god" in het algemeen 8). De M.R. voorloper van B.D. cap. XVII zegt: „Ik ben Atoem, die alleen was. Ik ben Re bij zijn eerste verschijnen. Ik ben de grote god, die van zelf ontstond, die zijn namen vormde, heer der goden. Wien niemand nadert onder de goden. Mij behoort gisteren. Ik ken morgen" 9). Niemand onder de goden nadert hem. Hij is hun meerdere en heet dan ook als zodanig „heer der goden" 10). De zon krijgt 't „monotheïstische" attribuut *wc* 11).

Het primaat van de zonnegod is op Amon overgegaan 12): „Amon-Re, heer van de zetels der twee landen, opperste van alle goden". Het primaat wordt hier met dezelfde terminologie aangeduid als Pyrt. § 483, b.: *hrj tp*, dat ook in de latere hymnen gebruikt wordt. Amon heet ook „soverein van alle goden" 13). Een goed document voor het primaat van Amon is de Kaïrohymne. Möller heeft daarvan aangetoond, dat deze terug gaat op een tijd vóór Achnaton 14). Sélim Hassan heeft zelfs een gedeelte van de Kaïrohymne teruggevonden in een hymne aan Min-Amon uit het M.R. 15). Enkele palaeografische gegevens wijzen terug naar het O.R. Van Amon wordt daar gezegd, dat hij is: „Opperste van alle goden" 16). „Meer onderscheiden van beleid dan alle (andere) goden. De goden juichen door zijn schoonheid" 17). De goden buigen zich voor hem: „De goden zijn gebogen voor Uwe majesteit, de macht van hun

1) § 483, b.

2) Blz. 97.

3) § 513, c.

4) § 548, a.

5) § 1688, a., § 1689, b.

6) Vert. Kees, Rel. Gesch. Lesebuch, Tekst No. 73, pap. Petersburg 1116, A, r. 129-38. Breasted, Dawn of Consc. blz. 158: „The monotheistic character of these reflections is further noticeable in the following picture in which the old Heracleopolitan sage depicts the benevolent creator and ruler".

7) Kees, Göttergl. blz. 442, vergelijkt dit met Amarna en spreekt van een „zeitlicher Markstein für die gedankliche Durchbildung einer universalen Gottesfassung".

Oudheidkundige Mededelingen, N.R. XXVIII

8) Zo bijv. in Amenemope, v. Wijngaarden, Egyptian Religion II, blz. 91, merkt op: „In oud-Eg teksten vinden wij immers sporen van monotheïsme reeds lang voor het Middelrijk" (Amenemope en de oudere Eg. wijsheid).

9) Vgl. Breasted, Dawn, blz. 237.

10) Vgl. Coffin Texts II, 219, b; I, 223, b en g; 228, b.

11) Coffin Texts II, 260, c.

12) Urk. IV, 469, 10.

13) Urk. IV, 494, 17.

14) Z.Ä.S. No. 56 blz. 34.

15) Hymnes Religieuses du Moyen Empire, Le Caire 1930, blz. 157.

16) I, 1 [475].

17) II, 3 [476].

schepper verhogend" 1). „Overste van de grote enneade, alenige, wiens gelijke niet is, eerste van Karnak, Heliopolitaan, eerste van zijn enneade" 2). Amon krijgt hier hetzelfde „monotheïstische" epitheton als in onze hymne II, 2. Hij wordt met de zonnegod van Heliopolis geïdentificeerd. Hij is „de enige koning onder de goden" 3).

In de hymne van de twee architecten, die eveneens vóór Amarna gedateerd moet worden, wordt ook de zon beschreven als schepper en onderhouder van het heelal. Hoewel ook andere goden met name genoemd worden, krijgt hij toch het monotheïstische epitheton *nb w^c* 4), vgl. onze hymne IV, 5. Het is dus geen verschijnsel van jonge datum en zeker geen naklank van Amarna, als in de latere N.R. hymnen deze imperialistische trek van Amon terugkeert. Integendeel, deze lijn is vanaf het O.R. te volgen.

De superioriteit van Amon over de andere goden keert telkens terug in de Berl. hymnen. Zo b.v. in de teksten van het Amonritueel: „Souverein van alle goden (vgl. boven Urk. IV, 494,17), grote god, levende, geliefde, met wiens woorden de goden tevreden zijn, koning des hemels, die de sterren gemaakt heeft, goud der goden, die de hemel gemaakt heeft, die de horizon heeft uitgebreid, die de goden heeft doen ontstaan volgens zijn woord" 5). De andere goden zijn geheel afhankelijk van Amon. Hij is hun soeverein. Ja, hij heeft hen zelfs geschapen. De andere goden staan dus als geschapen wezens onder hem als ongeschapen god. „Tot wien de goden in gebogen houding komen" 6). „Die in de hemel zijn zij onderscheiden hun heer in U" 7). „Gij zijt geworden de ka van alle goden" 8). Dit betekent zoveel als: „Alle goden zijn voor hun bestaan van hem afhankelijk". Hij is immers hun schepper: „Gij hebt alle

goden samengevoegd" 9). „De goden komen met lof voor uw aangezicht, zij brengen hulde aan uw grote naam" 10). De andere goden huldigen hem: Hij is boven hen verheven: „Amon-Re, die de kroon opzet in Karnak, in dit zijn beeld, dat groter is dan dat der andere goden" 11).

Geheel in deze lijn ligt het beeld, dat de teksten van het z.g.n. „Amoncredo" van Amon tekenen. Reeds direct aan het begin krijgt hij een gebruikelijk primaatsepitheton: „Deze heerlijke god, heer van alle goden" 12). „Goden en godinnen zijn gebogen voor zijn macht, omdat zijn schrik zo groot is" 13). „Hij is groter en meer verhoogd, dan alle (andere) goden van de eerste oertijd" 14). „Vorst, die groter is, dan de andere goden" 15). „Amonrasonther" 16). Uitdrukkelijk is hier sprake van andere goden. Maar Amon is boven hen verheven. Het is daarom ook voor deze teksten juister te spreken van primaat dan van monotheïsme (zoals Meyer wil) 17). Meyer ziet ook een grote „Fortschritt" 18) t.o.v. oudere hymnen. Ook dit is onjuist: De tendens naar het primaat is van meet af voor de zonnegod typerend geweest.

Het hogere „geestelijk" niveau zou volgens Meyer gelegen zijn in het ontbreken van mythische trekken. Toch komen ook hier de traditionele mythische beschouwingen voor. De zon wordt 's morgens als kind herboren en gaat als oude man onder (II, 21,22), hij verslaat zijn vijanden (II, 26,27). De mensen zijn uit zijn beide ogen ontstaan (II, 19) enz. Meyer moet deze mythische trekken dan ook gewrongen verklaren als „dichterische Ausdrücke und Gleichnisse" 19), om met zijn theorie uit te komen.

Dat andere goden niet met name genoemd worden, is ook geen ontbreken van mythologie. De dichter is

1) VII, 4 [477]. De andere goden zijn als medeschepselen van de mensen aan Amon ondergeschikt. In dit opzicht staan zij dicht bij het menselijk dan bij het goddelijk wezen.

2) VIII, 5 [478] idem *hntj pšd.t.* Ann. du Serv. 42, Hymne Tura, 2.

3) IX, 2 [479].

4) De Buck, Leesb. 60.4.

5) P. 3055, VI, 8 v.v. [480].

6) XIV, 4 (cf. Kairohymne VII, 4) [481].

7) XIV, 9 [482].

8) XV, 1.

9) XV, 3 [483].

10) P. 3049, III, 4 [484].

11) Id. IV, 8 [485].

12) I, 1.

13) III, 29-30 (vgl. Kairohymne VII, 4 en P. 3055, XIV, 4).

14) III, 40.

15) I, 11.

16) III, 41.

17) Gottesstaat blz. 510.

18) Gottesstaat blz. 508.

19) Id. blz. 508.

zo geconcentreerd op zijn onderwerp, dat andere goden eenvoudig niet onder zijn aandacht komen. Ook een oude zonnehymne als Pyrt. Spruch 456 noemt geen andere godennamen, terwijl in die tijd de belangstelling voor andere goden zeker nog niet verbleekt was. Het Amoncredo zelf spreekt telkens van de goden, of goden en godinnen in 't algemeen en noemt de enneade (III, 35). In de eigenaam Nsichons is bovendien de godennaam Chons besloten en ook Moet wordt genoemd (tekst P, 33). De Thebaanse triade Amon, Moet en Chons prijkt dus nog in volle glorie. Bovendien hebben wij voor onze hymne talrijke parallellen in het Amoncredo teruggevonden. Sethe en Kees¹⁾ hebben het daarom ongetwijfeld bij het rechte eind, als zij niet met Meyer het Amoncredo als een principiële wijziging in de Egyptische godsdienst kunnen beschouwen.

In de hymne van El Chargeh komen de gebruikelijke primaatstitels voor b.v. *nszw ntr.w*²⁾. De tendens naar het monotheïsme ligt hierin, dat de hoofdgoden van verschillende locale culten met Amon worden geïdentificeerd: „Gij hebt Uw zetel gevestigd op de plaats, die ge wilt”³⁾. Andere goden huldigen Amon: „De enneade is in aanbidding voor zijn aangezicht”⁴⁾. Amon is verheven boven andere goden: „Gij zijt Re, die boven de goden staat”⁵⁾. Heel duidelijk is het primaat van Amon geformuleerd in de volgende passage: „Uw gedaante is verborgener van gestalte, dan die van iedere god. Gij zijt onderscheiden, gij zijt groot onder de enneade. Er is geen god, die uw gestalte voortbracht. Geen gestalte lijkt op uw wezen(?). Gij zijt majesteit van al, wat gij beheerst. Hemel en aarde zijn onder uw beleid. De goden zijn onder uw handen, de mensen onder uw voeten. Wie is een god als gij?” (vgl. Pyr. 1689, b: Wie is hem gelijk?)⁶⁾. Nu zijn de hymnen van El Chargeh uit de tijd van Darius. Maar gedeelten er van zijn reeds terug te vinden in de papyrus P. 3056, 22e dyn.

1) Sethe, 8 Urgötter § 234; Kees, Göttergl. blz. 395-397.
2) XXVII, 37.
3) XXVI, 22.
4) XXV, 2.
5) XXVI, 20.
6) XXVI, 18.

Het Dodenboek stelt Re boven de andere goden. De zonnegod heet meermalen *nszw ntr.w*⁷⁾. Het lijdt dus geen twijfel of Amonrasonther heeft zijn titel aan Re ontleend.

De zonnegod is „heer der goden”⁸⁾. Andere goden worden uitgenodigd, Re te huldigen: „Geef lof aan Re, den heer des hemels”⁹⁾. Van de zonnegod wordt gezegd: „Alle goden vereren u”¹⁰⁾. Hij is „soverein (*itj*) van alle goden”, „goddelijker dan de goden”¹¹⁾. Tot hem wordt gezegd: „Gij heerst over (*hk.k*) alle goden”¹²⁾.

De Chester Beatty pap. IV vertoont grote gelijkens met onze hymne¹³⁾. Gardiner wees daar reeds op. Hij spreekt dan ook van „monotheïstic” hymns. Zij dateren uit de 19e dyn. Hoewel andere goden bij name genoemd worden, is toch het algemeen karakter van deze hymnen, dat Amon-Re bij uitstek wordt geëerd als algod. Hij heeft alles geschapen. Hij regeert en onderhoudt de wereld. Hij zorgt voor mens en dier. Bij de functies, die hier aan hem worden toegekend, blijft er weinig voor de andere goden over. Ook in deze hymnen komt de gebruikelijke primaatstitel *nb ntr.w* voor¹⁴⁾. Het solair karakter praevaleert.

Tenslotte volgen nog enkele citaten, die duiden op een primaat van de zonnegod: „Re-Hor-achte, de grote god, die boven de goden is, die uitgaat uit de achet, Atôem, heer van de beide landen van Heliopolis”¹⁵⁾. „Heer der goden”¹⁶⁾. „Heerser der enneade. Goden en mensen vereren uw ka”¹⁷⁾. „Die de goden deed geboren worden, enige god, wien geen ander evenaart, soeverein, alheer, heerser der enneade gij zijt groter dan iedere (andere) god”¹⁸⁾.

7) B.D. 1,7; 8,16; 11,15; 120,1.
8) 4,13; 37,3.
9) B.D. blzz. 1 en 2.
10) 8,8 11) 43,4 12) 13,1.
13) Hiër. Pap. in the Br. Mus. Vol. I Third Series. Br. Mus. No. 10684.
14) Recto 5,3; 7,5.
15) Rec. Trav. No. 35 Moret, Mus. Calvet, Stèle XXIIe dyn. [486].
16) Idem.
17) Z.Ä.S. No. 11 blz. 74 v.v. L. Stern, Hymnus Amon-Re, XIXe dyn. [487].
18) Pap. Luynes, Rec. de Trav. I blz. 89 v.v. XXe dyn. [488].

„Overste der goden groter dan alle goden” 1). „Lof geven aan Amon, de aarde kussen voor Re-Hor-achte door N.N. Hij zegt: Heil u Re, stier des hemels, Amon, die boven de goden gesteld is, die

(de beide landen) verlicht” 2). „Amon-Re, koning der goden, overste der grote enneade, heer der eeuwigheid, die de eeuwigheid maakte, heerlijke enige onder de goden, stier van zijn moeder, groot van schrik” 3).

II. ACHNATON.

Na het voorafgaande zal het duidelijk zijn, dat de godsdienst van Amarna geen uitzonderlijk verschijnsel is in de Egyptische religie. Reeds van de Pyrt. af kreeg de zonnegod het epitheton *w^c*. Ook al betekende dit nog geen streng monotheïsme, het was toch een symptoom van de drang, de zonnegod boven de andere goden te verheffen en daarom een overgang in monotheïstische richting. Achnaton heeft de uiterste consequentie getrokken uit deze tendens, die al van zeer vroege tijden af in de Egyptische godsdienst aanwezig was.

Het is daarom juist Achnaton te betitelen als hervormer dan als ketter. Dat hij later door de Amon-priesters als een ketter bestreden is, mag hieraan niets afdoen. De reformator wordt altijd door het zich zelf als orthodox beschouwende geloof als ketter gebrandmerkt. Achnaton heeft het primaat van de zonnegod met een consequent radicalisme willen handhaven. Dat hij daarvoor de dienst van de aton schiep, laat zich ook verstaan. Amon als een god van het syncretisme borg te veel trekken van andere aard in zich, dan dat hij als pure zonnegod kon fungeren.

De voor Amarna kenmerkende natuurverering staat niet alleen. De beschrijving van de natuur, die opleeft bij het opgaan van de zon, de vogels, die opvliegen van hun nesten, de vissen, die uit het water springen, vinden hun illustratie in de z.g.n. „Jahreszeitenbilder” van het zonneheilgdom van Aboe Goerab (5e dyn.) 4). Een hoofdstuk als het 9e uit onze hymne mag dan ook niet als naklank van Amarna beschouwd worden.

Wolf heeft aangetoond, dat sommige gedachten,

die kenmerkend zijn voor de Amarnareligie niet uit de lucht kwamen vallen 5), maar reeds te vinden zijn in de hymnen, die aan de Amarnatijd voorafgaan. Hij wijst inzonderheid op de Kairohymne en de hymne van de twee architecten. Hier volgen enkele citaten ter verduidelijking van de overeenkomst:

TWEE ARCHITECTEN

Uw stralen zijn op aarde, zonder dat men ze kent.

Gij vaart langs de hemel en alle ogen zien u. Als gij heengaat, zijt gij verborgen in hun gezicht. Vertoont gij u in de morgen, dan groeit het dagwerk.

Alle ogen zien door u. Zij baten niet, wanneer uw majesteit ondergaat.

Gaat gij onder in het Westgebergte, dan slapen zij als doden.

AMARNA (GR. HYMNE)

Hun ogen zien u, hoewel men uw gangen niet kent.

Alle ogen schouwen u tegenover zich, zolang gij de Aton van de dag zijt boven de aarde. Zijt gij dan heengegaan, dan zullen alle ogen u niet meer zien. In de ochtendschemering gaat gij weer op in de lichtwoning De gehele mensheid verricht haar werk.

Wanneer gij ondergaat het ene oog ziet het andere niet.

Wanneer gij ondergaat in de Westelijke lichtwoning, ligt de aarde in duisternis als ware zij dood. De slapers bevinden zich in hun kamer met omhulde hoofden.

Ptah: Maj Sandman-Holmberg, The god Ptah blz. 113: *nsw ntr.w, nb ntr.w*.

4) A. Scharff, Aeg. Sonnenlieder, blz. 19 en de Buck, Godsd. d. wereld I, 79, wijzen op deze overeenkomst.

5) Z.Ä.S. No. 59 blz. 109 v.v. Vorläufer der Reformation Echnatons; De Buck, Godsd. der Wereld I 79, 80.

1) Rec. Trav. XIV, blz. 175; Stele Saït. tijd [489].

2) Legrain, Statues et St. No. 42120, tijd Toethmosis III [490].

3) Id. No. 42129 Tijd Toet-anch-amon. *w^c m-m ntr.w*, „primus inter pares” [491]. Zie voor primaatstitels van

Heerlijke moeder van
goden en mensen.

Gij zijt de moeder
van alle mensen, die
millioenen voedt door
uw ka. 1).

u, die dit alles gemaakt
hebt, alenige met vele
handen. in leven te houden.

De aanroeping als Aton komt reeds in de hymne van de twee architecten voor: „Heil u, Aton van de dag”.

Een synopse van de Kaïrohymne en de Amarnahymne toont de overeenkomst aan:

KAÏROHYMNE

Atoem²⁾, die de mensen maakte, die hun wezen onderscheidde, die hun levensonderhoud maakte, die hun karakter (*iwon*) onderscheidde, de een van de ander.

Gij zijt de enige, die maakte al, wat is, de alenige, die het bestaande maakte, die het kruid maakte voor het vee, het veldgewas voor de mensen, die maakt, waarvan de vissen in de rivier leven en de vogels die lucht geeft aan die in het ei is en die het jong van de worm in leven houdt. Die maakt waarvan de muggen leven en evenzo de wormen en de vlooien, die maakt wat de muizen in hun holen nodig hebben Heil

AMARNA

Gij hebt de aarde om uwentwil geschapen, gij alleen; gij hebt ieder mens op zijn plaats gesteld, gij hebt voor hun nooddrift gezorgd, zodat ieder voedsel heeft. Tongen en oren zijn gescheiden door hun talen, hun karakter en ook hun uiterlijk is verschillend.

De vogels, die opvliegen uit hun nesten, hun vleugels zijn in aanbidding geheven voor uw wezen. Alle gedierte huppelt op zijn voeten, al wat opvliegt en neerstrijkt — zij leven, wanneer gij voor hen opgaat. De vissen in de rivier springen op voor uw aangezicht, want uw stralen dringen door tot in het binnenste der zee De jonge vogel in het ei, die in de schaal reeds spreekt. Gij geeft hem daarin lucht, om hem

Het epitheton „alenige met vele handen” is al een beschrijving van de bekende voorstelling van de zon in Amarna: De zonneschijf met de uitgestrekte armen, om daardoor aan te geven, hoe de zon de schepping onderhoudt. In de grote Amarnahymne wordt de aton met deze „monotheïstische” titel aangesproken: „O enige god, wien geen andere evenaart, gij hebt de aarde om uwentwil geschapen, gij alleen”³⁾. Vergelijk hiermee de Kaïrohymne: „Enige in zijn soort onder de goden”⁴⁾. In de hymne van de twee architecten krijgt Amon-Re de titel *nb w^c*.

In de Amarnagodsdiensdienst is een lijn doorgetrokken, die al zeer vroeg in het Egyptische denken begint, die echter in Amarna in uiterste consequentie is toegepast. Wezenlijk verschilt Amarna niet van het gehele Egyptische zonnegeloof en ook onze hymne is niet speciaal naklank van Amarna, maar zet veel oudere tradities voort.

Toch zijn er enkele punten, waarop Amarna zich van de rest van de Egyptische religie onderscheidt, punten, die samenhangen met de radicalisering der zonnereligie.

1e. Terwijl in de overige zonnehymnen naast de zonnegod, ook al wordt hij de „enige” „zonder gelijke” genoemd, andere goden soms met name vermeld worden, is dit in de Amarnaliteratuur niet het geval. De andere goden worden eenvoudig doodgezwegen.

2e. Mythologische trekken ontbreken. De opgang uit Noen en de strijd tegen Apophis b.v. worden in de Amarnahymne niet genoemd.

3e. In Amarna wordt vrijwel uitsluitend beschreven de zon als natuurverschijnsel, in wier glans zich alles baadt, en bij wier stralen de ganse natuur opleeft. Terwijl de andere zonnehymnen in meerdere of mindere mate iets vertonen van de veelkleurige rijkdom der mythologie, geeft dit aan de

1) Davies VI Pl. XXI col. 2.

2) Hier begint buiten Amarna de gedachte al op te komen, dat de zonnegod god van de ganse wereld is en niet alleen van Egypte.

3) Davies, VI, Pl. XXVII, col. 7.8.

4) I, 5 [493].

Amarnaliteratuur een zeer eenzijdig karakter. Het rationalistisch rigorisme van Achnaton betekent hier een verarming van het Egyptische religieuze denken.

4e. Voorstellingen van het dodenrijk, vaak de diepzinnigste in de Egyptische religie, ontbreken geheel en al. De stralende dagzon is een god der levenden en niet der doden.

5e. De vreemde landen worden meer bij de zonnecultus betrokken dan elders het geval is. Wel ontbreken zij ook buiten de Amarnadienst niet geheel en al. Vooral het Matoiland en het land Poent, de wierooklanden, die met de cultus van Amon verbonden waren, worden genoemd. De Chester Beatty-hymnen noemen b.v. de landen om de Aegeïsche zee. Maar het zijn toch altijd speciale landen en niet de vreemde landen in het algemeen. Naar traditioneel Egyptische beschouwing was uitsluitend Egypte de kosmos, staande onder de zegen van de zonnegod. Het buitenland was de chaos.

6e. De aton vertoont uitsluitend solaire trekken. Wel ontbreekt de gedachte der verborgenheid niet geheel. Ook de aton wordt met de lucht verbonden, die hij geeft in de neuzen der mensen. Maar het meeromvattende wezen van Amon als de verborgen wereldgrond in het algemeen, als atmospherische god e.d. ontbreekt hier.

Daarom was de toekomst aan Amon en niet aan Aton. De zeer beperkte wezenstrek van de zichtbare zonnescijf, die de natuur verlicht, deze rationele verenging kon het veelsoortige religieuze verlangen niet bevredigen.

III. PRIMAATSAANSPRAKEN BIJ ANDERE GODEN

Soms maken andere goden dan de zonnegod (resp. Amon-Re) er aanspraak op, de voornaamste god te zijn. Een pyramidentekst wijdt de volgende woorden aan Geb²⁾: „Gij zijt de oudste zoon van Sjoë, zijn oudste zoon. Gij zijt de grote god, gij alleen. Atoem heeft u zijn erfenis gegeven. Hij heeft u de gehele enneade gegeven. Prins der goden. Gij zijt sterker

O.a. J. Frank-Kamenetzky heeft een speciaal verband gezocht tussen onze hymne en Amarna¹⁾. Hij bespreekt inzonderheid de hoofdstukken 7 en 8. Deze zouden de sporen bevatten van een restauratie van de Amoncultus na de Amarnatijd. De verslagen zonnevijand (I, 22) is Aton. „Amon is M^ct” (II, 1) zou zijn de rechte belijdenis van Amon door de koning in tegenstelling tot de valse leer van de aton. Vooral hst. 9 wordt opgevat als naklank van Amarna.

Fr.-K moet echter de tekst geweld aandoen voor zijn verklaring. I, 13 vertaalt hij: „Vernichtet ist der Frevler an Theben”. Dit zou dan Achnaton zijn. Hij moet de *m* daarvoor in een *n* veranderen. Hij vertaalt verder: „(Der Feind) der Herrin der Städte ist fortgerafft”. Hier staat geen woord voor vijand, maar *R^cj.t.* I, 15. „Als man den Bogen ergriff und den Pfeil auflegte”, slaat niet op de vijandschap tegen Thebe, maar is attribuut van Thebe zelf. Hst. 7 is geen beschrijving van de overwinning op de ketterij van Achnaton, maar van Thebe als zegevierende godin. Hst. 8 laat Fr.-K. slaan op de investituur van het rechtmatige koningschap. Daarvoor steunt hij op onzekere vertalingen of aanvullingen van de tekst. Zo b.v. in I, 24, „..... um sich niederzulassen auf (seinen Thron)”. In I, 26 is het object de koning. In I, 27 wordt een onleesbaar woord opgevat als „Würde”: „Dargebracht wurde ihm (die Würde o.a.) des Königs”. In dit verband is echter niet te denken aan de inzetten van het koningschap, maar aan een godsdienstig feest met een processievaart.

dan iedere god³⁾. Gij hebt macht over de enneade en over iedere god. Gij zijt de ka van alle goden⁴⁾. Gij brengt hen toe. Gij neemt hen weg, gij houdt hen in leven. Gij zijt god. Gij hebt macht over alle (andere) goden”. De andere goden zijn gesubordineerd aan Geb. Van Amon wordt nagenoeg hetzelfde gezegd als hier van Geb. Misschien is hier polemieek

1) Orientalistische Literaturzeitung Juli 1914, „Beiträge zur Geschichte des Amonskultus und seiner Priesterschaft”.

2) Spruch 592 § 1615, c. v.v

3) Vgl. v. Amon, onze hymne II, 1.

4) Vgl. v. Amon P. 3055, XVI, 5-8 (zie blz. 24).

tegen een overheersende positie van Atoem¹⁾. Het laat zich verstaan, dat de aardgod Geb een primaat krijgt, wanneer de aarde wordt opgevat als de voedingsbodem voor alle leven.

Een andere god, die nogal eens primaatstitels krijgt, is Thot. In een hymne wordt van hem gezegd: „Iedere god en iedere godin huldigen Thot op deze dag. Hij grondvest hun tempels, hun verering in hun heiligdommen in *ḥw-nšst*. Die de goden hun onderhoud doet weten. Lof in de hemel door de goden. Iedere god en iedere godin brengt hulde aan Thot, wanneer zij hem zien in de grote boot, terwijl hij vrede en *mꜥt* voor zich plaatst. Lof op aarde door de mensen, wanneer zij Thot zien als koning van *mꜥt*. Goden en godinnen juichen, daar hij voor hen zorgt. Hij is de overste (*ḥrj tp*) van alle goden en godinnen, doordat hij de grote enneade beveelt”²⁾. Thot wordt boven alle andere goden en godinnen gesteld. Zijn primaat is te verklaren uit zijn titel „koning van *mꜥt*”. Hij is heer van de kosmische orde, waarin alle leven zijn bestand heeft. Als schrijvergod tekent hij het levens-lot van alles aan en voegt het daarmee in de kosmische orde in.

Soms krijgt Thot dezelfde primaatsepheta als in onze hymne aan Amon-Re worden toegekend: „O mijn meester Thot, dubbel groot, heer van Sjmoen, alenige, wien geen ander evenaart, die alles, wat passeert, hoort en ziet, die weet al wat gaat, geen enkel handelt buiten u om”³⁾.

Van Sjoe wordt gezegd: „Gij zijt groter dan de andere goden”⁴⁾. „Gij zijt groter en ouder dan de andere goden”⁵⁾. „Uw vormen zijn meer onderscheiden dan die der andere goden”⁶⁾. „Uw naam is sterker dan die der andere goden”⁷⁾. Het heeft een goede zin, dat Sjoe als god van het universele leven in aanmerking komt voor een primaat.

1) Vgl. § 1646-48, waar Atoem Geb erkent als *rpꜥ* onder de goden en de goden zich tot hem verzamelen als tot Atoem in Heliopolis.

2) Z.Ä.S. No. 33, B. v. Turajeff, Zwei hymnen an Thot [494].

3) Textes du tombeau de Petosiris, Ann. Serv. XXI, blz. 154 [495].

4) Mag. Harris ed. Lange D. I.

5) 5.

6) 21.

7) 31.

Min ontvangt de benamingen: „Min-Horus, sterke, hoog van veren, heer van de *Wrr.t*-kroon, die vóór de (andere) goden is”⁸⁾. „Min-Re, heer van *ḥpw*, hoog van veren, koning der goden in het maanhuis, die de aarde maakte en de woestijn schiep, grote macht, die vanzelf ontstond, met opgeheven arm, die de gesel draagt”⁹⁾.

Osiris heet „heer der goden, enige god, die leeft van de waarheid”¹⁰⁾. Van hem wordt gezegd: „Gij zijt verschenen als heer der beide landen, terwijl de Atef-kroon van Re op uw voorhoofd is. De goden komen tot u in gebogen houding. Uw schrik gaat rond door hun lichamen. Zij zien u met de schrik van Re. De vrees voor uwe majesteit is in hun harten”¹¹⁾.

Andere goden zijn bevreesd voor Osiris en zijn aan hem onderworpen. Hetzelfde, wat hier van Osiris wordt gezegd, komt ook van Amon voor (*ijn.k. ntr.w m kš.w*, P. 3055, XIV, 4).

Van Sachmet heet het: „Meesteresse der goden geen goden zijn boven haar geworden”¹²⁾.

De algemene indruk, die op grond van genoemde citaten gevestigd wordt, is deze, dat verschillende goden, soms ook minder belangrijke, met titels als „enige”, „overste der andere goden”, „zonder gelijke” konden worden aangesproken. In een bepaalde hymne spreekt zich de eerbied voor een god aldus uit, dat hij voor deze gelegenheid en voor deze hymne in het oog van zijn vereerder dé god is. Zoals wij de primaatstitels bij de zonnegod aantreffen als een algemeen aanvaarde beschouwing, die overal en niet op een enkele plaats voorkomt, vinden wij het bij geen der andere goden. Dat komt bij uitstek aan de zonnegod toe.

Dat bij andere goden primaatstitels in oneigenlijke zin, slechts als overdreven lofprijzing zijn bedoeld, blijkt uit een tekst, waar in één en hetzelfde opschrift van enige goden beurtelings wordt gezegd, dat hun gelijke niet bestaat¹³⁾. Dit is een henotheïstische trek

8) Aeg. Inschr. Mus. Berl. Bd. I M.R. Berl. No. 7287 [496].

9) Z.Ä.S. No. 62, blz. 88 A. Scharff, Denkstein Röm. Kaiserzeit, Achmim [497].

10) B.D. 452.7.

11) B.D. 487.6.

12) B.D. 415.4.

13) Aeg. Inschr. Mus. Berl. V Heft N.R. blz. 64, No. 6910

in de Egyptische godsdienst. Een god wordt niet in het algemeen, maar slechts in een bepaald verband als enige, hoogste, of voornaamste god beschouwd.

IV. OERMONOTHEISME IN EGYPTE?

De evolutionistische denkwijze der 19e eeuw wierp zich ook op de godsdienstgeschiedenis¹⁾. Volgens deze opvatting zou zich de meer geestelijke monotheïstische godsdienst uit een lager stadium van fetisjisme, animisme en polytheïsme ontwikkeld hebben.

Een tegenstroming verdedigde een omgekeerde theorie: Aan het begin van de godsdienstgeschiedenis staat het geloof in één god. Vormen als het fetisjisme zijn degeneratieverschijnselen. Deze opvatting kon voorgedragen worden als apologie van het oudkerkelijke dogma, dat alle volken een oorspronkelijke natuurlijke religie zouden hebben gehad, gekenmerkt door het geloof in één god, welke natuurlijke religie als onderbouw kan dienen voor een *revelatio specialis*, die de bijzondere inhoud van het christelijk geloof geeft. De zending zou bij het oorspronkelijke geloof in de ene god kunnen aanknopen.

Het is Andrew Lang geweest, die dit het eerst wetenschappelijk heeft onderzocht. Hij ontdekte daarbij de figuur van de z.g.n. „high god”, een hoogste wezen. Ook P. W. Schmidt wees op het voorkomen van een scheppergod, min of meer monotheïstisch opgevat en hoeder der zeden. Söderblom bepaalde het wezen van deze god als „Urheber”. Hij is de eerste oorzaak, tot wie het ontstaan van alle dingen en handelingen, inzonderheid de cultuur, herleid wordt.

Volgens v. d. Leeuw is dit hoogste wezen iets heel anders dan het godsbegrip van een hoogontwikkelde monotheïstische godsdienst. Hij spreekt van „die heilige Hinterwelt, Macht und Wille im Hintergrunde”. Het religieus bewustzijn heeft behoefte voor menselijke instellingen en gebruiken een goddelijke achtergrond te zoeken. Zo worden zij verlegd in een hoogste wezen, oorsprong van alle dingen, schepper der wereld, stichter van inzettingen en gebruiken,

inzonderheid van de zedelijke wereldorde. Hij fungeert hoofdzakelijk als „Urheber”, heeft dus vrijwel geen cultus en wordt ook niet aangeropen. Hij staat aan het begin en het deïsme staat hem als moderne geestesstroming het meest nabij. Deze voorstelling is dus wel heel iets anders dan een oorspronkelijke „hoogstaande” gods-idee, die later door meer „primitieve” beschouwingen overwoerd zou zijn. Niettemin vindt deze opvatting nog overal bijval, niet het minst met apologetische bijbedoelingen.

Nu heeft het er de schijn van, dat de theorie van het oermonotheïsme ook voor het oude Egypte is gelanceerd en wel door H. Junker.

In de mastaba's van de IVe en Ve dyn. wordt van de dode gezegd, dat hij is *imḥ hr ntr*²⁾, geëerd bij de grote god²⁾. Deze grote god wordt verder niet bij name genoemd. Hij heeft ook wel de nadere aanduiding *nb p.t* (heer des Hemels). In latere tijd is de voorstelling van hem nog zuiver bewaard en o.a. verbonden met de Horus van Edfoe. Hij is een heer van het heelal, een wereldgod, die de kosmos vervult, wiens ogen zon en maan zijn, zijn neus is het nest van de wind, zijn lippen de poorten des hemels. Deze algod is al vroeg met een Horus-valkgod verbonden, maar oorspronkelijk zelfstandig geweest. In latere tijd worden ook andere goden o.a. Re met deze universele hemelgod gelijkgesteld.

Junker maakt attent op een afbeelding uit de Ie dyn., waarbij de hemel wordt voorgesteld als twee valkvleugels. Dit zijn de vleugels van de grote god, niet de vleugels van de Horusvalk, waarvan de grote god onderscheiden is. In de mastaba's wisselen de termen *imḥ hr nsw* en *imḥ hr ntr*²⁾ elkaar af. De koning heet zo, als incarnatie van de Horusvalk, (Horusnaam van de koning!) maar is niettemin van de *ntr*²⁾ onderscheiden.

Junker ontmoet de oergod ook in de Šabakadem Westfriedhof, Leipzig 1934, Ak. der Wiss. in Wien, Phil. Hist. Kl. Giza II, blz. 47.

1) V. d. Leeuw, *Phänomenologie* § 18: Die Heilige Hinterwelt. Macht und Wille im Hintergrunde.

2) H. Junker, *Die Mastabas der beginnenden V. Dyn. auf*

tekst 1). Ptah wordt daar geïdentificeerd met oergoden. In deze reeks staat ook: „Ptah-wr, dat is het hart en de tong van de enneade” 2). Verderop volgt de passage: „Er ontstond (iets) in het hart en op de tong als het beeld van Atoem” 3). Wr is hier de oergod, die met Atoem wordt gelijkgesteld. In 52a is hij immers hart en tong van de enneade en in 53 zijn hart en tong beeld van Atoem. Junker citeert dan ook de plaats uit onze hymne *wr imj ʿIwnw* (IV, 13), om aan te tonen, dat deze Wr in Heliopolis vereerd werd. Atoem is slechts één van de namen van deze Wr n.l. de speciaal voor Heliopolis gebruikelijke. Deze Wr is nu ook identiek met de *ntr ʿj*. In de Pyrt. is Wr al sterk door Re beïnvloed. Op enkele plaatsen, zoals § 297, is hij nog de universele oergod. De naam Wr komt ook voor in de hogepriestertitel van Heliopolis, volgens Junker te lezen *mʿʿ Wr* „die de grote ziet” 4).

Van de ene oorspronkelijke oergod zegt Junker nog 5): „Dieses Bild des Allherrn dürfen wir bei der Betrachtung der Aegyptischen Religion nicht aus den Augen verlieren, und die künstliche, meist durch örtliche Bestrebungen und politische Verhältnisse geleitete Entwicklung soll die Tatsache nicht verdunkeln, dass nach einer uralten Lehre hoch über allen Göttern der Allgott stand, der „Grosse”, der „Einige allzeit Dauernde” (Pyrt. § 852 v.). Junker ziet dus de religie van de ene god als een oorspronkelijk zuiver standpunt. Het latere polytheïsme is een degeneratieverschijnsel. Locale bekrompenheid maakte, dat iedere stad van enige betekenis zich zijn eigen god ging vormen. Ook politieke toestanden werkten daaraan mee. Door niet-godsdiensstige oorzaken werd een oorspronkelijk hoogstaand oermonotheïsme tot een inferieur over locale goden verdeeld polytheïsme gedegradeerd. De locale goden bewaren meer of minder sterk de herinnering aan de oorspronkelijke algod, hetgeen in benamingen als *wr* nog tot

uitdrukking komt. Tot zover een weergave van Junkers ideeën.

Het is mogelijk, dat van zeer oude tijden af in Egypte de voorstelling bestond van een universele wereldgod, die *ntr ʿj* werd genoemd, welke voorstelling bij de Horus van Edfoe teruggevonden wordt. Ook Ptah wordt *ntr ʿj* genoemd 6) en met hem werd ook de gedachte van een algod verbonden, wiens hoofd tot in de hemel reikt, wiens ogen zon en maan zijn 7) en wiens voeten op de aarde staan 8). Maar in historische tijd is deze voorstelling van een universele algod al met bepaalde godennamen verbonden, zoals Horus, Re, Ptah, Amon. Nergens blijkt duidelijk, dat de *ntr ʿj* als anonieme god een afzonderlijk bestaan heeft gehad. Meestal komen de uitdrukkingen *imʿh hr nsw* en *imʿh hr ntr ʿj* afzonderlijk voor. Een enkele maal wordt aangetroffen *imʿh hr nsw hr ntr ʿj* 9), door Junker aldus verklaard: *nsw* is de koning als Horus (Horusnaam van de koning!); *ntr ʿj* moet dan wel los van Horus een afzonderlijke voorstelling van de grote god zijn. Er zijn echter ook andere verklaringen mogelijk:

1e. Na de koning als Horus kan deze god nog eens als *ntr ʿj* zijn genoemd.

2e. *hr nsw hr ntr ʿj* betekent hetzelfde, n.l. in beide gevallen de koning, die na zijn dood door zijn apotheose tot *ntr ʿj* wordt 10).

In de Pyrt. wordt de dode Pharao *ntr ʿj* genoemd: „Nadat N.N. gekomen is, opdat gij hem ziet, geworden tot *ntr ʿj*” 11). N.N. beveelt het goede en hij (Thot) deed het, (want) N.N. is de *ntr ʿj*” 12). De dode wordt een verheerlijkte bij de tot *ntr ʿj* verhoogde gestorven koning. Dit zou er ook op kunnen wijzen, dat de ontwikkelingsfasen tussen de mastaba's en de Pyrt. niet zo ver uit elkaar liggen als Junker meent. De Pyrt. geven denkbeelden weer, die soms veel ouder zijn dan de Ve en VIe dyn.

6) P. 3048, X, 7.

7) P. 3048, VI, 5.

8) P. 3048, V, 4.

9) Deshasheh, W. M. Flinders Petrie, The Egypt Exploration Fund XV (1898) Pl. VII, 11 [500].

10) Vgl. voor de constructie *hr Rc hr ntr ʿj*, in beide gevallen Re, Coff. T. I, 81, k.

11) § 272, b.

12) § 274, c.

1) Götterlehre von Memphis, Abh. Pr. Ak. Wiss. 1939 Nr. 23, blz. 25.

2) 52a (Sethe, Dram. Texte I) [489].

3) Id. 53 [499].

4) Götterlehre M. blz. 76.

5) Id. blz. 76.

Dat de genoemde afbeelding uit de 1e dyn. de *ntr* ^{cj} bedoelt, aangegeven door twee vleugels, is zeer hypothetisch. Het schijnt, dat de *ntr* ^{cj} verbonden is met een Horus-god. Hij is dan identiek met een god, die, voorzover de bronnen reiken, steeds naast andere goden voorkomt en dus niet als enige mag worden beschouwd. Kees heeft er op gewezen, dat b.v. koning Pepi I zich noemt ¹⁾: „Grote god, heer van het lichtland” en ook „Horachte, heer van het lichtland”²⁾. De grote god is gelijk aan Horachte. Dat Pepi I een koning van de VIe dyn. is, terwijl de *ntr* ^{cj} anonym reeds in de mastaba's der IVe en Ve dyn. voorkomt, mag niet als bezwaar gelden, daar latere teksten oudere opvattingen weergeven.

Volgens de Buck ³⁾ in een bespreking van Junkers Giza-studiën kennen de historische gegevens in Egypte van de oudste tijden af een ontwikkeld polytheïsme.

In een van de graven van Deshasheh (Ve dyn.) staat: „Wat betreft ieder mens, die hieraan (= aan dit graf) iets kwaads zal doen wegens dit feit zal met hem in het gericht worden gegaan door de grote god, de heer van het gericht, op de plaats, waar het gericht is”⁴⁾. Bij een god, die de functie van rechter vervult, zou gedacht kunnen zijn aan Osiris, maar die valt hier weg, want hij wordt in deze teksten afzonderlijk naast de *ntr* ^{cj} genoemd (Deshasheh Pl. XXIX) en de *ntr* ^{cj} krijgt ook hier het epitheton *nb p.t* (Pl. XXVIII), dat niet bij Osiris past. Daarom moet wel gedacht worden aan Re, die telkens weer rechter wordt genoemd (zie blz. 133). Van de dode koning wordt gezegd, dat hij de levenden oordeelt in het gebied van Re (*wḏc mḏ.w*)⁵⁾. De Pyrt. laten dus al zien, dat de functie van rechter met Re samenhangt. In deze teksten wisselt ook *ntr* ^{cj} met *ntr* zonder meer ⁶⁾, hetgeen ook bij Re voorkomt in de Pyrt. (blz. 126).

In later tijd zijn er verschillende goden, die de titel *ntr* ^{cj} krijgen. Zo b.v. Osiris, die heet: „Grote god,

heer van het Westen”⁷⁾. „Grote god, heer van Abydos”⁸⁾. Die kan echter niet bedoeld zijn in de mastaba's van de IVe dyn., want Osiris komt pas op in de Ve dyn.⁹⁾. Het is opvallend, dat naast Osiris en Horus van Edfoe in later tijd vooral de zonnegod genoemd wordt: *ntr* ^{cj}, soms ook met de toevoeging *nb p.t*: „Een rein en schoon offer voor Mnevis, de bode van Re, de grote god, heer des hemels, heer der beide landen, heerser van Heliopolis”¹⁰⁾. „Horachte-Atoem, heer der beide landen van Heliopolis, grote zonnescijf, lichtend goud (of die het licht schept?), grote god, heer des hemels”¹¹⁾. Amon-Re heet „grote god van het begin”¹²⁾. „Atoem, grote god in het koningshuis, die de hemel, de aarde, het water en de bergen gemaakt heeft”¹³⁾. Het dodenboek noemt Re dikwijls *ntr* ^{cj}. „Huis van de grote god in Heliopolis”¹⁴⁾. *Ntr* ^{cj} is geen appositie bij de naam Re of Atoem, maar is anonyme aanduiding van deze god. Atoem heet: „Grote god, die vanzelf ontstond”¹⁵⁾. „Grote god, die in zijn schijf is”¹⁶⁾.

Volgens Junker kan in de mastaba's der IVe dyn. Re niet bedoeld zijn, want die dringt pas eind Ve en VIe dyn. in de dodengebeden door. Nu is de Recultus pas sinds de Ve dyn. sterk door de koningen bevorderd. Blackman heeft er echter de aandacht op gevestigd¹⁷⁾, dat reeds koningsnamen van de IIe dyn. met de naam Re zijn samengesteld: Re-neb en Neferkere. Zo ook in de IVe dyn. In de IIIe dyn. was er reeds verband tussen de Pharaon en de zonnecultus. Ook was er in die vroege tijd verband met de dodencultus, want op de graven moet een pyramide gestaan hebben. Dan zou het niet vreemd zijn,

7) B.D. 95,5; 239,15.

8) B.D. 452,4.

9) Rusch, Die Stellung des Osiris im theol. System von Heliopolis, Der alte Orient 24,1; A. M. Blackman, Osiris or the Sun-god? J.E.A. XI, blz. 201.

10) Z.Ä.S. No. 72 blz. 98. Maria Cramer, Aeg. Denkmäler im Kestner Museum Inv. Nr. 1925, 189 [501].

11) Stele XIXe dyn. Heliopolis, Rec. Trav. XIV, blz. 38 [504].

12) Id. blz. 33. N.R. na Ramses II [505].

13) Ann. Serv. XVII blz. 123 [506].

14) B.D. 125,9.

15) B.D. 174,6.

16) B.D. 271,12.

17) Osiris or the Sun-god? J.E.A. XI, 201 v.v.

1) Göttergl. 276.

2) Cf. Pyr. § 7, b, *ntr* ^{cj} *nb p.t* var. *Hr-ḥtj nb p.t*.

3) Bibliotheca Orientalis No. 3, 1944, blz. 24.

4) Deshasheh, W. M. Flinders Petrie, The Egypt Exploration Fund XV (1898) pl. VII, 7-9 [502].

5) Pyr. § 273.

6) Deshasheh Pl. VII, 12. „Dat wat de god liefheeft, is, dat alle offers gebracht worden” [503].

dat Re in de IVe dyn. en begin Ve dyn. in dodengebeden kan voorkomen.

Blackman meent ¹⁾: „Again there is but little doubt, that the „great god” by whom the nobles of the pyramid-age, as far back as the Fourth Dynasty, assert, that they are honoured (*im h*) is the sungod and as late as the Sixth Dynasty the „great god” by whom they expected to be judged after death was still Rē^c and not Osiris”. Breasted komt tot de zelfde conclusie ²⁾. De anonyme „grote god” die de doden oordeelt, moet wel Re zijn, die ook in de Pyrt. telkens heer van het oordeel is.

Het is waarschijnlijk, dat voor zover de historische gegevens reiken met de *ntr* ³⁾ Horus en Re werden bedoeld. Beiden zijn trouwens nauw verwant ³⁾.

Ook de hypothesen van Junker omtrent een oergod Wr zijn zeer onzeker.

Het moet betwijfeld worden, of in de Šabaka-tekst Ptah-wr van regel 52a dezelfde is, als Atoem van regel 53 ⁴⁾. Sethe vertaalt reg. 53: „Es entstand in dem Herzen, es entstand auf der Zunge (ein Gedanke) in der Gestalt des Atum”. Atoem is dus niet hart en tong zelf, maar de gedachte, resp. het woord, die er uit ontstaan. In 54 worden Horus en Thot met hart en tong vergeleken. Het is ook niet waarschijnlijk, dat Atoem in 52a tot de hoogte van Ptah verheven wordt, daar er in de Šabaka-tekst iets van een polemiek is van Memphis tegen Heliopolis. De tendens is veeleer Atoem onder Ptah te stellen ⁵⁾. Het is niet duidelijk, wat Junker bedoelt. Is Wr de eigenaam van de algod, die in heel Egypte werd vereerd, of alleen van een locale god van Heliopolis? Dan blijft toch de vraag: Waarom wordt deze Wr in historische tijd nergens in de bronnen duidelijk afzonderlijk genoemd? Indien hij zulk een belangrijke rol speelde, zou daarvan toch wel hier en daar iets zijn blijven hangen ⁶⁾. Junker geeft als reden op:

„Man hat in der amtlichen Theologie von Heliopolis den Namen Wr offensichtlich vermieden, weil er schon zu stark mit anderen Gottheiten verbunden war (Hr-wr, Pth-wr)” ⁷⁾. Dit is in het geheel niet zo „offensichtlich”. Later is b.v. de naam Re met andere godennamen verbonden (Re-Atoem, Re-Horachte, Amon-Re). Daarom heeft men nooit nagelaten de naam Re ook afzonderlijk te noemen.

De oudste bronnen, die inlichtingen verschaffen omtrent deze god Wr „de grote” zijn de Pyrt. W.i.w. gaan deze niet verder terug dan eind Ve dyn., maar dat neemt niet weg, dat er toch veel oudere opvattingen in zijn bewaard gebleven. In de Pyrt. wordt ook *wr* afzonderlijk gebruikt, dus min of meer als substantief, niet als adjectief. Soms wordt er Horus mee bedoeld als tegenstander van Seth: „Zo zal N.N. komen, terwijl zijn gezicht (als) deze grote is, de heer van de .t-hoofdbedekking” ⁸⁾. „Het hart van Seth verbroedert zich met u, als (met) de grote van Heliopolis” ⁹⁾. Daarnaast staat een vrij groot aantal plaatsen, waar wr de zonnegod aanduidt: „Nu staat de grote op in zijn kapel” ¹⁰⁾. „Dient N.N., gij goden (als) degene, die ouder is dan de grote” (d.w.z. de oudste onder u, n.l. Re) ¹¹⁾. „N.N. is verschenen als deze grote, de heer van wat voorhanden is” ¹²⁾. Junker haalt ook aan Pyrt. § 852 voor zijn oergod. Spruch 456, waarvan deze § het begin is, is echter een zonnehymne. In het vervolg is sprake van de tocht van de zon langs de hemel. „Heil u, grote, zoon van een grote” ¹³⁾. Als *wr s wr* wordt gewoonlijk de koning aangeduid „hier aber unzweifelhaft vom Sonnengott” (Sethe). Vergelijk hiermee een tekst uit de VIe dyn.: „Een grote is Atoem, de zoon van een grote is Atoem” ¹⁴⁾. Atoem, de zonnegod van Heliopolis wordt *wr* genoemd en ook zijn vader (Noen?).

1) Blz. 205.

2) Dawn of Conscience blz. 147.

3) V. d. Leeuw, Godsd. blz. 43.

4) Dram. Texte. I.

5) Cf Maj Sandman-Holmberg, The God Ptah, blz. 122.

6) Maj Sandman-Holmberg, The God Ptah, blz. 267: „..... he (Junker) indicates no text from which to conclude that an independent god of the name of wr with a cult of his own ever existed”.

7) Blz. 34.

8) § 297, c. Zie voor deze en andere plaatsen ook comment. Sethe.

9) § 801, c.

10) § 300, a.

11) § 306, d.

12) § 398, b.

13) § 852, a.

14) G. Jéquier, Fouilles à Sakkarah, Les Pyramides de Neith et d'Apouit, Pl. VIII, 15 [507].

Osiris wordt bedoeld: „Een grote valt op zijn zijde” 1). Blijkens het vervolg slaat dit op Osiris, die in Ndjit verdronken was en nu herleeft. Bij zijn opstanding wendt hij zich van zijn linker- op zijn rechterzijde.

Geb wordt „grote” genoemd: „Geb heeft u uw beide ogen gegeven, opdat gij tevreden zijt. Ontvang de beide ogen van deze grote in u” 2). Volgens het parallellisme is „de grote” Geb. „N.N. sta voor uw vader, de grote, zit voor uw moeder Noet” 3). Met *wr* moet Geb bedoeld zijn, daar sprake is van het paar Geb en Noet.

Een andere god wordt bedoeld: „N.N. wordt tot de grote, die in Šd.t (Krokodilopolis) is” 4). *Wr imj Šd.t* is blijkbaar omschrijving van de locale god van Krokodilopolis (Suchos?). Hiermee is te vergelijken onze hymne IV, 13, *wr imj ʿIwnw. Wr imj +* plaatsnaam kon gebruikt worden als aanduiding van de locale god, *wr* is dus geen eigenaam.

Tot nu toe hebben wij *wr* ontmoet als anonyme betiteling van onderscheiden goden, onder wie o.a. Osiris, een god, die zeker niets gemeen heeft met de algod van Junker. Er ligt dan ook maar één conclusie voor de hand: *Wr* is geen eigenaam, maar adjectief, dat grote of grootste, oude of oudste kan betekenen. De bedoelde god wordt er mee als hoofdgod of oudste oergod aangeduid 5).

De hypothese kan geopperd worden, dat de Egyptenaren de omschrijving *ntr ʿj* of *wr* gebruikten, om de eigenaam van de god niet uit te spreken. Het is hetzelfde schuwen van de heilige naam als in Israël bij het tetragrammaton.

Dat *wr* (gesubstantiveerd) adjectief en geen eigenaam is, zou nog door de volgende overwegingen gesteund kunnen worden:

1e De vrouwelijke vorm *wr.t* wordt op dezelfde wijze gebruikt. *Wr.t* wordt toegevoegd aan de eigenaam Noet: „Noet, de grote (*wr.t*), heeft haar

1) § 721, a vgl. B.D. 98,8.

2) § 583.

3) § 1702, a.

4) § 416, c.

5) Maj Sandman-Holmberg, The God Ptah, noemt *wr* „an obvious god-epithet” en „a natural denomination for the highest god within a territory” blz. 267; zie ook blz. 116.

bovenarmen ontbloot voor N.N.” 6). *Wr.t* wordt nu ook zelfstandig gebruikt, maar moet toch dezelfde betekenis hebben: „De grote (*wr.t*), die in de lichtglans is” 7). „De grote vloed, die uit de grote (*wr.t*) gekomen is” 8). *Wr.t* = de hemelgodin Noet.

2e *Wrw* wordt in de pluralis gebruikt. „De groten (*wrw*) verzamelen zich tot u, de wachters staan voor u op” 9).

3e Het gebruik van *wr* varieert met ʿj 10). „Grote, die tot hemel geworden is, gij hebt macht gekregen” 11). ʿj is hier gebruikt voor Noet, waar anders *wr.t* gebruikt wordt (zie boven). „Zeer groot godenpaar” (*wr.tj ʿj.tj*) 12). „Zeer grote dubbele enneade” (*wr.t ʿj.t*) 13). „Deze twee zeer grote goden” (*wr.w ʿj.w*) 14).

In het Amonritueel wordt Amon genoemd: *Wr m ʿIwnw ʿj m Ws.t* 15). *Wr* en ʿj hebben hier gelijke strekking en staan parallel. *Wr* kan hier geen eigenaam zijn maar moet als ʿj gesubstantiveerd adjectief zijn.

Van Amon-Re: „Heerser van Heliopolis, grote (*wr*) in Thebe, grote (ʿj), verschenen in het Benbenhuis 16). Hier wordt juist omgekeerd *wr* met Thebe verbonden en ʿj met Heliopolis. Dit is het tegendeel van Junkers opvatting, dat *Wr* als eigenaam van de oorspronkelijke algod van Heliopolis moet gelden. Ook een door Junker zelf genoemde plaats heeft deze variant van ʿj en *wr*: „Amon-Re grote (*wr*) in Heliopolis, grote (ʿj) in Memphis 17).

Hor-achte-Atoem heet soms *wr ʿj* en van Re

6) § 459, c (vgl. § 1, a; 5, a).

7) § 507, c.

8) § 265, e (vgl. nog §§ 542, c; 2052, a).

9) § 656, e (vgl. § 288, c).

10) Maj Sandman-Holmberg, The god Ptah, blz. 113: *Wr* is een epitheton van Ptah, geen zelfstandige godennaam en wisselt ook bij Ptah met ʿj.

11) § 782, a.

12) § 2200, b.

13) § 1689, c.

14) § 1690, a.

15) P. 3055, XIV, 1 (vgl. ook XIV. 2: *wr (šmšw t)wj*) [368].

16) Z.Ä.S. Nö. 11, L. Stern, Ein Hymnus auf Amon-Ra XIX Dyn. [542].

17) Blz. 32, Legrain, Ann. Serv. 3,60 [367].

wordt gezegd *wr tw* ^{cj} *tw* 1). Amon-Re wordt genoemd: *Wr n p.t smšw n t* 2). *Wr* en *smšw* staan hier parallel en moeten „oudste” betekenen.

In een benaming van Thot komen de varianten voor. ^{cj} ^{cj} en *wr* 3). Ook in later tijd wordt *wr* nog gebruikt als aanduiding van de zonnegod. *Smšw* (?) ²*Iwnw wr imj P.* 4). *Wr Hr* ¹*htj* 5). „Aan *Wr* is zijn oog gegeven, zodat zijn gelaat licht, wanneer het licht wordt 6). „Ik ben *wr*, die zijn licht maakt” 7). „O, *wr* in zijn bark” 8). „Ik kom tot u, mijn vader Re ik heb bereikt deze *wr* bij de grenzen der acher” 9). „Noet, zij maakt de wegen vrij voor Re, voor (?) de grote (*wr*), wanneer hij rondgaat” 10). Als praedicaat wordt *wr* op Amon toegepast: „Want mijn vader Amon is groot, niet is zijns gelijke” 11). *Wr* drukt het primaat van Amon uit.

In een oude godenhymne, waarvan recensies in 't M.R. voorkomen, wordt een god *wr* aangeropen 12). „Een grote (*wr*) is deze, die uit de aarde te voorschijn gekomen is, die zich uit het oerwater losmaakte”. Blijkens het vervolg, waar hij zoon van Geb en Noet wordt genoemd, moet wel gedacht zijn aan Re. Re heet „grote (*wr*) van de grote enneade” 13).

Afzonderlijke vermelding verdient de plaats in de hymne El Chargeh, die ook Junker citeert: „Gij zijt de grote Noen, de grote Amon, die in de tempel zijn, in het grote huis in Heliopolis” 14). Junker geeft

1) Rec. de Trav. IV, blz. 147 No. XXVIII 20e dyn.; id. XIV blz. 175.

2) Ann. du Serv. XLII, Hymne Tura, 1.2.

3) Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 118 [508].

4) B.D. 406,7.

5) B.D. 38,6.

6) B.D. 139,5.

7) B.D. 358,7.

8) B.D. 214,6.

9) B.D. 286,10 en 14

10) B.D. 288,12 v.v.

11) Z.Ä.S. No. 44, K. Sethe, Berufung Hohenpriester blz 30 v.v. [509].

12) Z.Ä.S. No. 57, blz. 96. Ein alter Götterhymnus, H. Kees [510].

13) Slot Apophisboek, Budge Facs. Hier. Pap. B.M. 1910, Pl. XIX transscr. blz. 33 regel 1 [511].

14) XXVII, 31 *Nwn wr* ²*Imn wr*, vgl. ²*Imn-wr*, Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 145; *Nwn-wr* + determ. Amon, idem blz. 126; *Nwn-wr P.* 3048, III, 7 en J.E.A. XX, 1 v.v. Statue v. Ahmes col. 2.; ²*Imn Nwn Wr*, Rec.

dergelijke samenstellingen weer als *Nwn-Wr* enz. Ook hier is *wr* echter adjectief. Wel heeft Junker gelijk, dat het epitheton *wr* duidt op een oergod.

Hoe komt *ntr* ^{cj} in de Pyrt. voor?

Meestal wordt er Re resp. Atoem mee bedoeld. „Uw zoon staat op uw troon, uitgerust met uw gestalte, hij doet datgene, wat gij doet voor de levenden, op bevel van Re, de grote god” 15). „O grote god, wiens naam niet bekend is, een maal op de plaats voor de enige heer” 16). Volgens Sethe hier zeker Re of Atoem vgl. parallel § 124,e (een maal voor mij, o Atoem). „Opdat hij (de ka) voor N.N. spreke tot de grote god en N.N. laat opstijgen tot de grote god” 17). De ka van de dode moet hem bij de grote god aanmelden. Volgens Sethe zeker Re.

Spreek 515 is een hemelvaartstekst. De dode stijgt ten hemel, die genoemd wordt rustplaats van Re. Daar is *Kbh-t* met haar vier kruiken, „waarmee zij verkoelt het hart van de grote god op de dag van zijn ontwaken” 18). Blijkens het verband kan geen ander dan Re bedoeld zijn. Zo ook in het vervolg van dezelfde tekst: „Deze N.N. ontvangt een offermaal van datgene, wat is in de graanschuur van de grote god” 19). „Re, geef uw arm aan deze N.N., grote god, geef uw staf aan deze N.N.” 20). Volgens het parallellisme is *ntr* ^{cj} zeker Re.

„Gij stijgt op naar de hal van Atoem, Gij gaat naar het ²*Irrw*-veld, gij trekt door de plaatsen van de grote god” 21). Volgens parallellisme is *ntr* ^{cj} Atoem. Een enkele maal is Horus *ntr* ^{cj}: „Opdat gij hem grootbrengt en hem verschijnen laat als grote god in *Kbh-w*” 22). Volgens Sethe betreft het hier Horus, die door zijn vader Osiris als hemelkoning wordt ingezet.

Van Geb: „Gij zijt de grote god, gij alleen” 23).

de Trav. XXXII, Litanies d'Amon (Ramses II) blz. 62 v.v. reg. 90.

15) § 760, c. *m wd.t Rc ntr* ^{cj}.

16) § 276, c.

17) § 816, d.

18) § 1180, d.

19) § 1182, a.

20) § 1471, c.

21) § 1984, a-c.

22) § 465, b.

23) § 1616, c.

Van Osiris volgen parallellisme: „O, N.N., kom in vrede, zegt Osiris tot u, boodschapper van de grote god, kom in vrede, zegt de grote god tot u”¹⁾.

Bij *ntr*^{cj} is het resultaat dus ongeveer hetzelfde als bij *wr* voor de Pyrt. Vooral Re wordt er door aangeduid en een enkele maal ook Horus, Geb en Osiris. Het maakt de indruk slechts een epitheton te zijn, dat de betekenis van de bedoelde god aangeeft, geen reminiscens aan de algod.

Dat *ntr*^{cj} niet de benaming was van één algod, wordt ook bewezen door het gebruik van de dualis in de Pyrt.: „Aan u zijn gegeven de hemel, de aarde, en het *wrw*-veld, door de beide grote goden, die u overvaren, Sjoe en Tefnet, de beide grote goden van Heliopolis”²⁾. In deze tekst worden dus duidelijk Sjoe en Tefnet met de twee grote goden bedoeld. Ook in de volgende §§ komt de dualis voor, al is het daar onzeker, wie met de twee grote goden worden bedoeld: § 1738, b; 467, c; 1010, c; 1571, a. Zo gemakkelijk zou dit epitheton in de dualis niet gebruikt worden, wanneer de herinnering aan één *ntr*^{cj} nog levend was.

De betekenis van *ntr*^{cj} kan misschien ook nog toegelicht worden door de volgende passage: „Heil u, grote (^{cj}), die onder de goden is, neem N.N. tot u, gij behoort tot hem”³⁾. Commentaar van Sethe:

^{cj} *imj ntr-w* „der Grösste unter den Göttern. Gemeint ist auch hier wohl der Sonnengott, der *ntr*^{cj} par excellence”. ^{cj} *imj ntr-w* is een superlatief.

Ntr^{cj} is niet de anonyme betiteling van een algod, die geen naam draagt, maar epitheton van een overigens met name bekende god als Re. Het adjectief ^{cj} zonder meer is er een variant van. De titel *ntr*^{cj} wil aan de god, die er mee bedoeld wordt, een primaat boven andere goden toekennen.

Het gebruik van *ntr*^{cj} als anonyme aanduiding van Re is te vergelijken met hetzelfde gebruik van *ntr* zonder meer: „Miskén N.N. niet, o god. Miskén N.N. niet, o Re”⁴⁾. Vgl.: „Het gezicht van de god gaat open voor N.N. en N.N. zet zich op de grote

troon aan de zijde van de god”⁵⁾. Volgens Sethe moet hier ook Re zijn bedoeld. Een tekst heeft nu aan 't slot de variant *ntr*^{cj}. Al is dit ook met Sethe een „Verschlimmbesserung” te noemen, toch bewijst het, dat de schrijver bij het anonyme *ntr* gedacht heeft aan *ntr*^{cj} resp. Re.

De geciteerde plaatsen van *ntr*^{cj} als Re spreken ook van een verblijf in de hemel bij Re als *ntr*^{cj}. Dit zou de betekenis kunnen zijn van het *im^h hr ntr*^{cj} in de mastaba's. Het kan dan afgewisseld worden met *im^h hr ns^w*, omdat ook de dode koning ten hemel is gegaan en de afgestorvene in de zaligheid bij de koning wil delen.

Junker zag ook de naam *Wr* in de priestertitel *m³³ wr*, door hem vertaald: „Der den Grossen schaut”. Sethe heeft echter op grond van spellingen, waar *m³³* in de pluralis staat⁶⁾, aangetoond, dat *m³³* geen partic. sing. is, maar als pluralis moet worden opgevat en dat de constructie dus die van een genitiefverbinding is⁷⁾. De vertaling luidt: Grootste der zieners en duidt de hogepriester aan als primus inter pares. *Wr* is dus hier geen naam van een oergod.

Een onderzoek naar het gebruik van *ntr*^{cj} en *wr* in de Coffin Texts levert het volgend resultaat op: *Wr* wordt in de C.T. gebruikt als aanduiding van een god en soms met het godendeterminatief geschreven. Niet steeds blijkt, welke god is bedoeld: Zo b.v. II, 183, b; II, 105, e, f; II, 106, e; II, 135, h; II, 144, c; II, 158, i (Re?); I, 79, g; I, 260, d (Re?); II, 137, e. Op een enkele plaats is gedacht aan Atoem: „Ik ben Atoem, die uitgaat als grote van de bark”⁸⁾. Ook in de C.T. wordt de pluralis *wr^w* gebruikt, waaruit ook blijkt dat *wr* niet de naam is voor één god: I, 82, a; I, 184, e (parall. met *sm^{sw}*) I, 217, e (parall. met *sm^{sw}*); I, 258, e; II, 160, g; II, 146, a (parall. v. ^{cj}*w*); II, 152, c en d (Sjoe en Tefnet); II, 172, e (oppos. *šrj^w*).

5) § 391, c.

6) Götterlehre Memphis blz. 76. Z.Ä.S. No. 55 blz. 65 v.v. [512].

7) Zie ook de schrijfwijze in Coff. T. II, 286, a: [513]; vgl. titels als *wr sw^w*, grootste der artsen en *wr 5*, grootste van 5, Maj Sandman-Holmberg, The God Ptah, blz. 51.

8) II, 261, e.

1) § 2060 a, b.

2) § 1985, a, b, c.

3) § 548, a.

4) § 327, a en 328, a.

wr en *ꜥ* komen in parallellisme voor. Beide staan als appositie bij Re¹⁾. Soms is met *wr* Osiris bedoeld: „De trap van *wr*”²⁾ en het uit de Pyrt. bekende: „Een grote valt op zijn zijde”³⁾.

Met *ntr* *ꜥ* is soms duidelijk de zonnegod bedoeld: „Deze Osiris N.N. daalt af, gij vaart op het meer van de onderwereld, gij roeit op het water van deze grote god, die in Heliopolis is, wiens ziel is in Aneḏtj, wiens mummie is in Heracleopolis, wiens schrik is in Abydos”⁴⁾. Hier gaat het over Atoem. Goden van andere plaatsen zijn bepaalde manifestaties van hem.

Re is bedoeld: „Gij hoort woorden van rechtvaardiging bij Re, bij de grote god”⁵⁾. Vermoedelijk Re: „Deze grote god, de heer der goden”⁶⁾. Re: „Deze grote god, de zoon van Geb”⁷⁾.

Osiris: „Gij zijt de grote god, de heer van Abydos”⁸⁾. Bij de Coffin Texts is het resultaat hetzelfde als bij de Pyrt. *Ntr* *ꜥ* en *wr* zijn geen aanduidingen van een monotheïstisch opgevatte anonyme oergod. *Wr* is geen eigenaam, maar adjectief. *Ntr* *ꜥ* en *wr* worden meer of minder duidelijk op de zonnegod toegepast. En daar de Coff. T. teruggaan op oudere denkbeelden, maakt dit het gebruik van *ntr* *ꜥ* en *wr* voor een oergod ook voor vroegere perioden onwaarschijnlijk.

De conclusies, die hier getrokken zijn, komen overeen met die van Maj Sandman-Holmberg in haar boek over de god Ptah⁹⁾. Uitvoerig gaat zij in op de kwestie van het oermonotheïsme, zoals dat aangenomen is door Schmidt en Lang in het algemeen en voor Egypte in het bijzonder door de Rougé, Brugsch, Widengren en Junker. Zij is het noch eens met Junker, die een primitief oermonotheïsme aan het begin stelt, noch met Sethe, die de Egyptische godsdienstgeschiedenis laat beginnen met fetisjisme, terwijl kosmologische beschouwingen pas later komen, omdat deze een hogere trap van cultuur veronderstellen. Oorspronkelijk kunnen locale culten onafhankelijker van elkaar geweest zijn, dan later, toen bij groter rijkseenheid een proces van syncretisme inzette. Maar het is heel goed mogelijk, dat ook in een locale cultus met de hoofdgod gedachten werden verbonden van: God van hemel en aarde, oergod, schepper, terwijl naast hem andere goden werden vereerd, die b.v. verschillende kosmische beginselen vertegenwoordigden, fetisjgoden of funeraire goden. Voor zover de beschikbare bronnen reiken althans, komen deze verschillende godentypen naast elkaar voor. Met hypothesen, die voor de prehistorische tijd een ander beeld construeren, wordt te veel het terrein der speculatie betreden.

V STIJL

Hymnen komen reeds in de Pyrt. voor en wel met enkele eigenaardigheden, die voor later tijd gebruikelijk zijn gebleven. Zo b.v. de aanhef met *ind hr.k*, waaraan direct de hymne te herkennen is¹⁰⁾.

Met dezelfde aanhef beginnen M.R. hymnen, zo b.v. op stèles: *ind hr.k Min*¹¹⁾, waarop allerlei hymnische epitheta volgen. In het N.R. is deze vorm met *ind hr* gebruikelijk gebleven.

Op de stèles van de Thebaanse rotsgraven der 18e dyn. worden volgens A. Hermann¹²⁾ „hymnische Ausrufe” toegevoegd, die een enkele maal in „ausgesprochene Hymnen” overgaan. Ook daar wordt het klassieke *ind hr.k* aangetroffen¹³⁾, dat wij ook weer vinden in de N.R. hymnen¹⁴⁾.

Enkele algemene stijlfiguren vinden wij in onze hymne terug, zoals het woordspel¹⁵⁾ en het

1) I, 38, c.

2) I, 12, a.

3) I, 292, a.

4) I, 78, g v.v.

5) I, 81, j en k.

6) I, 219, c.

7) I, 235, f.

8) I, 179, e.

9) Maj Sandman-Holmberg, The god Ptah, Lund-Co-

penhagen, 1946, blz. 258 v.v.

10) §§ 852, a; 853, a; 854, a; 1587, a; 1588, a.

11) Lange-Schaefer, Grab- und Denksteine No. 20089; idem No. 20086, b, hymne op Osiris.

12) A. Hermann, Die Stelen der Thebanischen Felsgräber der 18e Dyn. blz. 106

13) Urk IV, 942, 12.

14) B.v. P. 3049, II, 2 en passim.

15) B.v. II, 13, v.v.

chiasme¹⁾. Uit het karakter van een hymne, waarbij een god aangesproken wordt, volgen vanzelf enige typische stijlfiguren. Appellatieve vormen worden gebruikt. Dit kan een reeks van substantieven achter elkaar zijn, zoals b.v. III, 3 v.v.: „Goddelijke valk verborgen leeuw enz.”. Ook in andere hymnen is dit gebruikelijk, waar de god met allerlei epitheta wordt toegesproken: „Glanzende, heer van gestalten, veel van gedaanten kind, dat de hemel deed geboren worden.....”²⁾. Aan zulk een appellatief substantief kunnen dan verder allerlei epitheta aangeknoopt worden b.v. als adjectief, maar ook als participium.

Hele reeksen participia kunnen elkander opvolgen³⁾. Reeds in de Pyrt. begint dit: „Heil u, enige, van wie men zegt, dat hij alle dagen duurt, heil u, ziel, die in zijn rode bloed is, enige, zoals hem zijn vader noemde, wijze, zoals hem de goden noemden, die zijn plaats innam, toen de hemel afgescheiden werd”⁴⁾. *idd* is pass. part., *šsp* is act. partic. Ook het M.R. bewaart deze stijl: „Heil u, Min-Horus, sterke, heer van kracht, die uitgaat (*pr* partic.) uit Chemmis, triompherend met de twee veren, heerlijk van hofstaat, die zijn vijanden gevelde heeft (*šhr* partic.)”⁵⁾. Maar vooral in het N.R. is dit gebruik van het partic. veelvuldig: „Macht, veel in namen, zonder dat hij gekend wordt, hij is verre bij het gezien worden, (maar) nabij bij het horen, met krachtige arm, heer van kracht, sterk van macht, boze, woedend van hart, die zijn vijanden verdrijft (*dr* partic.), milde, heer van genade, groeiend van liefde, met vriendelijk hart, die de smekingen hoort (*šdm* partic.), die komt tot degene, die tot hem roept (*ij* partic.), die alle mensen verwekt (*wtt* partic.), die hun onderhoud maakt (*irr* partic.), enige, krachtig in het in leven houden, zonder dat hij moe wordt”⁶⁾.

Deze toepassing van het participium, waar wij een indicatief zouden verwachten, kan nu zo sterk

worden, dat het zonder antecedent, ineens als aanspraak wordt gebruikt. Zo b.v. in de aanhef van hst. 40: „Die zichzelf schept” (*hmw sw*) en het begin van hst. 20: „Hoe overvarende zijt gij (partic. + dep. pron.)⁷⁾, Horachte, dagelijks volbrengend uw gewoonte van gisteren, die de jaren maakt, de maanden knoopt”. Van Thebe: „Die de boog grijpt, die de pijl pakt”⁸⁾. Nadat eerst in de *šdm.f.* is gesproken, gaat het verder met het participium: „Die de mensen „chnoemt”⁹⁾, die de goden doet geboren worden, die alle mensen levend maakt, die hun onderhoud schept”.

Een andere stilistische bijzonderheid is het wisselen van de tweede en derde persoon¹⁰⁾. In onze hymne zijn sommige hoofdstukken in de tweede-, andere in de derde persoon gesteld. Hst. 2 en 3 zijn in de 2e pers., hst. 60 in de 3e: „Hem behoort Hij heeft hen genomen”, hst. 70 in de 3e pers., hst. 80 in de 3e pers., hst. 90 in de 2e pers.” de gehele enneade is verenigd met uw lichaam”, hst. 600 de 3e pers. (*št ib.f.*). Soms gaat één hoofdstuk van de 2e in de 3e pers. over: Hst. 9: „De enneade, die uit Noen komt, zij zijn verzameld, omdat zij u zien, groot van schrik, heer der heren, die zich zelf schiep, de heer der nebtj's(?), *hij* is de heer, die blind waren, *hij* licht voor hen.....”. Deze omslag van de 2e en 3e pers. blijkt een gewoon verschijnsel in de hymnen te zijn. „Wanneer *gij uw* hand reikt, zijn de goden gunstig gestemd, Atoem, sterk bij dag en nacht, die *zijn* naam verbergt voor *zijn* kinderen de enneade leeft, wanneer zij u ziet”¹¹⁾.

De wisseling van de 2e op de 3e pers. kan veroorzaakt worden door een appellatief, ditmaal Atoem, waardoor dan verder in de 3e pers. gesproken wordt. Enkele andere voorbeelden: „Amon-Re, heer van de zetel der twee landen, *zijn* gebrul bereikt het einde der aarde, *zijn* feest in deze tempel..... *Gij* ontwaakt

1) B.v. I, 12; IV, 16 (zie blz. 80).

2) P. 3049, VIII, 1 v.v.

3) Zie voor deze hymnische „Partizipialstil” in de bijbel: Diss. H. A. Brongers, blz. 26.

4) § 853, v.

5) Lange-Schaefer No. 20089 d.

6) P. 3049, VIII, 4 v.v. [514].

7) Vgl. voor de constructie. P. 3049, IX, 9: „Hoe samenvattende zijt gij alle dingen.....” [515].

8) I, 15.

9) P. 3049, XIII, 2 v.v.

10) Vgl. Ps. 145: 3 en 4 en andere O.T. hymnen. Is deze wisseling van 2e en 3e persoon opzettelijk, om groter levendigheid aan de stijl te geven?

11) P. 3055, XVII, 6 [516].

in leven, o heer der goden....." 1). „Heil u, gekroond van gestalte, Iedere god ontstond na hem (verder 3e pers.) Hij heeft de aardbodem gemaakt, om zich op neer te laten Men geeft lof, omdat *gij* opgaat uit Noen" 2).

Een merkwaardigheid van onze hymne is het woordspel met getallen. De eerste tien capita gaan uit van de getallen 1-10, daarna volgen de tientallen en tenslotte de honderdtallen. Sethe heeft nog een voorbeeld van dergelijk getallenwoordspel gegeven in een vingertelrijm, waarbij de vingers van 1-10 afgeteld worden en bij elk cijfer een woordspeling wordt gemaakt 3). In deze studie signaleert hij het woordspel met getallen reeds voor de Pyrt.

Woordspel met getallen komt ook nog voor in de Coffin Texts 4). Het betreft enkele korte hoofdstukken, die uitgaan van de getallen 1 t.e.m. 9. De inhoud van de hoofdstukken is als volgt: „Ik ben de grote, die uitgaat uit de kruin van Geb, dat is het negental van geesten, die de huizen openen en ontsluiten, maakt voor mij de weg, voor de grote van Geb" 5). Het woordspel is hier niet duidelijk. Gaat het misschien om *w^c* en *wr*?

„Ik ben de zoon van Atoem, de tweede van *M^c.t*, ik kom, ik bestijg de tempels, die boven zijn, ik richt de enneade" 6). Woordspel van 2 met *snw* = tweede [521].

„Ik kom tot u, deze drie goden, die staan twee landen als derde van Sjoë" 7). Woordspel met *hmt* = 3.

„Niet ruk ik uit degene, die hoog is op zijn zetel, ik ben de vierde van dit viertal goden, die uitgaan uit de kruin van Geb" 8). Woordspel *fd* = planten uitrukken met *fdw* = 4.

„Ik ben afgedwaald, om Tnm te zien, uw vijfde, dat zijn de sterren, die Orion naderen" 9). Woordspel met 5 [523].

„Ik kom als uw zesde, o gij, die geen ondergang kent (*ihm.w sk*), die de annalen maakt voor Hpr, die het gelaat opent voor de verborgen van plaats" 10). Woordspel met 6 [524].

„Ik maak los de ziekte voor Osiris en *M^c.t* aan het hoofd van de 7 *M^c.t-'s*" 11). Woordspel *sfh* = losmaken en *sfh* = 7 [525].

„Ik ken niet het kromme (*šb.t = hb.t*) van Geb, de afschuw van de heer van Hermopolis, ik ben hun achtste" 12). Woordspel getal 8, *hmnw* (8-stad) = Hermopolis en *hm* = niet weten [526, 527, 528].

„Ik straal als Re, iedere dag, ik verdrijf het kwaad, ik richt *M^c.t* op, ik heb geopend de bovenste poorten, die in Noen zijn" 13). Woordspel *psd* = stralen en *psd* = 9 [529].

In vele gevallen weet deze tekst geen woordspel te maken en volstaat eenvoudig met het ordinale (2, 3, 5, 6). In sommige gevallen is er een praecedent in de Pyrt. (4, 8), waaraan de schrijver kon ontlennen.

Er zijn overeenkomsten in woordspel met onze hymne: *sfh* (7) en het w.w. *sfh* = losmaken, *hmn* (= 8) en *hmnjw* (8 oergoden). Ook zijn er parallellen met het door Sethe behandelde vingertelrijm *snw* (2), een w.w. *fd* (4), *sfh* (7), losmaken.

Deze Coffin Texts zijn aldus ook een oud voorbeeld van getallenwoordspel van hetzelfde genre als in onze hymne. Tevens wordt hierbij gegeven een synopse van het getallenwoordspel in de verschillende teksten [530]. Kolom I, de getallen, transcriptie volgens Gardiner § 260, Kolom II, woordspel van onze hymne, begin caput, Kolom III idem eind caput, Kolom IV en V de twee recensies van Sethe's tekst. Kolom VI Pyr. tekst, Kolom VII Coffin Texts.

Welke beschouwing leidde tot het woordspel met het getal? Klankverwantschap is wezensverwant-

N.t kš m š.t N.t pw fdw pw n fdw pw nt.w pr.w m wp.t Gb [522].

9) II, 147, a-c. Spell 124.

10) II, 147, d-f. Spell 125.

11) II, 148, a-b. Spell 126.

12) II, 148, c, d. Spell 127.

13) II, 149, a-f. Spell 128 *psd.ki*.

1) P. 3056. VII, 4; P. 3056. VII, 7 [517].

2) P. 3049, II, 2, 3, 7 en 8 [518].

3) Z.Ä.S. No. 54, blz. 16, ein altägyptischer Fingerzählreim. Zie voor andere voorbeelden W. R. Dawson en T. E. Peet in JEA XIX, p. 167 noot 5.

4) C. T. II, 144-149; vgl. G. Jéquier, Fouilles à Saqqarah. Pyramides de Neith et d'Apouit Pl. VIII.

5) II, 144, c-145, a. Spell 120 [519].

6) II, 145, b-c. Spell 121 *hfd.i r.w-pr.w hrjw wp.i psd.t* [520].

7) II, 146, a, b, Spell 122, volgens Pyr. Neith: *ij.n N.t hr in ntrw ipw hmt hc.w htr.t trwj hmt Šw*.

8) II, 146, c-e, Spell 123, volgens Pyr. Neith: *nn fd* Oudheidkundige Mededelingen, N.R. XXVIII

schap. In het getal is in nuce verborgen het wezen van het woord, waarmee het woordspel wordt gemaakt. Dit woord geeft tevens de hoofdlijn aan voor het volgende hoofdstuk. Het eerste regeltje van het hoofdstuk is a.h.w. de „headline” voor het gehele volgende betoog. Hierbij past het verschijnsel, dat het woordspel dikwijls in het laatste woord van het

hoofdstuk herhaald wordt. Het gehele hoofdstuk is ingeklemd tussen die begrippen, die de essentiële gedachte vertegenwoordigen. Behalve in de z.g. acrostische psalmen komt dezelfde stijlfiguur ook voor in het O. Testament ¹⁾ b.v. Gen. 32 : 14 en 22, welk verhaal omsloten wordt met de mededeling: „En hij bracht daar die nacht door”.

VI. AMON EN SJOE

Er werd reeds gewezen op de verwantschap van Amon en Sjoë ²⁾. Ook de teksten van El Hibe, die Amon de ba van Sjoë noemen, brengen deze twee goden met elkaar in verband. Zoals met Amon werd ook met Sjoë de gedachte verbonden van een alomvattend kosmisch leven, de grond van alle bestaan.

Sjoë wordt in nauw verband gebracht met de lucht. De acht *hh*-goden, die afgebeeld worden, staande bij de poten van de hemelkoe, die daarom „behoren tot de ledematen des hemels” ³⁾, vertegenwoordigen de lucht en zijn wezensverwant met Sjoë, want Sjoë heeft hen gemaakt „uit het uitvloeisel van zijn ledematen” ⁴⁾. Van hen wordt ook gezegd: „O, deze acht *hh*-goden, die de hemel omringen met hun armen, die samenvoegen de hemel en de aker van Geb” ⁵⁾. Sjoë, de lucht in het hemelruim, wordt afgebeeld, staande op de aardgod Geb en de hemelgodin Noet met beide armen opheffend. De daarbij passende tekst luidt: „Ik ben vermoeid wegens de opheffing van Sjoë, daar ik mijn dochter Noet boven mij til en ik haar geef aan mijn vader Atoem binnen zijn bereik (?). Ik heb Geb onder mijn voeten geplaatst” ⁶⁾.

Dat Sjoë samenhangt met de lucht blijkt ook uit passages, die spreken van de geboorte van Sjoë. Van zijn zuster Tefnet zegt Sjoë: „Zij is uitgegaan na mij, terwijl ik omhuld was met adem van de keel van de Benoe-vogel” ⁷⁾. Van zichzelf zegt Sjoë: „De wind des levens is mijn kleed, die om mij heen uitge-

gaan is, uit de mond van Atoem, die openen de winden op mijn wegen de *md* van de wind, die na mij uitgaat, is mijn huid, uit de mond van Atoem de lengte des hemels behoort aan mijn schreden, de breedte van dit land aan mijn bedrijvigheid” ⁸⁾. Aan Sjoë als luchtgod wordt ook gedacht, wanneer zijn geboorte beschreven wordt als een uitgesnoven worden uit de neus van Atoem: „Hij heeft mij gebeeld met zijn neus, ik ben uit zijn neusgaten uitgegaan” ⁹⁾. Vgl. „Hij heeft mij uitgesnoven met zijn neus, ik ben de god die uitgesnoven is van gestalte” ¹⁰⁾.

Sjoë is de adem in de kelen van levende wezens: „Ik geleid hen, ik houd hen in leven door mijn mond, ik, het leven, dat in hun neusgaten is, ik voer mijn adem toe in hun kelen” ¹¹⁾.

Soms wordt Sjoë als luchtgod in verband gebracht met atmosferische verschijnselen, zoals dat ook gedaan wordt met Amon: „De onweerswolken des hemels zijn mijn uitvloeisel, het woeden der duisternis is mijn dauw” ¹²⁾. Ook de veer op het hoofd van Sjoë duidt op zijn wezen als god van de lucht.

Amon, de verborgene, alomtegenwoordige, heeft dit karakter van luchtgod met Sjoë gemeen: „Hij spuwt lucht, de keel openend in zijn naam Amon, die blijft in alle dingen, de ba van Sjoë voor alle goden” ¹³⁾. „Gij zijt Amon, gij zijt Sjoë, gij zijt hoger dan alle goden, gij zijt heerlijk in gestalten in

1) P. A. H. de Boer, Ned. Theol. Tijdschrift, 1e Jaarg. afl. 3, blz. 153, art. Genesis XXXII, 23-33. Zie voor Mesopotamië: Šamašhymne, Jb. E.O.L. VIII, blz. 674 v.v., vertaling F. M. Th. Böhl: I, I en IV, 8.

2) Zie comment, bij IV, 17 vv. en V, 16 v.v.

3) Coffin T. II, I, a.

4) Coffin T. II, I, b.

5) Coffin T. II, 27, d-28, a.

6) Coffin T. II, 2, b-e, ook II 19, a.

7) Coffin T. II, 4, b, c.

8) Coffin T. II 29, f-31, a; I, 373, d, 374 a, b.

9) Coffin T. II 35 j en 36 a.

10) Coffin T. I, 338, b en c.

11) Coffin T. II, 43, b en c.

12) Coffin T. II, 30, e en f.

13) El Hibe XV, 5 (Brugsch, Gr. Oase).

de vier winden des hemels, men zegt, zij komen uit de mond van uwe majesteit te voorschijn. De ba van Sjoë, die de winden leidt Hij (de ba van Sjoë = de wind) gaat in alle bomen en maakt de takken(?) levend" 1).

Het verborgen alomtegenwoordige wezen van Amon wordt duidelijk aldus uitgedrukt: „Zijn stem wordt gehoord, zonder dat hij gezien wordt 2) die geheime plaatsen doorloopt met de liefelijke adem van de noordenwind" 3). Evenals Sjoë openbaart Amon zich in atmosferische storingen: „Hij brengt de hemel in beweging en zweept de zee op" 4).

Dat het wezen van Sjoë meer omvatte dan alleen het element van de lucht, blijkt reeds hier uit, dat Sjoë ook in verband gebracht kan worden met het licht. Het moet de Egyptenaren daarom ook niet moeilijk gevallen zijn, de luchtgod Amon met de zonnegod Re te verbinden. Sjoë zegt: „Atoem zond zijn ene oog uit, om mij te zoeken, tezamen met mijn zuster Tefnet. Ik ben het, die licht voor haar maak wgens de duisternis" 5). „Ik ben het, die het licht des hemels maak, na de duisternis". 6) „Ik ben het licht, wijd van schreden, die de hemel nabij brengt voor Atoem tot de neus van Re, iedere dag" 7). Deze teksten maken wel de indruk, dat het licht hier opgevat wordt als een afzonderlijk element, geheel los van het schijnen van de zon, zoals ook in het bijbelse scheppingsbericht de schepping van het licht voorafgaat aan de schepping van de zon 8).

In dezelfde tekst, waar hij als luchtgod wordt beschreven heet Amon „licht der beide landen" 9) en is hij ook zonnegod.

De god Sjoë omvat nog meer dan lucht en licht. Zijn wezen wordt aangeduid met de naam leven. In de hymne van El Hibe heet ook Amon als ba van

Sjoë: „Leven, waarvan men eeuwig leeft" 10). Amon wordt eenvoudig „leven" genoemd, geschreven met de hiëroglief voor leven en gedetermineerd met het teken voor Amon 11). Atoem zegt van zijn kinderen Sjoë en Tefnet: „Zijn naam is leven, haar naam is M^ꜣt" 12). „Het is mijn zoon het leven, die mijn hart opheft" 13). Noë zegt tot Atoem: „Kus uw dochter M^ꜣt, nadat gij haar aan uw hals hebt geplaatst, opdat uw hart leve" 14). Sjoë zegt: „Ik ben het leven, dat de hoofden samenknoot, dat de halzen bevestigt, dat de kelen levend maakt. Ik knoop Atoem samen" 15). „Ik ben het leven, een heer van jaren, het eeuwige leven, de heer der eeuwigheid, die Atoem gemaakt heeft als oudste door zijn toververmogen, toen hij Sjoë en Tefnet in Heliopolis deed geboren worden" 16). „Mijn naam is het leven, de zoon van de oergod" 17). „Ik ben het leven, die voor zich gemaakt heeft (voor wie gemaakt wordt) de lengte des hemels en de breedte van Geb" 18). Nadat beschreven is, hoe de hele schepping van hem leeft, vervolgt de tekst over Sjoë: „Ik houd in leven de vissen en de wormen, die op de rug van Geb zijn, ik ben het leven, dat onder Noet is" 19). Een andere aanduiding van het alomvattend wezen van Sjoë en Tefnet is, dat zij ook genoemd worden de eeuwigheid. Sjoë zegt: „Ik ben de eeuwigheid, de vader van de H^h-goden" 20). „Tefnet is de eeuwigheid, is mijn zuster" 21). „Sjoë is de eeuwigheid. Tefnet is de eeuwigheid" 22). Een illustratie van dezelfde gedachte is te vinden in de afbeeldingen bij de „Destruction des hommes" [534]. Een mannelijke en een vrouwelijke godheid met het levensteken in de hand steunen de hemel. De begeleidende tekst zegt: dat zijn *d.t* en *nhh*.

10) XVI, reg. 41 [531].

11) Drioton, Ann. du Serv. XLIV blz. 125, 126 [532].

12) Coffin T. II, 32, d en e (vgl. II, 32, i).

13) Coffin T. II, 34, j.

14) Coffin T. II, 35, c, d (zie verder II, 35, f, i).

15) Coffin T. II, 37, a, b.

16) Coffin T. II, 39, b, c, d [533].

17) Coffin T. II, 40, c.

18) Coffin T. II, 40, i, 41, a.

19) Coffin T. II, 43, g, h.

20) Coffin T. II, 31, d, *nhh*.

21) Coffin T. II, 23, c, *d.t*.

22) Coffin T. II, 28, d en e.

1) El Hibe XVI, 34, v.v.

2) Idem, 38.

3) Idem, 39.

4) Idem, 36. (Zie ook Sethe, 8 Urgötter § 187-§ 216).

5) Coffin T. II, 5, b, c.

6) Coffin T. II, 30, b.

7) Coffin T. II, 37, e.

8) Het licht is dan een alomtegenwoordige kosmische energie, zoals leven, eeuwigheid en *m^ꜣt*, waarmee Sjoë en Tefnet worden gelijkgesteld.

9) El Hibe XV,3.

Lucht, licht, leven, *m^s.t* en eeuwigheid zijn alle namen voor een alomtegenwoordige werkelijkheid, die het wezen is van alle zijn. De alomtegenwoordigheid van Sjoe wordt bedoeld in de volgende uitspraken: „Ik ben deze ba van Sjoe die uitgaat naar de hemel, zoals hij wil en die afdaalt naar de aarde, naar zijn hart 't opvat" 1). „Ik ben het leven, die voor zich gemaakt heeft (voor wie gemaakt wordt) de lengte des hemels en de breedte van Geb" 2). „Ik ben door alle hemelen, ik omvat alle landen" 3). Van de Hh-goden, wier wezen met Sjoe verwant is, wordt gezegd, dat zij het zijn „wier lengte behoort tot de hemel en wier breedte behoort tot de aarde" 4).

Dit gehele voorstellingscomplex van een alomtegenwoordige verborgen levensmacht is nu ook verbonden geweest met Amon, b.v. waar in onze hymne van hem gezegd wordt: „Hij is verder dan de hemel, hij is dieper dan de onderwereld" 5). In het verband wordt juist van Amon als de verborgene gesproken.

Als het alomtegenwoordige leven is Sjoe ook bestaansgrond van de andere goden, zelfs van zijn eigen vader Atoem. Herhaaldelijk zeggen de teksten, dat Atoem door hem leeft: „N.N. is het leven, de zoon van Atoem ik leg mij aan zijn hals, hij kust mij, tezamen met zijn zuster *m^s.t*, hij straalt iedere dag ik houd in leven mijn vader ik knoop Atoem samen" 6). Atoem zegt: „Ik leef met mijn beide kinderen, ik leef met mijn beide jongen, terwijl ik in hun midden ben, terwijl één van hen voor mij is en één van hen achter mij, ik lig, terwijl *nh* en mijn dochter *M^s.t*, de één voor en

de ander achter mij zijn, ik sta op hen (?), terwijl hun armen achter mij zijn" 7).

Sjoe spreekt over „de goden, in wie ik mijn ba gelegd heb als Geb en Noet" 8). Hiermee is te vergelijken een attribuut van Amon (onze hymne) als „leven van de enneade" 9) of „ka van alle goden" 10). Elders¹¹⁾ werd er reeds op gewezen, dat Sjoe beschreven wordt als scheppende kracht, van wie de gehele natuur leeft. Sjoe zegt ook: „Ik ben het leven die Atoem gemaakt heeft als npr, toen mijn naam ontstond als Osiris" 12).

In de Egyptische godsdienst staat Osiris in nauw verband met de vegetatie. Beide worden hier herleid tot Sjoe. Dit staat dicht bij wat in onze hymne van Amon wordt gezegd, juist ook in een pantheïserende passage: „Zijn zaad is het veldgewas, Zijn uitvloeisel is het koren (*npr*)" 13).

Sjoe is het wezen van de offers, waarvan de goden leven. Hij zegt: „De offers ontstonden, die in mij (d.w.z. als mij, die ik ben) de godheid worden aangeboden" 14). „Ik ben het, die koeken voor u maak, o goden" 15). Hiermee is te vergelijken, dat de goden leven van de ka van Amon¹⁶⁾.

Amon had dezelfde wezenstrekken als die hier van Sjoe weergegeven zijn. Het sterkst komt hun verwantschap uit in de hymne van El Hibe, waar Amon als wind ziel van Sjoe heet en met Sjoe gelijkgesteld wordt. Amon is de verborgen levensgrond van al wat bestaat. Zijn levensenergie is het levenselement in de lucht, maar straalt ook in het licht van de zon. Hij is het alomtegenwoordige, zichzelf vernieuwende leven.

VII. AMON-RE EN ŠAMAŠ 17)

F. M. Th. Böhl heeft er op gewezen (t.a.p. blz. 667), dat het verkeerd zou zijn, de Egyptische Re-

ligie en de Babylonisch-Assyrische Šamaš-religie als gelijktijdige verschijnselen over het hoofd te zien.

1) Coffin T. II, 28, e en 29, b.

2) Coffin T. II, 40, i, 41, a.

3) Coffin T. I, 363, e en f (id. 395, b en c).

4) Coffin T. II, 20, e (vgl. 27, e).

5) IV, 17.18.

6) Coffin T. II 35, i-37, b (vgl. 35, b-g; 38, e-f; 41, f).

7) Coffin T. II, 32, f-33, a.

8) Coffin T. II, 18, f, g.

9) II, 10.

10) Zie blz. 24.

11) Blz. 106.

12) Coffin T. II, 42, b, v.v.; Coffin T. II, 40, e, f en h.

13) V, 24.25.

14) Coffin T. II, 41, b.

15) Coffin T. I, 346, b.

16) Zie blz. 24.

17) F. M. Th. Böhl, De zonnegod als de beschermer der nooddriftigen (Jb.E.O.L. No. VIII, 1942, blz. 665 v.v.); Diss. A. v. Selms blz. 99; Med. en Verh. E.O.L. Nr. 1 (1934), A v. Selms, Taalgebruik der Šamaš-teksten; A. Schollmeyer, Sumerisch-babylonische Hymnen und Gebete an Šamaš.

Volgens hem is het van belang, als aangetoond kan worden, dat ook in Egypte de zonnereligie van invloed is geweest op de sociale moraal in het algemeen en op de wijsheid in het bijzonder.

Ontegengesteld hebben hier belangrijke parallelen tussen Egypte en Mesopotamië bestaan. De Egyptische en de Bab. Ass. zonnegod zijn beide opperste rechter. In Egypte wordt gesproken van het „huis van de rechter” in Heliopolis (*h.t šr*)¹). Het geding van Horus en Seth wordt gevoerd voor Atoem, „de eerwaardige rechter, die in Heliopolis is”²). Šamaš wordt ontelbare malen rechter genoemd (*dajānu*)³). De praedicaten, die aan de zonnegod worden toegevoegd, stemmen soms letterlijk overeen. De Egyptische zonnegod heet: „Een rechvaardig rechter, die geen omkopingsgeschenk aanneemt”⁴). Šamaš wordt genoemd: „Rechter zonder omkopingsgeschenk, die de mensen op de rechte weg leidt”⁵). De zonnegod als rechter is voor Egypte uitvoerig beschreven door Joachim Spiegel⁶). Hij gaat vooral af op de teksten, die Erman heeft behandeld als „Gebete eines ungerrecht Verfolgten”.

De zonnegod wordt aangeroepen bij rechtszaken. In de door Erman behandelde teksten wordt hij te hulp geroepen door iemand, die door een machtige tegenstander van zijn ambt is beroofd⁷). Iemand bidt tot Amon, omdat een rijke tegenstander door omkoping van de rechters een proces tegen hem gewonnen heeft⁸). Hetzelfde is het geval bij Šamaš: „Wie door een onrechtvaardige eis (is in hechtenis genomen), de gevangene (die bevrijdt) gij. Gij ondersteunt de (onschuldige man) De boze rechter slaat gij in boeien, wie tot rechtsverkrachting

zich laat omkopen legt gij straf op”⁹). Het veel gebruikte attribuut van Šamaš is dan ook: Heer van recht en billijkheid¹⁰).

Behalve heer van het aardse recht in engere zin, is de hemelrechter ook redder van de sociaal verdrukten, redder uit nood in 't algemeen, o.a. heel dikwijls helper bij ziekte. De overgang staat b.v. te lezen in de reeks: „Een rechtszaak te berechten, een rechterlijke beslissing te nemen, in stand te houden staat aan u, te redden, te begenadigen, te behouden weet gij”¹¹). Šamaš kan als rechter (*dajānu*) aangeroepen worden en dan toch gebeden worden om verlossing van ziekte¹²). Er werd blijkbaar geen scherp onderscheid gezien tussen het zuiver juridische en nood en ellende in het algemeen. In beide gevallen is het de zonnegod, die de normale ordelijke toestand weet te herstellen. Er moet dus niet uitsluitend nadruk gelegd worden op de sfeer van het recht, maar meer gelet worden op redding uit nood in het algemeen.

Wat is het verband tussen de zonnegod en het recht, resp. redding uit nood? Gewoonlijk wordt gedacht aan de zon, die overal schijnt en dus de zonde aan het licht brengt. Ook F. M. Th. Böhl denkt daaraan. „Hij is de god, die bij zijn dagelijkse loop over de hemel alle ongerechtigheid bespeurt”¹³). Van Selms ziet verband met het dodengericht, dat ook voor Šamaš plaats heeft¹⁴). Kristensen heeft echter de juiste richting gewezen, wanneer hij wijst op het verband tussen kosmische- en ethische orde¹⁵). In Egypte verslaat de verrijzende zonnegod zijn vijanden en vestigt *m³c.t*¹⁶). Hij kan ook *m³c.t* tot stand brengen voor de onrechtvaardig vervolgte of de lijder. De gebeden van de onrechtvaardig vervolgden beginnen dikwijls met de zonsopgang te verheerlijken. De zon maakt het licht en verdrijft de duisternis¹⁷). Hij vestigt de kosmos i.p.v. de chaos.

1) Wb. IV. 189,8; Pyr. § 1614, b; B.D. 19,5; 27,11

2) Jb. E.O.L. Nr. III (1935) blz. 61.

3) Zie Schollm. passim.

4) Z.Ä.S. No. 38 blz. 24, tekst no. II, Gebete eines ungerrecht Verfolgten [535].

5) Schollmeyer, Tekst no. 18, regel 6 (vgl. No. 6, reg. 2): *daiānu la ʔa²-ti mušteššuru tenišeti*. (*ʔa²tu* = omk. geschenk. Št vorm van *išr* = recht). Zie van Selms, Med.E.O.L. No. 1 blz. 22.

6) Mitt. des Deut. Inst. f. Aeg. Altert.kunde in Kairo, Bd. 8 (1939) blz. 201, Der Sonnengott in der Barke als Richter.

7) Tekst No. I.

8) Anastasi II, 85. „Amon, leen het oor aan degene, die alleen staat in het gericht ...”; zie blz. 54.

9) J.E.O.L. No. VIII blz. 676 v.

10) *bêl kitti u mešari*.

11) Schollm., Tekst No. 6 reg. 7 v. *dinu dānu purussu parasu šullumu bašu itti-ka eṭira gamal u šuzubu tidī*.

12) B. v. Schollm. Nos. 18 en 28.

13) T.a.p. blz. 666.

14) T.a.p. blz. 26.

15) Böhl, t.a.p. blz. 671.

16) Zie blz. 54.

17) Tekst No. II, [536].

Hetzelfde gebeurt bij rehabilitatie van een ten onrechte gestrafte of bij genezing van een zieke.

Dit wordt ook aangetroffen in de Šamašreligie¹⁾. „Šamaš, rechter van hemel en aarde, heer van het bovenste en het benedenste, die de gebondene losmaakt, de dode levend maakt, die de duisternis beëindigt, en lichtglans vestigt, maak het licht in mijn duisternis, helder mijn verwarring op”²⁾. Evenals bij de gebeden van onrechtvaardig vervolgd, door Erman behandeld, beginnen ook gebeden aan Šamaš met zijn opgang te verheerlijken, daarna volgt het te hulp roepen in de nood³⁾.

Evenals M^ḥt begeleidster van Re in de zonneboot is en hem helpt triumpferen, zo wordt ook mešaru bijna gepersonifieerd in gelijke functie voorgesteld. Tot Šamaš wordt gezegd: „De gerechtigheid, uw geliefde heraut, moge u recht leiden”⁴⁾. Deze regel staat in een kontekst, waar sprake is van de opgang van Šamaš aan de hemel. De antieke opvatting van gerechtigheid als kosmisch begrip is de grondslag van het recht in engere zin en het sociaal-ethisch leven. De zon in haar regelmatige loop vestigt de kosmische orde (*m^ḥt*, mešaru) en kan daarom ook de grond zijn van recht, sociale moraal en herstel van leed.

Böhl vraagt of ook in Egypte verband is geweest tussen de zonnereligie en de wijsheid⁵⁾. Meestal spreekt de Egyptische wijsheidsliteratuur van „god” in het algemeen. Soms blijkt echter, dat aan de zonnegod is gedacht⁶⁾. Zo b.v. in de leer voor Merikare⁷⁾, waar gezinspeeld wordt op de sage van het voortkomen van de mensen uit de ledematen van de zonnegod en gezegd wordt, dat hij aan de hemel op-

gaat naar hun wens. J. Spiegel geeft het volgende citaat uit Amenemope⁸⁾ (25.17): „Smaad niet een, die ouder is dan gij, daar hij de zon vóór u gezien heeft. Want (anders) zult gij bij de zon bij haar opgang aangeklaagd worden met de woorden: Een jongere heeft een oudere gesmaad. Dat is iets zeer smartelijks voor Re, een jongere, die een oudere smaadt. Blijkt hieruit, dat de wijsheidsliteratuur in verband staat met de zonnereligie, omgekeerd vertonen teksten der zonnereligie dezelfde gedachten als de wijsheidsliteratuur.

Het attribuut „die de hoogmoed vernedert”⁹⁾, dat Amon-Re krijgt in een zonnehymne, is in de geest van het bescheidenheidsideaal der wijsheidsliteratuur. Amon is „de beschermer van de stille in den lande”¹⁰⁾. Ook dit sluit aan bij het ideaal van de wijsheid.

De Bab. Ass. wijsheid staat eveneens met de zonnegod in verband. In een wijsheidstekst wordt van het gedrag gezegd, dat het aan Šamaš al of niet welgevallig is¹¹⁾.

Zowel in Egypte als in Mesopotamië is er verband tussen de zonnereligie en de sociale moraal.

De beoefening van de barmhartigheid wordt in de Egyptische wijsheid aanbevolen: „Eet geen brood, wanneer een ander gebrek lijdt en gij hem niet de hand met het brood reikt”¹²⁾. Uit de Spreuken van Utnapištim: „Geef spijs te eten, geef wijn te drinken, bekleed en eer, wie om een aalmoes vraagt. Zijn god verheugt zich over hem, die zo handelt; het behaagt aan Šamaš, hij vergeldt het met zegen”¹³⁾. Amon erbarmt zich over de sociaal-zwakken. Weduwen, wezen en gevangenen staan onder zijn bescherming. „O, Amon, gij beschermer (? Wb. III, 101, B) van de arme. Gij zijt de vader van die geen moeder heeft, de echtgenoot van de weduwe ... de adem ... voor hem, die in de gevangenis was”¹⁴⁾. Šamaš is

1) Schollm. Tekst No. 12.

2) mukkiš ekliti šakin namirti ina iklitia nummir daltatia zukki.

3) Zo b.v. in de door Böhl behandelde tekst (blz. 674) Col. I: Lof van de opgang van Šamaš, Col. II. Handhaver van het recht. Zie ook vele teksten van Schollm. o.a. Nos. 2 en 4: Openen van de poorten des hemels bij de opgang, daarna redden uit nood.

4) Schollm. T. No. 7 reg. 8. mišarum sukkallum namka lišteširka.

5) Jb. E.O.L. No. VIII blz. 671.

6) Vgl. wijsh. v. Ani. Erman, Lit. blz. 299: „De god van dit land is de zon”.

7) Erman, Lit. blz. 118, 119.

8) A.w. blz. 202.

9) P. 3055, VI, 7 šgrh fḥw.t [537].

10) Berl. 6910, blz. 270 [538].

11) Spr. van Utnapištim. Tekst en Uitleg, Spreuken II, B. Gemser, blz. 52.

12) Erman, Lit. 299, Wijsh. v. Ani.

13) Jb. E.O.L. No. VIII, blz. 670.

14) J.E.A. XIV blz. 10 v.v. graf v. Pere, reg. 9 v.v. [539].

de helper van de wees, de weduwe en de gevangene 1).

Op Amon-Re en Šamaš beiden wordt het beeld van de goede herder toegepast. Van Šamaš wordt gezegd: „Trouwe herder van goden en mensen zijt gij” 2). Amon heet met zoveel woorden „goede herder” 3).

Soms luiden de attributen van Šamaš en Re als helpers vrijwel gelijk. Šamaš heet: „Die het gebed verhoort” 4). Vgl. het van Amon veel gebruikte *šdm šnmh*. Zoals in onze hymne (III, 16) van Amon-Re gezegd wordt, dat hij redt van de dood, niet letterlijk maar in de zin van grote nood of ziekte, heet het ook van Šamaš, dat hij weet „de dode levend te maken” 5). Het helpen van de zwakke, de hulpbehoevende, de door een invloedrijke tegenstander ontrecte werd zowel in Bab.-Ass. als in Egypte aan de zonnegod toegeschreven 6).

Punten van overeenkomst tussen Šamaš en Amon-Re zijn nog de volgende: De alwetendheid. Šamaš heet: „De wetende” 7). Amon-Re: *rh*. Bepaler van het lot. Šamaš: „Heer van het lot van het land” 8) Amon-Re en de *šjt*: Onze hymne III, 18.

Een speciale vorm van het lotbepalen is het geven van aanwijzingen voor de bouw van een huis. Het huis en de stad als microcosmos op aarde moeten naar de macrocosmos geörienteerd worden en daarbij is de zonnegod degene, die de kosmische orde kent en openbaart. Šamaš heet bouwer van stad en huis 9). Voor Amon-Re zie hst. 60 van onze hymne.

De voorstelling van de bergen in het oosten en de hemeldeuren, waardoor de zon opgaat, zo welbekend in Egypte, komt ook van Šamaš voor 10). Hij schuift

de grendel weg, opent de poorten en gaat stralend op.

Šamaš wordt met horens aan de tiara afgebeeld. Zie voor Amon-Re onze hymne V, 15-16: Er is een frappante overeenkomst niet alleen in de opvattingen, maar ook in de symbolen.

Šamaš en Amon-Re zijn ook beide orakelgoden. Zij hebben als zonnegoden inzicht in de wetten van de kosmos 11).

Tenslotte kan er nog op gewezen worden, dat Šamaš met Amon-Re primaatsaanspraken boven andere goden gemeen heeft. Šamaš heet „vorst der goden”, „heer van de goden der onderwereld” „licht der grote goden”. Hij is de leider van goden en mensen 12). De goden staan aan de zijde der mensen als ondergeschikten onder hem: „Šamaš, verheven rechter van hemel en aarde, die de verheven beslissing velt der grote goden, gij zijt het, die de mensen van de welving des hemels op de rechte weg leidt, de goden des hemels geven acht op uw gang, die de mensen op de rechte weg leidt, om opzicht te houden over de goden der onderwereld” 13). Vgl. onze hymne II, 20 *rmt ntr.w*.

Šamaš heet ook wel „de heer”, *bêl*, zonder meer: „Gij zijt de heer, uw woord is machtig” 14). Vgl. *ntf p' nb* II, 3.

Andere goden zijn aan Šamaš ondergeschikt. De grote goden stellen zich vóór Šamaš bij zijn opgang, om zijn rechterlijke uitspraak te horen 15). Zij wachten op zijn licht 16). „Šamaš, vorst der goden, heb erbarmen. De hemel moge u verheugen. De aarde moge u bejubelen, Anu, Enlil en Ea mogen u groot maken. De goden van het al mogen u huldigen. De grote goden mogen u het hart verheugen” 17).

1) Jb. E.O.L. No. VIII, blz. 669, weduwe (*almattu*) Schollm. No. 29,4, gevangene (*abku*) No. 16 Col. II, 18.

2) Schollm., blz. 133,5 *rēu kēnu ša tenišeti atta*.

3) Chester B. IV Recto 3,4 [539a].

4) *šemu taslita*, Schollm., blz. 137.

5) *mītu bullūtu* Schollm., Tekst No. 9 r. 7 (meermalen gebruikt).

6) Vgl. nog: Welspr. boer, die zijn rechter Rensi aanspreekt als Re en hem vraagt: Weer de rover, red de ellendige (*Erman*, Lit. blz. 166).

7) *mūdu* (*עד*) Schollm. No. I, Kol. I, 20.

8) Schollm. No. 14 r. 16 *bêl šī-mat māti*. Vgl. No. 13,3: „Gij bepaalt het levenslot” (*šimat balātu*).

9) Schollm. No. 13,1.

10) Zie afb. Böhl, *Godsd. d. Wereld I*, blz. 130, 131. Schollm. No. 2 reg. 1 v.v.

11) Van Šamaš zie tekst by Böhl, Jb. E.O.L. No. VIII, blz. 679.

12) *ašarid ilani* Schollm. No. 3 rev. 18 + 20; *bêl Anunnaki* No. 9,3. *nur ilani rabuti* No. 2, Rv. 22.

13) Schollm. No. 17 r. 1 v.v.

[*ilu Šamaš*] *daianu širu ša šame u* [*iršitim*]

[*paris*] *purussa širu ša ila* [*ni rabuti*]

[*mušte*] *šir niše ša kippat šame* [*atta*]

[*ilu Igigi pu*] *uḫḫa ana alak* [*tika*]

..... [*mušte*] *šir ameli ana* ^{ilu} *Anunnaki paḫadu*.

14) Schollm. No. 15 reg. 9; *bêl attama šurbat* (*stam rb*) *amatka*.

15) Schollm. No. I, kol. 1,10 *ilāni rabuti ana dini izzazzuka*.

16) No. 3,6 *ana nurika upaḫḫu ilani rabuti*.

17) No. 14,32 v.v.

SUMMARY

CHAPTER V. The few lines forming the rest of this chapter contain a description of the sojourn of the sun in the netherworld during the night. Just as a dead human being, who descends to the realm of the dead, the dying sun has a dead body and a *bā*-soul. In the "Book of what is in the netherworld" and in the "Litany of the sun" these component parts of the dead sun are mentioned. They are called *if*, *h^s.t*, *d.t* and *b^s*. In the context the dead body of the sun is called *s^ch-w*, the mummy. The same term is used in the "Litany of the sun" (Pl. XXVIII, 68). At daybreak the sun leaves his mummy in the netherworld and appears in the same place as the day before in the east of heaven. All people are united in joy on account of this.

CHAPTER VI. Foreign countries pay homage to Amūn. Especially the so called incense-countries are mentioned. According to the texts the homage of foreign countries is described just like the homage done to the king. The contents of this chapter are very similar to those of the famous Pūnt-expedition of queen Hatshepsūt and texts of Ramses III. A flourishing time of Egyptian imperialism forms the background of all this. The kings often have it recorded, that they provided cedarwood to repair the cultboat *Wsr-h^s.t*. The best-known example is the journey of Wen-Amūn.

The "mysterium tremendum" and the "fascinans".

These terms have been used by Rudolf Otto in his book "Das Heilige". Here chiefly the former is mentioned. Sometimes, however, both terms are used together, as for example in the ritual of Amūn (P. 3055, V, 4): "I prostrate myself with fear of thee, I look up for love of thee". Amūn is called "Beloved one, feared one".

Incense-offerings in the Egyptian cult.

The god is offered the substance of his own being to strengthen his life. *Mrh.t imj.t h^cw.k* (I, 8) is to be translated: The oil which comes forth from thy own body.

CHAPTER VII. The heading of chapter VIII is lost, but it should have been placed in the lost part of I, 23. The main theme of chapter VII is the conquering power of Thebes, which is personified as a goddess. As the centre of life she is called eye of Rē^c (cf. Urk. IV, 46, 1 seqq., where Thebes is called "*w^d.t*-eye of the Universal Lord"). In Urk. IV, 190 is a description of "conquering Thebes" (*W^s.t nht*), seizing bow and arrows. In the temple of Karnak is a relief of a goddess, representing *W^s.t nht*, in one hand an axe, in the other bow and arrows. Just as her Lord Amun-Rē^c Thebes vanquishes all her enemies. She is the most powerful, the everlasting one. In I, 18 Thebes is described as *adyton*. She is a divine mystery, unapproachable by anyone in her quality of primeval locality (abyss of Nūn, nest of the hawk). *Rwtj* is a wellknown name of the sungod Atūm. The descriptions of Thebes as a raging goddess are very similar to what is usually said of Sekhmet and Bastet.

CHAPTER VIII. A procession for Amūn. Such processions were arranged on the ²*Int*- and ²*Ipt*-festivals. The circumambulation symbolised the daily course of the sun. Thus the victory of the sun was dramatised. The cultbark of Amūn was carried about on the shoulders of priests (*ymn ššm*). The technical term for the epiphany of the god from his sanctuary is *h^cw*. The king took part in the ceremony and on that occasion sailed southward to Thebes from his

residence in the North of Egypt (*hntj*). This did not take place until the reign of Ramses II, so we may possibly have found a point here to fix the date of the hymn. Sacrifices are made by the king and the king partakes of the offerings to the god (cf. Harris I, 3, 6, where Ramses III too is eating from the table of the god). The accounts of the *Ḳpt*-festivals mention, that the holy ritual is performed for the preservation of the kings life.

Mꜣꜥ.t, representing the cosmic order, and Amūn-Rēꜥ are in very close connection to each other in the texts. *Mꜣꜥ.t* is called the daughter of Rēꜥ. The sun in his regular course lives on the cosmic order.

In the last lines Amūn receives a primacy above all other gods. Many parallels are to be found in the texts, where he is called stronger than they. The epithet *wꜥ wꜥw* very often occurs in the texts.

CHAPTER IX. The rising sun as lord of the Universe. All beings, gods and men, animals and plants live by him.

The Ennead springs from the Nūn by his power. Water is the bearer of potential life. The gods are preexistent in the primeval waters. They are assembled around him just like people, who surround the throne of their king and who are subjected to him. All other gods are subordinate to Amūn. The title "lord of lords" is a superlative just as it is in the Old Testament. The sleeping awake when the sun rises. The sleeping are like the dead. Their awakening is a rebirth from death. They appear in a new shape. The same idea occurs in another papyrus (Chester Beatty IV, Recto XI, 8.9: "[The one sc. shape] has been put off, the other put on" (cf. S. Paul, Colossians III, 9). Just as is said of one raised from the dead, the normal functions of the senses are restored. People dress and start their daily work.

Similar thoughts occur in the Amarna-hymns. Heaven and earth sparkle like jewels. Not the colours but the sparkling and twinkling is the similarity between the precious stones and the sunlit world. The gods awake, when early in the morning their shrines are opened by the priests in the daily temple ritual. People can see now all the world is light. Trees and plants turn towards the beneficent sun-

shine. The sun is the spring of life for every living being. "His good time" means "at sunrise". That all that lives is under his seal, means: It is all his property. It is under Amun's supervision, but also under his protection. Compare the sealing of cattle by stamps. In the book of Revelation (VII, 2 seqq.) sealing is salvation. Nobody is allowed to break a seal except the owner, so Amūn has the exclusive right to dispose of his creatures. Nobody can act without his knowledge. He is the Almighty. From him emanate the lives of all the other gods.

On account of the similarity of this chapter and the Amarnahymns the hymn is supposed to be dependent on the ideas of Ikhnaton. This is a misconception. The same ideas and expressions occur already earlier in the reliefs of the sanctuaries of Abū Gūrab, in the famous Kairohymn (which Möller has proved to be of an earlier date than the Amarna-period) and in a hymn of the time of Amosis (early 18th. Dyn.).

CHAPTER X. Thebes is the norm for every town, because it is the origin of life, the place, where creation began. Here, for the first time, land appeared from the primeval waters. Thebes is the primeval hill, so that attention is drawn to it in order that every city may be established in its name, that is to say: Every city derives its essence from Thebes. Thebes is *the* town, *urbs*. It is called the eye of Rēꜥ, because the eye is the centre of life of the sungod. The name eye of Rēꜥ reminds us of the myth of the raging sun-eye, which comes back to Egypt after having vanquished the enemies of the sun, which eye is identified with raging goddesses as Sakhmet, Bastet, Mūth. Having been appeased she settles in Asherū, the holy pond of Thebes. Now there follows a series of play upon words on different names of Thebe (*wšr-Wꜣš.t; wdꜣ.tj-wdꜣ.t; imj-wnm.t; hꜥtj-hft; iptj-ipt-išwt*). Every city is under the shadow (protection) of Thebes. In ancient religious thought the shadow represents the power of life of a person. When someone's shadow falls upon somebody else, the latter receives power from him. All the other towns are subordinate to Thebes.

CHAPTER XX. Purely a chapter about the sun. During the N.K. the features of the sungod have overshadowed the original character of Amūn. In this chapter he is the disk of the sun as a celestial body. The sun performs its daily course according to its regular custom. Time is divided into equal periods according to the course of the sun. The sun renews itself by a daily rebirth. The same expression occurs in funeral literature (*nfr n-k m hrw pn r šf*, you are doing better to day than yesterday). When all people are asleep only the sun is vigilant. It does not interrupt its course even in the night, when it crosses the netherworld and when the mooneye of the sun watches in the night sky. The sun speeds along the firmament, shooting out its rays (*ššd*) like a comet.

Nothing is to be hidden from the sun. The sun is all-seeing.

CHAPTER XXX. The triumph of the sun is represented in a dualistic way as a victory over an enemy. This enemy is the representative of the powers of chaos, which try to disturb the regular course of the sun. Similar ideas very often occur in Egyptian solar literature. The *m^bc*-spear is a weapon 30 ells long. The *nik* is a dragon which swallows up the celestial waters in order to hinder the sunboat from sailing over them. *K^rr* is the cabin of the sunboat in which the god is lodged (see the paintings in the "Book of what is in the netherworld"). This cabin is in perfect order (*k^rr wd^r*, see parallel P. 3050, III, 1, 2). The joy of the crew, the fair wind for the boat, the defeat of the enemy are all usual terms in these texts. Thebes and Heliopolis represent the earth between heaven and netherworld. The entire cosmos lives by the victory of the sun. Just as of a dead body coming to life again it is said of the sun, that he is master over his forms again. *M^c-hrw* is used for a victory in a lawsuit and also for victory in general. It is very often used for the victory of the sun.

CHAPTER XL. The self-creation of Amūn. He has his origin in himself. His being cannot be traced back to anything else, on which he should depend. Nobody witnessed his birth, for if anyone had done so, he

would by his knowledge have had power over Amūn. The mystery of self-creation is often expressed in the texts by a great number of different expressions, which have the same meaning. *H^r hrw* is a play upon words as it is often used e.g. in the beginning of the Apophis-book.

CHAPTER L. The power of Amūn. Amūn is the hidden cosmic power on which the life of heaven, worldocean and earth depends. A mountain of copper is an image of strength, similarly used for the king and in the Old Testament (Jer. 1,18.19).

The figures of strong animals (hawk, lion, bull) are used to represent the irresistible power of Amūn. The same images are used for the king e.g. on the so called battlefield-pallets of the O.K. The hidden lion means the sun setting in the West. The power of Amūn terrifies his enemies but protects his friends. "None are equal to him": Amūn has a primacy over all the other gods. He is *shm*. His being is purely power. This is the representation of mana, an indefinite omnipresent power. The *shm*-staff represents this power and is the bearer of it. Gods as powers are represented by their staffs, sometimes provided with two eyes, representing the living power incorporated in them.

CHAPTER LX. Chapter fifty described some attributes of Amun which he shares with the king. In this chapter too Amūn is connected with the kingship. Amūn rules Egypt like the pharao. Just as the servants are obedient to their king and subsist on the profits obtained from their royal master, so the other gods are dependent on Amūn. This similarity between Amūn and the king affords an opportunity for scetching his primacy over the other gods. Similar to the king Amūn is the first administrator of the land. The life of Egypt and the entire world depend on him. Just like the king he is the conductor of foundation ceremonies. All towns and temples exist by his grace. The last lines depict a nightly festival for Amūn, possibly the demarcation ceremony, which was performed at night and orientated by the stars.

CHAPTER LXX. This chapter is a specimen of the

so called "personal piety". In this kind of Egyptian literature the inner affections of the human heart find utterance in words. One brings one's personal needs and desires before the god. Attributes of the gods such as e.g. "coming to him, who calls him"; "hearing the supplications" are typical of this kind of piety. Scholars as Breasted and Erman alleged, that the personal piety was an echo of the Amarna-religion. This is not true. Epithets of Amūn as "hearing the supplications" are already to be found in pre-Amarna literature.

Secondly the Amarna-creed is not personal, but rather impersonal, viz. the description of the sun as celestial body, enlightning the world. Breasted is right, when he draws attention to the similarity between wisdom-literature and personal piety. The same submissive, pious and trustful behaviour towards the god is found in both species of Egyptian literature (the silent, *gr*, O.T. עָנָה). Breasted and Gunn described the personal piety as faith of the lower classes, religion of the poor. It was, however, not only typical of the common people but also of the higher classes. It occurs in temple hymns, which betray the erudition of priests and in prayers of the kings (e.g. Ramses III in the battle of Kadesh). A notable feature in the personal piety is the confession of sin and the prayer for forgiveness (as opposed to the so called negative confession of B.D. chapter 125). The prayers of personal piety are specially directed to Amūn-Rē^c, because he is the god of cosmic order (*m^st*) and he can put an end to all sorts of disturbances in that order, if anybody is in trouble.

Amūn cures illness. Another hymn to Amūn says: "Who is ill calles to thee". In one of the Theban stelae (treated by Erman) Nebre prays to Amūn for the healing of his son and his prayer is heard. Just as in the hymn Amūn is said to save from the netherworld, which does not mean death but illness. Fate is one's destiny to die (cf. "damned prince"). Amūn has eyes and ears everywhere, that means, that he is omnipercipient. He sees where somebody is in trouble, so that he can give him assistance. Amūn can prolong and shorten one's lifetime. The sun rules the ages. He can give more than was

destined. In the journey of Wen-Amūn the king of Byblos is advised to give wood for the bark of Amūn, to get more years than had been allotted to him.

Amūn is a special help in perils on the water and in the storm. Here mention is made of his character as atmospheric god. *Hr n hr* means panic. Amūn excels in prudence. He exactly knows the right means for rescue and how to apply them. He alone is better than millions for him, who relies on him. King Ramses III expresses his trust in Amūn in the same terms during the battle of Kadesh.

CHAPTER LXXX. Amūn is the origin of all things, even of the gods. The eight primordial gods of Hermopolis were a form of him. Their being is akin to his. They (Nūn, Hēh, Kek and Tenemū) represent the empty infinity, the infinite potentiality from which all beings come into existence. *Nn* means the eight just mentioned (cf. IV, 2: *nn = ntr.w*), not: *nn r sw* = creation (as Sethe interprets). *Km* means to complete a number viz. the number of the eight (Wb. V, 128, 3), the meaning to create being equally possible (Wb. V. 128,13; Amūn creates the eight). The whole meaning may be: When Amūn was alone in the beginning he comprised the primordial gods in himself, so he himself is the absolute origin of all gods (cf. V, 1: *r km psd.t*). Amūn is also one of the eight, so he is hidden among them (*št*). Then follows a common play upon words of the name Amūn and the verb *imn* = to hide. Sethe points out that Amūn's name in turns occurs among the other names of the eight. Amūn, however, is *m h^s.t*, primus inter pares. He is also identified with the primordial god Ta-tnn and as such he is the father of the following generations of primordial gods. In this context fits the attribute "bull of his mother", usual for the god of fertility, Min. It means, that Amūn is the cause of his own coming into being. His "beauty" is his phallus. After that Amūn is identified with another generation, the child of the primordial gods, the sungod Rē^c, who has been removed to heaven. The next lines are not quite clear. Possibly the meaning is: Amūn the god of origin comes back and back again, incorporated

in the generations of gods, which follow each other (fathers, sons, heirs). (Cf. the name of Aton; "In his name of Rē^c, who has come back again (*ij*) as *itn*). Amūn is pushed back into the past as far as possible when it is said about him: He originated when nothing else was yet. The expression *nn wn* is always used to indicate the first origin. He is the spring of all, that exists, even of the gods and as such he is their lord.

CHAPTER XC. Because Amūn is the origin and the essence of all the other gods, they are absorbed in his being. They are united with his body. *Pśd.t* here stands for all gods. *Bs* is the technical term for the rising from the Nūn. His absoluteness is expressed by the terms "the eldest". He is successively identified with the primordial gods of Memphis (Ptah), Hermopolis (The eight) and Heliopolis (Rē^c). Identification with gods by calling them one's limbs also occurs elsewhere in the texts. Next to the passage is a similar one of the Amūnritual (P. 3055, XV, 2.3.; XVI, 8): "Thou hast joined the ennead with thy hands to ten gods, who have been numbered out on thy fingers, as ten gods, who have been numbered out on thy toes". Then follow parts of Heliopolitan doctrine of creation, known already from the Pyramid-texts onward, the creation of the first pair of gods, Shū and Tefnet, by the spitting of Rē^c, without the help of a goddess to give birth to them. The rising from the Nūn is Rē^c's epiphany as king. He continues (*ts*) his kingship eternally. He is the Sole Lord. This is the title of primacy, equally attributed to the king. He began with the first sound, when all was silent. This was the first sign of life in the silence of death. There are some allusions to the legend of the primordial goose, who laid an egg on the first land, that rose from the chaos of waters. That egg bore the germ of life and its broken parts were preserved in Hermopolis. The statement, that the creator began to speak and to cry aloud, means that the creation took place by the word of god. The chapter concludes with describing in the usual terms the sun's guidance of all people.

CHAPTER C. This chapter lays stress on the fact,

that Amūn was absolutely alone in the beginning, so that there was no other being on whom he could have been dependent. If there had been any other god, who had witnessed his coming into existence, Amūn would have been subordinate to that god. The same is said of Shū as primordial god in the Coffin Texts (I, 326, b seqq.): "They (the primordial gods) ask Nūn after my origin I say: Do not ask Nūn after my origin. I was seen by Nūn only after I had come into existence, but he does not know the place, where I came into being and he did not see with his eyes, how I came into being".

Amūn did not descend from parents. He laid the germ of his own origin, he is dependent only upon himself. Because nobody witnessed his birth, it is a mystery.

The name of a child was sometimes formed in connection with words, spoken by the mother on the occasion of the birth of the child. The father says of his son: "It is I". The same expression is found in a proper-name: *Ink-pw-m^c* (It is I in truth), H. Ranke, *Die Eg. Personennamen I*, 172, 22. The father returns in his son.

CHAPTER CC. The mysterious essence of Amūn is the main theme of this chapter. It is said in a paradox, that his form is both hidden and manifest, the latter viz. as the beaming sun in heaven. All that exists and especially the other gods spring from his being, so that they are the multiplicity of his forms. All gods magnify themselves by him, because they derive all their own greatness from him. The main gods of the old holy towns retrace their being to him. The Amūnimperialism identified this god with all the other important Egyptian gods. Amūn is the hidden substance of their being, they are his *bā* (incarnation). So Amūn is connected with Rē^c of Heliopolis, also called the great one, by whom Rē^c or Atūm are meant. A play upon words is made on the name Atūm and the verb *tm* (to be complete) of which a striking parallel is to be found in Leiden I 344, VI, 9.

Atūm represents the original Nothing, or which is the same: The omnipresent unqualified substance from which the whole creation came forth. As such

his essence is akin to Amūn's as hidden root of all, that exists. Two embodiments of Amūn as two pendants are his "soul" in heaven viz. the visible disk of the sun and his body in the netherworld. Note the chiasm in the style-structure. Hermonthis is the old capital of the Theban district. From a religious point of view it was still important during the N.K. After that there follows a description of Amūn's hidden essence. He alone (*w^c*) is hidden. This conviction is formed in connection with a play upon words on his name (Amūn, *imn*, to hide). He is more remote than heaven and deeper (read *md* in IV, 18) than the netherworld. That is a good designation of his omnipresent hidden substance. Nobody can know him among gods and men. Do not cross the holy border by investigating his being, lest it should be your death. The same prohibition occurs in literature of wisdom, where modesty towards the divine is praised as a virtue.

Hm rh (Old Perfect) means: "Unintentionally or intentionally".

What, after all, is the main idea in this conception of the hidden Amūn? He is the omnipresent hidden divine power, which is the essence of all that exists. The texts speak of *shm*, *hkj*, *bj* (cf. *bj* IV, 20). Sometimes Amūn is connected with the air as an all-pervading substance (Shū). Amūn's essence, however, comprehends more than the element of the air only. According to a text he is the "Life on which men live eternally".

CHAPTER CCC. Amūn, Rē^c and Ptaḥ were the official triad of the N.K. In N.K. documents they are often mentioned together e.g. in papyrus Harris I in the prayers of Ramses III. The three gods and their towns Thebes, Heliopolis and Memphis are very closely connected. In the chapter, however, their essences are still very strictly discriminated. Amūn is the hidden one. Rē^c is visible before the face of men. Ptaḥ is represented in anthropomorphic-form, his body wrapped up, his hands only sticking out.

The second part of the chapter deals with giving oracles. Several terms used here occur in oracle texts. The details are not quite clear. Possibly the following procedure is described: A divine message

is sent from heaven, it is heard in Heliopolis and it is reported to Ptaḥ in Memphis. In these towns, however, the revelation is not quite understood. The things in question are written down in a letter and inquiries are made at Thebes. There the final information is given by the oracle of Amūn. This happened, when Amūn went out for a procession (*pr*). The gods rest on the decisions of Amūn (given by his oracle). When a divine message is given, it may mean life or death, according to the decision being favourable or unfavourable. In this way Thebes is mistress of life and death. Thebes, where in primeval times the first life was revealed, the point of contact between heaven and earth, must obviously be the spot for oracles to be given.

CHAPTER CD. This chapter deals with the begetting power of Amūn. He exercises this power on female beings, which give birth to the other gods. Amūn, who contains all creative power in himself, is the source of procreation. He is the origin of the male and female principle. To make him absolutely independent of any partner, Amūn is said to beget alone by onanism. These features are borrowed from the legends about Atūm, creating Shū and Tefnet.

Containing the paternal and maternal principle in himself, Amūn is both father and mother of all the generations of gods, following after him.

CHAPTER D. This chapter resembles Chapter L very closely and it describes the powerful character of Amūn.

It is often told in solar texts, that the sun vanquishes his enemies, who represent the powers of chaos, which obstruct the course of the sun. Just like the king he is compared to powerful animals viz. the bull, the lion or the crocodile. In the last lines the atmospheric character of Amūn is mentioned, which he shares with Mīn, Sūteh and Shū. When Amūn, the stormgod, is raging (*nšnj*) even the mountains tremble. Amūn is sometimes depicted as a bull treading the mountains. His horns are a symbol of his power. The representation of the sungod as a bull is very old and already occurs in the pyramid-texts. With his horns he pushes down

his enemies. Amūn shares the image of a bull with the war-god Monthū.

CHAPTER DC. Amūn is the god of cosmic life. Several deities, representing cosmic energies, have been solved in his being. Sia and Hū are the divine thought and the divine word, by which all things were created, according to the Heliopolitan doctrine of creation by the word of god, so well known from the Shabaka-text. All, that exists, has been impregnated by Amūn's power of life (his *kʿ*). The fertilising Nile grows under his influence. Shū and Tefnet are very closely connected with Amūn by being called his ba and his heart. According to the Coffin Texts (II, 1 seqq.) Shū and Tefnet are the very important cosmic powers of eternal life and *mʿt*, eternity itself (*d.t*, *nḥḥ*).

The sun in heaven and the suneye and mooneye are linked with Amūn. Nūn and the Nile are other parts of his body. His glowing breath (*hh*) are the sunbeams, which bring life to the noses of all people (cf. Amarna-drawings). The goddesses of fertility are with him. The Nilewater, fertilising the fields, is expressed in the metaphore of a man, making his wife pregnant. Amūn is here almost identified with the Nileflood. Because he acts as a husband, the fruits of the fields, the food of mankind (*h.t n nḥ*), are his seed, his offspring.

The descriptions in this chapter are very similar to those of the Berlin Ptaḥ-hymn (P. 3048). They concern a cosmic deity. He is omnipresent. Sometimes this is expressed in anthropomorphic form: His head touches heaven and his feet stand on the earth. Cosmic energies are contained in his being by calling them parts of his body. Amūn is the lifegiving power in everything, especially in fertility (cf. Osiris as corngod).

The conceptions concerned are not consequently pantheistic.

In texts of this kind, Amūn as the creator (*ir*) is clearly distinguished from his creation. There is no identity and no continuity between god and the world. Sometimes there is continuity but no identity, when cosmic powers are called an outflow of his essence. Occasionally there is identity (*ntf hr-ḥtj*).

In the latter case the religious conceptions are very close to pantheism, especially in the El-Hibe-hymns, where Amūn represents cosmic life, immanent everywhere. When cosmic energies are absorbed in him by their being called parts of his body, the term pan-en-theism fits better than pantheism.

CHAPTER DCC. On account of the great number of illegible parts, interpretation of this chapter is hardly possible. Seshat (called *sfh-ḥb.wj*) and Thoth, the gods of writing, are drawing up a decree, containing an order of the gods, that Thebes shall be the sovereign of all the earth. In this way they confirm (*smn*, the same term used elsewhere in a similar context) the will of the gods. They are authorised to determine the period of Thebes' time of life, just as they do for the king on the *īsd*-tree in Heliopolis.

CHAPTER DCCC. The title of this chapter might have been: The bless of a burial in Thebes. It is a striking fact, that Osiris is not mentioned. During the 19th Dynasty there was a tendency towards solarisation of the hereafter. Amūn claims a monopoly as god of the dead. The cemetery on the west bank of the Nile opposite Thebes was called district of truth. The landing overthere is meant literally, because the body of the dead was ferried across the Nile. At the same time it had a religious meaning. It was an image of the voyage of the sun along heaven and its setting in the West. The funeral rite of ferrying the dead body and its landing on the west-bank, made him participate in the life of the sun. On the occasion of the annual festival of the valley, Amūn made this symbolic journey himself. The ferryman is known already in funeral pyramid-texts. He ferries across a river in the East to the Heaven of Rē^c. *Hft-hr-nb-ś*, she who is opposite her lord, is the cemetery, situated opposite the place, where Amūn-Rē^c rises and in which he sets. Only the righteous arrive there. Sometimes a negative confession occurs in the texts, to obtain free entrance from Amūn.

In the last lines there appear ideas already previously recorded in the hymn. Amūn himself is a

divine deceased. His soul (the disk of the sun) is in heaven, while his mummy is in the realm of death. In the litany of the sun the same name, *db·tj*, is used for the dead sungod in the netherworld. The deceased human being may be assured, that he will be joined to his god, who shares his fate.

EXCURSUSES

I. THE PRIMACY OF THE SUNGOD

Amūn is exalted above all the other gods. It is more correct to call this primacy than monotheism (Gardiner, Meyer). In the hymn this is expressed by saying, that Amūn is the lord of the gods and that he is stronger than they. Meyer's opinion ("Gottesstaat") is, that this "solar monotheism" is a phenomenon of a rather young date. This is not right, because also in the pyramidtexts the sungod has already a privilege above other gods. Texts

from the pyramid age onward are quoted, in which a primacy of the sungod occurs (e.g. in epithets as *hrj tp ntr.w nb.w*, he who is above all gods).

In his "Amoncredo" Meyer sees a great evolution of thought since earlier periods. Contrary to his opinion, however, mythic features and names of other gods occur in the "Amoncredo" so that there does not exist an essential difference between that document and earlier ones.

II. IKHNATON

The Amarna-creed is no exception in Egyptian religion. The Amarna solar monotheism forms the utmost consequence of a tendency, existing since very old times viz. to give to the sungod a unique position. It is more correct to call Ikhnaton a reformer than a heretic.

Representations typical of Amarna already occur in earlier literature, as is shown from a synopsis of Amarna-hymns and the hymn of the two architects

and the famous Kairo-hymn. The hymn is not an echo of Amarna. Several points have been summed up, which are typical of Amarna. Names of other gods and mythic features are lacking. The sungod is only the visible disk of the sun. No representations of a realm of the dead occur. Foreign countries are also implied to have taken up the suncult. Features as the hidden essence of Amūn do not occur in it.

III. MONOTHEISTIC CLAIMS OF OTHER GODS

Many Egyptian gods are addressed with titles of primacy e.g. "unique", "chief of all gods", "unequaled" (Geb. Thoth, Shū, etc). In one hymn a worshipper magnifies the god of that hymn as the highest of all gods for that occasion only. This phe-

nomenon must be called henotheism, not monotheism. Generally speaking, however, titles of primacy are given to Amūn-Rē^c (resp. the sungod) far more than to any other god.

IV. PRIMEVAL MONOTHEISM IN EGYPT?

Contrary to evolutionist theories it has been asserted, that an original monotheism is to be found at the starting point of religion (e.g. the so called "Urheber"-theory of Söderblom). H. Junker seems to have launched this theory for Egypt. In his writings he speaks about an original single god *ntr* ^c,

or *wr*, Lord of heaven. The "great god" occurs in funeral prayers of the mastaba's of the fourth- and early fifth dynasties. According to Junker Rē^c cannot be meant here, because he does not appear in funeral prayers until the end of the fifth dynasty.

Breasted, however, has pointed out rightly, that

this great god, about whom it is written in the tombs of Deshasheh, that he is "the lord of judgment, by whom judgment is given" can be no other than the sungod, who is always connected with judgment.

In the pyramid-texts in most of the cases, where *ntr* ^ꜥ occurs, Rē^ꜥ, Atūm or Horus are meant. These texts are younger than Junker's mastaba's but they go back to very old representations.

An inquiry into *wr* in the Pyramid-texts brings to light, that *wr* is not the proper name of a particular high god, but that it is used as an adjective, meaning the great one or the eldest and that it is used to

indicate that he has a name of his own e.g. Rē^ꜥ or Atūm. This is also supported by the following considerations:

1st The feminine *wr.t* occurs likewise and is used for the goddess Nūt;

2nd *Wr.w* is used in the plural for several gods together;

3rd The use of *wr* varies with the use of ^ꜥ.

Wr qualifies a certain god as primordial god or gives him a supremacy above other gods. The use of *ntr* ^ꜥ and *wr* in the Coffin Texts points in the same direction.

V. STYLE

Hymns already occur in the Pyramid-texts. They are easily recognised by the initial formula *ind hr.k* (hail to thee), which is maintained in hymns of later periods.

On stelae of 18th Dyn. Theban tombs short laudatory exclamations are to be found, sometimes passing into more elaborate hymns. Possibly these are the elements from which the hymns arise.

The usual style-constructions e.g. chiasm and play upon words also occur in the hymn.

From the character of a hymn, in which a god is addressed, there follow some typical style-constructions e.g. the use of appellative forms: "Divine hawk mysterious lion" (III, 3 seqq.).

Several epithets are connected with these appellative forms and so are adjectives and participles. Quite a lot of participles are sometimes enumerated one after the other, even when there is no clear antecedent e.g. "Seizing the bow, grasping the arrow" (I, 15). This is the so called hymnic participial style, equally known from the Old Testament and other semitic literature. The same may be said about the change in the use of the 2nd and the 3rd person.

A peculiarity of the hymn is the play upon words on the numbers with which the chapters are in-

roduced, which reminds us of the acrostic psalms of the bible. A synopsis has been given of the same phenomenon in other Egyptian texts. Most times the play upon words occurs at the beginning and at the end of the chapter. The number reminds us of a word, which was almost equal in pronunciation. The similarity of sound was a similarity of essence. The number also contained the idea of the homonymous word. The number and the homonymous word contain the main theme of the corresponding chapter in a nutshell. The first line of a hymn has the function of a headline above a newspaper article. The essence of the entire chapter is contained in the introductory number. The play upon words is repeated at the end to comprise the entire chapter and to fix the idea, that all, that is said, is implied in the introductory-number and homonymous word.

The same phenomenon occurs in the Old Testament (Gen. xxxii v.v. 14-22; See P. A. H. de Boer, *Nederlandsch Theologisch Tijdschrift*, I, p. 153, written in English). It is a specimen of ancient so called root-like thinking. All thoughts developed afterwards are implied in one idea, which functions as root.

VI. AMUN AND SHU

A close kinship exists between the gods Amūn and Shū. Both of them represent all-embracing cosmic life, the source of all existence.

Shū is the god of the air as the all pervading element. Shū says: "The wind of life is my garment" (Coff. T. II, 29, f.). He is born as the breath

which comes from the nostrils of Atūm. (Coff. T. II 35, j). He is the breath of life in the throats of all living creatures, he is the god of the thunder and tempest (Coff. T. II, 30, e). Amūn shares this character of god of the air with Shū. "He spits air, opening the throat in his name of Amūn, who remains (sc. present) in all things" (El-Hibe XV, 5). This fits in with the mysterious essence of Amūn: "His voice is heard without being seen" (El-Hibe XVI, 38).

Shū is not only the god of the air, but he is the god of light too. The light is conceived as an omnipresent element independent of the sun. Amūn is called: "Light of the two countries" (El-Hibe XV,

3). So the conception of Amūn-Rē^c as the sungod could be easily combined with that of god of the air. Shū and Tefnet, however, were conceived as essential cosmic powers viz. life, *m^c.t*, eternity (*nḥḥ*, *d.t*). Shū says: "I am life, who have made for myself the length of heaven and the breadth of the earth" (Coff. T. II, 41, a). This complex of thoughts of an omnipresent hidden power of life has been similarly connected with Amūn e.g. when it is said of him in the hymn: "He is remoter than heaven and deeper than the netherworld" (IV, 17.18).

Both Shū and Amūn are conceived as the growing faculty in vegetation (*npr*).

VII. AMUN-RE^c AND SHAMASH

Important parallels exist between the Egyptian and the Mesopotamian sungods. They are supreme judges (*śr*, *dājānu*). They are invoked by the injured and by the wicked. They are helpers in every kind of distress, especially illness. Some suppose, that they are so, because the all observing sungod sees everything, distress and want included. This does not seem to be the main reason. The sungod is the god of cosmic order (*m^c.t*, *ḳittu* and *mesharu*). Distress and injustice are disturbances of the cosmic order, so that the sungod is addressed for the reparation of evils suffered.

In both religions some texts begin with an adoration of the rising sun, which expels the powers of darkness and chaos and they end with a supplication for salvation.

In both countries there was a connection between solar religion and wisdom. In the wisdom of Amemope an injurer is accused before the sungod Rē^c. In the proverbs of Ut-napishtim Shamash is mentioned.

Some other parallel features in Egyptian and Mesopotamian solar texts are: Recommendation of charity. Protection of widows and orphans. The sungod is the good shepherd. He hears the prayers of those, who come to him. He raises the dead, which signifies, that he heals the sick. He is omniscient (*rh*, *mūdu*). He fixes destiny. The foundation of towns and buildings is under his supervision. The sun rises in a double mountain or a double door in the East. He has horns to his head. Both Amūn-Rē^c and Shamash claim a primacy over all the other gods.

LIJST VAN MEEST GERAADPLEEGDE WERKEN

- Abrégée = G. Jéquier, *Le Livre de ce qu'il y a dans l'Hades*, (version abrégée), Paris 1894.
- Aegyptische Inschriften aus den Königlichen Museen zu Berlin, herausg. v. d. Generalverwaltung, Leipzig 1913-1924.
- Amarnahymne, vert. de Buck = A. de Buck, *Het zonnelied van Achnaton*, Amsterdam 1938.
- Amoncredo, zie Nsichons.
- Ann. du Serv. = *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, Cairo 1900 →.
- Apophisboek = E. A. Wallis Budge, *Facsimiles of Egyptian Hieratic Papyri in the British Museum*, London 1910.
- 2 Arch. zie de Buck, Leesboek.
- B.D. = E. A. Wallis Budge, *The book of the Dead: the chapters of coming forth by day*, 3 vols. London 1898, quoted with number of page and line in page.
- Bezold, Glossar = Carl Bezold, *Babylonisch-Assyrisches Glossar*, Heidelberg 1926.
- Bibliotheca Orientalis, uitg. Ned. Inst. v. h. Nabije Oosten, red. F. M. Th. Böhl, A. de Buck en A. A. Kampman, Leiden 1943 →.
- BIFAO = *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale*, Le Caïre.
- H. P. Blok, Diss. = H. P. Blok, *De beide volksverhalen van Pap. Harris 500 verso*.
- P. A. A. Boeser, *Beschreibung der aegyptischen Sammlung in Leiden, d. 12. 's-Gravenhage 1908-1925.*
- Breasted, *Ancient Records* = J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt. Historical Documents from the earliest Times to the Persian Conquest collected, edited, and translated with commentary*, Chicago, Illinois, 1927.
- J. H. Breasted, *Dawn* = J. H. Breasted, *The Dawn of Conscience*, 1934.
- Breasted, *Devel(opment)* = J. H. Breasted, *Development of Religion and Thought* 1912.
- Bucher = *Mémoires publ. par les membres de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caïre*, Tome Soixantième, Le Caïre 1932, *Les Textes des Tombes de Thoethmosis III et d'Aménophis II* par M. Paul Bucher.
- De Buck, *Gramm.* = A. de Buck, *Egyptische Grammatica*, Leiden 1941, ² 1944.
- De Buck, *Leesb.* = A. de Buck, *Egyptisch Leesboek*, Leiden 1941.
- De Buck, *Oerheuvel* = A. de Buck, *De Egyptische Voorstellingen betreffende de oerheuvel*, 1927.
- A. de Buck, *De zegepraal van het licht*, Amsterdam, 1930.
- Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*, herausg. A. Bertholet und E. Lehmann. 2 d, ⁴, Tübingen 1925.
- Chester Beatty = *Hieratic Papyri in the British Museum*, Vol. I, Third Series by A. H. Gardiner.
- Chron. d'Ég. = *Chronique d'Égypte*, Bulletin périodique de la Fondation égyptologique Reine Elisabeth, Bruxelles.
- Coffin Texts = A. de Buck and A. H. Gardiner, *The Egyptian Coffin Texts*, 2d. Chicago, I 1935, II 1938.
- Davies, *Amarna* = N. de G. Davies, *The Rock Tombs of El Amarna*, in *Archeological Survey of Egypt*, 6 d. London 1903-1908.
- Denksteine, zie Theb. Steles.
- A. H. Edelkoort, *Het zondebesef in de Babylonische Boetepsalmen*, Utrecht 1918.
- Egyptian Religion*, ed. S. A. B. Mercer, 1933.
- El Chargeh, El Hibe = H. Brugsch, *Reise nach der grossen Oase el Khargeh*, Leipzig 1878.
- A. Erman, *Der Leidener Amonshymnus*, *Sitzungsberichte der Preuss. Ak. der Wissenschaften*, Jahrgang 1923, Phil. Hist. Kl., Sitz. 5 April 1923.
- Erman, *Lit(eratur)* = A. Erman, *Die Literatur der Aegypter*, Leipzig 1923.
- Erman *Religion* = A. Erman, *Die Religion der Ägypter*, ², Berlin und Leipzig 1934.
- A. H. Gardiner, *Egyptian Grammar*, Oxford 1927.
- Gardiner, *Misc(ellanies)* = A. H. Gardiner, *Late Egyptian Miscellanies*, Bruxelles 1937 = *Bibliotheca Aegyptiaca VII*.
- A. H. Gardiner, *Late Egyptian Stories*, Part I & II = *Bibliotheca Aegyptiaca I*, Bruxelles 1932.
- Gebete eines ungerecht Verfolgten*, gepubliceerd d. A. Erman, *Z.Ä.S.* No. 38 (1900), blz. 19 v.v.
- Giza = H. Junker, *Bericht über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien auf gemeinsame Kosten mit Dr. W. Pelizaeus unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Giza*, Bd. I-V, Wien 1929 →.
- Götterlehre Memphis*, zie Junker.
- H. Grapow, *Die bildlichen Ausdrücke des Aegyptischen*, Leipzig 1924.
- F. Guilmant, *Le Tombeau de Ramses IX*, *Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'Archéologie Orientale*, Tome XV.
- Harris I = *Papyrus Harris I*, hiérogl. transscr. van W. Erichsen in *Bibliotheca Aegyptiaca V*, Bruxelles 1933.
- Mag. Harris, ed. Lange = *Det. Kgl. Danske Videnskabskabernes Selskab*, Hist. Fil. Med. XIV. 2, *Der Magische Papyrus Harris* von H. O. Lange, København 1927.
- Sélim Hassan, *Hymnes Religieuses du Moyen Empire*, Le Caïre 1930.
- Alfred Hermann, *Die Stelen der thebanischen Felsgräber der 18e Dyn.* Glückstadt 1940, *Aegyptologische Forschungen*, Herausg. A. Scharff, Heft 11.

Hiëratische Papyrus aus den Kön. Museen zu Berlin, Zweiter Band, Heft 5-8, Leipzig 1905.

Horemhebhymne = Z.Ä.S. No. 15 (1877), blz. 148 v.v. art. v. Ed. Meyer.

J.E.A. = The Journal of Egyptian Archeology, London.

J(b).E.O.L. = Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap „Ex Oriente Lux”, Leiden 1933 →.

Junker, Götterlehre von Memphis = H. Junker, Die Götterlehre von Memphis, Abh. Preuss. Ak. der Wiss. Berlin 1940, Nr. 23.

Kairohymne = A. Mariette, Les papyrus égyptiens du musée de Boulaq, Paris 1872-1877, No. 17.

Kees, Göttergl. = H. Kees, Der Götterglaube im alten Aegypten, Leipzig 1941.

Kees, Totengl. = H. Kees, Totenglauben und Jenseitsvorstellungen der alten Aegypter, Leipzig 1926.

Kristensen, Symboliek van de boot = W. B. Kristensen, De symboliek van de boot in de Egyptische godsdienst, Verslagen en mededelingen van de Kon. Ak. v. Wetenschappen, Afd. Letterkunde, 5e Reeks, 4e deel, blz. 254 v.v.

Lacau, Textes Rel. = P. Lacau Textes Religieux égyptiens, Paris 1910 →.

Lange-Schäfer, Grab- und Denksteine = H. O. Lange und H. Schäfer, Grab und Denksteine des Mittleren Reichs.

G. v. d. Leeuw, Godsd. = G. v. d. Leeuw, De godsdienst van het oude Egypte. Den Haag 1944.

G. v. d. Leeuw, e.a., De godsdiensten der wereld 2 d. Amsterdam 1940.

G. v. d. Leeuw, Phaenomenologie der Religion, Tübingen 1933.

Legrain, Statues = Catalogue général des Antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Statues et Statuettes de rois et de particuliers, par G. Legrain, Le Caire 1906, Tome I.

Pap. Luynes = Le papyrus Luynes, par E. Ledrain, Rec. de Trav., I, blz. 89 v.v.

MDAIK = Mitteilungen des Deutschen Instituts für ägyptische Altertumskunde in Kairo.

G. Möller, Hiëratische Lesestücke, 3 d, Leipzig 1909-1910.

A. Moret, Du Caractère Religieux de la Royauté Pharaonique, Paris 1902.

E. Naville, La Litanie du Soleil, Leipzig 1875.

Nsichons = Eduard Meyer, Gottesstaat, Militärherrschaft und Ständewesen in Aegypten, Sitz. ber. Pr. Ak. d. Wiss., Phil. Hist. Kl., 1928, blz. 495 v.v. Tekst: Kairo No. 58032, parallele tekst: Païnozem II. Kairo No. 58033, gepubliceerd in Catalogue général des Antiquités égyptiennes du musée du Caire.

O.L.Z. = Orientalistische Literaturzeitung, Leipzig.

P. zie Hiëratische Papyrus.

Pyr. = K. Sethe, Die altaegyptischen Pyramidentexte, 4 vols., Leipzig 1908-1922.

H. Ranke, Die Aegyptischen Personennamen. Glückstadt, 1935.

Rec. de Trav. = Recueil de Travaux, relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes, Paris, 1870 →.

Religionsgeschichtliches Lesebuch, herausg. A. Bertholet², Tübingen 1928, Heft 10, Aegypten von H. Kees.

F. Rossi en W. Pleyte, Papyrus de Turin, 2 d., Leyden 1869-1870.

Šabakatekst = Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Aegyptens, Herausg. K. Sethe; Zehnter Band: Dramatische Texte zu Altaegyptischen Mysterienspielen, K. Sethe, Leipzig 1928.

Sall. = Papyrus III Sallier (Slag bij Kades), ed. Sélim Hassan, Le poème dit de Pentaour et le rapport officiel sur la bataille de Qadesch, 1929.

Maj Sandman-Holmberg, The god Ptah, Lund-Kopenhagen 1946.

Schäfer, Kunst = H. Schäfer, Von aegyptischer Kunst², Leipzig 1922.

Al. Scharff, Aegyptische Sonnenlieder, Berlin 1922.

A. Schollmeyer, Sumerisch-babylonische Hymnen und Gebete an Šamaš, Paderborn, 1912.

K. Sethe, Lesestücke = K. Sethe, Aegyptische Lesestücke zum Gebrauch im akademischen Unterricht², Leipzig 1928.

K. Sethe, Zur altägyptischen Sage vom Sonnenauge das in der Fremde war, Untersuch. zur Gesch. und Altertumskunde Aegyptens, Bd. V, Heft 3, Leipzig 1912.

K. Sethe, Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexte, Glückstadt 1935.

Sethe, Urgeschichte = K. Sethe, Urgeschichte und älteste Religion der Aegypter, Leipzig 1930.

Sethe, Urgötter = K. Sethe, Amun und die acht Urgötter von Hermopolis, Abh. Preuss. Ak. der Wissenschaften, Phil. Hist. Kl., Jahrgang 1929, Nr. 4.

Joachim Spiegel, Der Sonnengott in der Barke als Richter, in MDAIK Bd. 8, Berlin 1939.

Sphinx, Revue critique embrassant le domaine entier de l'Égyptologie, Uppsala.

Stern, Hymnus = L. Stern, Hymnus auf Amon-Ra, Z.Ä.S. No. 11, blz. 74 v.v.

T. & U. = Tekst en Uitleg, Practische Bijbelverklaring, F. M. Th. Böhl en A. van Veldhuizen, Groningen-Den Haag.

Gertrud Thausing, Der Aegyptische Schicksalsbegriff in MDAIK Bd. 8, Berlin 1939.

Theb. Stelen = A. Erman, Denksteine aus der Thebanischen Gräberstadt, Sitz. Ber. Berlin 1911, blz. 1086 v.v.

Urk. IV. = Sethe, Urkunden der 18. Dyn., 4 d, Leipzig 1906-1909 (= Urkunden des aegyptischen Altertums, herausg. G. Steindorff, vierte Abt.).

Urk. V. = H. Grapow, Religiöse Urkunden, Ausgewählte Texte des Totenbuchs, Leipzig, 1915 (= Urkunden des aegyptischen Altertums, herausg. G. Steindorff, fünfte Abteilung).

G. A. Wainwright, The sky Religion in Egypt. Cambridge 1938.

Wb. = A. Erman und H. Grapow, Wörterbuch der aegyptischen Sprache, I-V. Leipzig 1926-1931.

W. Wolf, Das Schöne Fest von Opet, Veröff. der E. von Sieglin-Expedition in Aegypten, herausg. G. Steindorff, fünfter Band, Leipzig 1931.

Z.Ä.S. = Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, Leipzig 1863.

ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

REGISTER VAN GECITEERDE BRONNEN

Ann. du Serv.			blz.		blz.		blz.
No. XLII, Hymne van Tura		V, 23	69, 70	42,3	12, 30	286,14	125
regel	blz.	V, 23,24		39	38	287,4	42, 45
1	37, 94	V, 24	65, 80, 92	43,4	115	288,12	125
1.2	125	VI, 1		69	45	289,5	4
2	46, 80	VI, 2		19	36	289,7	31
2.3	39	VI, 3		27	45	290,14	77
3	77	VI, 4.5		91	72	315,14	3
4	71	VI, 8		27	101	358,7	125
4.5	69				38	362,13	80
5	68	B.D.			4	363,14	18
6	8, 23	cap.			98	365,5	93
9.10	39	XLII	68	95,5	122	399,7	3
10	38, 67	LXXXV	4	98,8	124	399,13	3
11	72	CXL	45	104,6	12	406,7	125
12	71, 90	CLXXV	85	107,3	96	408,5	43
13.14	63, 68	blz.			34	408,6	92
14	71	I en 2	115	110,12	12	408,11	32
15	66	1,7	115	120,1	115	408,11 vv.	54
16	71	2,6	13	125,1	97, 102	409,8	4
20	23	2,12	14	125,9	122	413,1	101
No. XLIV		4,13	115	126,4	9	415,4	119
111	25	8,4	21	126,5	69	418,12	83, 97
112	12, 28	8,8	115	127,8	70	419,10	83
114	26	8,16	115	132,13	43	442,1	94
116	26, 71	9,9	45	137,13	19	452,4	122
117	64	9,10	36	139,5	125	452,7	119
118	125	9,11	38	144,2.3	12	458,8-10	85
119	94	10,5 v.v.	33, 57	167,12	70	473,3	83
120	27	10,8	12	167,15	69	477,3	97
122	48	10,8 v.v.	32	168,5	12	480,14	97
123	10	11,10	21	169,1	69	483,4	31
125	12, 13, 28, 94	11,11	38	170,9	42	487,6	119
125.126	10, 77, 78, 131	11,15	115	174,3	92		
126	125	12,1	96	174,6	122	de Buck, Leesboek	
132	12, 19, 28, 38	12,12	36	179,9	70	33,3 v.v.	13
133	10	13,1	115	180,13	94	54,8	102
135	26	13,2	36	195,2	32	55,1	46
136	27	14,5	19	202,2	69	55,5	43
139	12, 48	19,5	133	214,6	125	55,11	101
140	11, 45	22,4	109	224,6	101	56,13	105
145	10, 12, 27, 125	27,5	12	236,12	23	57,1	102
146	10	27,11	133	239,15	122	58,10	34
147	36, 101	29,12	80	246,9	26	58,10.11	38
147.148	100	30,6	94	252,12	32	58,11	44, 68
148	13, 40	36,14	61	253,6	12	58,12	32, 76
154	37	37,1	103	257,5	57	58,13	34
		37,3	115	257,9	97	58,14	12
Apophisboek		37,10	77	271,12	122	59,1	30
V, 21	39, 80	38,6	125	275,3	83	59,2.3	22
V, 22	26, 66, 77, 80	38,7	32	286,10	125	59,3	20

	blz.		blz.		blz.		blz.
59,6	38, 67	7,5	19, 99, 115	I, 342, b-344, a	73	II, 33, e-34, a	26
59,7	93	7,8	104	346, b	132	33, e v.v.	70
59,8	47	7,10.11	22	354, c-356, a	92	33, g	80
60,2	32	7,11	23	354, c	69	34, e	72
60,4	38, 69, 114	7,13 v.v.	63	356, a	69	34, j	100, 131
60,5	30	8,2	55	363, e.f	132	35, b-g	132
62,11	11	8,3	59	364, c-366, b	91	35, c	100
62,12	32	8,4	52, 55, 60	372, b.c	73	35, c.d	131
65,7	41	8,5	57	373, d	130	35, f.i	131
79,4	60	8,6	109	374, a.b	130	35, i-37, b	132
		8,8	22	374, c.d	67, 70	35, j	130
Bijbel		8,9	6	384, c	14	36, a	130
Gen. 4:1	74	8,10	40, 59	395, b.c.	132	36, b	80
„ 21:6	74	8,11	23	II, 1, a	130	37, a.b	131
„ 29 en 30	74	8,13	24	1, b	106, 130	37, e	33, 131
„ 32:14-22	130	9,2	55	2, a	33	38, e-f	132
Exod. 15:26	55	9,3	59	2, b-e	130	39, b.e	73
Num. 14:9	29	9,5	5, 100	3, c	72	39, b-d	131
Deut. 10:17	19	9,7	16	3, d.e	72	39, c	67
I Sam. 1:20	74	9,11	65	3, h	69	39, e	100
I Kon. 22:11	97	9,13	58	4, a	80	40, c	131
Ps. 33:16	62	10,4	23	4, b.c	130	40, e.f.h	132
„ 75:11	97	10,7	23	4, d	19	40, i	131, 132
„ 88:4.5	56	10,8	22	5, a	72, 94	41, a	131, 132
„ 91:1	29	10,11	5, 20	5, b	23, 80	41, b	132
„ 103:3	55	10,13	37, 57	5, b.c.	33, 131	41, f	132
„ 116:1.2	57	11,1	33	5, b.d	27	42, b v.v.	132
„ 121:5	29	11,4	58	5, e	19	43, b v.v.	106
„ 136:3	19	11,7	63	6, b	72, 94	43, b.c	130
„ 139:7.8	85	11,8-9	20	8, a	19	43, d.e	90
„ 145:3.4	128	11,9	31	12, b, 13, c	97	43, g.h	131
Spr. 3:34	51	11,10	58	18, a v.v.	69, 92	105, e.f	125
Jes. 30:2	29	12,5	23	18, e.f.	19, 66	106, e	126
Jer. 1:18.19	41	12,9	43	18, f.g.	91, 132	119, l	31
„ 15:20	41	12,11	59	18, g	66	124, c	31
„ 33:6	55			19, a	130	135, h	125
Klgl. 4:20	29	Coffin Texts		20, e	132	137, e	126
Marc. 5:39	20	I, 12, a	127	22, b	66, 91	144-149	129
Luc. 1:31	74	38, c	127	23, c	131	144, c-145, a	129
I Cor. 11:24	62	78, g	127	24, a-f	19	144, c	126
2 Cor. 12:10	62	79, g	126	24, e	74	145, b.c	129
Col. 3:9	20	81, j.k	127	25, a.c-e	19	146, a	126
I Tim. 6:15	19	81, k	121	25, d.e	65	146, a.b	129
Openb. 7:2 v.v.	24	82, a	126	27, d-28, a	130	146, c-e	129
		179, e	127	27, e	132	147, a-c	129
Chester Beatty IV Recto		184, e	126	28, b	19	147, d-f	129
—	88, 115	185, a.b.	4	28, d.e	100, 131	148, a.b	129
3,4	135	217, e	126	28, e	132	148, c.d	129
3,11	42	219, c	127	29, b	132	149, a-f	129
4,1	6	223, b.g	113	29, f-31, a	130	152, c.d	126
4,2	83	228, b	113	30, b	131	154, d	83
4,12	79	235, f	127	30, c-f	96	157, a	83
5,1	68, 88	258, e	126	30, e	106	158, i	126
5,3	19, 115	260, d	126	30, e.f	130	160, g	126
5,5	24	292, a	127	31, f	80	172, e	126
6,1	95	320, d-322, b	86	31, d	131	183, b	126
6,7	11, 35	326, b	73	32, d.e	131	219, b	113
6,11	103	338, b.c	130	32, f-33, a	132	221, e	83
7,1	67	342, b.c	100	32, i	131	236, b v.v.	41

*

	blz.		blz.		blz.		blz.
II, 260, c	113	XV, 14.15	38	IV, 6	38, 73	XIII, 6	72
261, e	126	XVI, 29	85	7	67	7	76
286, a	126	33-34	49	9	67	8	46
		34. v.v.	106, 131	V, 1	64	9	49
Davies, Amarna		34.35	83	1.2	85	XIV, 1	79
III, xxviii, 1	19	36	131	2	105	1 v.	14
" " , 3	17	38	83, 131	4	105, 121	4.5	16
IV, xxix, 8	14	39	131	6	105	8.9	101
" , xxxii,	22, 93	41	131	VI, 2	105	XV, 4.5	19
" , xxxiii	21			5	105, 121	XVI, 2	18, 79
VI, xxi, 2	93, 117	Mag. Harris		VIII, 2	100, 105, 106	3	101
" " , 7	58	B, 2	65, 108	8	42, 38, 39		
" , xxvii, 3	20, 48, 58, 83	B, 6	36	9		P. 3050	
" , xxvii, 4.5	21	B, 9	35	IX, 5, a	67	—	88
" " , 7	102	B, 16.17	16	6, a	67	I, 1	30
" " , 7.8	44, 70, 117	B, 18.19	108	X, 7	6, 121	II, 2	101
" " , 9	100	C, 5	45	XI, 1.2	91	6	36
" " , 10	30, 61	D, 1	119	3.4	50	III, 1	34, 61
" " , 11	77	D, 5	119			1.2	36
" " , 12	20, 58	D, 18-20	97	P. 3049		5	37
		D, 21	119	—		6	61
Hymne El Chargeh		D, 31	17, 119	II, 2	76, 81, 127, 129	7.8	13
XXV, 1	21, 78	D, 37	36	3	38, 39, 66, 83, 129	8	61
2-4	19	E, 2	69	5	68	IV, 2	35
2	74, 115	F, 1.2	68	6	22	VI, 1	92
3	97	G, 3	63, 64	7	26, 129	2	17
4	23	G, 8	75	8	22, 129	4	57
4	63, 107	G, 10	45	III, 1	61	5	31
5	102, 107	G, 13	15	3	76, 101	VII, 3	55
5.7	101	G, 14	46	4	114	VIII, 1	81
7	28, 39, 76	G, 18	83	5	45, 82	2.3	81
11.12	35	G, 19	81	IV, 1.2	81	3	41
13	36	G, 20.21	67	3	44, 63	9	81
XXVI, 17	31, 67, 101	H, 1.2	18	8	46, 114	IX, 2	21, 43
18	115	H, 1-5	63	9	45	3	46
18.19	67	H, 2	64	10	38, 74, 75		
19	34	H, 3.4	21	V, 1	38	P. 3055	
20	115	H, 6.10	76	3	31, 101	V, 4	7, 85
21	21, 97	H, 7	15	5	102	7.8	39
22	67, 115	H, 7-9	76	VI, 1	49, 79	VI, 4	94
22.23	27	H, 9	23, 69	2	61	5	17
23	66	I, 1	19	7	74	7	52, 68, 134
25	14, 82	I, 1.2	59	VII, 6	101	8	46, 114
26.27	14	K, 1	59	VIII, 1	76, 128	9	75
27	64, 94			2	68, 108	VII, 2	6
XXVII, 31	14, 78, 88, 101, 125	P. 3048		4	45, 58, 128	3	6, 9
33	100	—	88, 105	5	43	VIII, 3	9
35	64, 88	II, 2	64, 67	5.6	7	X, 9	6
36	101	3	45	7	52, 104	10	82
37	115	5	89	9	43, 60	XII, 8	9
37.38	8, 64	8.9	83	IX, 1	60	XIII, 10	47, 65
39	79	III, 1	38, 39	5	81	11	17
39.40	95	2	93	7	30	XIV, 1	124
40	67	3	83	9	34, 128	2	124
41	108	5	41	XII, 1	80	2.3	38
		6	64, 93	6.7	52	4	114, 119
Hymne El Hibe		7	106, 125	XIII, 1	17, 61	4.5	5
XV, 3	131	IV, 2	52, 96	2	58, 128	6	30, 64
5	83, 106, 130	4	38, 65	3	80, 105	9 v.v.	79, 114

	blz.		blz.		blz.		blz.
XIV, 11	16	I, 5	44, 117	V, 11	50	III, 3	41, 42, 128
XV, 1	99, 114	6	94, 104	VI, 4	43	3.4	95
2.3	68	7	45, 68	11	43	4	41, 42
3	47, 114	II, 2	43, 46	12	8, 30, 34	6	71
4.5	65	3	113	VII, 1	34	7	85
5	79, 101	4.5	5	4.5	17	8	48
XVI, 3	66, 72	5	89	9	104	9	25
3 v.v.	101	7	50	11	44, 50	11	48, 50, 90
4	31	III, 2	46, 57, 97	VIII, 2	28	12	90
5	24, 99	4	89	3	31	13	99
5-8	118	6-7	13	4	31	16	56, 135
8	68	III, 7-IV, 1	35	5	19, 79	17	52, 58
9	72	IV	78	5.6	12	18	135
XVII, 2	69	IV, 1	17	10	37	19.20	52
3	32	3	51, 57	IX, 6	17, 50	20	58
5	17	5 v.v.	98, 106	7	17	21	56, 90
6	83, 128	V, 1	37	X, 1	8	21.22	52
7	24, 45, 101	1.2	78	5	7	22	55, 62, 68
9	24	2	78	XI, 2	67	23	83, 91
XVIII, 1	18, 45, 72	3	83	9	22	24	79, 105
1 v.v.	65	4	37	XII, 1	98, 99	25	63
2	70	6	100	2.3	8	IV, 1	67, 78
3	101	VI, 2	70	4	89	1.2	83
9	48, 69	3	18, 104	Leiden I 350		2	38, 63
XIX, 3	67	3 v.v.	25	I, 1	81, 110	3	63, 78
5	89	7	18	8	6, 9	5	9, 114
XX, 5	100	VII, 1	31	12	80, 128	6	38
8	50	4	93, 114	13	10, 118	7	70
XXI, 2	72	VIII, 2	94	14	27, 82	9	66
5.6	9	3	37	15	90, 118, 128	10.11	38
XXII, 9	19	5	18, 114	16	77, 78	11	38, 44, 71, 72
XXIII, 9	16	6	6, 17	17	10	13	10, 76, 87, 90, 121, 124
XXIV, 2	100	IX, 1	89	21	11	14	63, 76, 77
4 v.	36	2	114	22	118	14.15	64
6	47	3	77	24	76, 84, 118	15	71, 90, 100, 110
10	7	5	100	26	118	15.16	3
XXV, 1	97	6	37	27	90, 118	16	128
2	42	X, 1	35	II, 1	90, 118	17	39, 67, 90, 130
3	45, 47	2.3	37	2	64, 114	17 v.v.	76
4	68	5	45	3	38, 93, 135	17.18	132
7	9	6	50	9	71	18	90
XXVI, 5	68	T.R.		10	10, 23, 67, 132	20	60, 84
XXIX, 1	78	No. 58	105	12	10, 82, 90	22	90
10	17	" 78	24, 65, 73	13	36, 90	23	90, 107
XXXII, 4	6	Leiden I 344		13 v.v.	127	25	90
P. 3056		VI, 9	79	14	34	V, 1	63
—	88, 115	10	19	15	10, 77	15.16	135
VII, 1	22	Leiden I 347		16	100	16	130
4	22, 43, 129	III, 1	44	17	49	18	13
6	102	2	43	19	71, 100	20	49
7	129	3	42, 52	20	105, 135	22	56
9	6, 16	8	31	22	36	24.25	132
VIII, 8	34	11	97	24	34, 111	VI, 9	90
Kairohymne		12	43	25	36	11	28, 90
I, 1	78, 113	IV, 3	95	26	39, 72, 101	12	3
3	32, 64	V, 4	101	26.27	44	13	37
4	6	6.7	13	27	38, 39, 76	Möller Hiërat. Lesest. II.	
				28	38	30, 6	14

	blz.		blz.	blz.	blz.	
30, 11	77	Pyr. §	696, c	12	1444-1449	112
12	74	1, a	124	27	1463	65
13	33	5, a	124	23	1471, c	125
31, 7	92	7, b	65, 122	21	1478, c	81
8	99	116	8, 9	97	1479, a.b	112
9	30	124, e	101, 125	97	1546, a	94
35	53, 57, 72, 83	135, a.b.	80	124	1571, a	126
36	89	147, b	68	3	1587, a	127
37	41	153, c	91	8	1587, a-c	27
		162, c	41	9	1587, b	38
		163, c	41	125	1587, b-d	39
Litanie du Soleil		193, a	3	78	1587, a-1589, a	10
IV, 35	110	195, c	94	124	1588, a	127
V, 46	4	197	8	8	1614, b	133
VI, 58	4	228, a	27	110	1615, c v.v.	118
XII, 8	17	245, a	34	78	1616, c	125
XIV, 39	68	265, e	124	78, 123	1623, a	99
XXIV, 6	4	267, b.d	98	97	1646-1648	119
XXVIII, 68	3	272, b	121	47	1647, a-b	112
XXXIX, 77	4	273	122	47	1652	69
XLIII, 57	4	274, c	121	125	1688, a	113
		276, c	69, 125	121, 123	1689, b	44, 113, 115
		288, c	124	32	1689, c	124
Nsichons		297	121	123, 127	1690, a	124
I, 1	14, 19, 114	297, c	123	47	1695	80
2	15, 17, 66, 72, 74, 79	300, a	123	32	1695, b	79
2 v.v.		306, d	123	112	1702, a	124
3	18, 80	327, a	126	127	1721, a	78
4	39, 77	328, a	126	32	1735	78
4 v.	45	337, v.v.	32	17	1738, b	126
4.5	7	376-377, a	9	128	1906, c.d	78
5	37	382, a-384, b	109	112	1934	78
6	71	388	102	15, 81, 127	1984, a-c	125
7	20, 30	391, c	126	33	1985, a-c	126
10	38, 67	398, b	123	32	1992, a-c	78
11	96, 114	407, a	46	78	1996, b	78
13	6, 48	408, a	67	32	2000, a.b.	126
II, 14	95	408, c	46	32	2007	8
15	101	416, c	124	126	2012	78
16	4, 33	447, a.b.	12	78	2052, a	124
17	43, 83	459, c	124	65	2081	12
17.18	101	465, b	125	112	2086	12
19	48, 114	467, c	126	68	2091	78
21.22	114	483, b	113	8	2096	110
22.23	57	507-510	95	78	2200, b	124
23	32	511, a	124	96		
26	43, 97	513, a	97	78	Pyr. Spruch	
26.27	114	513, a.b.	28	125	210	68
II, 27, III, 28	39, 76, 77, 101	513, a-c	102	125	215	68
III, 28	15	513, c	97	109	456	115, 123
29.30	114	542, c	113	35	515	125
30	64	548, a	124	104		
31	81, 84	583	113, 126	23	Šabakatekst	
33	34	589	124	97	11, c	65
35	67, 102, 115	616, b	102	80, 92	14, b	65
36	61	656, e	107	79	15, a	65
38	58, 62	682, a	124	78	15, b	65
39	48	682, d.e.	34	68	48	67
40	114		27	78		
41	114					

	blz.		blz.		blz.		blz.
50, a	93	164,8	82	364,3	27	942.12	127
51, a	93	169,13	49	364,5	16	942.12.13	44
52, a	121, 123	184,17	42	385,3	80	942.13	72
53	99, 121, 123	187,9	11	385,10	5	943.14 v.v.	51
53-54	98	190	11	385,17	56	944.14	59
54	99, 123	197,8	65	444,15 v.v.	109	990	6
55	92	199,15	65	451,6	59	1015.7	109
56	99	201,14	65	469,10	113	1031.9	109
58	17	217,16.17	86	469,11.12	105	1161,6.7	103
58.59	50	220,3	64	484,14	81	1217,8.10	70
		221,2	74	494,16	17	1217,11	34
Theb. Stelen		225,17	79	494,17	113, 114	1217,14	39
1086	50	228,15	47	495,1.2	93	1218,9	110
1092	109	232,12	108	495,3 v.v.	70		
1097	32, 57	238,8	94	517,17	70	Urk. V (Doodenboek XVII),	
1098	54	239,10	13	518,2	22	Abschnitt:	
1099	60	248,11	27	529,7	46	1	70
1100	55	254, 10.11	108	556,11	47	2	67, 68, 94
1101	53	260, 12.13	86	585,7	80	4	28, 63
1105	56, 62	261,13	74	615,1.2	33	9	49, 101
1107	56, 57, 59, 62	272,4	47	615,1.2.13.14.15	32	16	101
		273,14.15	52	615,2	95	23	71, 102
Urk. IV		277	47	616,3 v.v.	95	33	12
14,6	39	287,11 v.v.	5	616,14	95		
19,3 v.v.	25	297,11	60	617,2	95	Z.Ä.S. No. 38	
23,10	7	297,14	65	617,8	95	Tekst No. I	133
91,14	59	312,10	28	617,14	95	II	133
93,13	64	319,9	6	736.10.11	17	blz. 20	28, 36
111,11	79	322	6	740,9	48	21	35, 54
113,15	110	324,5	6	743,17	17	23	83
126,9	59	328	6	751,15.16	33	23.24	22
130,17	104	334	6	757,14	17	24	50, 133
134,5	65	342,10	89	806,13	34	27	4, 31, 100
146,14	41	343,10	47	807,14	79	27.28	20
157,17	10, 33	361,10	38, 47	811,13	65	30	104
161,16	100	361,12	39	837,3	49	30.31	93
164,5	10, 12	364,1 v.v.	10	874,6-9	9		

REGISTER VAN EGYPTISCHE WOORDEN

ꜥꜥ 31	ꜥꜥ.t 124	ꜥhj 94	ij 128
ꜥw ib 35	ꜥw.t 23	ꜥhm 81	ij m wꜥj 58
ꜥbh 4, 8	ꜥbc 77	ꜥš 7, 58	iw nššš 119
ꜥbd 35	ꜥb.w 15	ꜥšꜥ 77	iwꜥ.t 65
ꜥmm 91, 92	ꜥb.wꜥj 96	ꜥk 109	iwꜥn 39, 77, 85, 117
ꜥh 61	ꜥbd 30	ꜥkꜥ-ib 109	ꜥIwꜥnj 78
ꜥh r 60	ꜥn 59	ꜥgꜥ.t 94	ꜥIwꜥnw 37, 78, 89, 111
ꜥhꜥh 56	ꜥn hr 22	ꜥ.t 84	ꜥIwꜥnw-šmꜥ 81 v.v.
ꜥh.t (heerlijk oog) 10	ꜥnh (oor) 56	ꜥth 49	iwšꜥw 92
ꜥh.t (akker) 103	ꜥnh (leven) 90, 100, 132	ꜥd 35	ib 98
ꜥšꜥw 27	ꜥnh n pšꜥd.t 24		ibr 4
	ꜥnh.wꜥj 20	iwꜥw 67	ip 28
ꜥꜥ 126	ꜥn.t 95	iwꜥbj 100	ꜥIp.t-š.w.t 28
ꜥꜥ ph.tj 43	ꜥntjꜥw 6	iwꜥbt.t 80	if 3
ꜥꜥꜥ 25	ꜥhꜥ 10	iwꜥhw 33	imꜥh 120
ꜥꜥg.t 94	ꜥhꜥ.w 58	iwꜥd.t 8	imꜥj 9, 78

imj-pr 108
imj p-t 64
imj ntr-w 18
imj r 99
imn 63, 75 v., 82, 85
imn ru-f 67, 83, 86
imnj 100
imnt-t 80
in-s ph-wj 12
inb-hd 88
inm 85
in-in-sj 74
ind (hr) 127
irj (rn) 74
ir-w 76
irr 128
ir-t 55, 56, 71
ir-t R^c 10, 27, 108
ir-tj 20
ihj 49
ih-w 12
ihm-t 6
ihmw-sk 129
isj 109
iswj 109
isw-t 109
is-t 37
isš 69
isđ 108
itf 73, 92
itf ntr-w 93
itf-w 65
itn 32, 81, 83
it 47
it ph šw 42
idd 128

wš 85
wš-t 31, 56, 100
Wš-t 10, 28, 37, 89 v., 109,
 III
Wš-t nhtj II
wšd 109
wšd-wr 5
w^c 70, 82, 85, 112, 113, 116, 129
w^c w^c-w 17
w^c-t 22, 23
wšš (n hh) 36
wšš n tp itrw 14
wbš 55
wbn 21, 110
wpš 31, 70
won 22, 23, 71
wonwen 22
wonw-t 30
wonb 65
wonf 22
wonmj-t 13, 28
Wonn-tj 35
wonh 21

wor 67, 78, 121 v.v., 129
wor imj Šd-t 124
wor mšš 82
wor sš wor 123
wor šfj-t 19
wor-w 63, 124
worr-t 46, 47
wor-t 124
wohš 63
wohm 68
wohm n 89
woh^c 33
wohš 49
wšr 28, 37
wšr bš-w 17
wšr-hš-t 7
wšh-t 48
wš-t 89
wšb 89 v.
wtt 38, 128
wts 15, 16, 81, 110
wđ 86
wđn 16
wđd-t 90
wđš-t 10
wđš-t-šh-t 27
wđ^c-šb-t 70
wđ^c mdw 122

bš 76, 80, 100
bš n R^c 14
bš ntrj 110
bš šts 84
bšj šftj 14
bšš-tj 84
bšš-t 10
bššš-t 109
bšgj 60
bšš 78
bšš-tj 76
bšš-t 41
bik 13
bik ntrj 41
bit 6
bnd 96
brg 20
bhh-w 102
bs (geheim beeld) 39, 72
bs (opwellen) 67
bgš 60

pš nb 19
pšw-t tp-t 64
pšw-tj 79
pšw-tjw 64, 79, 105
Pwon-t 5
pr m Nwn 18
prh 85
pr-t (m r) 90
ph-wj (n nhh n d-t) 12

ph-tj 10
phš 33, 71
phš ts 32
phš-wr 5
phš-t 55
pšd 129
pšd-t 18, 66, 90, 91
pšš 7
p-t 37, 110, 111
Pth 67, 88
pđ 42
pđ nmtt 32, 33
pđ šš 49

fšw-t 134
fnd 102
ftft 23
fd 129
fdw 129

mš 31
mšš 22
mšš wr 121, 126
mš^c 36
mš^c hrw 37
mš^cw nfr 36
mš^c-t 16, 54, 100, 119, 131, 133,
 134
mšj 43, 95
mšbš 35
mšw ts 25, 26
mšw-t 27, 73, 92
mškš-t 21
mn 95
mnj 109
mmn 95
mnh (voortreffelijk) 65
mnh šhr-w 61
mnh (rijgen) 96
mnš-w 7
mnk 38, 40
mršj 58
mrw-t 7 v.
mr-f 56
mrh-t 8
mrš-w 23
mh 63
mh^c 49
mh ib 62
mhj 47
mhn II
mhn-t 109
mhn-tj 109
mšj 71
mš-w 65
mšw-t 74
mšnh 22
mšhn-t 103
mkj 62
mt 90

mtw-t 104, 106
mtr 25
mtr r 85
mtš 92
mdh 7
md 85
Mđšj 5, 6
mđđ 130

nšw-t 27
nšw-t šImn 89
nšš 57, 86
nik 35
Nw 19
nw nfr 23
Nwn 21, 59, 68, 79, 92, 101
nb 110, 135
nb šb-wj 97
nb w^c 9, 69, 114, 117
nb p-t 120
nb nb-w 19, 93
nb ntr-w 115
nb-r-dr 10, 37, 80
nb Hmnw 108
nb ts-wj 17
nbj 38, 67, 68, 74
nb-w 21
npr 102, 132
nprj 104 v.
nfr 23
nfr hr 89
nfrj-t 92, 94
nfrw 15, 16, 64, 75, 77
nfrw grh 49
nmi 33
nnh 53, 61
nmt-t 30
nmt-t išhw 32
nn 65
nnj 67
n-n-k-šw 74
nhw-t šntr 6
nhmhm 96
nhp 38
nhm 56
nhh 100, 131
nhw 55, 62
nht 10, 37, 47
nsj-t 69
nsz šdb-wj 16
nsz ntr-w 115
nszj-t 15
nsj-t 69
nšmj-t 23
nšnj 95
ngg 69
ngg-wr 13, 69
n-t^c 30
ntr šš 120 v.v
ntr špš 14

<i>ntrj</i> 77	<i>hm-t</i> 92, 103	<i>hn</i> 27	<i>Sfh</i> - <i>cb-wj</i> 107
<i>ntrj-t</i> 10, 91	<i>hnw-t</i> 28	<i>hnm</i> 8	<i>sm</i> 104
<i>ntr-w</i> 135	<i>hnw-t t-wj</i> 11, 27	<i>hntj</i> (stroomop varen) 15	<i>sm</i> 90
<i>ntr-t</i> 10	<i>hnb</i> 48	<i>hntj</i> (krokodil) 59	<i>sm^c</i> 15
<i>nd</i> (<i>r</i>) 89	<i>hnb sh-t</i> 25	<i>hntj</i> (eerste) 80	<i>smn</i> (gans) 70
<i>nd h-t</i> 90	<i>hnr</i> 55	<i>hntj psd-t</i> 114	<i>smn</i> (bevestigen) 90, 108
<i>ndmj-t</i> 92	<i>hr</i> 34, 56, 88, 95	<i>hnd</i> 78	<i>smś</i> 64, 79, 105
<i>ndnd</i> 86	<i>Hr-shj</i> 29, 100	<i>hr</i> (<i>m mt</i>) 86	<i>smśw</i> 125, 126
<i>ndlj</i> 95	<i>hr-c</i> 23	<i>hr hr</i> 27	<i>sn-w</i> (koeken) 17, 49
	<i>hr</i> (<i>n hr</i>) 60, 86	<i>hr-wj</i> 37	<i>snw</i> (tweede) 129
	<i>hr nfr</i> 31	<i>hr-tw</i> 17, 80	<i>snw</i> (<i>nn -sn</i>) 87
<i>r.c.k n sf</i> 4	<i>hrj</i> 64	<i>hh nmt-t</i> 32	<i>snw-f</i> 71
<i>Rc</i> 64, 78, 88, 92	<i>hrj tp</i> 113, 119	<i>hsbd</i> 21	<i>snb</i> 55
<i>rcj-t</i> 10, 118	<i>hrj-t</i> 5	<i>hsf</i> (zich wenden) 59	<i>snm</i> 16
<i>rw st</i> 42	<i>hr-w</i> 100	<i>hsf</i> (afweren) 63, 108	<i>snmh</i> 57, 135
<i>rwj</i> 55	<i>hr-t</i> 80, 85, 100	<i>hsr</i> 31	<i>snhs</i> 20
<i>rw-tj</i> 12	<i>hh</i> 19, 31, 61, 130	<i>h-t</i> 17, 49, 89	<i>stj</i> 49
<i>rp^c</i> 119	<i>hhw</i> 106	<i>ht n^ch</i> 104	<i>sr</i> 133
<i>rmn</i> 14	<i>hsj</i> 95	<i>htm</i> 23	<i>srd</i> 7
<i>rmj</i> 135	<i>hsj</i> (zingen) 49	<i>hd</i> 15	<i>shp</i> 83, 85, 110
<i>rmj ntr-w</i> 34	<i>hsj</i> (prijzen) 109		<i>shp</i> 17, 27
<i>rn</i> 59, 73, 86	<i>hsj mw</i> 59	<i>shb-t</i> 129	<i>shd</i> 20
<i>rnpi</i> 31, 68	<i>hsz</i> 56	<i>sh-t</i> 4	<i>shj</i> 60, 62
<i>rnpi-t</i> 30	<i>hsb</i> 30	<i>shm</i> 38	<i>shw</i> 17
<i>Rnn-t</i> 103	<i>hks</i> 69	<i>shntj</i> 40, 81 v., 82	<i>shpr</i> 92
<i>rh</i> 75, 86, 135	<i>hks</i> 73, 76, 115	<i>Hrj-ch</i> 100	<i>shm</i> 37, 44 v., 75, 76, 84
<i>rh-m-Rc</i> 33	<i>hks-w</i> 75, 84	<i>hr-t</i> 49	<i>shm ib</i> 54
<i>rs</i> 31	<i>h-t</i> 22, 110	<i>h-t</i> 101	<i>shmt</i> 27, 36
<i>rk-f</i> 61, 96	<i>h-t c-t</i> 88	<i>sj</i> 65	<i>shr</i> (vellen) 37, 128
<i>rdi m ib</i> 62	<i>h-t-ks-Pth</i> 89	<i>sjb sm^c</i> 95	<i>shr</i> (plan) 89 v.
<i>rdw</i> 8, 104, 106	<i>htp</i> 27, 53, 110	<i>sjt-w</i> 25, 26	<i>stwn</i> 35
	<i>htp hr</i> 15	<i>sinw</i> 55	<i>sfj</i> 13
<i>hsj</i> 17, 91, 92	<i>htpj</i> 58	<i>sp</i> (<i>mh -f</i>) 63	<i>Ssj-t</i> 107
<i>hsz</i> (<i>m-</i>) 10	<i>hd t</i> 4	<i>sp tpj</i> 16, 25, 65, 72	<i>sšm</i> (geleiden) 31, 79, 100
<i>hsb</i> 89, 90		<i>sm</i> 66, 78	<i>sšm</i> (beeld) 14, 81, 85
<i>hmhm</i> 96	<i>hsj mn-t</i> 55	<i>sš</i> (schrijven) 107	<i>sšt</i> 63, 81
<i>hmhm-t</i> 43, 71	<i>hsjb-t</i> 28	<i>sš-w Dhwtj</i> 90	<i>sšd</i> 32
<i>hrw</i> 30	<i>hsj-t</i> 55	<i>sš</i> (nest) 13	<i>sk</i> 58
<i>hrw pn r sf</i> (<i>m-</i>) 31	<i>hsb</i> 29	<i>ś</i> (<i>stal</i>) 12	<i>sg</i> (<i>šgr</i>) 71
<i>hh</i> 102	<i>hc</i> 28, 47, 68, 69	<i>ś</i> (<i>rug</i>) 95	<i>šgrh</i> 134
<i>hhnw</i> 37	<i>hc-w</i> 14, 37, 81, 92	<i>ś</i> (<i>hr-</i>) 66	<i>ś-t</i> (<i>n m^c-t</i>) 109
	<i>hj</i> 68	<i>ś-wj</i> 47	<i>ś-t-hr</i> 27
<i>hsj</i> 20, 69	<i>hw-f</i> 44	<i>śh-w</i> 68	<i>ś-t-dr-c</i> 25
<i>hsz</i> 58	<i>hwn</i> 68	<i>ś^c</i> 77	<i>stj</i> 21
<i>hsz-tj</i> 6, 49	<i>hbs</i> 58	<i>ś^ch</i> 20, 90	<i>stj-t</i> 92
<i>hs-t</i> 100	<i>hpr</i> 71, 72	<i>śch</i> 3, 110	<i>stj</i> 73, 91, 103
<i>hs-t</i> (<i>m-</i>) 63	<i>hpr hpr-w</i> 39	<i>śi</i> 23, 98 v.	<i>sdd</i> 96
<i>hs-t</i> (<i>hpr m-</i>) 72	<i>hpr-w</i> 20, 64, 77, 79	<i>św-w</i> 5, 66	<i>sdj hr</i> 59
<i>hc</i> (<i>w^c hnc</i>) 80	<i>hps</i> 62	<i>śwd</i> 40	<i>sdm</i> 57, 89, 128, 135
<i>hc-w</i> 8	<i>hfc</i> 92	<i>śwh</i> 95	<i>sd-t</i> 13
<i>hc-pj</i> 40, 99, 101	<i>hfc-t šsr</i> 10	<i>śwh-t</i> 74	<i>ś^c</i> 65, 67, 71, 75, 80, 92
<i>hc-t</i> 66, 67, 68	<i>hft</i> 37	<i>śbj</i> 35, 59	<i>śj</i> 107
<i>hw</i> 98 v.	<i>hft-hr-nb-ś</i> 28, 110	<i>śbj-w</i> 95	<i>sdm</i> 57, 89, 128, 135
<i>hwst</i> 8	<i>hft-tj</i> 13	<i>śbh</i> 71	<i>śb-t</i> 129
<i>hwj</i> 40	<i>hft-tj-w</i> 35	<i>śp-t</i> (<i>n m^c-t</i>) 109	<i>śc-t</i> 25, 26
<i>hwn</i> (<i>hkr</i>) 68	<i>hm</i> 60, 86, 129	<i>śplj</i> 98	<i>ścd</i> 35
<i>hb</i> 36	<i>hmt</i> 129	<i>śfj</i> 68	<i>św</i> (leeg) 31, 65
<i>hpt</i> 12	<i>hmt-f</i> (<i>m-</i>) 24	<i>śfh</i> 55, 129	<i>św</i> (zon) 33
<i>hfn-w</i> 61	<i>hmn-jw</i> 63, 68, 79		<i>św</i> 69, 100
<i>hmn-w</i> św 38	<i>hmnw</i> 129		
<i>hms-wt</i> 27			

<i>šfj-t</i> 5, 7 v.	<i>ks n psd-t</i> 97, 113	<i>tsš</i> 47	<i>dwsw-k</i> 4
<i>šm^c</i> 47	<i>ks</i> (ziel) 16, 99.	<i>ti-t</i> 66 v.	<i>dpj</i> 94, 95
<i>šn-wr</i> 5	<i>ks</i> (denken) 99	<i>twt</i> 19	<i>dpwj</i> 96
<i>šn-w</i> 22	<i>ksri</i> 36	<i>twt (mšw-t)</i> 39	<i>dm</i> 59
<i>šsp</i> 49	<i>km</i> 63, 91	<i>tbij</i> 99	<i>dm-t</i> 95
<i>šsp šn-w</i> 17	<i>km n s-t (m-)</i> 58	<i>tp-h-t</i> 49	<i>dm-t</i> 35
<i>šs (m^c)</i> 55	<i>kšks</i> 23	<i>tp-h-t</i> 40, 99	<i>dnh</i> 23
<i>šsr</i> 35	<i>kkw</i> 19	<i>tp-h-t Nwn</i> 12	<i>dnh-wj</i> 42
<i>štj</i> 74, 75, 110	<i>ktkt</i> 95	<i>Tfnt</i> 69, 100	<i>dhn</i> 96
<i>šd</i> (redden) 56, 60, 62	<i>Gb</i> 40	<i>Tm</i> 10, 79	<i>dr</i> 95, 128
<i>šd</i> (roepen) 95	<i>gmh</i> 22	<i>tm</i> 79	... <i>dgj</i> 22, 71
	<i>gmh-tw-š</i> 74	<i>tmm</i> 79	<i>dd ib-f (r-)</i> 56
	<i>gmhš-w</i> 84	<i>tnj</i> 67	
<i>ks</i> 48	<i>gmgm</i> 94	<i>tnm</i> 80	<i>dj</i> 33
<i>ksj</i> 25, 26	<i>gngn-wr</i> 69, 70	<i>tnm-w</i> 19	<i>d^cr</i> 86, 89
<i>ki</i> 38, 72	<i>gr</i> 70, 109	<i>thnt</i> 76	<i>dw</i> (berg) 41, 95
<i>km-s-t-f</i> 4	<i>grh</i> (nacht) 49, 100	<i>tkj</i> 79	<i>dw</i> (kwaad) 55
<i>kmj</i> 38, 70, 75	<i>grh</i> (gereed komen met) 59	<i>tj-t pd-t</i> 10	<i>db-t</i> 3, 110
<i>kmjw</i> 108	<i>grhj-t</i> 30	<i>tzw</i> 102	<i>db-tj</i> 110
<i>kmj-t</i> 6	<i>grg</i> 27, 40	<i>tzw (ndm)</i> 60	<i>db^c</i> 23
<i>kn</i> 37, 61	<i>gsqs</i> 30	<i>thb</i> 23	<i>dfd</i> 84
<i>krtj</i> 99	<i>ts-ntr</i> 5	<i>ts</i> 64, 69	<i>dr-c</i> 67
<i>kd</i> 38	<i>T-tnn</i> 64, 67, 79, 88	<i>ts ts</i> 27	<i>drj-t</i> 85
	<i>tj</i> 41	<i>ds-t</i> 37, 56, 80, 110	<i>d-t</i> (lichaam) 66, 78, 80, 81, 88
<i>ks</i> (stier) 43, 94, 95			<i>d-t</i> (eeuwigheid) 100, 131
<i>ks mwt-f</i> 64			

SYSTEMATISCH REGISTER

aarde 119	andere gedaante (bij het ont- waken) 20	berg van erts 41	Edfoe 120
aards koningschap (van Re) 48	animisme 120	beschermers 62, 134	eerste (Amon-god) 66, 75
absoluutheid (van Amon) 66	Anoe 97	bevruchten (van het veld) 104	eeuwigheid (v. Thebe) 12
achet-oog 82	anthropomorph (van Atoem) 80	bevruchter 94	éne (oog v. d. zon) 22
Achnaton 116 v.v.	אנך 51	Bnw-vogel 4	Enlil 97
acht oergoden 18	Apophis 14, 117	bodemcultuur 40	enneade 66
Adad 98	appellatieve vorm 128	Boechis 82	erfgenaam (van een god) 65
adaequaat (uitdrukken v.h. goddelijke) 85	arts (god als —) 55	bouw (Amon leidt de —) 135	ethische orde 133
adem 102	Asjeroe 27	bovenhemel 80	evolutionisme 120
administratie (van het land door Amon) 48	atmosferische (god) 59, 94 v.v.	brongaten 100	exclusivisme 44
afstand (god-wereld) 107	Atoem 67, 79 v., 84, 112, 118, 119, 123, 126, 127, 131	chiasme 80, 128	fascinans 7 v., 19
ahet-koe 94	aton 116	Chons 115	fetisjisme 120
alenige 18	autobiografie 53	continuïteit (schepper-schep- ping) 106	Geb 118, 119, 124
alheer 80	ba 15	cultusboot 14, 15	geboorte (zonder ouders) 73 v.
alleen (b.d. schepping) 70	ba van Sjoë 131	dagtocht 80	gedenken 62
almacht 24	ba van de zon 3, 81	dag- en nachttocht van de zon 3, 4, 33	geheim wezen van Amon 64
alomtegenwoordigheid 76, 85, 98, 132	barmhartigheid 134	dal-feest 14, 110	geliefde 7 v.
alwetendheid 135	Bastet 11, 27	datering (van Leiden I 350) 15	generaties v. Amon 64
alziendheid 32	begin (van de schepping) 65, 68, 71, 72	deïsme 120	gerechtigheid 134
Amarna 24, 116 v.v.	begravenis 108 v.	delen (i.d. offers) 17	geslachtsleven 91 v.
Amarnahymnen 51	beleid (van Amon) 61	dodenrijk 118	gestalten (van de zon) 77
Amon 88 v.	bemannings (v.d. zonneboot) 37	doodslot 56	getallen-woordspel 129
Amoncredo 114 v.v.	benedenhemel 80	dualisme 34	gevreemde 7 v.
Amon-Re 30		edelstenen 21	glanzend 76
Amon-Re-Ptah 87 v.v.			god (in het algemeen) 113
ἀναμνησις 62			godendecreet 108
			godengeneraties 65
			grondvestingsceremonie 49

- gunstige wind 36
- harpoen 35
- Hathor 27
- heer 19, 135
- heer der goden 113
- heerschappij van Thebe 107 v.
- Heliopolis 68, 78, 87, 89, 90, 98
- henotheïsme 18
- herder (goede —) 135
- herleven 20
- herleven der natuur 18
- Hermonthis 81 v.
- Hermopolis 68
- hiernamaals 111
- high god 120
- Hoe 98
- hoorder der gebeden 57
- horen (van god als stier) 97
- Horus 120
- יְהוָה 135
- identificatie 66 v., 105, 112
- indelen van de tijd 30
- יְרֵאָתִי ihu 5
- ka 99
- ka van alle goden 114
- Kagemni 52
- Käirohymne 25
- kajuit (v. d. zonneboot) 36
- Kbh.t 125
- kleuren 21
- koning 69, 94 v.
- koning (Amon als —) 40, 46 v.
- koning der goden 114
- kosmische orde 133
- kosmogonie 91
- kosmos 111
- kracht van Re 37
- krokodil 95
- landen (= sterven) 109
- lapislazuli 21
- leeuw 42, 43, 95
- leven 85, 91, 106, 131
- leven der goden (Amon) 24
- levensduur 58
- levensgrond (Amon is —) 132
- levensonderhoud 49 v.
- levenswater 101
- libatie 8 v.
- lichaamsdelen (goden als —) 68
- lichaamsfuncties 105
- licht 131
- lichtgod 33
- lijk 80
- lijk van de zon 3, 4, 81
- linkeroog 100 v.
- loop van de zon 32
- lot 135
- lucht 85, 130
- luchtgod 76, 83
- maan 49, 100 v.
- macht 44 v., 76, 84
- Mafdet 27
- magie (met de naam) 59
- malachiet 21
- meettouw 49
- Memphis 88, 90
- metropolis 27
- Min 64, 119
- Moet 27, 115
- monotheïsme 17, 112
- Month 82, 91, 95
- mummie 110
- mummie van de zon 3 v.v.
- mysterium tremendum 7 v.
- mythologie 17
- naam 86
- naamgeving 74
- nabijheid (god-wereld) 107
- nachtelijk feest 49
- nachttocht (v. d. zon) 80
- naklank van Amarna 17
- namen (goden zijn — v. Amon) 67
- natuurverering 116
- navorsen (van de god) 86
- necropolis 109, 110
- negatieve confessie 53
- Neith 11
- nest 13
- niet zijn 79
- Nijloverstroming 99, 101 v.
- Noen 67, 101, 117
- oergans 69 v.
- oergod 78
- oergoden (acht —) 63
- oergoden (Amon met — ge-identificeerd) 63
- oerheuvel 25, 26, 82
- oermoeder 93
- oermonotheïsme 120 v.v.
- oerplaats 12, 13
- oervader 93
- oerwater 19, 70
- offers 132
- ogen van Amon 56
- onafhankelijkheid van Amon 72
- onanie 92
- onderscheid (god-schepping) 105
- oneindig 85
- ongedifferentieerd (antiek denken) 106
- Onoerislegende 27
- onschuldsbetuiging 109
- ontwaken 19, 20
- onweersgod 96
- oog van Re (stad) 10
- oog van Re 27
- oogziekte 55
- openbaar 76 v.
- openbaring 90
- openen (v. d. kapel) 22
- Opet-feest 14
- orakel 89 v.
- orakelgod 135
- oren (van Amon) 56
- oriëntatie 49
- Osiris 111, 119, 122, 124, 127
- oudste (oergod) 67
- overstroming 40, 104
- paniek (Amon redt in —) 60
- pantheïsme 76, 85, 99, 106
- „Partizipialstil” 128
- persoonlijke vroomheid 50 v.v.
- phoenix 13
- Pianchi 53, 61
- planten (leven d.d. zon) 22
- polytheïsme 120, 121
- potentieel leven 19
- praëxistentie 19, 70
- primaat 17, 64, 69, 112 v.v.
- primaat van Thebe 9 v., 25
- primaatsaanspraken 135
- primaatsaanspraken van andere goden 118
- processie 14
- processiefeest 13
- processievaart 7
- Ptah 50, 88 v., 121, 123
- Ptahhotep 52
- Ptahhymne 105
- ramvorm v. Amon 5
- rationalisme 118
- Re 67, 88 v., 113, 115, 122, 127
- rechter 133
- rechteroog 100 v.v.
- redden (door Amon) 56
- redder 133
- regelmaat 30
- religion of the poor 52
- residentie, i. d. delta 15
- reukoffer 8 v.
- reukwerk-landen 4 v.
- roofdieren 40
- roofvogel (koning als —) 41
- Sachmet 11, 27, 36, 119
- schaduw (= bescherming) 28 v.
- schepper 105
- schepper der goden 114
- schepping 105
- schepping door het woord 71, 98
- schipbreukeling 60
- Sesjat 107 v.
- Sia 98 v.
- Sjabakatekst 67, 98, 121
- Sjamasj 132 v.v.
- שְׂאוֹל 56
- Sjoe 12, 33, 50, 67, 69, 72 v., 83, 91, 92, 100, 106 v., 118, 119, 126, 130 v.v.
- slaap 20
- slang 35
- sociale moraal 133, 134
- souverein (over de goden) 113, 114
- spuwen (scheppingsdaad) 69
- stad 27
- stafcultus 45
- sterker (Amon is —) 17
- stier 91, 94, 95, 96
- stier (beschermend) 43
- stier (van de enneade) 97
- stijl 127 v.v.
- stille in den lande 51 v., 134
- s'oring (atmosferische —) 96
- subordinatie (aan Amon) 19, 49 v., 114
- syncretisme 116
- Tefnet 12, 27, 66, 69, 91, 92, 100, 126
- tenen (goden als — v. Amon) 68
- Thebe 11, 88, 90, 108
- Thebe, beeld van de kosmos 12
- Thebe als overwinnende godin 9 v.
- Thot 107 v., 119
- tijdsindeling 100
- toen nog niet 65
- triade (goden-) 87
- troon van Re 113
- twee ogen v. d. zon 31
- uitspreken (v. d. godsnaam) 86
- uitverkiezing 56
- uraeus 49
- „Urheber” 120
- Utnapisjtjm 134
- vader der goden 94
- veerman (over doodsrivier) 100

vegetatie 105, 132	vijand (v. d. zon) 13	water (Amon redt op het —) 59	zelfschepping 37 v.v., 68, 71
veldgewas 104	vingertelrijm 129	weg (zon wijst —) 31	zichtbaar (zon) 33
verborgen (v. Amon) 76 v.	volksgodsdienst 52	wereldgrond 105	ziekte (= dood) 56
verborgen van geboorte 74	volledig zijn (v. Atoem) 79	wierook 8 v.	ziel 80
verborgen grond 76	voorhoofd v. d. god 6	wijsheid 133	zien (bij dageraad) 22
verborgenheid (v. Amon) 82 v.	voorspoed 103	wijsheidsliteratuur 51 v.	zon 100 v.v.
verborgenheid v. d. zon 34	voortbrengen (v. d. oergoden d. Amon) 64	woedende dieren 94 v.	zondebewustzijn 53 v.
verjongen (v. d. zon) 68	voortplantingsvermogen 92	woedend zonneoog 27	zonnegod 30, 83, 115
verlengen v. d. levenstijd 58	vreemde landen 5 v., 118	Zedekia 97	zonneoog 13
vernieuwing v. d. zon 31	waakzaam (v. d. zon) 31	zegel 23	zonnetocht 29 v.
verwekker der oergoden 79			zonnevijand 34 v., 95
verzamelen (goden — zich tot Amon) 19			zonsopgang 68

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

OULDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

UIT

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

TE LEIDEN

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

ONDER REDACTIE VAN

DR. W. D. VAN WIJNGAARDEN

Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

NIEUWE REEKS XXVIII

J. ZANDEE

DE HYMNEN AAN AMON VAN PAPYRUS LEIDEN I 350

BIJLAGE I

HIËROGLYPHISCHE TEKST

PL. I—VI

UITGEGEVEN DOOR EN VERKRIJGBAAR BIJ
HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

1947

I

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27.

rubra ²¹ *aversi pando in red* ²⁰

III

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28.

28

1777
 1778
 1779
 1780
 1781
 1782
 1783
 1784
 1785
 1786
 1787
 1788
 1789
 1790
 1791
 1792
 1793
 1794
 1795
 1796
 1797
 1798
 1799
 1800

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

UIT

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

TE LEIDEN

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

ONDER REDACTIE VAN

DR. W. D. VAN WIJNGAARDEN

Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

NIEUWE REEKS XXVIII

J. ZANDEE

DE HYMNEN AAN AMON VAN PAPYRUS LEIDEN I 350

BIJLAGE II

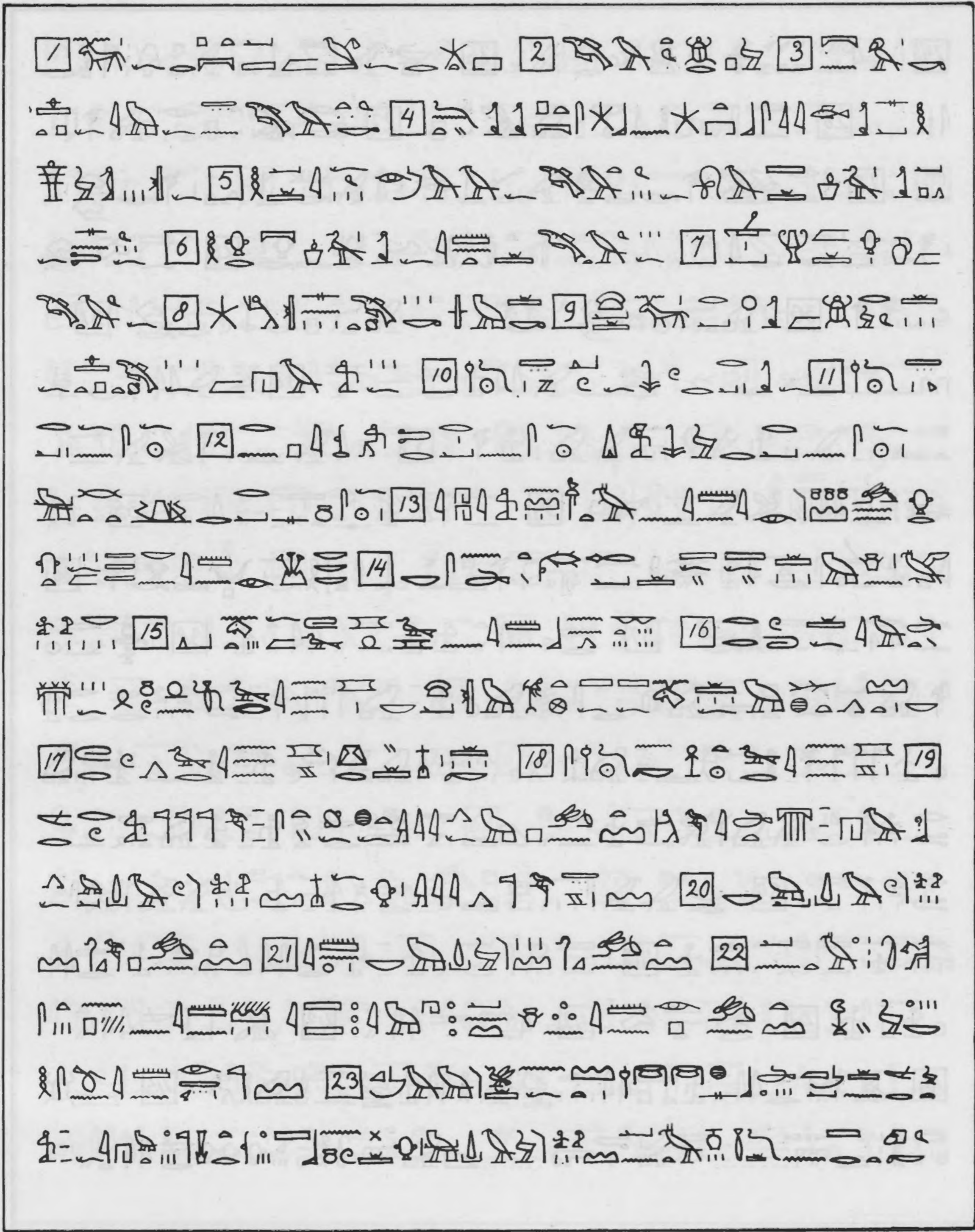
EGYPTISCHE CITATEN

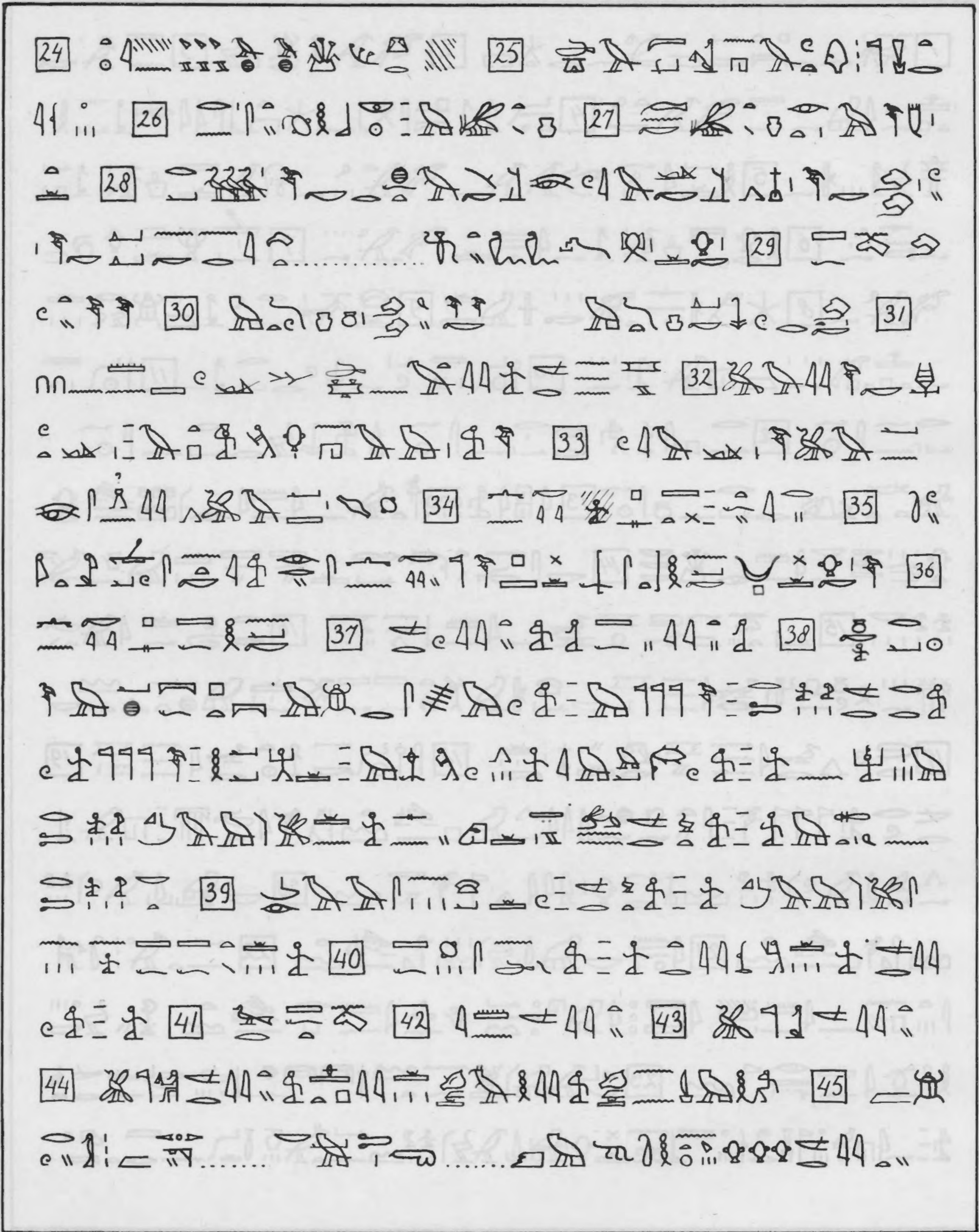
PL. VII—XXXI

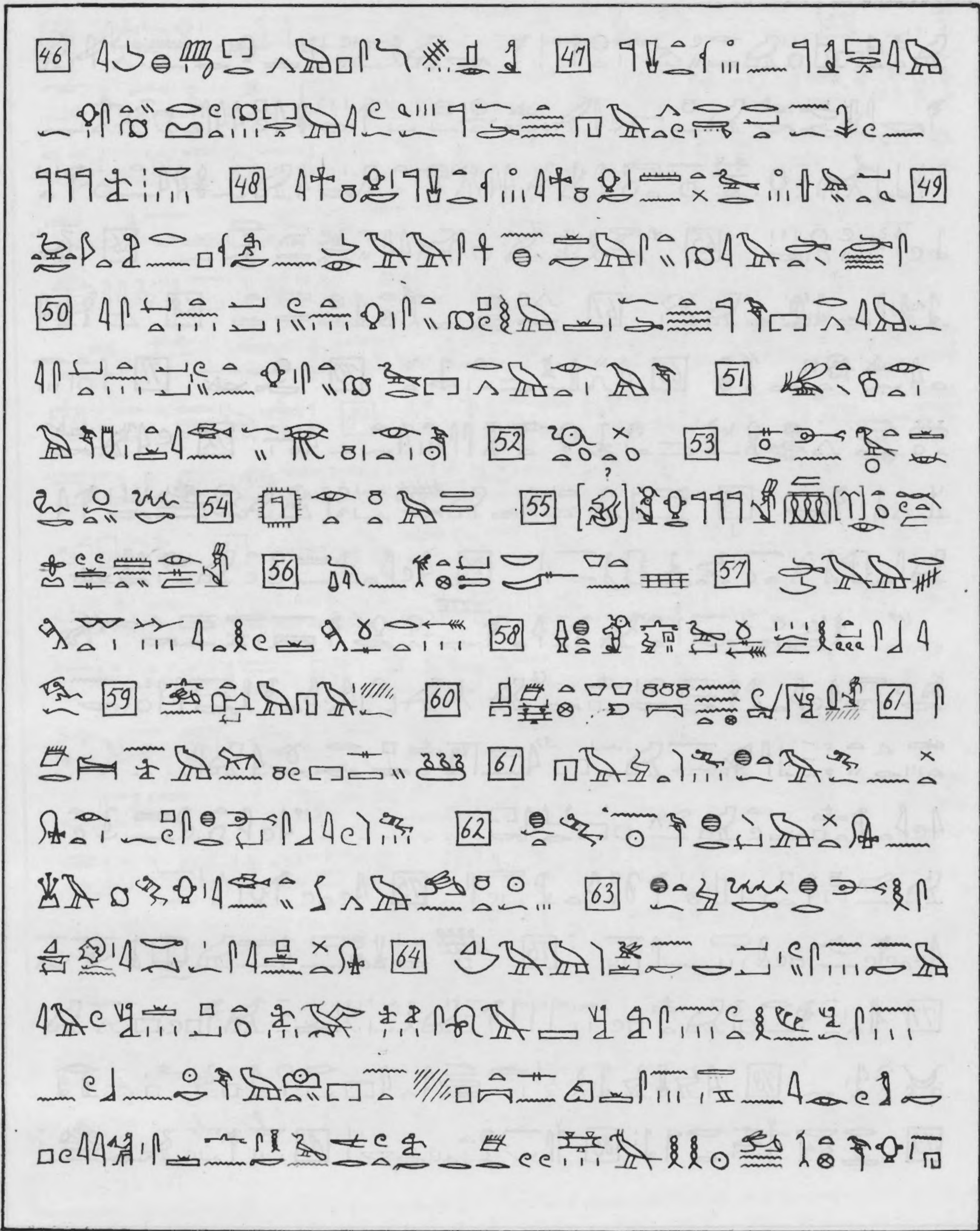

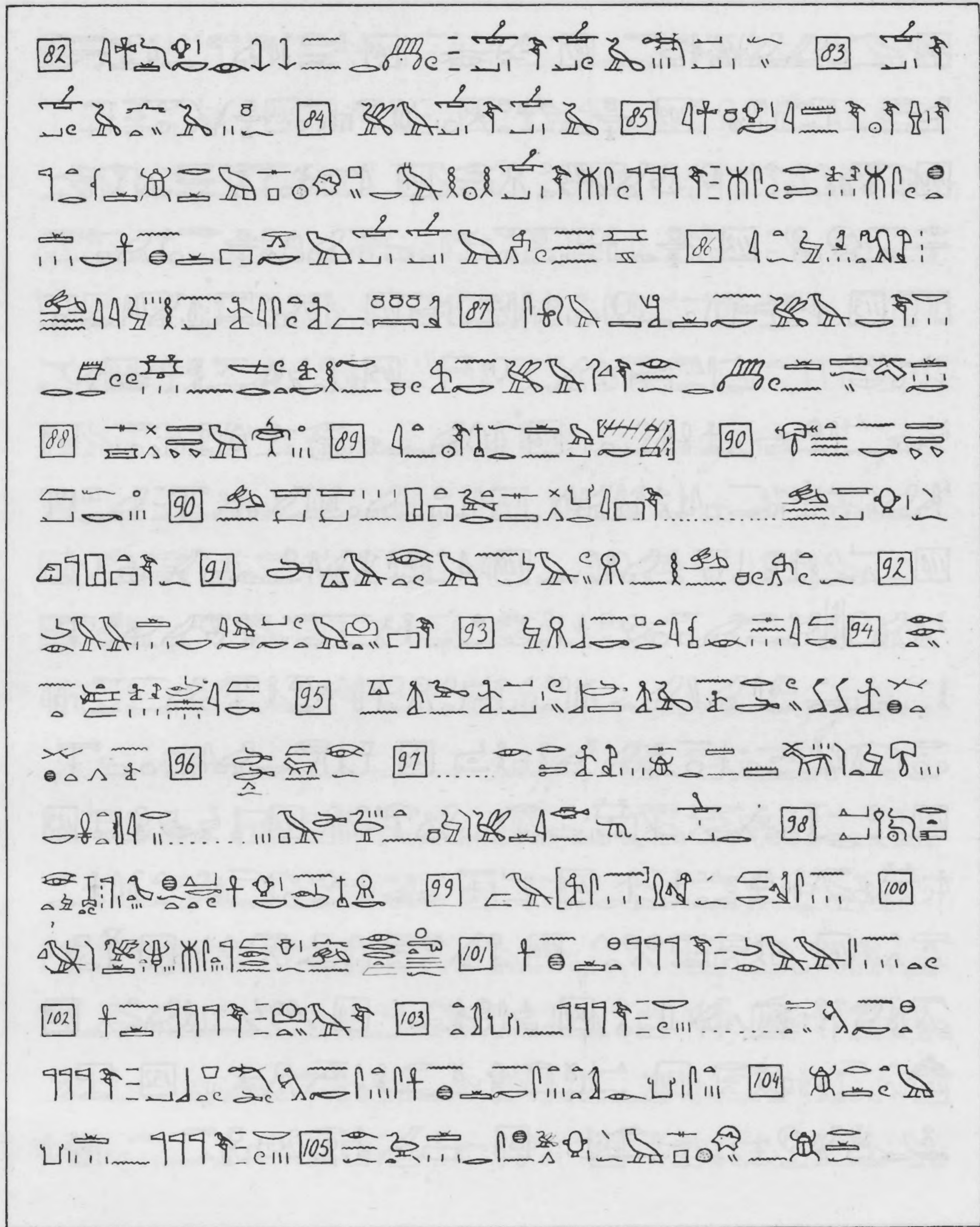
UITGEGEVEN DOOR EN VERKRIJGBAAR BIJ
HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

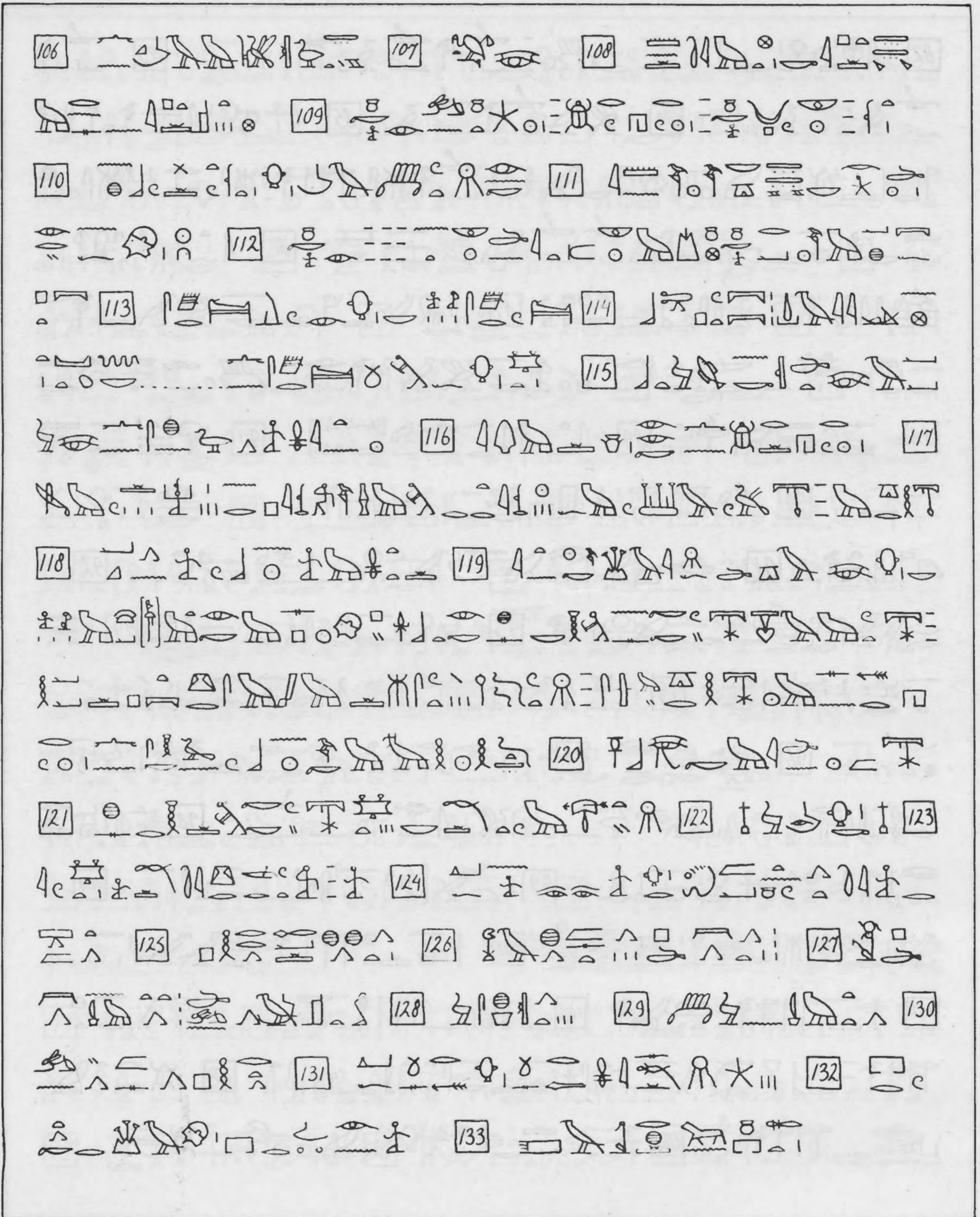
1947

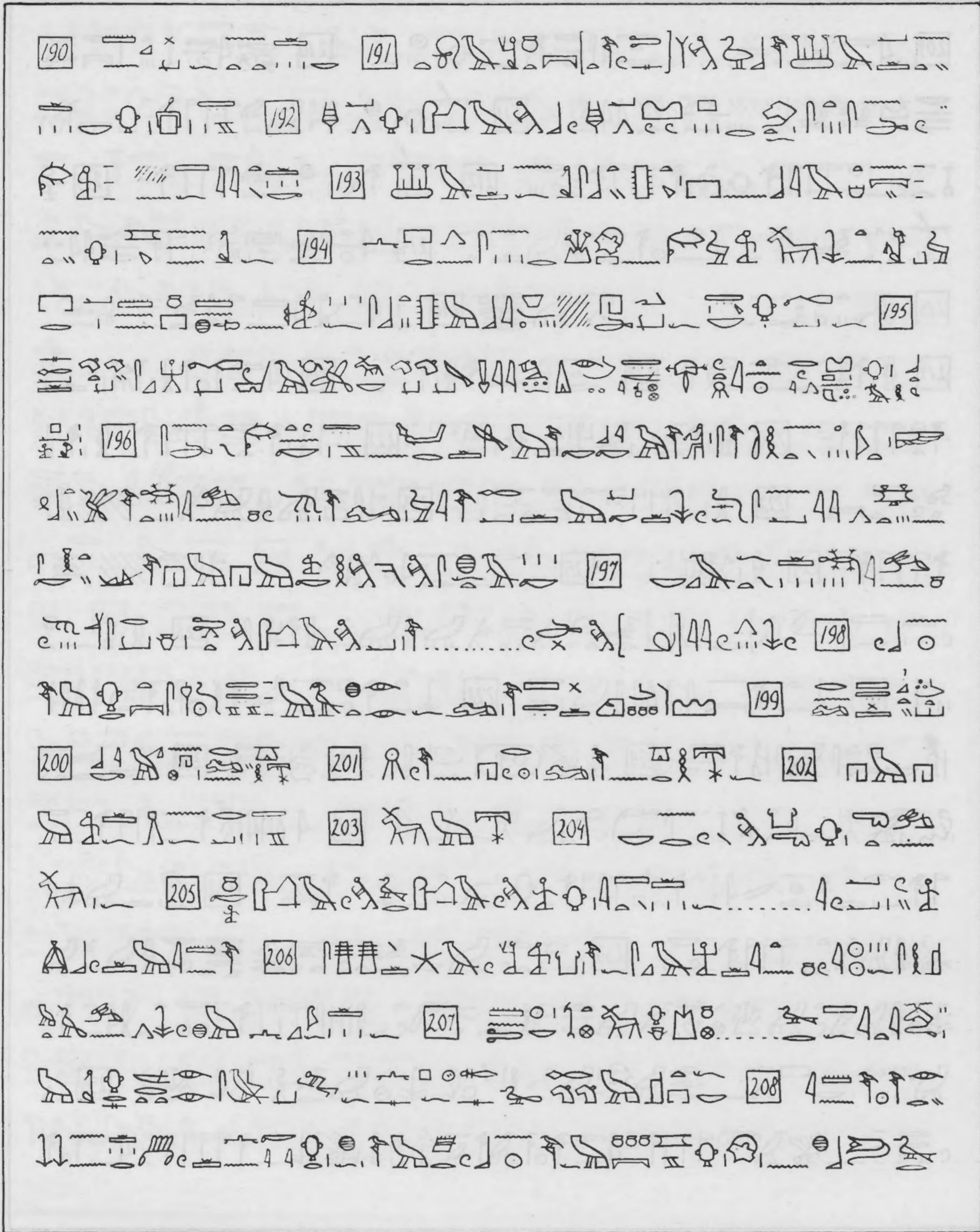

134 135 136 137
 138 139 140 Erkan dan alleen *uitgewallen zijn* De lezingen
 en *wisselen ook in VI g* 141 142 143
 144 145 146
 147 *De kern r, z, richtig gehen u*
ä Seit N.R. a) vom fahren (eines Schiffes). 148
 149 150
 151 152
 153 154

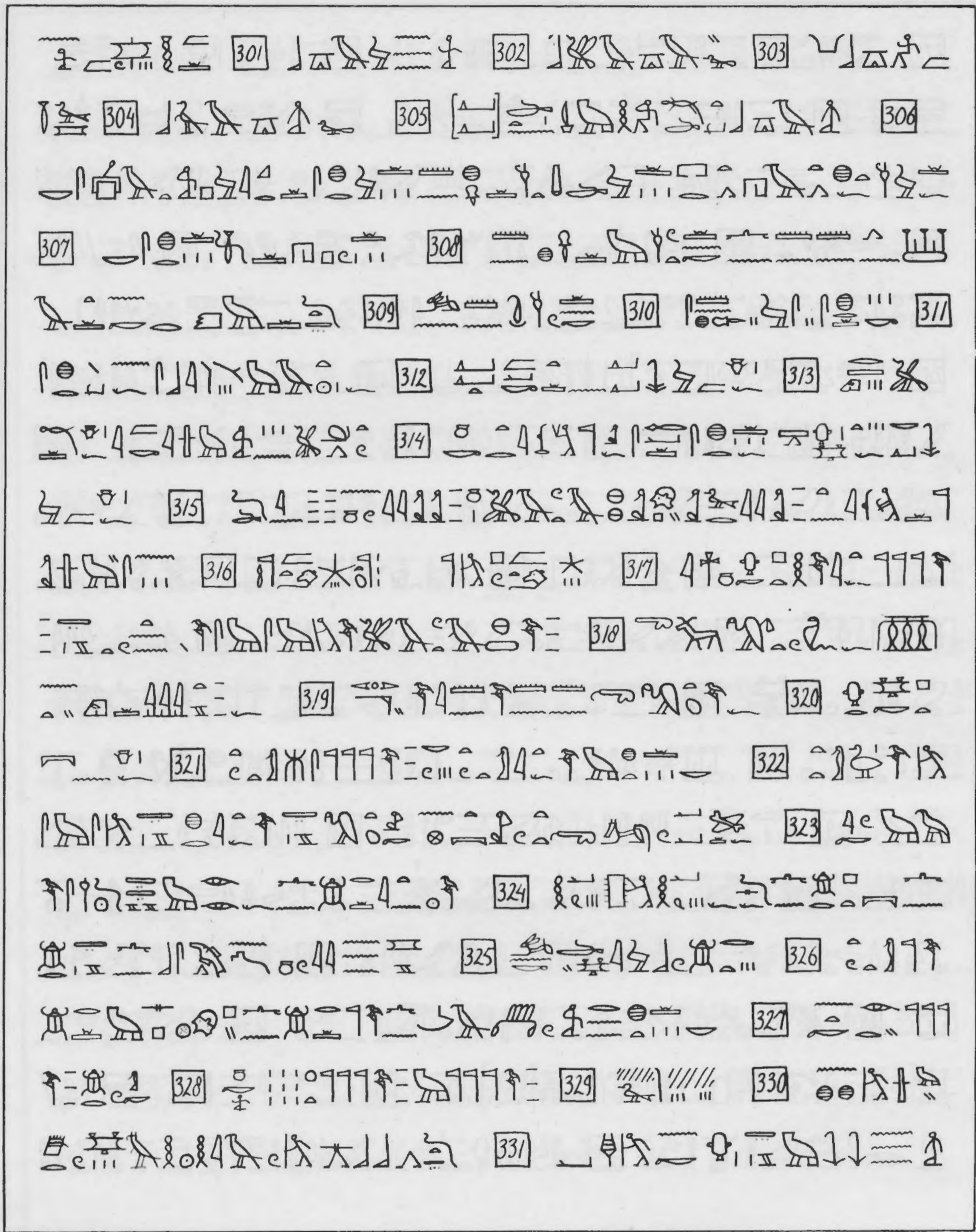
155 156 157 158
 159 160 161 162 163 164 165 166
 167 168 169 170 171
 172 173 174 175 176 177 178 179
 180 181 182 183 184 185 186
 187 188 189

Sethe: Lies III start 4 " ?

209 4=K: = 210 4=K: =
 211 4=K: = 212 4=K: = 213 4=K: =
 214 4=K: = 215 4=K: = 216 4=K: =
 217 4=K: = 218 4=K: = 219 4=K: =
 220 4=K: = 221 4=K: = 222 4=K: = 223 4=K: =
 224 4=K: = 225 4=K: = 226 4=K: =
 227 4=K: = 228 4=K: = 229 4=K: = 230 4=K: =
 231 4=K: = 232 4=K: = 233 4=K: = 234 4=K: =

253 254
 255 256
 257
 258 259
 260 261
 262
 263 264
 265
 266
 267 268
 269
 270
 271 272
 273

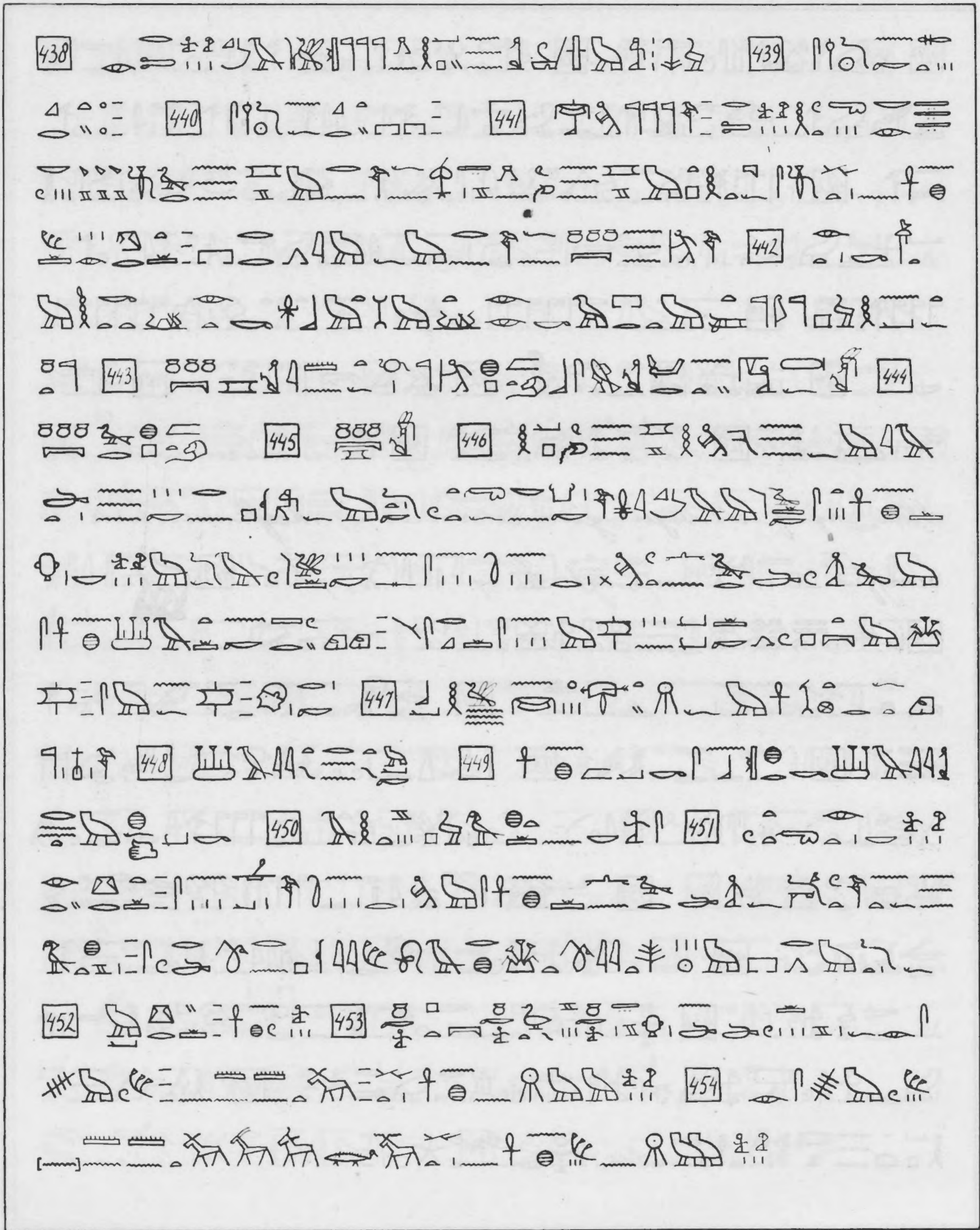
332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360

361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383

Hieronder volgt een lijst van 22 nummerde Egyptische hiërogliefen, die zijn afgebeeld op een plaat. De hiërogliefen zijn in 11 rijen geordend, met twee hiërogliefen per rij. De afbeeldingen zijn nauwkeurig getekend en worden vergezeld van hun respectieve nummers in een klein vierkant kader. De hiërogliefen variëren in vorm, van eenvoudige lijnen tot meer complexe symbolen met meerdere streken en gebogen vormen.

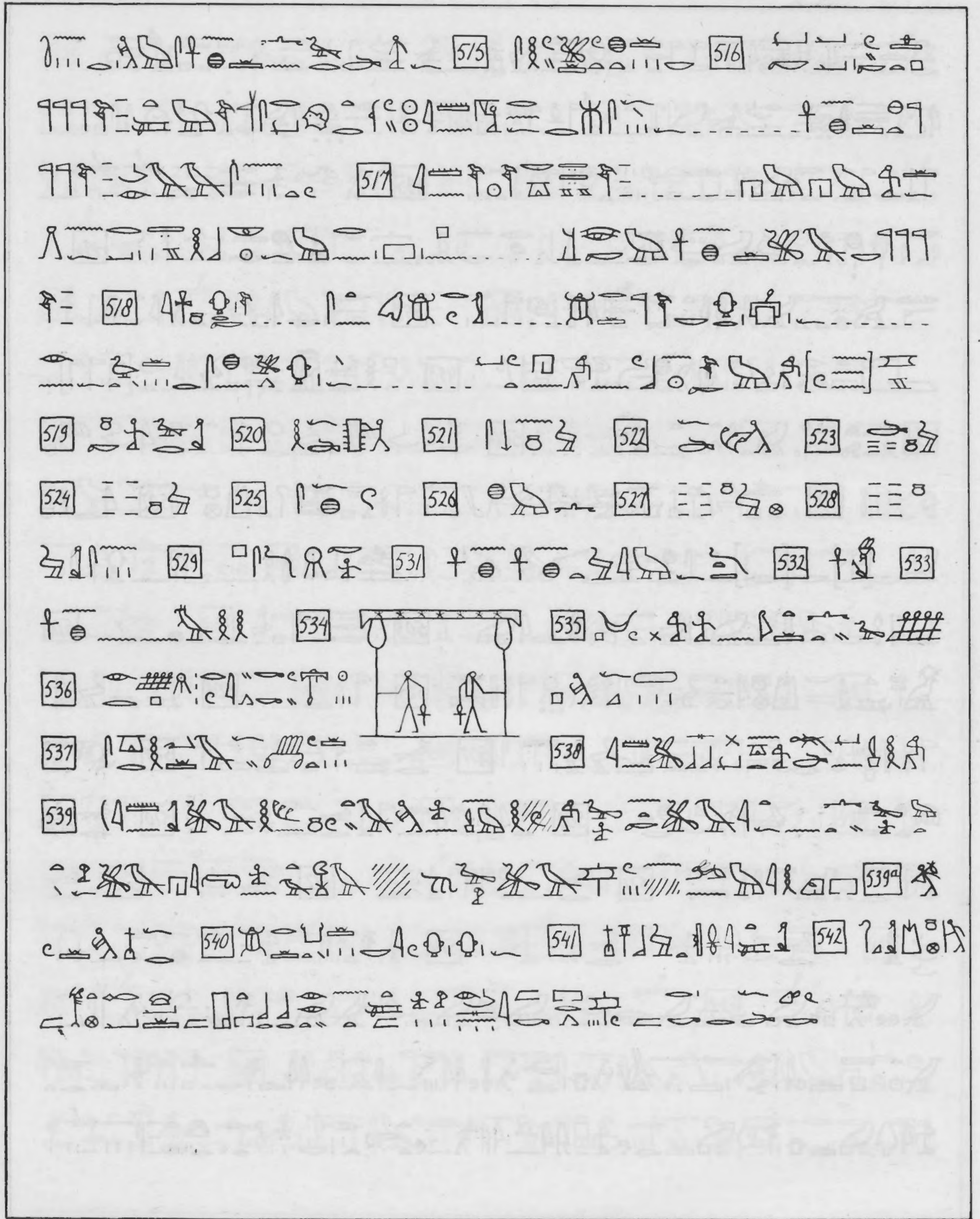
401 402 403
 404 405 406 407 408 409
 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420

420 𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫𐎬𐎭𐎮𐎯𐎰𐎱𐎲𐎳𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹𐎺𐎻𐎼𐎽𐎾𐎿𐏀𐏁𐏂𐏃𐏄𐏅𐏆𐏇𐏈𐏉𐏊𐏋𐏌𐏍𐏎𐏏𐏐𐏑𐏒𐏓𐏔𐏕𐏖𐏗𐏘𐏙𐏚𐏛𐏜𐏝𐏞𐏟𐏠𐏡𐏢𐏣𐏤𐏥𐏦𐏧𐏨𐏩𐏪𐏫𐏬𐏭𐏮𐏯𐏰𐏱𐏲𐏳𐏴𐏵𐏶𐏷𐏸𐏹𐏺𐏻𐏼𐏽𐏾𐏿𐐀𐐁𐐂𐐃𐐄𐐅𐐆𐐇𐐈𐐉𐐊𐐋𐐌𐐍𐐎𐐏𐐐𐐑𐐒𐐓𐐔𐐕𐐖𐐗𐐘𐐙𐐚𐐛𐐜𐐝𐐞𐐟𐐠𐐡𐐢𐐣𐐤𐐥𐐦𐐧𐐨𐐩𐐪𐐫𐐬𐐭𐐮𐐯𐐰𐐱𐐲𐐳𐐴𐐵𐐶𐐷𐐸𐐹𐐺𐐻𐐼𐐽𐐾𐐿𐑀𐑁𐑂𐑃𐑄𐑅𐑆𐑇𐑈𐑉𐑊𐑋𐑌𐑍𐑎𐑏𐑐𐑑𐑒𐑓𐑔𐑕𐑖𐑗𐑘𐑙𐑚𐑛𐑜𐑝𐑞𐑟𐑠𐑡𐑢𐑣𐑤𐑥𐑦𐑧𐑨𐑩𐑪𐑫𐑬𐑭𐑮𐑯𐑰𐑱𐑲𐑳𐑴𐑵𐑶𐑷𐑸𐑹𐑺𐑻𐑼𐑽𐑾𐑿𐒀𐒁𐒂𐒃𐒄𐒅𐒆𐒇𐒈𐒉𐒊𐒋𐒌𐒍𐒎𐒏𐒐𐒑𐒒𐒓𐒔𐒕𐒖𐒗𐒘𐒙𐒚𐒛𐒜𐒝𐒞𐒟𐒠𐒡𐒢𐒣𐒤𐒥𐒦𐒧𐒨𐒩𐒪𐒫𐒬𐒭𐒮𐒯𐒰𐒱𐒲𐒳𐒴𐒵𐒶𐒷𐒸𐒹𐒺𐒻𐒼𐒽𐒾𐒿𐓀𐓁𐓂𐓃𐓄𐓅𐓆𐓇𐓈𐓉𐓊𐓋𐓌𐓍𐓎𐓏𐓐𐓑𐓒𐓓𐓔𐓕𐓖𐓗𐓘𐓙𐓚𐓛𐓜𐓝𐓞𐓟𐓠𐓡𐓢𐓣𐓤𐓥𐓦𐓧𐓨𐓩𐓪𐓫𐓬𐓭𐓮𐓯𐓰𐓱𐓲𐓳𐓴𐓵𐓶𐓷𐓸𐓹𐓺𐓻𐓼𐓽𐓾𐓿𐔀𐔁𐔂𐔃𐔄𐔅𐔆𐔇𐔈𐔉𐔊𐔋𐔌𐔍𐔎𐔏𐔐𐔑𐔒𐔓𐔔𐔕𐔖𐔗𐔘𐔙𐔚𐔛𐔜𐔝𐔞𐔟𐔠𐔡𐔢𐔣𐔤𐔥𐔦𐔧𐔨𐔩𐔪𐔫𐔬𐔭𐔮𐔯𐔰𐔱𐔲𐔳𐔴𐔵𐔶𐔷𐔸𐔹𐔺𐔻𐔼𐔽𐔾𐔿𐕀𐕁𐕂𐕃𐕄𐕅𐕆𐕇𐕈𐕉𐕊𐕋𐕌𐕍𐕎𐕏𐕐𐕑𐕒𐕓𐕔𐕕𐕖𐕗𐕘𐕙𐕚𐕛𐕜𐕝𐕞𐕟𐕠𐕡𐕢𐕣𐕤𐕥𐕦𐕧𐕨𐕩𐕪𐕫𐕬𐕭𐕮𐕯𐕰𐕱𐕲𐕳𐕴𐕵𐕶𐕷𐕸𐕹𐕺𐕻𐕼𐕽𐕾𐕿𐖀𐖁𐖂𐖃𐖄𐖅𐖆𐖇𐖈𐖉𐖊𐖋𐖌𐖍𐖎𐖏𐖐𐖑𐖒𐖓𐖔𐖕𐖖𐖗𐖘𐖙𐖚𐖛𐖜𐖝𐖞𐖟𐖠𐖡𐖢𐖣𐖤𐖥𐖦𐖧𐖨𐖩𐖪𐖫𐖬𐖭𐖮𐖯𐖰𐖱𐖲𐖳𐖴𐖵𐖶𐖷𐖸𐖹𐖺𐖻𐖼𐖽𐖾𐖿𐗀𐗁𐗂𐗃𐗄𐗅𐗆𐗇𐗈𐗉𐗊𐗋𐗌𐗍𐗎𐗏𐗐𐗑𐗒𐗓𐗔𐗕𐗖𐗗𐗘𐗙𐗚𐗛𐗜𐗝𐗞𐗟𐗠𐗡𐗢𐗣𐗤𐗥𐗦𐗧𐗨𐗩𐗪𐗫𐗬𐗭𐗮𐗯𐗰𐗱𐗲𐗳𐗴𐗵𐗶𐗷𐗸𐗹𐗺𐗻𐗼𐗽𐗾𐗿𐘀𐘁𐘂𐘃𐘄𐘅𐘆𐘇𐘈𐘉𐘊𐘋𐘌𐘍𐘎𐘏𐘐𐘑𐘒𐘓𐘔𐘕𐘖𐘗𐘘𐘙𐘚𐘛𐘜𐘝𐘞𐘟𐘠𐘡𐘢𐘣𐘤𐘥𐘦𐘧𐘨𐘩𐘪𐘫𐘬𐘭𐘮𐘯𐘰𐘱𐘲𐘳𐘴𐘵𐘶𐘷𐘸𐘹𐘺𐘻𐘼𐘽𐘾𐘿𐙀𐙁𐙂𐙃𐙄𐙅𐙆𐙇𐙈𐙉𐙊𐙋𐙌𐙍𐙎𐙏𐙐𐙑𐙒𐙓𐙔𐙕𐙖𐙗𐙘𐙙𐙚𐙛𐙜𐙝𐙞𐙟𐙠𐙡𐙢𐙣𐙤𐙥𐙦𐙧𐙨𐙩𐙪𐙫𐙬𐙭𐙮𐙯𐙰𐙱𐙲𐙳𐙴𐙵𐙶𐙷𐙸𐙹𐙺𐙻𐙼𐙽𐙾𐙿𐚀𐚁𐚂𐚃𐚄𐚅𐚆𐚇𐚈𐚉𐚊𐚋𐚌𐚍𐚎𐚏𐚐𐚑𐚒𐚓𐚔𐚕𐚖𐚗𐚘𐚙𐚚𐚛𐚜𐚝𐚞𐚟𐚠𐚡𐚢𐚣𐚤𐚥𐚦𐚧𐚨𐚩𐚪𐚫𐚬𐚭𐚮𐚯𐚰𐚱𐚲𐚳𐚴𐚵𐚶𐚷𐚸𐚹𐚺𐚻𐚼𐚽𐚾𐚿𐛀𐛁𐛂𐛃𐛄𐛅𐛆𐛇𐛈𐛉𐛊𐛋𐛌𐛍𐛎𐛏𐛐𐛑𐛒𐛓𐛔𐛕𐛖𐛗𐛘𐛙𐛚𐛛𐛜𐛝𐛞𐛟𐛠𐛡𐛢𐛣𐛤𐛥𐛦𐛧𐛨𐛩𐛪𐛫𐛬𐛭𐛮𐛯𐛰𐛱𐛲𐛳𐛴𐛵𐛶𐛷𐛸𐛹𐛺𐛻𐛼𐛽𐛾𐛿𐜀𐜁𐜂𐜃𐜄𐜅𐜆𐜇𐜈𐜉𐜊𐜋𐜌𐜍𐜎𐜏𐜐𐜑𐜒𐜓𐜔𐜕𐜖𐜗𐜘𐜙𐜚𐜛𐜜𐜝𐜞𐜟𐜠𐜡𐜢𐜣𐜤𐜥𐜦𐜧𐜨𐜩𐜪𐜫𐜬𐜭𐜮𐜯𐜰𐜱𐜲𐜳𐜴𐜵𐜶𐜷𐜸𐜹𐜺𐜻𐜼𐜽𐜾𐜿𐝀𐝁𐝂𐝃𐝄𐝅𐝆𐝇𐝈𐝉𐝊𐝋𐝌𐝍𐝎𐝏𐝐𐝑𐝒𐝓𐝔𐝕𐝖𐝗𐝘𐝙𐝚𐝛𐝜𐝝𐝞𐝟𐝠𐝡𐝢𐝣𐝤𐝥𐝦𐝧𐝨𐝩𐝪𐝫𐝬𐝭𐝮𐝯𐝰𐝱𐝲𐝳𐝴𐝵𐝶𐝷𐝸𐝹𐝺𐝻𐝼𐝽𐝾𐝿𐞀𐞁𐞂𐞃𐞄𐞅𐞆𐞇𐞈𐞉𐞊𐞋𐞌𐞍𐞎𐞏𐞐𐞑𐞒𐞓𐞔𐞕𐞖𐞗𐞘𐞙𐞚𐞛𐞜𐞝𐞞𐞟𐞠𐞡𐞢𐞣𐞤𐞥𐞦𐞧𐞨𐞩𐞪𐞫𐞬𐞭𐞮𐞯𐞰𐞱𐞲𐞳𐞴𐞵𐞶𐞷𐞸𐞹𐞺𐞻𐞼𐞽𐞾𐞿𐟀𐟁𐟂𐟃𐟄𐟅𐟆𐟇𐟈𐟉𐟊𐟋𐟌𐟍𐟎𐟏𐟐𐟑𐟒𐟓𐟔𐟕𐟖𐟗𐟘𐟙𐟚𐟛𐟜𐟝𐟞𐟟𐟠𐟡𐟢𐟣𐟤𐟥𐟦𐟧𐟨𐟩𐟪𐟫𐟬𐟭𐟮𐟯𐟰𐟱𐟲𐟳𐟴𐟵𐟶𐟷𐟸𐟹𐟺𐟻𐟼𐟽𐟾𐟿𐠀𐠁𐠂𐠃𐠄𐠅𐠆𐠇𐠈𐠉𐠊𐠋𐠌𐠍𐠎𐠏𐠐𐠑𐠒𐠓𐠔𐠕𐠖𐠗𐠘𐠙𐠚𐠛𐠜𐠝𐠞𐠟𐠠𐠡𐠢𐠣𐠤𐠥𐠦𐠧𐠨𐠩𐠪𐠫𐠬𐠭𐠮𐠯𐠰𐠱𐠲𐠳𐠴𐠵𐠶𐠷𐠸𐠹𐠺𐠻𐠼𐠽𐠾𐠿𐡀𐡁𐡂𐡃𐡄𐡅𐡆𐡇𐡈𐡉𐡊𐡋𐡌𐡍𐡎𐡏𐡐𐡑𐡒𐡓𐡔𐡕𐡖𐡗𐡘𐡙𐡚𐡛𐡜𐡝𐡞𐡟𐡠𐡡𐡢𐡣𐡤𐡥𐡦𐡧𐡨𐡩𐡪𐡫𐡬𐡭𐡮𐡯𐡰𐡱𐡲𐡳𐡴𐡵𐡶𐡷𐡸𐡹𐡺𐡻𐡼𐡽𐡾𐡿𐢀𐢁𐢂𐢃𐢄𐢅𐢆𐢇𐢈𐢉𐢊𐢋𐢌𐢍𐢎𐢏𐢐𐢑𐢒𐢓𐢔𐢕𐢖𐢗𐢘𐢙𐢚𐢛𐢜𐢝𐢞𐢟𐢠𐢡𐢢𐢣𐢤𐢥𐢦𐢧𐢨𐢩𐢪𐢫𐢬𐢭𐢮𐢯𐢰𐢱𐢲𐢳𐢴𐢵𐢶𐢷𐢸𐢹𐢺𐢻𐢼𐢽𐢾𐢿𐣀𐣁𐣂𐣃𐣄𐣅𐣆𐣇𐣈𐣉𐣊𐣋𐣌𐣍𐣎𐣏𐣐𐣑𐣒𐣓𐣔𐣕𐣖𐣗𐣘𐣙𐣚𐣛𐣜𐣝𐣞𐣟𐣠𐣡𐣢𐣣𐣤𐣥𐣦𐣧𐣨𐣩𐣪𐣫𐣬𐣭𐣮𐣯𐣰𐣱𐣲𐣳𐣴𐣵𐣶𐣷𐣸𐣹𐣺𐣻𐣼𐣽𐣾𐣿𐤀𐤁𐤂𐤃𐤄𐤅𐤆𐤇𐤈𐤉𐤊𐤋𐤌𐤍𐤎𐤏𐤐𐤑𐤒𐤓𐤔𐤕𐤖𐤗𐤘𐤙𐤚𐤛𐤜𐤝𐤞𐤟𐤠𐤡𐤢𐤣𐤤𐤥𐤦𐤧𐤨𐤩𐤪𐤫𐤬𐤭𐤮𐤯𐤰𐤱𐤲𐤳𐤴𐤵𐤶𐤷𐤸𐤹𐤺𐤻𐤼𐤽𐤾𐤿𐥀𐥁𐥂𐥃𐥄𐥅𐥆𐥇𐥈𐥉𐥊𐥋𐥌𐥍𐥎𐥏𐥐𐥑𐥒𐥓𐥔𐥕𐥖𐥗𐥘𐥙𐥚𐥛𐥜𐥝𐥞𐥟𐥠𐥡𐥢𐥣𐥤𐥥𐥦𐥧𐥨𐥩𐥪𐥫𐥬𐥭𐥮𐥯𐥰𐥱𐥲𐥳𐥴𐥵𐥶𐥷𐥸𐥹𐥺𐥻𐥼𐥽𐥾𐥿𐦀𐦁𐦂𐦃𐦄𐦅𐦆𐦇𐦈𐦉𐦊𐦋𐦌𐦍𐦎𐦏𐦐𐦑𐦒𐦓𐦔𐦕𐦖𐦗𐦘𐦙𐦚𐦛𐦜𐦝𐦞𐦟𐦠𐦡𐦢𐦣𐦤𐦥𐦦𐦧𐦨𐦩𐦪𐦫𐦬𐦭𐦮𐦯𐦰𐦱𐦲𐦳𐦴𐦵𐦶𐦷𐦸𐦹𐦺𐦻𐦼𐦽𐦾𐦿𐧀𐧁𐧂𐧃𐧄𐧅𐧆𐧇𐧈𐧉𐧊𐧋𐧌𐧍𐧎𐧏𐧐𐧑𐧒𐧓𐧔𐧕𐧖𐧗𐧘𐧙𐧚𐧛𐧜𐧝𐧞𐧟𐧠𐧡𐧢𐧣𐧤𐧥𐧦𐧧𐧨𐧩𐧪𐧫𐧬𐧭𐧮𐧯𐧰𐧱𐧲𐧳𐧴𐧵𐧶𐧷𐧸𐧹𐧺𐧻𐧼𐧽𐧾𐧿𐨀𐨁𐨂𐨃𐨄𐨅𐨆𐨇𐨈𐨉𐨊𐨋𐨌𐨍𐨎𐨏𐨐𐨑𐨒𐨓𐨔𐨕𐨖𐨗𐨘𐨙𐨚𐨛𐨜𐨝𐨞𐨟𐨠𐨡𐨢𐨣𐨤𐨥𐨦𐨧𐨨𐨩𐨪𐨫𐨬𐨭𐨮𐨯𐨰𐨱𐨲𐨳𐨴𐨵𐨶𐨷𐨹𐨺𐨸𐨻𐨼𐨽𐨾𐨿𐩀𐩁𐩂𐩃𐩄𐩅𐩆𐩇𐩈𐩉𐩊𐩋𐩌𐩍𐩎𐩏𐩐𐩑𐩒𐩓𐩔𐩕𐩖𐩗𐩘𐩙𐩚𐩛𐩜𐩝𐩞𐩟𐩠𐩡𐩢𐩣𐩤𐩥𐩦𐩧𐩨𐩩𐩪𐩫𐩬𐩭𐩮𐩯𐩰𐩱𐩲𐩳𐩴𐩵𐩶𐩷𐩸𐩹𐩺𐩻𐩼𐩽𐩾𐩿𐪀𐪁𐪂𐪃𐪄𐪅𐪆𐪇𐪈𐪉𐪊𐪋𐪌𐪍𐪎𐪏𐪐𐪑𐪒𐪓𐪔𐪕𐪖𐪗𐪘𐪙𐪚𐪛𐪜𐪝𐪞𐪟𐪠𐪡𐪢𐪣𐪤𐪥𐪦𐪧𐪨𐪩𐪪𐪫𐪬𐪭𐪮𐪯𐪰𐪱𐪲𐪳𐪴𐪵𐪶𐪷𐪸𐪹𐪺𐪻𐪼𐪽𐪾𐪿𐫀𐫁𐫂𐫃𐫄𐫅𐫆𐫇𐫈𐫉𐫊𐫋𐫌𐫍𐫎𐫏𐫐𐫑𐫒𐫓𐫔𐫕𐫖𐫗𐫘𐫙𐫚𐫛𐫜𐫝𐫞𐫟𐫠𐫡𐫢𐫣𐫤𐫦𐫥𐫧𐫨𐫩𐫪𐫫𐫬𐫭𐫮𐫯𐫰𐫱𐫲𐫳𐫴𐫵𐫶𐫷𐫸𐫹𐫺𐫻𐫼𐫽𐫾𐫿𐬀𐬁𐬂𐬃𐬄𐬅𐬆𐬇𐬈𐬉𐬊𐬋𐬌𐬍𐬎𐬏𐬐𐬑𐬒𐬓𐬔𐬕𐬖𐬗𐬘𐬙𐬚𐬛𐬜𐬝𐬞𐬟𐬠𐬡𐬢𐬣𐬤𐬥𐬦𐬧𐬨𐬩𐬪𐬫𐬬𐬭𐬮𐬯𐬰𐬱𐬲𐬳𐬴𐬵𐬶𐬷𐬸𐬹𐬺𐬻𐬼𐬽𐬾𐬿𐭀𐭁𐭂𐭃𐭄𐭅𐭆𐭇𐭈𐭉𐭊𐭋𐭌𐭍𐭎𐭏𐭐𐭑𐭒𐭓𐭔𐭕𐭖𐭗𐭘𐭙𐭚𐭛𐭜𐭝𐭞𐭟𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿𐮀𐮁𐮂𐮃𐮄𐮅𐮆𐮇𐮈𐮉𐮊𐮋𐮌𐮍𐮎𐮏𐮐𐮑𐮒𐮓𐮔𐮕𐮖𐮗𐮘𐮙𐮚𐮛𐮜𐮝𐮞𐮟𐮠𐮡𐮢𐮣𐮤𐮥𐮦𐮧𐮨𐮩𐮪𐮫𐮬𐮭𐮮𐮯𐮰𐮱𐮲𐮳𐮴𐮵𐮶𐮷𐮸𐮹𐮺𐮻𐮼𐮽𐮾𐮿𐯀𐯁𐯂𐯃𐯄𐯅𐯆𐯇𐯈𐯉𐯊𐯋𐯌𐯍𐯎𐯏𐯐𐯑𐯒𐯓𐯔𐯕𐯖𐯗𐯘𐯙𐯚𐯛𐯜𐯝𐯞𐯟𐯠𐯡𐯢𐯣𐯤𐯥𐯦𐯧𐯨𐯩𐯪𐯫𐯬𐯭𐯮𐯯𐯰𐯱𐯲𐯳𐯴𐯵𐯶𐯷𐯸𐯹𐯺𐯻𐯼𐯽𐯾𐯿𐰀𐰁𐰂𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿𐱀𐱁𐱂𐱃𐱄𐱅𐱆𐱇𐱈𐱉𐱊𐱋𐱌𐱍𐱎𐱏𐱐𐱑𐱒𐱓𐱔𐱕𐱖𐱗𐱘𐱙𐱚𐱛𐱜𐱝𐱞𐱟𐱠𐱡𐱢𐱣𐱤𐱥𐱦𐱧𐱨𐱩𐱪𐱫𐱬𐱭𐱮𐱯𐱰𐱱𐱲𐱳𐱴𐱵𐱶𐱷𐱸𐱹𐱺𐱻𐱼𐱽𐱾𐱿𐲀𐲁𐲂𐲃𐲄𐲅𐲆𐲇𐲈𐲉𐲊𐲋𐲌𐲍𐲎𐲏𐲐𐲑𐲒𐲓𐲔𐲕𐲖𐲗𐲘𐲙𐲚𐲛𐲜𐲝𐲞𐲟𐲠𐲡𐲢𐲣𐲤𐲥𐲦𐲧𐲨𐲩𐲪𐲫𐲬𐲭𐲮𐲯𐲰𐲱𐲲𐲳𐲴𐲵𐲶𐲷𐲸𐲹𐲺𐲻𐲼𐲽𐲾𐲿𐳀𐳁𐳂𐳃𐳄𐳅𐳆𐳇𐳈𐳉𐳊𐳋𐳌𐳍𐳎𐳏𐳐𐳑𐳒𐳓𐳔𐳕𐳖𐳗𐳘𐳙𐳚𐳛𐳜𐳝𐳞𐳟𐳠𐳡𐳢𐳣𐳤𐳥𐳦𐳧𐳨𐳩𐳪𐳫𐳬𐳭𐳮𐳯𐳰𐳱𐳲𐳳𐳴𐳵𐳶𐳷𐳸𐳹𐳺𐳻𐳼𐳽𐳾𐳿𐴀𐴁𐴂𐴃𐴄𐴅𐴆𐴇𐴈𐴉𐴊𐴋𐴌𐴍𐴎𐴏𐴐𐴑𐴒𐴓𐴔𐴕𐴖𐴗𐴘𐴙𐴚𐴛𐴜𐴝𐴞𐴟𐴠𐴡𐴢𐴣𐴤𐴥𐴦𐴧𐴨𐴩𐴪𐴫𐴬𐴭𐴮𐴯𐴰𐴱𐴲𐴳𐴴𐴵𐴶𐴷𐴸𐴹𐴺𐴻𐴼𐴽𐴾𐴿𐵀𐵁𐵂𐵃𐵄𐵅𐵆𐵇𐵈𐵉𐵊𐵋𐵌𐵍𐵎𐵏𐵐𐵑𐵒𐵓𐵔𐵕𐵖𐵗𐵘𐵙𐵚𐵛𐵜𐵝𐵞𐵟𐵠𐵡𐵢𐵣𐵤𐵥𐵦𐵧𐵨𐵩𐵪𐵫𐵬𐵭𐵮𐵯𐵰𐵱𐵲𐵳𐵴𐵵𐵶𐵷𐵸𐵹𐵺𐵻𐵼𐵽𐵾𐵿𐶀𐶁𐶂𐶃𐶄𐶅𐶆𐶇𐶈𐶉𐶊𐶋𐶌𐶍𐶎𐶏𐶐𐶑𐶒𐶓𐶔𐶕𐶖𐶗𐶘𐶙𐶚𐶛𐶜𐶝𐶞𐶟𐶠𐶡𐶢𐶣𐶤𐶥𐶦𐶧𐶨𐶩𐶪𐶫𐶬𐶭𐶮𐶯𐶰𐶱𐶲𐶳𐶴𐶵𐶶𐶷𐶸𐶹𐶺𐶻𐶼𐶽𐶾𐶿𐷀𐷁𐷂𐷃𐷄𐷅𐷆𐷇𐷈𐷉𐷊𐷋𐷌𐷍𐷎𐷏𐷐𐷑𐷒𐷓𐷔𐷕𐷖𐷗𐷘𐷙𐷚𐷛𐷜𐷝𐷞𐷟𐷠𐷡𐷢𐷣𐷤𐷥𐷦𐷧𐷨𐷩𐷪𐷫𐷬𐷭𐷮𐷯𐷰𐷱𐷲𐷳𐷴𐷵𐷶𐷷𐷸𐷹𐷺𐷻𐷼𐷽𐷾𐷿𐸀𐸁𐸂𐸃𐸄𐸅𐸆𐸇𐸈𐸉𐸊𐸋𐸌𐸍𐸎𐸏𐸐𐸑𐸒𐸓𐸔𐸕𐸖𐸗𐸘𐸙𐸚𐸛𐸜𐸝𐸞𐸟𐸠𐸡𐸢𐸣𐸤𐸥𐸦𐸧𐸨𐸩𐸪𐸫𐸬𐸭𐸮𐸯𐸰𐸱𐸲𐸳𐸴𐸵𐸶𐸷𐸸𐸹𐸺𐸻𐸼𐸽𐸾𐸿𐹀𐹁𐹂𐹃𐹄𐹅𐹆𐹇𐹈𐹉𐹊𐹋𐹌𐹍𐹎𐹏𐹐𐹑𐹒𐹓𐹔𐹕𐹖𐹗𐹘𐹙𐹚𐹛𐹜𐹝𐹞𐹟𐹠𐹡𐹢𐹣𐹤𐹥𐹦𐹧𐹨𐹩𐹪𐹫𐹬𐹭𐹮𐹯𐹰𐹱𐹲𐹳𐹴𐹵𐹶𐹷𐹸𐹹𐹺𐹻𐹼𐹽𐹾𐹿𐺀𐺁𐺂𐺃𐺄𐺅𐺆𐺇𐺈𐺉𐺊𐺋𐺌𐺍𐺎𐺏𐺐𐺑𐺒𐺓𐺔𐺕𐺖𐺗𐺘𐺙𐺚𐺛𐺜𐺝𐺞𐺟𐺠𐺡𐺢𐺣𐺤𐺥𐺦𐺧𐺨𐺩𐺪𐺫𐺬𐺭𐺮𐺯𐺰𐺱𐺲𐺳𐺴𐺵𐺶𐺷𐺸𐺹𐺺𐺻𐺼𐺽𐺾𐺿𐻀𐻁𐻂𐻃𐻄𐻅𐻆𐻇𐻈𐻉𐻊𐻋𐻌𐻍𐻎𐻏𐻐𐻑𐻒𐻓𐻔𐻕𐻖𐻗𐻘𐻙𐻚𐻛𐻜𐻝𐻞𐻟𐻠𐻡𐻢𐻣𐻤𐻥𐻦𐻧𐻨𐻩𐻪𐻫𐻬𐻭𐻮𐻯𐻰𐻱𐻲𐻳𐻴𐻵𐻶𐻷𐻸𐻹𐻺𐻻𐻼𐻽𐻾𐻿𐼀𐼁𐼂𐼃𐼄𐼅𐼆𐼇𐼈𐼉𐼊𐼋𐼌𐼍𐼎𐼏𐼐𐼑𐼒𐼓𐼔𐼕𐼖𐼗𐼘𐼙𐼚𐼛𐼜𐼝𐼞𐼟𐼠𐼡𐼢𐼣𐼤𐼥𐼦𐼧𐼨𐼩𐼪𐼫𐼬𐼭𐼮𐼯𐼰𐼱𐼲𐼳𐼴𐼵𐼶𐼷𐼸𐼹𐼺𐼻𐼼𐼽𐼾𐼿𐽀𐽁𐽂𐽃𐽄𐽅𐽆𐽇𐽋𐽍𐽎𐽏𐽐𐽈𐽉𐽊𐽌𐽑𐽒𐽓𐽔𐽕𐽖𐽗𐽘𐽙𐽚𐽛𐽜𐽝𐽞𐽟𐽠𐽡𐽢𐽣𐽤𐽥𐽦𐽧𐽨𐽩𐽪𐽫𐽬𐽭𐽮𐽯𐽰𐽱𐽲𐽳𐽴𐽵𐽶𐽷𐽸𐽹𐽺𐽻𐽼𐽽𐽾𐽿𐾀𐾁𐾃𐾅𐾂𐾄𐾆𐾇𐾈𐾉𐾊𐾋𐾌𐾍𐾎𐾏𐾐𐾑𐾒𐾓𐾔𐾕𐾖

455 456
 457 458
 459 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467 468
 469 470 471
 472

473 474 475 476
 477 478
 479 480
 481 482 483
 484 485
 486 487
 488 489 490
 491 492
 493 494
 495 496 497 498 499

530	GETAL	LEID. I.350 ^{BEGIN} HST.	LEID. I.350 ^{SL. T.} HST.	SETHE B.	SETHE D	PYRT.	COFFIN T.
1	w ^e 1	-	-	B.	w ^e A.
de eene		w ^e groote
2	sm 2
[db ^e Aj] 20
200				sm-Aj		sm tweede.
3	hmt 3
m ^e b ³ 30
300			chm
dooven	ihm
A niet doen		hmt drie
derde
4	fd 4
hm 40
400				fd
afwisschen	{ § 1978
§ 746	fa
uitrukken
5	dw 5
dijw 50
500				di geven		dw
vijfde
6	sz/sjw/si/sju) 60
600			snst
wat graag ge-
zoker wordt.	sn sn A/
de twee, die zich
voegen bij		szs
zesde
7	sft 7
sft(jw) 70
700				sft
zich losma-
ken van		sft
losmaken
8	hmn 8
hmn(jw) 80
800				h ³ tb
ontzien	{ § 1978
§ 748	hmn
niet weten
9	psd 9
psd(jw) 90			shd
verlichten	s'd
opbreken		psd
stralen
10	md 10
sA 100				Aj		

